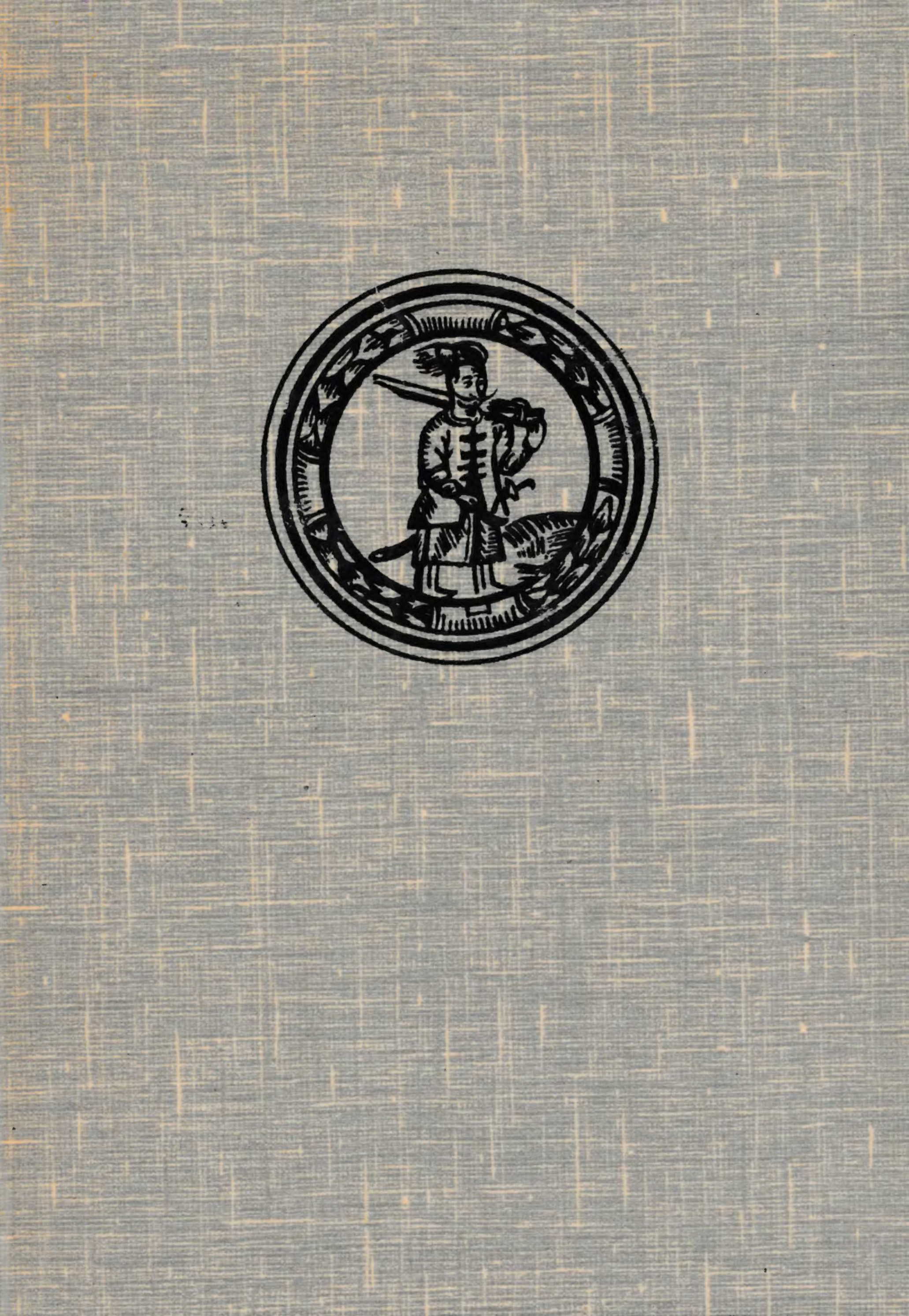

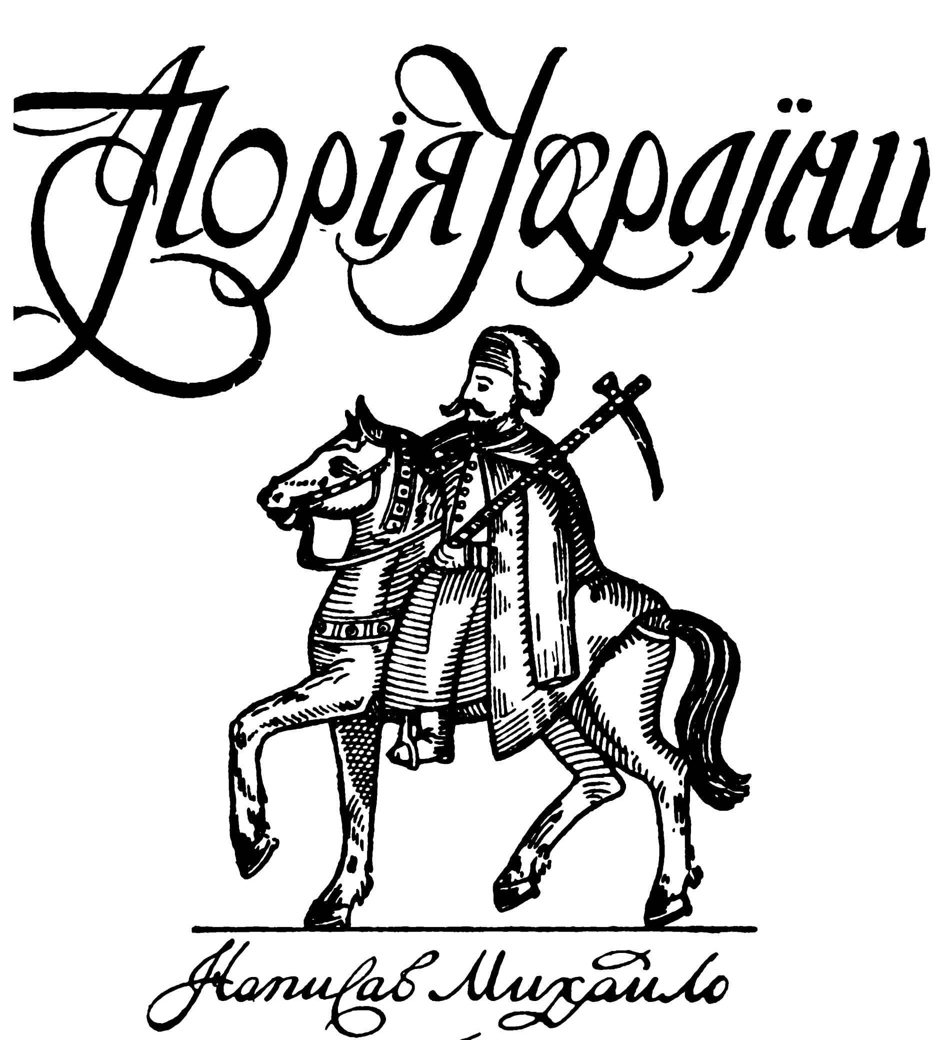

Написав Михайло Грушевський.

Т3(2 УКР.)5

Г91

Репринтне відтворення видання 1913 року.

КИЇВ
1990

Г $\frac{0503020902 — 023}{«Золоті ворота»— ДТК УРСР— «Радуга»— 90}$ Без об'яв.

ISBN 5—88490—021—X

Михайло Ґрушевський
професор української історії у львівськім університеті.

ІЛЮСТРОВАНА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

ДЕСЯТА ТИСЯЧА.

КИЇВ—ЛЬВІВ.
1913.

КИЇВ.
Друкарня „С. В. Кульженко“, Пушкинська ул., № 4.
1913.

З першої передмови.

Ся книга була задумана давно. Як тільки настала якась свобода українського слову в Росії (1905), першою моєї гадкою було—що тепер можна буде здійснити сей давній замір—видати приступно написану ілюстровану історію України. Перше одначе я задумав видати коротку популярну історію, котра й вийшла весною 1907 р. під назвою „Про старі часи на Україні;“ в закінченню сеї книжки я тоді пообіцяв скоре виданнє більшої ілюстрованої історії (се закінченнє чомусь в більшости примірників було видавцями пропущене, а тільки в декотрих зіставлене). Одначе ріжні пригоди знеохотили мене потім до сього діла, і тільки минулого року, бажаючи подякувати українському громадянству, що привитало мене з двадцяти-пятїлитєм моєї письменської діяльности, вернувсь я до отсього діла і випускаю тепер отсю книгу.

Не знаю, чи треба толкувати, як я її завданнє розумів, бо поглянувши в сю книжку кождий тямущий сам то зміркує. Хотів я дати громадянству нашому книгу написано легко і приступно, оживлену образами минулого житя, уривками нашої старої творчости, нашої словесности і знимками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і плянами вікопомних подій. Нелегка се річ—змістити в таку хоч би й величеньку книгу все богацтво українського житя, від найдавнійшої доби, куди не сягає ще писана історія, і до наших часів свідомого українського житя, коли хочеть ся не обмежити ся самою тільки зверхнєю історією володарів і війн, а показати і те, як жило ся народови, в якім напрямі розвивало ся його житє громадське і культурне. Не засипував я через те викладу свого іменами і роками—кому треба того, знайде дещо в реєстрах і таблицях при кінції тому [1]). Мусів також обмежити і число малюнків—могло б їх бути значно більше і числом і розміром, але тоді б пришло ся або книжку побільшати й ціну підносити, або на саму історію, на оповіданнє лишати зовсім мало місця.

---

[1]) А хто схоче про щось довідати ся більше, для тих на кінції книги поданий перегляд великої історії України, по томам і главам, де що треба шукати.

Ілюстрації давав я тільки самі „автентичні“—знимки з старих портретів, малюнків, ґравюр, будинків, а не скомпоновані сучасними малярами. Що найбільше позволив собі подати кілька рисунків, які на підставі старих монет, печаток то що пробують відтворити портрет чи образ діяча. По за тим я старав ся обминати всякої фантастичности, виходячи з того переконання, що дійсний старовинний предмет вводить сучасного чоловіка в старе житє далеко краще і живійше, ніж довгі описи і всякі новійші фантазії; стара ґравюра, малюнок, незалежно від того, щó вони представляють, дають нам іще взірець тодішньої технїки, артистичної творчости, художнього зрозуміння. Певно, не завсїди ми знаходимо в них саме те, чого б нам більше хотїло ся. Портрети наприклад маємо тільки декотрих діячів, і то не завсїди тих, що найбільше нам цікаві. Які б раді ми були мати портрети Іоана Вишенського, Гунї, Орлика, Гордієнка М. Шашкевича замість яких небудь малоцікавих портретів архиєрейських. Дарма, не маємо, і мусимо вдоволяти ся замість окремих людей тим, що дає нам загальний образ часу, епохи. Та й тут на перешкоді стає те, що в нас побутові памятки українського житя ще мало на себе звертали уваги, на декотрі часи і сторони житя тільки тепер починають давати позір і помалу збирати матеріал. Але і зібране вже дає і тут досить живе понятє про богацтво і ріжносторонність старого українського житя.

У Київі, дня 25 лютого 1911.

З семої тисячі почавши ся книга виходить в переробленім, значно зміненім виді. Особливо росширено останню главу й ілюстровано її зарівно з иньшими, так що тепер книга дає більше меньше рівномірний перегляд нашого житя до нинїшнїх часів. Богато позміняно і в ілюстраціях иньших розділів—меньш вдатні або меньш інтересні ілюстрації замінено цікавійшими; як більш визначні новини вкажу серію гетьманських портретів зроблених безпосередно з мінятюр Величка, замість перемальовань, що заступали їх досї, а також ряд рисунків з старих печатей. Загальне число ілюстрацій через се зросло де що; значнійше збільшив ся текст, хоч число сторін навіть зменьшило ся—бо сторінка стала довша.

Прикро минї, що не вважаючи на всї заходи коло ілюстраційної сторони книги, і тепер кілька малюнків не вийшло добре: тільки по видрукованню виявило ся, що кілька клїшів попсувало ся, і вже їх не можна було перемінити; але сим разом таких уже не богато.

2/II 1912.

ЗМІСТ

Перша частина. До заснования київської держави.

Частина друга. Житє державне.

Частина третя. Доба литовсько-польська.

Частина четверта. Доба козацька.

Частина пята. Упадок козаччини і українського житя.

Частина шеста. Українське відродженнє.

Додатки.

ПОЯСНЕННЯ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ.

Ілюстрації, подані в сій книжці, почасти звісні вже—їх тому нема потреби тут і вичисляти. Для людей, яких можуть близше інтересувати ті, що досї не були публїковані або появили ся в мало звісних публїкаціях, дам кілька слів пояснення.

Ітак малюнок 4 зроблений з фотоґрафії музея Осолїньских.

Мал. 6—по рисунку з натури, для сього видання.

Малюнки 13, 14, 18, 19—з музейних предметів, збірок Наук. тов. ім. Шевченка.

Мал. 11 і 12—з фотоґрафій, поданих проф. Вовком, з його розкопок.

Мал. 17—з малюнка В. Гр. Кричевського для сього видання.

Мал. 39—з рисунка київського міського музея.

Малюнки 34, 35, 51, 52, 74—рисунки В. Гр. Кричевського, зроблені для сього видання з предметів київського музея.

Мал. 62, 87, 100, 101, 102, 103—зроблені В. Гр. Кричевським для сього видання.

Мал. 73 з фотоґрафій київського міського музея.

Мал. 90 і 91—рисунки Фр. Андрусевича, з предметів моєї збірки.

Мал. 79, 97, 104, 113, 114 і 115—рисунки В. Гр. Кричевського, зроблені для сього видання з фототипій.

Мал. 106, 159, 168—з Polonorum icones, вид. Смірновим.

Мал. 112—з ориґ. малюнка І. Селєнтіна.

Мал. 116, 117, 118, 144, 145, 146—з моєї публїкації Молотівського скарбу.

Мал. 125—з фотоґрафії музея львівської Ставропиґії.

Мал. 135—з фотоґрафії українського наук. товариства в Київі.

Мал. 140, 141, 175—з альбома польсько-української вистави у Львові 1885 р.

Мал. 167—з портрета київського церк.-археол. музея.

Мал. 171—з альбома Деляфлїза, в київськім церковно-археольоґічнім музеї.

Мал. 186—з Elucidarium Сакрана, репрод. Ровінского.

Мал. 190—з Annales Баронїя.

Мал. 192—з примірника петербурської публичної бібліотеки.

Мал. 193, 208, 222, 223—з фотоґрафій.

Мал. 204, 205, 206—з примірника петерб. публ. бібл. (репрод. Ровіньского).

Мал. 220—рис. В. Гр. Кричевського (ориґінал в Ягайлонській бібл. в Кракові).

Мал. 227 з книги Labirynt albo droga zawikłana, друкованої в Кракові 1625 р.

Мал. 234 і 239—з альбома Деляфлїза.

Мал. 237, 248, 268, 271, 273, 305, 316—з збірки ґравюр музея Чапских в Кракові.

Мал. 242, 256 і 265—рисунки В. Г. Кричевського.

Мал. 244, 252, 294, 295 з фотоґрафій.

Мал. 249, 250, 263, 264, 269, 270, 272, 274, 275, 279, 282, 304—з фотоґрафій зроблених для сього видання.

Мал. 257, 258, 259, 260, 261, 262—рисунки В. Гр. Кричевського з ориґ. моєї збірки.

Мал. 286, 287, 288—з фотоґрафій, з ориґіналів московської Синодальної бібліотеки.

Мал. 297—реставр. оригінала київського міського музея.

Мал. 300 і 319— рис. В. Г. Кричевського, з оригіналів київського міського музея.

Мал. 301, 321, 322 і 368—з рисунків М. Касперовича, зроблених для сього видання.

Мал. 307, 308, 325, 334, 336, 337, 338—з репродукції Ровінского.

Мал. 309 з альбома Деляфліза.

Мал. 314 з малюнка Б. Милорадовича.

Мал. 320—з рисунка В. Г. Кричевського.

Мал. 323 і 356 з фотографій київ. церк.-археол. музея.

Мал. 324, 527, 331, 369, 370—з фотографій приватних.

Мал. 328 з ікони київського міського музея.

Мал. 343—з оригінала Наук. тов. ім. Шевченка.

Мал. 348 з альбома Деляфліза.

Мал. 361 з картини В. Г. Кричевського.

Мал. 365 з брошюри Гендльовіка Ausführliche und wahrhaftige Schilderung der Saporoger Kosacken.

Мал. 377 з портрета перемиської капітули.

Мал. 382 з портрета власности Милорадовичів.

Мал. 387, 391, 392, 397 з фотографій

Мал. 401 з оригінального ескіза В. Г. Кричевського.

---

1. Срібна оковка рогу з Чорної могили.

ПЕРША ЧАСТИНА.

До заснування київської держави.

1. Про історію і передісторичне житє. Історія самим словом своїм означає розвідку, відомість, оповіданнє (від грецького корня Fιδ, *від,* як наше *відати, відомість),* а прикладало ся воно перед усім до оповідання про минувшину свого краю і народу. Такі оповідання з початку держали ся устною памятю. Але память людська добре не держить подій довше як два—три поколїння, а далї починає мішати, коли се оповіданнє навмисне не прибрано в якусь трівку форму, наприклад в пісню або в вірші призначені для запамятування. На певнїйший ґрунт стали сї оповідання, коли могли оперти ся на давнїйші записки про колишнї дїла, особливо як сї записки робили ся сучасниками, тими що самі події ті переживали. За помічю таких давнїйших записок і оповідань стало можливим передавати память про події через довгий ряд поколїн незміненою і чистою. Старші історичні праці служили підставою для пізнїйших; нові історики, переймаючи від старших, додавали до них оповідання про події пізнїйші, і як би не було перерв та прогалин у такій роботї, то історія йшла і розвивала ся б неперерваним ланцюгом, оповідаючи про всї часи повно і докладно. Одначе на дїлї воно нїколи не обходило ся без прогалин і переривів. Часто пропадали й старі записки й старі історичні оповідання, та й у ріжних народів ріжно починало ся й письменство, й списуваннє оповідань про події і через те не у всїх народів історія однаково давня і однако повна.

В наших сторонах письменство почало ширити ся перед 1000 роком по Христї, як почало ширити ся християнство. З того часу могли вже бути ріжні записки, і потім з сих записок дещо і використано, як списувано оповідання про давнїйше житє в наших краях; одначе події з десятого віку (від 900—1000 р.) більше описувано з памяти. Для

ранїйшого часу дещо знаємо з писань иньших народів, у яких письменство й історія розвинули ся ранїйше, особливо від письменників грецьких, а також і від римських, арабських, а нарештї й нїмецьких. Найдавнїйші звістки про наші сторони йдуть з VII віку перед Христом, докладнїйші з V (2300 –2400 років тому), але тільки про чорноморське побереже, де ще тодї нашого народу не було, а про наш нарід письменні звістки у чужих народів начинають ся геть пізнїйше, тільки коло 400 р. по Христї (1500 лїт тому). Се зветь ся початок історичних часів — доки сягають писані звістки людські. Для нашого народу се значить півтори тисячі лїт назад, або пятдесять людських поколїн, рахуючи коло 30 лїт на людське поколїннє; а для декотрих, приморських частин нашого краю—дві з половиною тисячі лїт, або трохи більше.

2. Круча в Київі на Кирилівській улицї, де знайдені найдавнїйші слїди людського житя на Українї (розріз до неї див. на с. 11).

Півтори, або дві з половиною тисячі лїт се як на житє одної людини- час дуже довгий. Але як порівняти з людським житєм, від коли воно почало ся на землї, чи в наших таки сторонах—се час дуже короткий. Житє людське таке давнє, що його не тільки в сотнї або тисячі років, але і в сотню тисяч лїт не вбереш. Трудно його взагалї в наш звичайний рахунок взяти, можна тільки сказати, що дуже і дуже воно давнє, так що против нього наші дві тисячи лїт історичнього житя—се свіжа

минувшина против давньої старовини: одні рахують людське житє на землї на 500 тисяч лїт, иньші на мілїон, бо таки, кажу, того на наш рахунок не можна добре перевести. І то все часи *перед-історичні:* з них не зістало ся нїяких писаних звісток, і про те як жило ся тодї людям, можна зміркувати по ріжних слїдах людського житя, що знаходять ся припадком під землею, або в печерах— ріжні вироби людські, струмент, посуда, угілє від огнищ, слїди житла людського, їжі (кістки й відпадки всякі). Про дещо можна зміркувати з тих давнїх звичаїв, які ще тепер між людьми держать ся, або описують ся в старих книгах; такі звичаї живуть часом несказанно довго: вже люде й не знають, для чого вони саме так роблять, кажуть тільки, що „так годить ся“, що так їх батьки робили, то й вони роблять. Потім можна неодно дорозуміти ся з самої мови—звідки те або се слово взяло ся. Наприклад слово *руда* значить тепер породу камінну з металїчною примішкою, але саме се слово значить властиво мідь, а се через те, що мідь люде знали з усїх металїв найперше; або напр. в давнїх часах у нас слово *скот* значило гроші, маєток, тому що за давнїх часів людське богацтво було в худобі, і за худобу все міняли або куповали.

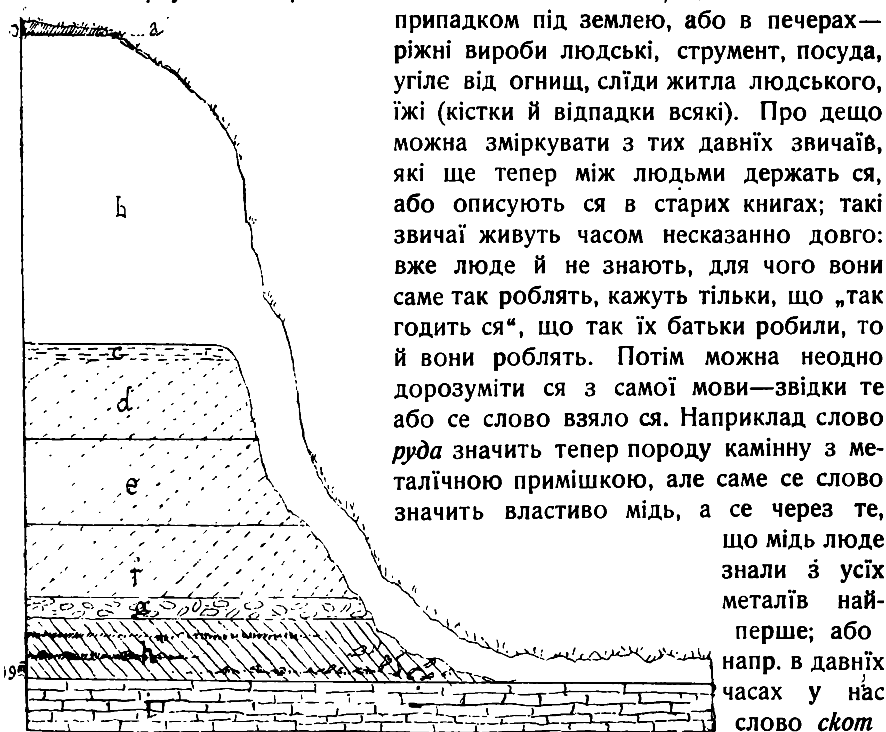

3. Розріз того місця, де знайдені найстарші находки в Києві (Кирилівська улиця): *a*—чорна земля, *b*—льос, *c*—пісок з глиною, *d, e, f*—шари пісків, *g*—пісок з жорствою і камінцями, *h*—сїрий пісок з останками угля, кісток і людських виробів, *i*—синя глина третична.

От помічаючи та розбираючи те все, наука вийшла далеко за межі писаних звісток, по-за границю історичних часів в глубини передісторичні. Вже вона може досить докладно, хоч і з-дебільшого тільки, сказати, як розвивало ся людське житє тому десять, двадцять, тридцять тисяч лїт; як жили й господарили наші предки, як ще не знали нї зелїза, нї иньших металїв, як ще не вміли сїяти хлїба, як не мали до-

машньої худоби; яку біду терпіли вони тоді і як поволї доходили кращого і лекшого житя.

2. Минувшина нашого краю. Найстарші звістки про минувшину дає нам сама земля. Буває часом де ріка глибоко вріжеть ся в високий беріг і відкриє стрімку кручу,—цікаві річи можна побачити на такім урвищу, і хто вміє розуміти їх, як по книзї прочитає по них історію землї і того житя, що на нїй розвивало ся і минало ся.

4. Голова ділювіального носорога, ціла, з шкірою, викопана в селї Старунї на галицькім Підкарпатю.

На самім верху побачить він чорну землю від перегною трави і всякої ростини, часом і якісь слїди людського житя, якісь загублені річи. Се найновійший шар, званий в ґеольоґії алювієм [1]). Під ним шар жовтої глини, глею, або льосу, як її звуть по ученому; буває часом і кілька шарів ріжної глини, розділені між собою верствами піску або каміння. Се так звані ділювіальні верстви. В таких верствах часом доведеть ся побачити великі кости, зуби й иньші останки давнїх звірів, або углє, кремінцї та кістки оброблені рукою чоловіка [2]). Під тим шари вапнистого каміння, легкого, губковатого, з ріжними черепашками в

[1]) Ґеольоґія се наука, що розкриває історію землї по таким останкам.

[2]) Див. наприклад розрізи нахідок на с. 11 і 15.

нім—так звані верстви третичні. Далї часом покажеть ся чиста крейда—останок давнього глубокого моря, рябі рухляки, а ще далї—верства камінного угля; на останку ж, на сподї—мертвий твердий камінь, стоплений огнем ще з тих часів, як земля була горяча і застигала зверху, вкриваючи ся твердою камінною корою.

По сих ріжних верствах каміння, глин, пісків, по ріжних останках ростин і звірят учений ґеольоґ скаже, чи було тодї на сїм місцї море чи суша; покаже, які ростини росли і які звірі водили ся, як виглядали, чим живили ся. Великі зміни переходила кожна сторона. Де тепер сухий степ, там хвилювало колись глубоке море, водили ся ріжні морські живини; потім, як дно підіймало ся, вода спливала, а від останків ріжних живин, що колись жили в морі, лишали ся купи кісток, черепашок, які збивали ся з часом у верству каміня-вапняка; їх заносив намул рік або порох вітрів, наростав цїлими шарами погній від усяких ростин та живин.

5. Наш край в серединї третичної доби (так званого міоцену): глубоке море; перештриховане впоперек—мілка вода, солодка; білі, незаштриховані місця – суша.

З тих останків можна знати, що тодї як починало ся людське жите на землї, море спливало з наших сторін. Давнїйше воно покривало майже цїлу Україну, а під кінець третичної доби вже мало що виступало за теперішнї береги моря Чорного, Азовського і Каспійського: сї три моря були одним морем, як ще й тепер знати по великих млаках (солончаках) між Азовським і Каспійським морем та иньших слїдах. Гори Карпатські, Кримські, Кавказькі підіймали ся поволї над рівниною, і так на початку ділювіальної доби вигляд нашого краю вже значно наблизив ся до теперішнього. Але мав він іще перебути одну переміну, яка сильно відбила ся на його житю і виглядї, а були то ледові часи.

В першій половинї третичної доби в Европі було так горячо, як тепер в центральній Африцї. Ростинність була незвичайно буйна, рос-

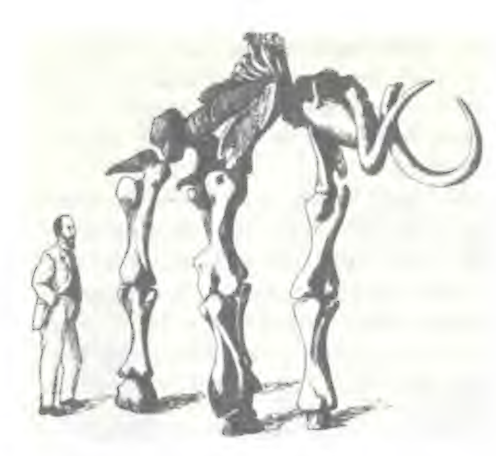

6. Скелєт мамута з с. Старуні; на костях місцями присохле мясо і шкіра; коло скелєту намальована фіґура чоловіка для порівняння висоти.

кішна—буйнїйша нїж в теперішнїх горячих краях. Звіря всякого земноводного було страшенно богато, великого, чудацького; ті звірі позникали, тільки в землї полишали ся їх кости: були то велетеньскі ящірки, ріжні роди слонів, величезні птиції. Але повітре ставало холоднїйше, і ті ростини та звірі, що не могли жити в холоднім краю, заникали, а зіставали ся такі, що приспособили ся до холоднїйшого повітря, як мохнаті слони-мамути або волохаті носороги. В ділювіальній добі від вохкости та холоду почала земля замерзати на півночи; велика сила леду збирала ся в теперішній Швеції і Фінляндії й звідти все поширювала ся, поступаючи далї на полудне. На якийсь час сї вічні леди, що лежали цїлі сотнї й тисячі лїт, захопили й північну частину нашого краю, а потім, як потеплїло, стопили ся і уступили ся на північ. Слїдом від них зістали ся великі шари глини—того намулу, що наносила

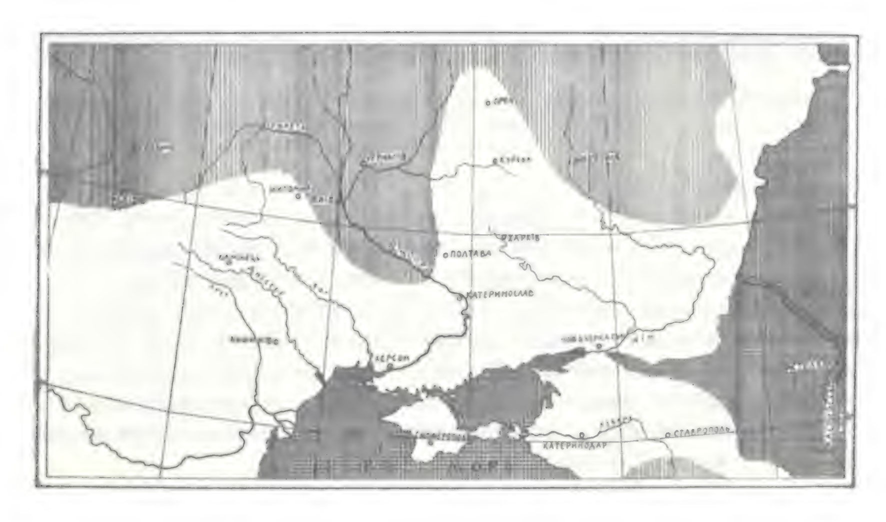

7. Наш край в ледові часи: ledівці; заштриховане темнїйше—море.

вода, як топили ся ті величезні леди, верстви піску і каміння, принесеного ледом,—і широкі та глубокі річні долини, що продерли води з-під тих ледівців.

3. Перші сліди чоловіка. От з тих часів як леди уступали ся з наших сторін, маємо перші сліди людського житя в наших сторонах. У нас ті сліди досить рідко трапляють ся, рідше ніж у Франції або й Німеччині, бо там люде жили в сухих камінних печерах, де могли цїло заховати ся і кости і ріжні останки їх житя; у нас тих камяних печер мало, а на вільнім місцї рідко де могли долежати до наших часів ті останки. Цїлі ж десятки тисяч літ минуло з того часу! Проте як на се стали пильнійше вважати, викриваєть ся тих слїдів все більше і у нас.

Найдавнійші слїди людського житя на Україні, які маємо досї, викрито в Київі, на Кирилівській улицї; їх знайдено копаючи глину на цеглу (мал. 2 і 3). Лежать вони тут під сподом грубого шару жовтої глини, в верстві піску, 6—10 сяжнів під землею, займаючи велику просторонь (коло десятини). На сподї велика сила костей мамута—знайшло ся більше як сто самих тільки сїкачів (кликів); вище кости иньших звірів, що давно вже перевели ся: льва, гієни, ведмедя печерного. Де-котрі кости обпалені, розбиті й иньші сліди людської руки мають на собі; поміж кістками угле, кремінний струмент, яким тодїшній чоловік орудував. Сим нахідкам рахують 30 тисяч літ і більше.

Трохи новійша оселя людська знайшла ся недавно над Десною коло с. Мізиня (в Чернигівщині); тут вона лежить між двома шарами жовтої глини, в верстві каміння, нанесеного ледами.

Ще молодша нахідка з-над Удаю, коло с. Гонців (в Полтавщині): вона лежить поверх шару жовтої глини, коли вже стекла вода від ледів.

Таким чином сї найзначнійші і добре обглянені нахідки дають слїди чоловіка з довгих часів, другої половини ділювіальної доби.

З отсих наших і далеко богатійших находок з Західньої Европи знаємо, що тодїшній

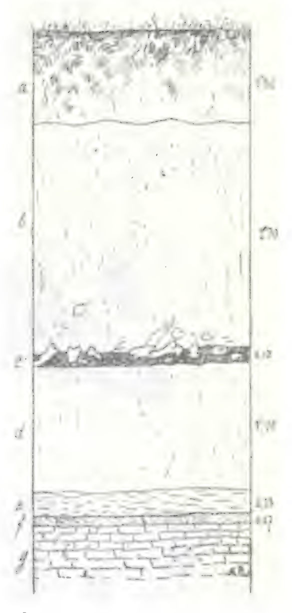

8. Розріз кручі в Мізині[1]).

[1]) *a*—чорна земля, *b*—льос, *c*—червонувата глина з кістками та кремінним струментом, *d*—знову льос, *e* і *f*—піски, *g*—крейда; з правого боку показано, які грубі шари (в метрах).

чоловік уже богато поступив у своїм житю і високо підняв ся над звірями. Він умів добувати огонь і уживав його собі до печення страви. Не вдоволяв ся вже ломакою або диким каменем, а навчив ся оброб-

9. Кремінні вістря з київської палєолітичної находки.

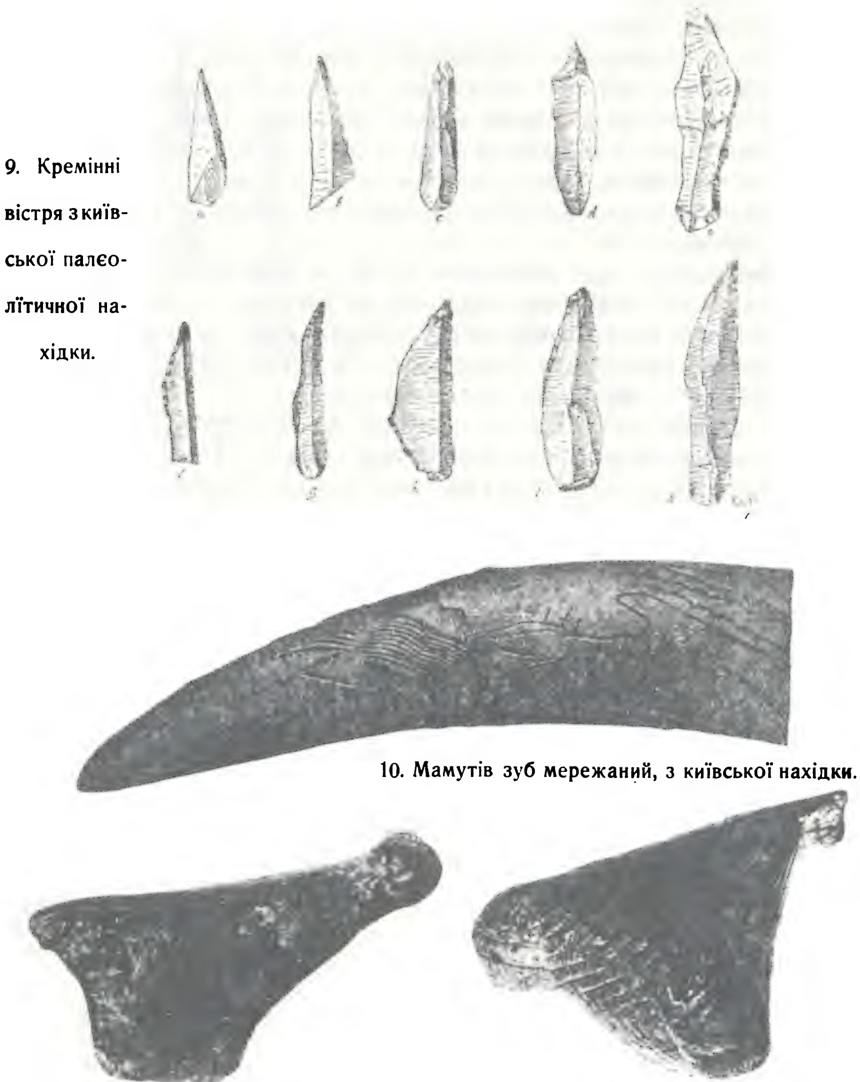

10. Мамутів зуб мережаний, з київської находки.

11 і 12. Фігурки вирізані з мамутячої кости, з мізинської находки (пташки?).

ляти кість і навіть камінь: зручними ударами він вміє відбити кремінь такої форми, яку йому треба: чи гострокінчастий камінь, котрим можна було бити з руки, чи ріжні вістря, щоб насаджувати їх на деревину, як спис, чи скрібнички для виправлювання шкури або обдирання мяса. Навіть мережав кістки ріжними везерунками та рисунками: такі мережані кістки знайшли ся в київській і мізинській нахідці, а в нахідках французьких нераз знаходили ся такі гарно вирізблені фіґурки на кости, що й теперешній неучений чоловік не завсїди б утяв так.

Але в тих часах так званої палеолїтичної себ то старої камяної культури чоловік не мав ще ніяких домашних звірят, не вмів сїяти збіжа, а живив ся тим, що зловив—їв звірину, рибу, черепашки; не вмів робити ніякої посуди, і багато ще в чім не дійшов пізнїйшого знаття.

4. **Новійша камяна культура**. Камяна культура, коли чоловік ще не знав ніяких металїв і свій найкращий струмент мусїв робити з каменя, з тих давнїйших так званих ділювіальних часів поволї переходить в новійші, коли вже перевели ся ті давнї звіри, коли стопили ся леди і стекли води, і жите в наших сторонах стало зовсїм близьке до теперішнього. Чоловік ще орудував головно камінем, але виробляти з нього всякий струмент навчив ся далеко краще против давнїйшого. Він не вдоволявсь уже тим, щоб відбити собі аби як камінюку, а ще вигострював свій струмент дрібонечкими ударами, шліфував на гладко, навчив ся вертїти дїри, щоб насадити сокірку, молоток або

13. Кремінні стрілки з Овруччини (музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові).

булаву на дерево або кістку. Дивувати ся приходить ся не раз, як таки-так чоловік не знаючи зелїза, камінем або кісткою вмів висвердлити такі рівні, акуратні дїри, так вищлїфувати піском сокірку, клин, або долото з каміня, виробити таку тоненечку стрілку, ножик, пилку, серп з креміня.

Та не тільки в сїм видко великий поступ людського житя. Дав-

нійший чоловік не держав домашньої худоби ані звірят домашних. В часах же новійшої камянної культури він уже мав домашню худобу і міг годувати ся мясом і молоком від свого стада. Ще скорійше одомашнив собаку, свого сторожа і вірного приятеля. Навчив ся робити посуду з глини і випалювати її на огні; робив її з руки, без гончарського круга, а про те з часом став виробляти гарні миски й горнята та мережати везерунками. Став робити кращі житла для себе, викопуючи влоговини в землї і надбудовуючи з боків та покриваючи зверху, і так поволї доробив ся досить можливої хатини з дерева чи хворосту, вимащеної глиною. Почав господарити коло землї, сїяти зерно і розтираючи на жорнах пекти хлїб або варити кашу.

14. Камінна сокіра з недокінченою дїрою, з Овруччини (там же).

Ся новійша камяна культура не тягла ся так довго як старша, але слїдами її повна майже вся земля наша. Видно, що намножило ся вже людей, тай слїди їх життя стали замітнїйші, легко їх пізнати, не то що якусь давнїйшу креміняку, що й не зміркуєш, чи її рука людська обробила, чи вона сама так одколо-лась. З сих часів майже скрізь знаходить ся ріжний струмент, посуда глиняна, могили людські, а місцями слїди великих осель: хати, робітнї, де виробляв ся всякий струмент, або городища, де ховали ся тодїшнї люди в небезпечну хвилю; такі городища бувають досить великі—значить і людей коло них жило богато. Покійників своїх ховали часом в камінних скринях зложених з плит, часом в ямах, насипаючи над ними високі могили; иноді закопували цїлий труп, иноді палили його на огнї і потім попіл і недогарки складали в глиняний горщик і закопували; при небіжчику клали часом дещо з його річей і ріжну страву в горнятках.

15. Так званий „точок"—останки глиняної хатини-мазанки з ріжною посудою (так званої передмікенської доби), з околиць Трипілля.

16. Ріжна посуда мальована з глиняних мазанок (т. зв. передмікенських) з находок галицьких, подністрянських.

Иноді покійника, ховаючи, посипали червоним порошком (охрою), і той порошок осідав потім на костях, як тіло згнило; такі могили з червоними, пофарбованими кістками йдуть через усі степи наші, від Кубани до Бесарабії.

Особливо цікаве житє зявляєть ся в нашім краю при самім кінці неолітичної культури, коли в наші сторони починають заходити з полудневих країв перші металічні, мідяні вироби. Люде жили в хатках деревляних або плетених з хворосту і вимащених глиною (див. мал. 15), а дуже любували ся в глиняній посудині всяких дивних форм, розмальованій пишними везерунками, червоними, білими, рудими, ріжно-кольоровими. Аж дивно й неймовірно бачити таку гарну посудину в часах таких давніх, коли люде, як то кажуть, ще тільки з дикого житя виходили. Але се житє вже далеко відійшло від дикого.

Крім всякої посудини в сих глиняних мазанках дуже часто трапляють ся глиняні, добре випалені ляльки—фіґурки чоловіків, жінок, ріжної худоби. Струмент в сих оселях ще кремінний, але зрідка залетить часом і якийсь мідяний, або бронзовий.

Такі оселї йдуть від Днїпра, з під Киïва через Киïвщину на Поділє, в Галиччину і далї на Волощину (Молдаву) і в Балканські сторони; ïх звуть в науцї передмікенськими.

17. Черепок глиняноï посудини з малюнком собаки, з галицьких нахідок (Більче Золоте) в музеї Наук. Тов. ім. Шевченка.

18. Глиняна фіґурка людськоï подоби (звідти ж).

5. Мідь, бронза і зелїзо. Я вже згадав, що першим металем, яким стали користувати ся люде була мідь, бо ïï найлекше з руди витопити. Але чиста мідь дуже мягка і мало здатна на роботу. Люде помітили, що як до неï додати цини (приблизно одну частину цини на девять частей міди), то виходить далеко твердша штука, з якоï можна зробити всякий струмент. Така мішанина міди з циною зветь ся бронза[1]). В де-которих сторонах ïï уживали на всяке знарядє, зброю, струмент дуже довго, з яких тисячу лїт, доки не знали зелїза.

В Европі мідь, а потім бронзу стали уживати більше меньше за дві тисячі лїт до Христа. Тисячу лїт пізнїйше стало входити в уживаннє зелїзо. Золото стало звісне значно ранїйше від зелїза, серебро пізнїйше.

В наші сторони мідь і бронза приходили з полудня, з дунайських країв і з чорноморського побережа; в наших краях не видно, щоб до-

[1]) Циною по нашому зветь ся те що, по російськи олово, а оловом у всїх словянських народів зветь ся те, що по російськи зветь ся свинець.

бували мідь на місці, і тому бронза поширювала ся тільки на морськім побережу, та по більших торговельних дорогах, по Дніпру, а в глухійші краї мало заходила, тим більше що була дорогá. Перше ніж бронза поширила ся у нас на добре, стали приходити вже зелізні вироби, далеко міцнійші, а головно що дешевші.

Зелізна руда у нас єсть на ріжних місцях, витоплювати з неї зелізо досить легко, тому зелізо з часом пішло в народній ужиток, хоч і не скоро. В сторонах близших до Середземного моря, куди ранійше стало заходити знаннє металів і їх оброблeннє з полудневих країв, з Вавилону, в Сірії, з Єгипту, давно вже встигли розвинути ся всякі вироби бронзові, а потім зелізні, а в наших краях все ще головно орудували деревом та камінем. Тільки в сусїдстві великих торгових шляхів знали металї, а далї відти були вони рідкі, зіставали ся предметом роскішним, знаним тільки людям богатим, а нарід дуже довго жив іще в камяній культурі, коли в иньших сторонах камінь уже давно вийшов з житя.

19. Бронзовий серп з галицького Підкарпатя (музей Наук. Тов. ім. Шевченка).

Міркуючи з стилю, себто з форм і фасонів виробів, і з иньших обставин, можна догадувати ся, що в тих часах ранньої металічної культури, другого і першого тисячолїтя перед Христом, всякі культурні впливи, всякі новини і відомости, нові вироби і нові фасони приходили в наші сторони кількома дорогами. Ішли з полудня, з чорноморського побережа, куди йшли всякі новини з Азії і з Середземного моря, також з передньої Азії, з Туркестану і теперішньої Персії, через чорноморські степи; йшли з дунайських країв—теперішньої Угорщини, та з альпійських країв, де розвинуло ся всяке мистецтво під впливами середземними. Нарештї переймали наші предки дуже богато з заходу, від Німців: на се добре показують ріжні назви в старій мові нашій, прейняті з мови німецької; а Німцї переймали то від Римлян і

Кельтів—знов таки з впливів середземних. З тих сторін, ріжними дорогами (особливо по ріках), ширили ся нові вироби і знання в наших сторонах, заходячи помалу в глухійші сторони. А найкраще нам відомо те, що йшло в наші сторони з Чорноморя, з грецьких кольоній.

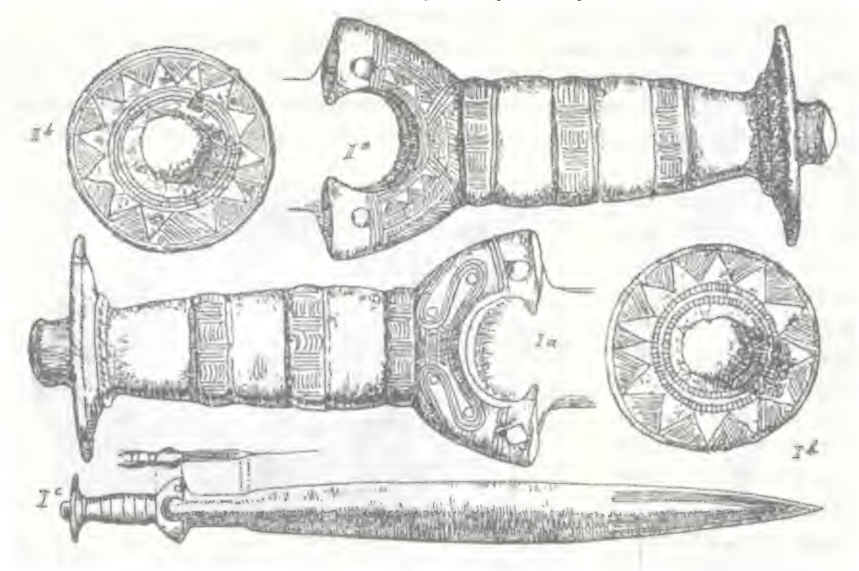

20. Бронзові мечі з Галичини (Комарники, пов. Турка, в Карпатах)—цілий меч, ручки і головки мечів.

6. Грецькі кольонії. Починаючи з VII, а може ще й VIII віку перед Христом на чорноморськім побережу стали осідати Греки, що виходили сюди з ріжних своїх городів, тікаючи від ріжних усобиць і війн, шукаючи спокою та прожитку в сих сторонах. Сюди вже давнійше приїздили торгувати їх земляки, привозячи ріжний крам з своїх країв та вимінюючи на всяку всячину в наших сторонах, а з часом осідали тут і на мешканнє. Так зявили ся грецькі городи-кольонії на нашім побережу: Тіра на лимані Дністра, Ольбія на лимані Дніпра, Херсонес коло теперішнього Севастополя, Теодосія—де й тепер стоїть, Пантікапей—тепер Керч, Фанагорія напротив Керчи, Танаіс коло теперішнього Ростова, і богато ще иньших, меньше важних городів. Осідаючи на нашім побережу, заводили вони всяке господарство, сіяли збіже, садили виногради, ловили рибу, а заразом вели й торговлю з сусідніми народами, які тут мешкали. Продавали їм грецьке вино і оливу, грецькі матерії й ріжні убори, чудові вироби з золота і срібла,

21—2. Золота корона і застїжка з скарбу знайденого в ріцї Збручі, на Подiлю; стиль виробу — альпейських сторін (т. зв. гальштатський), з першої половини останнього тисячилїтя перед Христом.

прегарну ґрецьку посуду росписану ріжними малюнками. А за се дiставали від них збіже і шкури, міхи ріжні й иньші товари їх краю, а особливо людей, невільників, і відвозили се на продаж в свої грецькі сторони. Вони їздили з своїми товарами далеко в глубину краю, і ріжні грецькі вироби заходили далеко на північ: в Київщинї, Полтавщинї, в Харківщинї можна побачити в старих могилах гроші сих чорноморських городів, грецьку глиняну посуду від вина й оливи, грецькі вази і ріжні вироби з золота й срібла роботи грецьких май-

стрів. З тими товарами йшло в наші сторони й ріжне майстерство грецьке. Народи, що жили тут, набирали ся разом з товарами і ріжних відомостей та умілостей від Греків, великих майстрів тодїшнього світа, а навіть переймали грецькі звичаї та обичаї. Геродот, грецький письменник, що побував сам в Ольбії в половині V віку перед Христом, оповідає таку історію одного царя скитського Скіля на імя. Скілєва мати була родом з грецького міста, навчила сина грецької мови й письма, і ставши царем, він любив дуже грецьке житє, часто їздив до

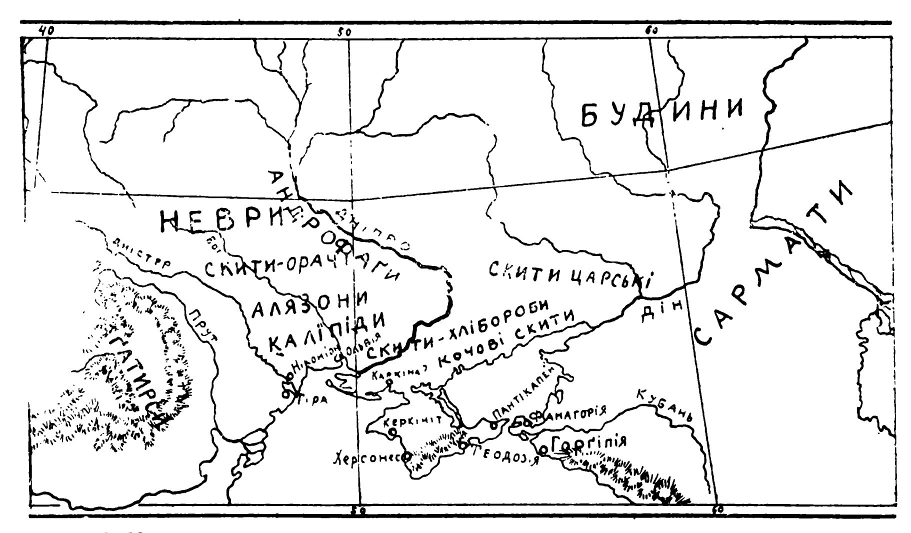

23. Наш край коло 500 р. перед Хирстом: грецькі оселї на Чорноморї і племена степові.

Ольбії, і там лишивши своїх людей на передмістю, сам з Греками жив як Грек, брав участь в їх усяких дїлах, а потім вертав ся знову до Скитів. Поставив навіть собі в Ольбії хату і мав там жінку, все потайки від своїх людей. Та вони кінець кінцем довідали ся про се, підглянули, як він святкував з Греками разом, збунтовали ся, настановили собі царем Скілєвого брата, а його самого добувши, вбили за те, що відцурав ся своїх звичаїв.

Але иньші племена таки цїлї переходили на грецькі обичаї, мішали ся з Греками, переймали їх віру і звичаї. Так ширили ся через Греків ріжні новини, умілости, ріжні знання по наших сторонах, довгі столїтя, поки стояли сї грецькі городи. А коли вони, шукаючи захисту від ріжних диких народів, піддали ся під власть великого Риму, що

тоді панував над усім побережем Середземного моря, тоді стали через грецькі городи чорноморські поширювати ся також впливи і вироби римські, аж доки не впали сї чорноморські городи від походів ріжних воєвничих народів, що посунули сюди, в III—IV віках по Христї.

7. Степові народи. Греки нам прислужили ся ще й тим, що від них маємо звістки про народи, які жили тоді в наших чорноморських степах.

Давнїйших жителїв нашого Чорноморя звали вони Кімеріями, але в тих часах дуже мало знали і про наші сторони, і про їх людність, і Гомерова Одісея описує наші сторони як країну вічного морозу і туману:

> там Кімерійцї живуть, і їх місто і цїле їх царство
> хмарами вкутане вічно й туманом, бо яснеє сонце
> не поглядає на той край гарячим проміннєм нїколи.

24. Степовики приборкують коней (чортомлицька ваза).

В Гомеровій Ілїядї є згадка про кочовників наших степів—

> славних кобилодоїльцїв
> молокоїдів убогих, найсправедливших між людьми.

Потім у пізнїйших письменників маємо вже докладнїйші звістки про тих степовиків.

Були то ріжні племена іранського роду, як теперішнї Перси; частина їх зістала ся в чорноморських і кавказських степах, а з Азії прибували ще нові, бо звідти почали тиснути ся до Туркестану турецькі народи з північної Азії. Одні з тих степових племен були більш хазяйновиті, сїяли збіже і з того живили ся. Иньші були чисті кочовники, що ходили з своїми стадами худоби, їли мясо, молоко кобиляче і сир; жили в кибитках, як теперешнї Калмики або Ногайцї. В VII, VI і потім в V віцї, саме тодї як Геродот побував в Ольбії й описав тутешнї

сторони, старшувала над сими племенами орда Скитів, і від неї всї сї степові племена звали ся теж Скитами. Потім вона ослабла і гору взяла орда Савроматів, або Сарматів, і по її імени степові племена звали ся Сарматами. Се було в IV і III віках перед Христом. Ще пізнїйше, в часах коло Різдва Христового, взяла гору орда Алянська, і в I та II віці по Христї степові кочові племена звали ся Алянами. Так зміняли ся йменя через переміну старших орд, що слабли й розбивали ся через вічні війни, які вели між собою, і від натиску все нових орд, що сунули сюди з Азії, з Туркестану, уступаючи ся під натисками турецьких орд. Під сим натиском степові орди і племена все посували ся на захід, з каспійських степів на Дін, з Дону на Днїпро, з Днїпра на Дунай. Де-котрі мандрували в степи теперішньої Угорщини, на середнїй Дунай, иньші уступали ся далї на північ, на Поднїпровє; далеко в лїси одначе не могли заходити, бо привикли до житя степового, кочовничого, переходячи з місця на місце з своїми стадами.

Так сї степові племена іранські товкли ся в наших степах яких тисячу лїт, від приходу Скитів до того часу як розгромили їх иньші народи—Готи з заходу, а Гуни від сходу, і потім зістали ся тільки останки їх на Дону, на Кавказї і в Криму. На Кавказї й досї єсть нарід осетинський—се потомки тих степових народів, загнані в гори иньшими народами.

8. Звичаї степовиків. Ті степові племена називали ся ріжними йменнями, але вони були одного роду і мали у себе богато подібного. Головні орди, котрі старшували в степах, звичайно були дикі і воєвничі, тим і підбивали собі иньших; підвластні були більш хазяйновиті, покірні, тому піддавали ся тим дикунам. Про воєнні звичаї Скитської орди, що панувала в степах в V віцї перед Христом, богато оповідає Геродот, наслухавши ся про неї оповідань від чорноморських Греків.

Скит, убивши першого ворога на війнї, пив кров з нього, а голови всїх убитих ворогів вони приносили до свого царя, і хто принїс голову, мав пайку здобичи, а хто не принїс, нїчого не діставав. Хто вбив найбільше ворогів, тому показували всяку честь і на всенароднїх пирах йому давали подвійну порцію вина. З голови убитого ворога здирали з волосєм шкіру (скальпували), і вичинивши такі шкірки, потім чіпляли на узду коня або робили собі з них ріжні причандали, пишаючи ся ними. В кождім окрузї було святище бога війни, на нїм стояв старий залїзний меч, як знак того бога; в честь його Скити що року справляли свято, різали на жертву всяку худобу, а з невільників узятих на війнї теж з кождої сотнї одного жертвували: різали його над чашею, збирали кров у чашу і виливали ту кров на меч.

Такі дикі і нелюдські Скити були не тільки до чужих, а й до своїх. Коли посварять ся між собою два Скити, особливо родичі, то йдуть перед царя і перед ним роблять поєдинок: хто кого переможе, той того вбиває, з голови його собі робить чашу на памятку, обковуючи золотом і сріблом, і при всякій оказії пишаєть ся перед гостями такими чашами, оповідаючи, як він тих усіх своїх свояків повбивав. Коли буває захорує цар Скитів, то скликають ворожбитів і кажуть їм угадати, через кого стала ся та хороба. Коли вони покажуть на когось, того зараз ловлять і питають, чи не покляв ся неправедно богом царського огнища (домовиком, що стереже царське житло). Як той не признаєть ся, то кличуть ще иньших ворожбитів; як вони покажуть на того ж, то його вбивають; як оправдують, то вбивають тих ворожбитів, що на нього показали. Накладають на віз дерева, запрягають волів, на віз саджають тих ворожбитів, підпалюють і так пускають.

25. Грецька ваза з могили Чортомлицької (на Запорожу), з образками життя степовиків.

Силу народу свого побивали також на похоронах царських. Тіло померщого царя потрошили і начиняли ріжними пахучими травами, аби тіло не гнило, і так обвозили по всіх підвластних сторонах, і куди його привезуть, піддані на знак свого жалю мають собі утяти волосе, урізати ухо, порізати чи подряпати руки, чоло, ніс, і проткнути стріли крізь ліву руку. По тій параді ховали царя над Дніпром, коло порогів. Вбивали одну з жінок його, по одному з ріжного роду слуг і дворян, і ховали разом з царем у могилі; убивали коней його і клали з ним, а також ріжну посуду золоту і срібну. А на поминках, що справ-

ляли ся, як мине рік, убивали 50 найкращих слуг і 50 коней, потрошили й начиняли половою, і так розставляли наоколо могили царської тих слуг на конях, щоб її стерігли.

Се не видумки, бо й справді над Дніпром знаходять ся могили царські, де поховано царів подібно, як оповідає отсе Геродот. Але поруч із такими дикими та не людськими поведінками тих степовиків були у них, розумієть ся, і гарні звичаї. Так славило ся скитське побратимство, вірність скитських приятелів. В таких воєвничих і диких часах велике діло було мати вірного приятеля, і кождий степовик дбав про те, щоб мати такого приятеля. Знайшовши чоловіка вірного і відважного, справляв з ним обряд побратимства: в чашу з вином капали вони трохи крови з своїх рук, окунали в то свою зброю і потім пили з тої чаші, взявши ся разом; по сїм вважали ся вже ріднїйшими як брати.

Грецький письменник Лукіан позбирав ріжні історії про таких скитських побратимів. Оповідає, як оден бідний Скит сватав доньку боспорського царя, і коли всї женихи вихваляли свої богацтва, він похвалив ся, що не має стад і кибиток, але має зате двох дуже вірних побратимів; ті посміяли ся з нього і віддали царівну за иньшого жениха, що мав золоті чаші, богато возів і великі стада — „поставили вище, каже, худобу і непотрібні чаші та тяжкі вози як добрих людей". Але сї доказали, що хороші побратими дорогші від того всього, бо викрали свому побратимови царівну, а її жениха і батька вбили. Оповідає ще Лукіан про одного побратима, як той дав вибрати соби око, щоб визволити з неволї свого приятеля, і про иньшого, що бувши разом з своєю сїмєю і з раненим побратимом в однїй хатї, як та загоріла ся, лишив жінку й дїтей,

26. Степовики (Скити) на вазї з Кульобської могили (в Криму коло Керчи).

а став ратувати товариша; жінка ледво виско- чила, а одна дитина згоріла, та Скит тим не журив ся: дітей, каже, ще можу мату, та й не знати ще, що з них буде; а такого дру- гого побратима, як сей товариш, що стільки разів показував мині свою любов, не знати чи знайшов би я.

27. Скитські побратими (золота бляшка з Кульобської могили).

9. Словянські селища. Отак у степах наших цілі столїтя товкли ся ріжні орди і племена скитсько-сарматсько-алянського роду. В горах Карпатських сиділи ріжні дрібні на- роди, мабуть з того ж кореня, так званого тракійського, з якого вийшли теперішні Волохи (Румуни): такі були Беси, Костобоки, Карпи (від них мабуть і назва Карпатів). На підгірю галицькім бачимо німецькі народи, Бастарнів, що посували ся сюди з своїх північних осїдків. Племена ж словянські, як можна міркувати з усього, жили тодї далї на схід і на північ—по Днїпру в Київській око- лиці і вище, мабуть і на Волини, і далї на північ, в Полїсю, та й за Днїпром мабуть теж. Можна так міркувати, що названі Геродотом пле- мена Неврів і Андрофаґів, як він їх називає, се племена словянські на їх старих селищах, бо він каже, що се племена не скитські й живуть на північ далї від Скитів. У иньших письменників племя, що живе на середнїм Днїпрі (в теперішній Київщині) зветь ся Амадоками. (див. карту 28). Взагалї ж з тих глухих країв не доходило майже нїяких звісток до письменних народів, Греків та Римлян.

Від римських письменників I і II в. по Христї знаємо, що сло- вянські селища на півночи сягали тодї аж до Балтийського моря, в сусїдстві з Литовцями і Нїмцями. Називано їх тодї Венедами, так як прозвали їх Нїмцї. Нїмцї Ґоти були їх сусїдами на заходї: займали лївий берег Висли. На сходї сусїдили з Словянами на балтийськім по- бережу племена литовські, а далї ріжні народи фінські; що займали тодї майже всї землї по Волзї (а пізнїйше помішали ся з словян- ськими, великоруськими переселенцями, прийняли їх мову і нарештї зовсїм злили ся з ними до купи, в оден народ великоруський). В київській околиці і далї на захід маємо від тих часів так звані похоронні поля— цїлї поля-цвинтарища, де поховані небіжчики, одні закопані, иньші спалені (мал. 29 і 30); при небіжчиках буває посуда і всяка всячина; трапляють ся і гроші римські з I—II віку перед Христом і пізнїйші.

На тих своїх старих осадах словянські племена сиділи дуже довго, бо зна від яких часів. Не без того, щоб при тім як рухали ся їх су-

сїди, не посували ся на захід або полудне і якісь племена словянські. Але велике словянське розселеннє наступило пізнїйше, головно з IV віку по Христї, як на заходї рушили ся нїмецькі племена, а на полуднї в степах і на степовім пограничу Словянам зробили місце Гуни.

Нїмецькі племена, що мешкали над Вислою, Одрою і Лабою (Ельбою), звідси з давна поширювали ся на полуднє. Так ото десь в III в. перед Хр. рушили відти в Карпатські сторони і потім далї над Дунай нїмецькі племена Бастарнів. В II в. по Христї посунули з над Висли на полудне племена Ґотів. Не знайшовши собі місця близше,

28. Наш край в часах коло Різдва Христового.

вони замандрували аж над Чорне море. Розігнали алянські племена й осїли по побережу від Дунаю аж над Азовське море. Були люде воєвничі і часто ходили звідси грабувати римські землї й грецькі міста побережні тож і наробили тим великого шуму. Але і на них прийшла біда, коли з кінцем IV в., коло р. 370, продерла ся в Европу перша турецька орда, звана Гунами. Вона розгромила і знищила алянські орди, що сидїли коло Каспійського і Азовського моря, і вдарила на Ґотів. Старий ґотський король Германаріх налякав ся сеї грози так, що вбив сам себе, аби не бачити розгрому свого народу. Справдї, Гуни нагнали великого страху; перелякані сучасники описують їх як незвичайно дику і нелюдську орду, мало навіть подібну до людей. Ґоти пробували боронити ся, але по перших неудачах стратили відвагу й кинули ся тїкати від Гунів за Дунай; иньші піддали ся Гунам. Але

Гуни й самі сунули далї на захід, в степи сучасної Угорщини, а з ними й решта ґотів; мало що зістало ся їх коло Азовського моря, в Криму та на кавказькім побережу.

Так одкрили ся великі простори Словянам разом і на захід і на полудне і вони в тім часї починають широко розселяти ся. Західнї племена, з яких вийшли Поляки, Чехи, Словаки і тепер майже винищені племена полабські й поморські (на балтийськім поморю), посунули на давнїйші нїмецькі ґрунти, по Вислї, Одрі й Лабі. Племена полудневі, з котрих вийшли теперішнї Болгари, Серби й Словинцї, рушили за

29. Останки похорону через закопаннє, з похоронного поля (Київщина).

Карпати, на Дунай і за Дунай, в землї Балканські. Племена східно-полудневі, з котрих вийшов наш український народ, посунули з своїх старих селищ в сусїднї простори, полишені західнїми й полудневими племенами, та на полудне, в степові й пограничні з степами краї, спустошені по тій гунській бурі. Тут у перве й стрічаємо тодї звістки про наші племена, про наш нарід окремо, а не про все Словянство, як давнїйше.

10. Розселеннє українське. Анти. Живучи на своїх старих селищах, в тїснїйшім сусїдстві, Словяне говорили й мовою більш одностайною, і звичаї та побут мали більш однакові, нїж потім, як розселили ся так широко. Про те й тодї, зовсїм певно, була вже ріжниця між племенами та громадами тих племен, тільки вираз-нїйше виступила по розселенню. Письменники грецькі, що писали про Словян, коли вони ще тільки розселяли ся, розріжняють на полуднї, в сусїдстві Візантиї Словен і Антів. Словенами звуть вони ті племена, що сиділи над Дунаєм і в балканських землях, Антами тих що сиділи над Днїстром і дальше на схід, над Днїпром і далї до Азов-

ського побережа. Отсе й були наші, українські племена, що зайняли тоді вже побереже чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперве тут виступають в історичних джерелах окремо, під тою назвою Антів.

Найдавнїйша звістка, яку про сих Антів переказують нам візантийські письменники, належить до кінця IV в., зараз по гунській бурі, і се те що зветь ся *початком історичного житя* для наших племен. Історик Йордан, що описував історію ґотів, заховав для нас цїкаву звістку, що ґотский король Вінітар, оден з наступників Германаріха, воював з Антами (саме отсе імя Вінітара мабуть призвище — переможець Вінітів, себто Словян). В першій битві, каже Йордан, Анти побили ґотів, але Вінітар не злякав ся, воював з ними далї, погромив, взяв в полон князя Антів Божа і старшин їх у неволю і щоб наля-кати Антів, казав їх страшною смертю убити—роспяти на хрестах. Але Гуни взяли потім Антів під свою оборону і приборкали Вінітара.

30. Останки похорону через спаленнє, з похоронного поля.

Мабуть отсе тодї Анти з ґотами стріли ся, рушивши в чорноморські степи, і ся війна була знаком власне того антського, себто українського розселення в степах. Війна з ґотами не спинила їх, як не спиняли й иньші стрічі та війни з тутешнїми народами. Живучи серед воєвничих народів в степах, сї степові Українцї, Анти, й собі привикали до воєвничого життя, ходили на розбої разом з Гунами і їх земляками Болгарами (турецькою ордою, що потім осївши ся на Балканї між Словянами, змішала ся з ними й передала їм своє імя). Відзвичаювали ся від хозяйства, а привикали більш до війни, як потім козаки. Закинули хлїборобство, жили в лихих хижах, бідно і в недостатках, не мали зелїзної бронї, як Греки, і зброєю якою-небудь ли-

хенькою орудовали—парою списів то що; не були звичні виступати збитою лавою, а так десь несподівано запопасти, ударити й знов розбігти ся, заманюючи ворога; були проворні, на всяку біду терпеливі, чудесно вміли десь засїсти ся, притаїти ся, навіть у воді, і тим дуже дивували Греків. Ходили за здобичею на візантийські землї, а часами Візантия платила їм, щоб воювали з иньшими її ворогами. Так в 530-х роках вийшла війна у Антів з їх сусїдами Словенами заднїстрянськими, може таки з намови візантийського правительства, що дуже багато мало клопоту від нападів Словен, і пізнїйше оповідають грецькі історики, що Візантия напускала Антів на Словен (в 580 роках).

З нагоди тої війни Антів з Словенами в 530 рр. візантийський історик Прокопій оповідає ріжні цїкаві звістки про житє Антів і Словен і між иньшим таку пригоду росказує. У Греків був воєвода Хилвудій, що дуже добре боронив візантийські землї від нападів словенських і антських; але в однім походї на Словен наложив головою, і ті знову почали грабувати візантийські краї. Та по якімсь часї оден грецький невільник, що був між Антами, росказав свому господареви, що той Хилвудій не вмер, а живе між Словенами, як невільник, і Словени не знають сього. Ант викупив зараз того Хилвудія і привів до себе, та роспитував його, чи він справдї той славний воєвода Хилвудій. Викуплений казав, що він зовсїм не Грек, а Ант зроду, тільки зветь ся Хилвудій, а попав до Словен у неволю підчас попередньої війни. Але господар йому не повірив і оповів землякам. Анти дуже зрадїли, що мають між собою такого славного воєводу. Зібрали ся на велике віче, як мали звичай робити у всяких важних справах—бо не мали над собою одного князя, а у всїм радили ся громадою, каже Прокопій. На вічу наказали тому Халвудієви, аби не смів казати, що він не той славний воєвода Хилвудій, а самі оповістили візантийського цїсаря. Той цїсар, Юстинїан на імя, тодї намовляв Антів, щоб перейшли у візантийські землї й тут мешкаючи, боронили від ворогів, і за

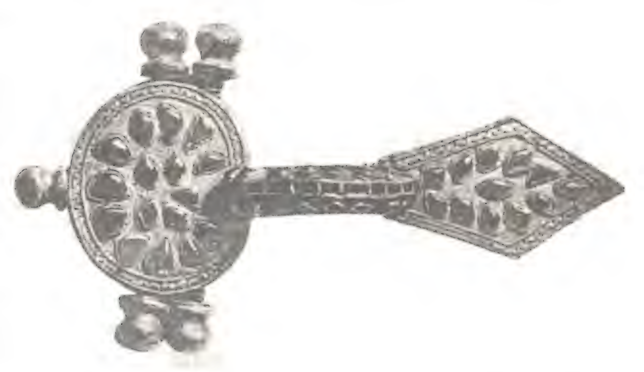

31. Золота, саджена гранатами застїжка—так званого готського стилю (часів гунського руху): він визначаєть ся отсим уподобаннєм до садженого кольорового камїння.

се обіцяв їм платити гроші. Анти годили ся тільки з тим, щоб з ними мешкав і той Хилвудій; Хилвудій в тій справі поїхав до Царгроду, але на дорозї вхопив його візантийський воєвода Нарзес і казав забити в кайдани, як обманця, і на тім розбили ся ті переговори цїсаря з Антами.

Отак припадком щось довідаємо ся про наших предків тодїшнїх— якась отака пригода кине проміньчик світла й освітить перед нами те давнє житє, як жили, з ким воювали, який устрій мали ті наші козаки з VI віку по Христї.

У иньшого грецького письменника з того часу, Менандра, заховала ся звістка про боротьбу Антів з ордою Аварів, що посунула нашими степами в серединї VI в. Битви з ними випали нещасливо для Антів, чимало їх попало в неволю, і Авари стали пустошити землї Антів. Виручати невільників і мирити ся з Аварами Анти післали одного визначного чоловіка на імя Мезамира. Але той був чоловік гордий і смілий, не стерпів каґанови (старшому) аварському, відповів на його хвалькуватї слова сміло й різко. Тодї оден Болгарин, що був у каґана в ласках, став намовляти, аби того Мезамира вбити, бо він серед Антів має велику вагу і може їх підняти на Аварів. І каґан послухав, убив Мезамира, а Авари почали пустошити землї Антів ще гірше.

Про сю біду Аварів память держала ся довго між українським народом. Київський лїтописець записав оповіданнє про те, як Обри (Авари) мучили Дулїбів, українське племя, що жило на Волини; каже, що Обри запрягали в вози дулїбських жінок і ними їздили. „Були сї Обри тїлом великі, а умом горді, і погубив їх Бог: померли всї, і не зісталось нї одного, так що стало ся присліве: „погинули як Обри", каже той лїтописець. Але Обри не погинули так скоро, а тільки перейшли далї, на Угорщину.

11. Українські племена. Отакі степові бурі, як отсей аварський погром, не могли налякати привичних до всякої біди степових Українцїв, і вони далї держали ся в степах і посували ся все далї: на схід до Азовського моря, на захід до Дунаю. Їх розселенню багато помогло се, що в каспійських степах з кінцем VII віку запанувала нова орда, Хозарська, не така хижа, як иньші: побираючи ріжні доходи з торговельних городів на каспійськім та азовськім побережу, вона навпаки дбала про спокій та безпечність в тих краях, не перепускала зза Каспійського моря нових турецьких орд, що тиснули ся в чорноморські степи, і так стало тут спокійнїйше та безпечнїйше. Українцї на своїх нових оселях почали господарити, кохали ся в хлїборобстві, в торговлї, а відзвичаювали ся від війни. Було се добре, та не зовсім. Бо відзвичаїли ся від того воєнного, трівожного житя, яким давнїйше жили, і як

Хозарська орда ослабла, і пішли знову ріжні турецькі завадіяки нашими степами, наші **люде** не годні були з ними вижити і кидаючи

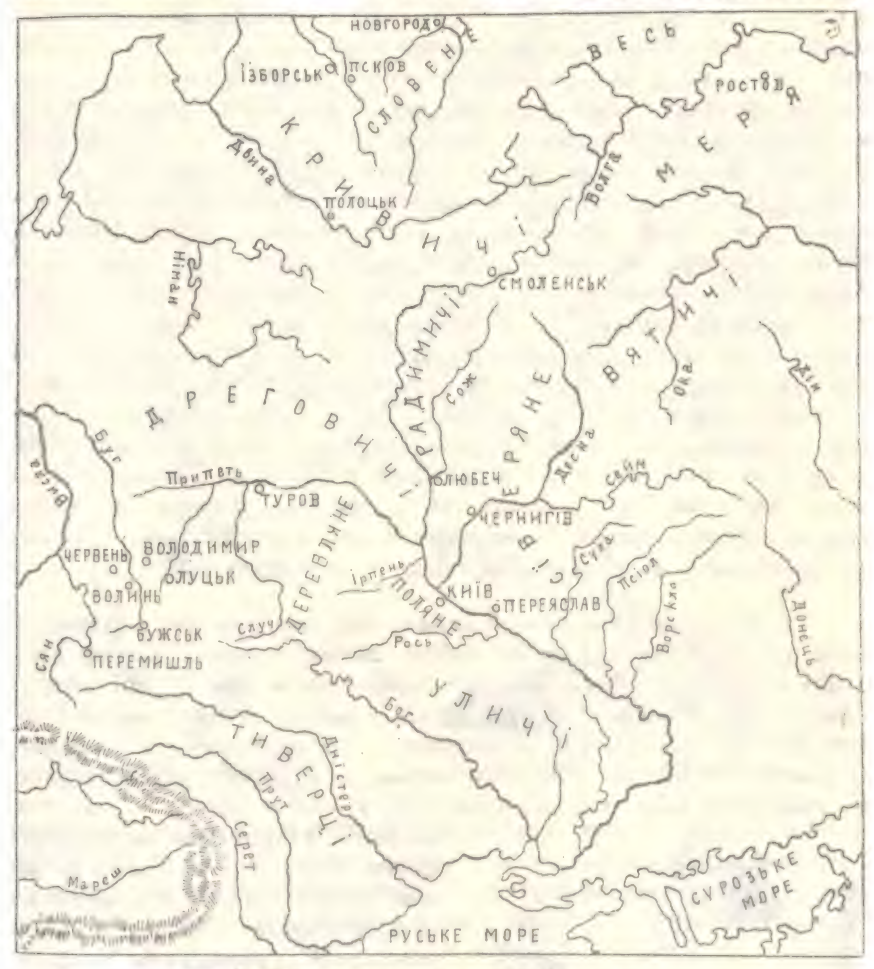

32. Східно-словяньскі племена IX—X віків.

степи, стали тікати в безпечнійші місця, в ліси на північ, в гори на захід, хоч і не так там було дозвільно, як у тих роскішних, родючих степах.

Звісток з сих часів маємо дуже мало. Перед тим що знали ми, знали від грецьких письменників; але з початком VII в. Греки махнули рукою на свою північну границю, не можучи далі боронити її від Сло-

вян і Аварів, а з тим нічого не пишуть і про наші краї. Цілих три століття майже нічого не чувати у них. Про Антів остання згадка з 602 р., і за той час, за VII – VIII вв. імя се заникло. Звістки зібрані цісарем Константином Порфирородним в середині Х віку (коло р. 950) про степове житє, вже згадують на полудні окремі племена українські: Ульців, Деревлян, Лучан і Русь київську. А докладнійші відомости про сї племена подають київські лїтописцї, що писали сто лїт пізнійше, в XI віцї. Від них знаємо, що за Дніпром, на лївім березї, по Деснї, Сейму й Сулї, в теперішнїй Чернигівській та Полтавській ґубернії жило велике племя Сївера або Сїверяне, мало значнійші городи Чернигів, Новгород-Сїверський, Любеч і Переяслав. На правім боцї Днїпра коло Київа сидїли Поляне, инакше звані Русю. За Полянами далї над схід, в густих лїсах тодїшнїх по Тетереву, Ушу, Горини жили Деревляне, лїсові люде себто, а за Припетю Дреговичі, нїби болотяні (бо дрегва значить болото). На Волини, за Случею жили Дулїби. На побережу чорноморськім коло Днїпра мешкали Уличі, а далї на захід, над Днї-стром Тиверцї. Яке племя мешкало над Доном та на азовськім побе-режу, а яке знов на підгірю карпатськім, в Галиччинї, лїтописцї не ка-жуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще казати—східно-полудневі племена словянські, з котрих вийшов нинїш-нїй український нарід; тільки не знаємо їх племінних імен.

12. Побут українських племен. Про наші племена лїтописець каже, що вони ріжнили ся між собою своїми звичаями і побутом— „мали кожде свої обичаї, закони і науку батьків своїх і свої норови кожде“. Але сї ріжницї не були великі, і далеко більше в житю і по-бутї всїх сих племен було одинакового або подібного. З оповідань лїтописців та иньших київських писань, з переказів чужосторонців, які описували наші сторони, з находок у старих могилах і скарбах, нарештї і з самої мови, можна знати досить докладно, як жило ся на-шим людям тодї, по їх розселенню на нових ґрунтах, в теперішнїй землї українській. Розумієть ся, не одна-ково жили по великих, богатих, тор-говельних містах і по глухих хуто-рах в глубоких лїсах, далеко від світу—як і тепер є велика ріжниця між городянами й хуторянами. Проте ті ріжницї, які лїтописець показує,

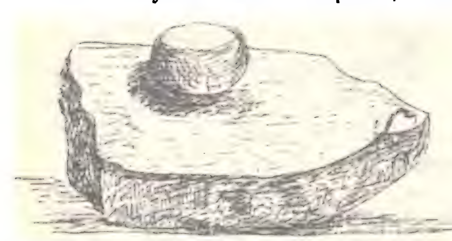

33. Зернотерка з передмікенських мазанок—памятка тодїшнього хлїборобства (меньшим, закругленим камінем розтирали зерно на великім, рівнім каменї).

не мають великого значіння, великі вони тільки в його очах, як і тепер часто можна бачити, що люде з одної околиці дражнять ся другим, бо вони якесь відмінне слово уживають, або инакше вимовляють, або трохи инакше вбирають ся, а воно тим часом дрібниця.

В сім часї, як бачимо, люде наші скрізь кохали ся в хлїборобстві і найбільше з нього живили ся. Се видно і в мові: слово *жито,* котрим звали збіже, означає те, чим живуть люде: ще як люде не знали ніякої металїчної снасти, орудували камінем, почало ся на Українї хлїборобство; тепер же навіть в глухих сторонах, як от у Деревлян, про котрих київський лїтописець оповідав, що вони живуть „по звірячому, як худоба",— і там люде орали і сїяли, і з того жили. В могилах Деревлян і Сїверян знайшли ся серпи і зерна ріжного збіжа (жита, овса, ячменю або пшеницї). В ріжних писаннях згадують ся майже всї теперішнї роди збіжа (тільки гречки нема), з знаряду хлїборобського — рало, плуг, борона, мотика, заступ (рискаль), цїп; говорить ся, як люде орали, сїяли, жали, молотили, віяли. Господарство значить було подібне до теперішнього; тільки що млинів не мали, а мололи на малих ручних жорнах. Водили худобу всяку, але птицї ще мало; за те

34. Наральник з Київщини, часів Київської держави.

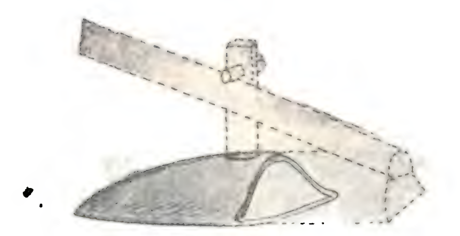

35. Рало—як мусїло виглядати.

богато займали ся бжільництвом: самі богато меду споживали, і продавали мед та віск, і податки князям теж медом та воском платили. По лїсових сторонах держали пчіл у бортях: в деревах видовблювали дупла, досить високо, щоб не дістати з землї, і в ті дупла пускали рої; де не було лїсів, держали рої в улїях. Звіроловство, з котрого колись головно жили, тепер стратило давнє значіннє, як розвинуло ся хлїборобство: ловили звіря більше для шкури нїж на поживу собі, або забавляли ся ловами богаті люде, бояри та князї. Звіря всякого по наших сторонах тодї ще богато водило ся. Князь київський Володимир Мономах в своїй науцї синам оповідає про свої лови: в Чернигові, каже, взяв я на узду 120 диких коней в тамошнїх пущах; по Роси теж

ловив я коней власними руками; ріжні мав пригоди: два тури (дикі бики) взяли мене на роги з конем разом, олень мене бив рогами, оден лось топтав, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч від пояса, ведмідь віддер мені кусник сїдла з-під самого колїна, барс скочив на мене й перевернув мене з конем...

Тому що дикого звіря й птиці водило ся ще богато, та й на свою худобу було лекше, бо пастівнїв та сїножатей було більше, їли люде мабуть більше мяса нїж тепер. Про те й тоді їли найбільше вже ростинну їжу—хлїб, кашу, варену городину. Хлїб замішували на дріжжах і пекли в печи, подібно як і тепер; мясо по найбільше їли варене Пили найбільше мед, і дуже богато, всї, від бідних людей до князїв. Про князя Володимира оповідає лїтописець, що він казав розвозити бідним людям хлїб, мясо, ріжну городину, мед в бочках, а в иньших квас. А як їли богатші люде, видко з розпорядження князя Ярослава, щб мають давати княжим людям, які їздили збирати податки: для княжо го вирника і його слуги що дня хлїб, по мірі пшона й гороху на кашу, двоє курей, грудку соли, відро солоду на пиво, раз на тиждень бичка або полоть, в скоромний день сир, в піст замість мяса рибу.

Убирали ся просто. Носили сорочки полотняні і штани, поверху свити, а часом ще й кереї („корзно“ звало ся), на ногах якісь плетені панчохи і чоботи або постоли, на голові шапку з якоїсь шкури, або плетену.

36—7. Ножик і огниво з волинських могил.

В старих могилах з тих часів можна бачити останки вовняних і полотняних матерій, полотна льняного і конопляного, грубшого і тоньшого ткання, ремінні пояси і коло пояса ножик, гребінець, шкуряна торбинка з ріжним припасом—огнивом, маленьким бруском до гострення; на ногах невисокі гостроносі чобітки зшиті на подошві з тонкої вичиненої шкури (як сафян). У жінок намисто, нашийники (гривни) зплетені з дроту, на голові шапочки або наголовники ушиті ріжними прикрасами (див. рис. 38). На висках висїли кільця, нашиті на ремінець; в коси вплїтали ся також кільця—вони так і лежать рядом на кістках, від висків на чоло, або від висків на груди, як лежали коси (рис. 39). Богаті пишали ся шовковими убраннями, з грецької або арабської ма-

терії, золототканою парчею та дорогими міхами (футрами), золотими уборами, ланцюхами, дукачами (медальонами), золотими ґудзиками, кованими поясами. Коли князї наші починають заходити в близші зносини з візантийським двором, переймають відти й ріжні убори й моди, а за ними переймали се також бояре й богаті люде.

13. Вдача, звичаї й віра. Чужоземцї хвалять тодїшнїх людей наших за щирість і привітність. Особливо цїкаво описує візантийський письменник Прокопій Антів і Словен, себто Українцїв і їх сусїдів кінця VI віку, часів розселення. Каже, що вони ласкаві до чужоземцїв, гостинно приймають їх і проводять далї, щоб не стало ся їм якоїсь шкоди. Жінки їх незвичайно вірні своїм чоловікам і часто убивають себе, коли вмирає чоловік. Дуже люблять свободу, не хочуть нікому служити анї бути під чиєюсь властю. Але не згідливі, не вміють слухати ся чужої гадки, кождий тягне на своє, і через те бувають між ними суперечки й криваві бійки. Подібно кажуть і пізнїйші письменники про Українцїв та й иньших тодїшнїх Словян. Кажуть, що се люде відважні й воєвничі і ніхто б не міг їм противити ся, як би вони тримали ся одностайно.

38. Кільця—кісники, з волинських могил.

Любили повеселити ся і забавити ся, поспівати й попирувати. Без піснї, танцїв, гри не обходила ся нїяка оказія. Лїтописець сердито оповідає про тодїшнї ігрища між селами, а на них „плясання і всякі бісовські піснї“—тому що вони були звязачі з старою, поганською (язичеською) вірою. „З плясаннєм, гудїннєм (музикою) і плесканнєм“ справляли ся весїлля. Про київське військо оповідає візантийський історик, що воно цїлими ночами забавляло ся музикою й танцями, та піячило. „Руси в тім веселіє щоб пити, не можем без того бути“, каже князь Володимир в оповіданню про його хрещеннє: київський лїтописець вложив тут йому в уста сучасне прислівє. І всякі свята поганські, а потім і християнські, уродини чи похорони—все звичайно справляло ся великою випивкою.

Ся вдача привітна й ясна відбила ся і в звичаях та постановах. В старім праві нашім не було смертної кари на провинників, анї калїчили за провину, відрубаючи руки, ріжучи уха, носи, як то робили по законам візантийським або старинним нїмецьким. Духовні потім,

39. Жіночий убір з могил словянських (з Полтавщини), часів по розселенню.

перейнявши разом з церковними книгами також і книги законів візантийських, пробували на грецький взірець і у нас завести такі кари на смерть та калїченнє, але не приймали того люде. Карали грошима, сажали до вязниці, в найгіршім разї оддавали в неволю, щоб відробив працею свою провину, але крови проливати, на житє чоловіка наставати не любили. Що иньшого на війнї, там уже як прийшло ся—то вже, казали, суд божий. Але калїчити чоловіка й життя позбавляти—не любили того.

Ясними і веселими очима дивили ся на світ божий. Не знали темних, суворих богів, що напосїдають ся на щастє чоловіка. Вище всього славили й шанували світло і тепло світове, що дає себе знати в сонцї, в теплї, в буйній ростинности, в усїм житю природи. Прокопій оповідає про Антів і Словен своїх часів, що вони шанують єдиного бога, себто бога неба, що посилає світло і блискавицю. Здаєть ся, його називали Сварогом. Пізнїйшими часами ріжні прояви сили того свого світлого бога називали ріжними йменнями. Іменем Хорса і Даждь бога, себто подателя всього добра, називали сонце. Іменем Перуна грізну силу громовинну, що гремить і бушує в бурю. Огонь називали Сварожичем, сином великого Сварога, небесного світла й огня соняшного або блискавичного. До старших богів належав також Велес або Волос, „скотїй бог“, оборонець худоби. Всї вони звали ся богами—се слово означає добро, благо (звідти такі слова як богатий, збоже, і убогий—такий що не має добра), а далї значило подателя всього доброго. Ті боги й по заведенню християнства зістали ся в віруваннях нашого люду, тільки покрили ся йменнями святих християнських: так ріжні вірування з Перуна перейшли на Іллю, з Велеса на св. Власія, і таке иньше.

Але окрім таких головних богів давнїй Українець бачив наоколо себе силу всяких живих істот; мабуть їх звали бісами, і се імя тодї не значило чогось доконче злого, і тільки потім християнські духовні

зробили з тих бісів пекельних злих духів. Предки наші думали, що сї сотворіння живуть в болотах, лїсах, полях, джерелах, і їх шанували, давали їм жертви, щоб не шкодили. Про се згадують духовні в перших віках християнства, що люде дають жертви бісам, болотам і криницям, молять ся в лїсах і коло води. Богато з того заховало ся і до наших часів—перекази про водяників, русалок, лїсовиків (або полїсунів); і тепер в деяких місцях ставлять ріжну їжу на криницях. Але в теперішнїм помішали ся вже вірування про тих старих бісів з духами померших, дїдьків (себто духами дїдів), що живуть по хатах і дворах; топельниці мавки змішали ся з давнїми русалками, і таке инше.

Осібних храмів, осібних жерців, ~~щоб тим богам служили~~, не було. Кожний сам справляв жертву або молитву богам за себе й за свою сїмю. Арабський письменник IX віку переказує нам молитву предків наших під час жнив: беруть, каже просо в кірцї, підіймають до неба й молять ся: „Господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер подостатку“. Молили ся десь в тихім місцї, над водою, де чоловік найживійше відчуває подих тої таємничої сили, що оживляє природу. Ідоли богів були рідкі, мабуть по більших тільки містах.

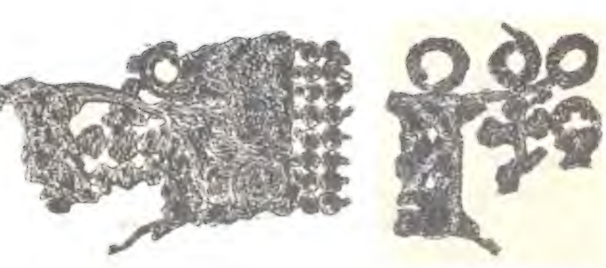

40. Останки ковнїра, обшитого парчею, з старої могили (київських часів).

Про житє людське вірили, що воно не кінчить ся з смертю: померші живуть далї, можуть зявляти ся між людьми, тому треба добрим, сутим похороном заслужити собі ласку покійника, щоб не докучав і не шкодив по смерти. Ховаючи покійника, разом з ним клали ріжні річи домашнї, убивали худобу домашню, а часто трапляло ся давнїйшими часами, що й жінка-вдова убивала себе на могилї. Арабський подорожник описав, як бачив похорон приїзжого купця з наших країв в 922 р.: його богато убрали в найкраще убраннє, посадили в його човнї, розіпнявши над ним шатро, положили коло нього його зброю, ріжну їжу й питє. Спитали його невільниць (мабуть їх привіз на продаж, як то бувало), чи котра не схоче з ним умерти, щоб жити з ним разом і з душами родичів у гарнім зеленім садї, себто раю. Одна згодила ся і її вбили в день похорону та положили з мерцем. Кинули туди ж в човен двоє коней, дві корови, собаку, півня й курку, пору-

бавши то все на части. І потім все те спалили, а на тім місці насипали могилу.

Се оповіданнє підходить до того, що справді знаходять в старих українських могилах IX—X вв. В одних сторонах у нас ховали небіж-

41. Чорна могила (в Чернигові), що близько підходить до оповідання Араба [1]).

чика, закопуючи в могилі, в иньших палили і засипали землю, або спаливши на иньшім місці, складали потім недогарки в горнець і насипали над ним могилу. Разом з небіжчиком засипали чи палили ріжне добро його. На могилі справляли поминки, пили, гуляли, часом (особливо у богатших) ріжні гри справляли (се звало ся „тризна"), при тім досипали могилу. Небіжчикам ставили їжу на могилі, або й при щоденнім обіді кидали страву (як се ще й досі ведеть ся на Полїсю). Житє чоловіка за гробом представляло ся як точнїсеньке продовженнє його житя на землї.

14. Сімя, рід і громада. Київський літописець, описуючи старі українські племена, хвалить ся, що тільки його земляки Поляне мали добрий обичай, жили тихо і соромливо, і шлюб був у них правильний: молоду приводили до молодого, а другого дня приносили її посаг. Иньші ж племена каже він, жили, як звірі: у Деревлян, у Сіверян і иньших не було „браченья", правильного шлюбу, а хапали собі жінок коло води, або на ігрищах, що справляли ся між селами: хапали собі жінку, хто з котрою умовив ся, і мали по дві й по три жінки. Але по правді кажучи у всїм тім не було великої ріжниці між Полянами й иньшими племенами.

[1]) На розрізї означено черними плямами: зверху слїди якогось памятника, в серединї—може останки тризни: ріжна зброя і два роги для питя, оковані сріблом (з них оковка одного подана вище на рис. 1). На сподї точок, де спалено небіжчика з усяким добром його: на купі лежать останки зброї; наоколо останки господарського знарядя: зелїзні обручі й дужки відеръ, сокіра, долото, ножі, серпи, зерно різне, кістки до грання, то що.

Не тільки тоді, а й довго потім як заведено вже християнство, вело ся так, що богатші й значнїйші люде мали по дві жінки й більше (духовенство старало ся завести бодай, щоб одна жінка, вінчана, вважала ся головною). Свобідно й легко розводили ся, відправлючи жінку, а натомість брали иньшу. Жінкам же годило ся бути вірними своїм чоловікам, і вірність українських та й взагалї словянських жінок славила ся по світу.

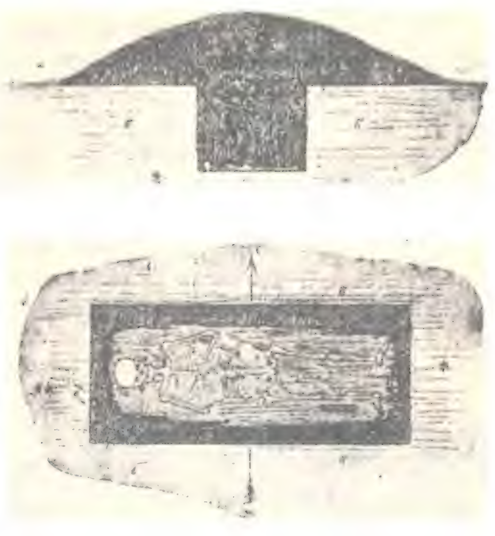
42—3. Похорон в трунї: могила в розрізї і кістяк у могилї [1]).

Жінку брали або в формі купна, нїби чоловік купував собі жінку, або викрадав, хапав її. Колись дїйсно тим способом собі добували жінку, але в сїм часї се був обряд тільки—так от і лїтописець каже, що хапали собі жінку на ігрищу, хто з котрою змовляв ся наперед. Се так як і досї ще в весїльнім обрядї нашім рід молодої стереже дївчини, а бояре молодого її силоміць добувають і з нею тїкають:

Припадь, припадь, Марисуню, до столу,
Обступили боярчики довкола,
Кіньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають, Марисунї шукають.

В старих грищах ся форма хапання, „умички“ була виразнїйша. А купно жінки і в теперішнїм весїллю ще дуже добре памятаєть ся:

Татарин, братик, Татарин, продав сестру за таляр,
Русу косу за пятак біле личко пішло й так...

Куплена або вхоплена жінка була колись власністю чоловіка, як кожда штука його господарства; память того зістала ся в тім ото звичаї, що жінку колись вбивали на могилї чоловіка, як коня або собаку. Потім як погляди стали людянїйші, жінцї полишали до волї, коли сама схоче, убити себе, на доказ своєї вірности чоловікови; але й сей звичай, видно, вивів ся в X—XI вв., бо вже наші лїтописцї тодїшнї не згадують про се. Значіннє і вага жінки в сїмї теж виросли високо; за голову жінки чоловік, коли вбив її без вини, платив таку ж кару, як

[1]) *а*—земля насипна, *б*—грунт нерушений, *в*—кільця при ухах небіжчика, *ж*—слїд труни і зелїзні цвяхи від неї.

за кождого чоловіка. З смертю чоловіка жінка займала перше місце в сімї і сама вела хозяйство; тільки як вдова виходила вдруге замуж, додавали дітям опікуна.

Сімї бували тоді більші як тепер. Ще сто літ тому (а в деяких місцях і до недавнього часу) бували такі сімї у нас, що в них було двадцять—тридцять душ; сини не відділяли ся, брати не ділили ся по смерти батька, а далї вели господарство спільно, під проводом або старшого, або найздатнїйшого „завідцї". Така сімя та мабуть і всяка сімя взагалї звала ся в X—XI в. „родом". „Жили кожде своїм родом на своїх місцях, заправляючи кождий своїм родом", повідає київський лїтописець про давнє українське життє. Давнїйше ті роди були ще більші, до роду рахували ся родини собі рідні, хоч би й далекі, як то співаєть ся в весільних піснях, де взагалї заховало ся багато памяти про старовину:

Ой роде, роде богатий—подаруй нам товарець рогатий:
Ви дайте, таточку, волики, а ви мамонько, корову,
А ви дайте, братчики, баранцї, а ви дайте, сестрички, ягнички,
Ви, далекий родочку, червоні....

Але ті широкі роди розбили ся, ослабли старі звязки, і на місце кровного споріднення все більше значіння стало здобувати сусїдство, близькість не походження, а мешкання. Сїмї, які мешкали разом, хоч би були й не одного роду, не одного походження, порішували і вели всякі справи, що займали всю околицю, за спільною радою „віча" „старців", себ то старших з усїх сїмей. Старі села не сидїли так купою як теперішнї: „роди" жили окремо, „о собі", як каже лїтописець—як наші хутори заднїпрянські або гірські карпатські села. Люде сходили ся на певні місця—на ті ігрища святочні межи села, на судні „коповища", де правили суд над провинниками, вишукували злодіїв. Спільними силами для охорони від ворогів, щоб було де сховати ся в небезпечну хвилю, ставили собі „город", себ то місце огорожене, обведене ровами і валами, куди можна було звезти своїх старих і малих, жінок і дітей і всяке добро. Вся земля наша покрита такими городищами — старшими, що служили ще сховищами за часів камяної культури, і новійшими,

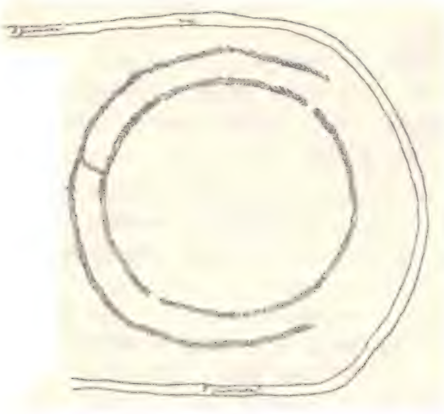

44. Городище з найстарших; стоїть на виступі, облитім рікою, від приступнїйшої сторони обведене ще другим валом.

що будували ся за часів розселення і потім, за княжих часів. Є між ними й малі, що могли придати ся хиба для одного роду-сїмї, й великі, такі де могли сховати ся люде з цїлої більшої околиці. Більшість їх стояли пусті, тільки про небезпеку. Але декотрі притягали до себе людей, що осїдали ся тут, виростав около „города“ так званий „острог“ -- оселї обгороджені укріпленнями від ворога; оселяли ся тут купцї, заводили торги, осїдала ся ріжна старшина, богатші й заможнїйші люде; город ставав головою більшої околиці: як він рішав, так робили сусїдні села, й імя його приймала сусїдня людність. Так на місцї старих Дулїбів виступають пізнїйше Бужане і Волиняне, звані так від городів Бужська і Волиня; Чернигівцї й Переяславцї на старій землї Сїверській; Турівцї й Пиняне в землї Дреговичів.

15. Торговля. Між тими причинами, що підіймали декотрі міста над иньші, над цїлі великі округи, велико важила торговля і торговельні дороги. На українській землї, як то ми вже знаємо, здавна йшла торговля з чорноморськими побережними містами, і з каспійськими та туркестанськими сторонами. І коли Українцї розселили ся на своїх нових займанщинах, перейшла ся торговля в їх руки. Торгували з городами грецькими, які зістали ся в Криму і понад Дунаєм, а далї, не вдоволяючи ся тим, завели торговлю з самою столицею Візантиї, з Царгородом. З наших сторін везли туди міхи (шкірки), віск, мед і невільників на продаж, у Греків купували ріжні дорогі матерії та всякі вироби з золота і срібла, вино, бакалїю всяку. Коли степи залягли орди турецькі—Печенїги, що пробили ся в наші степи з кінцем IX віку, через степи стала трудна й небезпечна дорога, і в Царгород ходили купцї великою валкою, щоб відбити ся від ворогів, як нападуть.

45. Гривна київська (злитки півфунта ваги, що ходили як гроші).

Грецький цїсар Константин Порфирородний росповідає дуже докладно про те, як ходили сї ватаги купецькі до Царгороду. Зимою, каже він, в великих лїсах поднїпрянських люде рубають дерево і з нього роблять човни; на весну з водою пускають їх до ріжних торговельних міст, а найбільше до Київа; там до сих човнів приладжують керми і всяку снасть з давнїйших човнів і так ладять їх в дорогу.

Тим часом зїздять ся купці з своїми товарами. В місяці червні рушають човни з Київа. Ще три дні стоять під Витичевом, дожидаючи відсталих, і потім пливуть Дніпром у низ, тілько стережуть ся Печенїгів, що по ріжних місцях робили засїдки на купцїв і нападали. Особливо небезпечно було на порогах Днїпрових; човнами тут плисти було небезпечно, бо розбили ся б; приходило ся брати на плечі товари, а човен волокли берегом, або несли на плечах. Невільників, котрих везли на продаж, вели берегом скованих, щоб не втїкли; вони ж несли на собі всяку поклажу з човнів. Купцям треба було стерігти невільників, щоб не втїкли, і пильнувати ся Печенїгів, що б не погромили. Так от висїдали перед кождим порогом. Проминувши пороги одпочивали на острові, де була потім Січ—Константин зве його островом св. Юрія, а за козацьких часів звав ся сей остров Хортицею; тут під великим дубом справляли жертви богам, на щасливу дорогу: клали хлїби, мясо, жертвували курей, кидаючи жеребок, чи ту курку вбити чи живою пустити. Вдруге ночували на острові, що тепер зветь ся Березань, на морі коло Днїпрового лиману. Відси повз берег Чорного моря їхали до Царгороду.

46. Візантийські гроші на Україні: срібняк цїс. Василя й Константина, сучасників Володимира Великого.

Там для наших купцїв було призначене передмістє над морем, на пристани, коло церкви св. Маманта, а збирало ся їх там не одна сотня. Правительство візантийське дуже бояло ся сих купцїв. В ті часи торгувати приходило ся так, щоб при оказії і зброєю себе та свій товар вміти оборонити. Купці були воєнні люде, що продавали зібрану здобич, а при кождій нагоді самі були готові пустити ся на здобич, ударити і пограбити, наловити невільника на продаж, або иньшого добра добути. Боячи ся київських князїв, цїсарі грецькі не важили ся боронити у себе торгу їх купцям, вони навіть мусїли їм давати всякого припасу на прожиток, але від усїх, хто приходив під Царгород, домагали ся посвідчення княжого, що він справдї купець, а не вояка який, і стерігли ся їх яко мога: позволяли їм ходити до міста тілько одною брамою, без зброї, не великими ватагами, не більше як 50 чоловіка на раз, і то під доглядом урядників візантийських.

В другий бік, по товари арабські й персидські їздили в стару столицю хозарську Ітиль над устєм Волги, там де тепер Астрахань. Хозарські володарі кагани здавна дбали про те, щоб розвинути у

себе торговлю, і їх столиця стала великим торговельним містом: тут жило богато купців з арабських і персидських країв, богато Жидів [1]), що займали ся перевозом та перепродуваннєм товарів, богато Греків і Словян. Тут можна було подостатком купити того, чого найбільше питали богаті, заможні люде в иньших сторонах: знов таки гарних, роскішних матерій, уборів, всяких виробів шкляних, металїчних, ріжного коріння; їх привозили сюди караванами на верблюдах з далеких сторін і кораблями Каспійським морем. Не вдоволяючи ся торгом в Ітилї і в другім такім великім торговельнім містї вище по Волзї, Болгарі (коло теперішньої Казани), наші купцї пускали ся Каспійським морем в персидські городи, а з них далї, в славні торговища Арабського калїфату (держави). Продавали більше меньше те саме що й Грекам, взамін добували арабські товари і розвозили їх по своїх городах, і далї, в городи західньої Словянщини і в нїмецькі. Богато приходило й арабських грошей в наші краї.

16. Князї й дружина. Коли пригадаємо, як тодї вела ся торговля, і які були купцї тодї—що то були воєнні люде, які мусїли своєю зброєю обороняти свою торговлю, то зрозуміємо, чому ті городи у нас, де особливо розвивала ся торговля й осїдали торгові люде, разом з тим ставали центрами воєнними і полїтичними. Для охорони торговлї в тих трівожних, небезпечних часах доконче треба було воєнної сили, і там де розвивала ся торговля, мусїла розвивати ся й воєнна сила. Без неї не можна було пускати ся в дорогу і дома без її охорони не можна було бути безпечним. На найбільший торговельний центр у нас на Українї в часах по розселенню підіймаєть ся Київ. Він стояв так добре, що в нїм збирали ся всї товари, які йшли по Днїпру і головним притокам його Припети і Деснї, що впадають до Днїпра вище Київа. Тодї ж ріки були найважнїйшими торговельними дорогами. З оповідань Константина бачимо, як у Київі збирав ся весь тодїшнїй торговельний рух Східньої Европи. Отже разом з тим він стає столицею воєнних сил і княжої власти, яка на тих силах опирала ся.

Як се стало ся, про се не дійшло до нас відомостей. До Греків не доходило вістей про те, що дїяло ся в глубинї Східньої Европи, що наростало десь там у серединї українського житя; в наших же сторонах письменство стало розвивати ся геть пізнїйше, коли зникла вже память про ті давнї переміни.

[1]) Жидів називаємо Жидами не на глум (як тепер часом звуть), тільки тому що у нас така назва завсїди була, а иньшої не бувало. Так їх у нас називали, і так вони самі себе називали, і в самій назві сїй нема нїчого образливого.

Грецькі письменники VI віку кажуть про наших Антів, що вони не правлять ся одним чоловіком, а загальною радою народньою, вічем. Ті старшини, які виступають між Антами, не мали війска і не мали трівкої й сильної власти. Воєнна наука візантийська, що надписуєть ся іменем цісаря Маврикія (писана в другій половині VI в.) каже, що Словени і Анти мають богато начальників (вона їх називає ріксами, словом що в старій мові значило начальника, пана, одного кореня з латинським словом рекс—король). Сї начальники, каже вона—не живуть в згоді між собою і тільки пильна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи та дати власть котромусь з них, бодай на якийсь час. В старих оповіданнях, зібраних київським літописцем, ми бачимо память про дрібних князїв, які були у ріжних племен, але не мали великої ваги, бо не мали війська і оглядали ся у всім на громаду, на „старців“ --старшин визначнійших родів (таке каже оповіданнє про Мала князя деревського, як він воював ся з київськими князями). Тим не могли вони й противстати київським князям, коли ті завели своє військо, дружину. Чи завели ся у нас ще де в котрімсь племени такі сильнійші князї, як у Київі, того не знаємо. Арабський письменник Масуді, що писав за кн. Ігоря, в першій половині X в., згадує про якусь велику й сильну між Словянами державу, що звала ся Валінана; думають, що то мова про Волинян: що у них були сильні князї перед тим, але побороли їх київські; але того не можна сказати напевне, бо й сама ся назва Валінана в ріжних копіях ріжно називаєть ся. Знаємо в наших сторонах напевно таких сильних, воєнних князїв тільки в Київі, та й тут можемо тільки здогадувати ся, як і коли вони там завели ся. Бо найдавнійша київська літопись писала ся тодї, як добре забула ся вже память про тих перших київських князїв, і самі найстарші київські літописцї оповідали наздогад про те, як настали князї в Київі.

47. Арабські гроші на Україні; діргем (срібняк) 708 року.

48. Золоте намисто з київської нахідки.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Жите державне.

17. Київські перекази про старовину. Про те як почало ся нове жите у Київі—як зявило ся тут військо (дружина) і київські князї взяли велику силу та стали підбивати собі сусїдні округи і землї, про се ріжно говорили в старій київській громадї, як лїтописцї почали списувати початки Київської, або Руської держави, як її називали. Одні казали, що там де стоїть Київ був колись перевіз через Днїпро і перевозив на нім чоловік на імя Кий, через те звав ся Київ перевіз, а з того потім став город Київ. Князїв у Полян тодї не було, анї дружини і вони богато терпіли від своїх сусїдів, Деревлян і иньших; Хозари, що обложили даниною заднїпрянські племена, казали й Полянам, щоб платили їм данину. Кияне дали по мечу від кождого „диму" (від хати). Але хозарська старшина була не рада такій дани, бо віщувала з того, що Поляне візьмуть гору над иньшими племенами, і над самими Хозарами, бо Хозари, мовляв, воюють шаблею гострою з одного боку, а полянський меч гострий на обидві сторони.

Иньші історію про Кия, осадника Київа, оповідали инакше. Вони казали, що Кий з братами Щеком і Хоривом поставили перший городок, перше укріпленнє на місцї Київа і назвали його іменем старшого брата: Кий жив на Старім городї (де Десятинна церква), а Щек над Кирилівською улицею (де були найстарші оселї людські) і ся гора звала ся Щекавиця (тепер гора Скавика); третїй брат жив на третїй горі що звала ся Хоревицею (не знати саме де), а річка Либедь під Київом мовляв прозвала ся від сестри їх Либеди. Для охорони брати поставили собі спільними силами городок на горі де сидів Кий і назва-

ли його Київом. І від них пішли полянські князі—„рід їх держав княженнє у Полян“.

З того оповідання видко, що про початок київських князїв нічого не знали, бо імення Кия і його роду взято з імен київських осель; так звичайно оповідають про початок якоїсь осади, як не знають її початку: Харків—ну то осадив його Харько, Чернигів—осадив його якийсь Чернига, і т. и. Се не тільки у нас, а й скрізь. З старих київських князїв чи ватажків памятали в Київі Аскольда, Дира, Олега—бо були їх могили; тільки про Ігоря знали, що він був батьком Святослава, а дїдом Володимира, а жінка його була Ольга; знали пізнїйших князїв, а про старших не вміли нічого певного сказати, коли вони жили і чи належали до пізнїйшого княжого роду, чи нї. Про деяких були якісь перекази, про иньших і того не було—нічого крім імени, чи могили. Росказували отже так, що першим князем був Кий, пізнїйше були Аскольд і Дир, потім Ігор, а Олег був його воєвода. З тих оповідань потім лїтописцї почали складати історію київських князїв, Київської держави. Але й та найдавнїйша київська лїтопись не заховала ся так як була написана, а вже перероблена, особливо там, де оповідало ся про перших князїв—де найбільше було невідомого і неясного. Кождий наново переробляв се оповіданнє і з тих перерібок бачимо, як наздогад злїпляли ся до купи київські перекази та доповняли ся власними здогадами лїтописця.

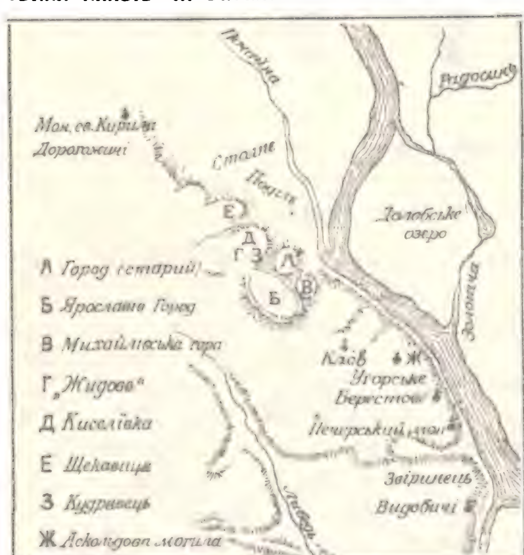

49. Київ і його околиця в часах Київської держави.

Здаєть ся, київські перекази виводили пізнїйший княжий рід таки від того Кия, що Київ осадив. Але в X. віцї київський княжий двір був так густо осаджений ріжними вояками з скандинавських сторін—Варягами, як їх у нас звали, що се навело на гадку про варязький початок і самого княжого роду. Власне так оден з лїтописцїв переробив ту найстаршу київську лїтопись. Він вивів від Варягів і княжий

рід київський, і назву Руси, або Руської землї, як називано землю Полянську і околицю київську. Написав, що Русю звали ся ті Варяги, які понаходили до Києва з князями, і від них імя Руси перейшло на Київ і на Полянську землю.

18. Оповіданнє київського лїтописця. В київській лїтописи, як тепер її маємо, початок Руси і князїв руських оповідаєть ся так:

Рід Кия княжив над Полянами, але потім вимер. Київ зістав ся без князїв, і його захопили два брати, варязькі ватажки Аскольд і Дир, прийшовши з Новгорода, з північних країв. В Новгородї тодї запанували Варяги, вони брали дань з північних словянських і фінських племен: новгородських Словян, Кривичів, Мері; сї племена забунтували ся й прогнали Варягів, та через те не стало у них більше порядку і нарештї вони постановили взяти собі князя від Варягів: самі з своєї волї покликали до себе Варягів з-за моря, щоб над ними княжили. Три брати варязькі Рюрик, Синеус і Трувор, послухавши їх, прийшли з своєю дружиною і стали княжити в городах новгородських і декотрих сусїднїх, а по иньших посадили своїх людей. Між сими були Аскольд і Дир; вони пішли по Днїпру далї вниз і надибавши Київ без князїв, засїли тут. Та не довго панували, бо син Рюрика Ігор з своїм воєводою Олегом став підбивати під свою руку городи по Днїпру і так підійшов під Київ. Довідавши ся, що тут княжать Аскольд і Дир, Ігор з Олегом поховали своє військо в засїдцї над пристанею Днїпровою, а до Аскольда і Дира післали сказати, що се прийшли купцї варязькі й хочуть з ними побачити ся. Коли Аскольд і Дир приїхали, вискочили Ігореві вояки з засїдки, а Ігор каже Аскольдови й Дирови: „ви не князї, анї княжого роду; я князь і менї належить княжити". І тут його вояки кинули ся на Аскольда і Дира і вбили. Аскольда поховали там же над Днїпром, на Угорськім, і на його дворі поставлена була церква св. Миколи, а Дира занесли на старий город і поховали там. А Ігор став княжити в Києві. І від тих варязьких князїв і їх дружини пішло руське імя з початку в Новгородї, а потім і в Києві.

Так оповідає оден з лїтописцїв, що переробляв найстаршу київську лїтопись, і се оповіданнє пішло в історію. Але не можна на нього так дуже покладатись. Лїтописець оповідав наздогад, богато чого не знаючи: не знав навіть, що Олег був князь київський, а не воєвода Ігорів. Як же можна вірити йому на слово, коли він оповідає, що Аскольд і Дир були варязькі ватажки, або що Ігор був син якогось новгородського князя з варязького роду, покликаного Новгородцями? Трудно вірити і тому, що імя руське до Києва було принесене варязькими дружинами з Новгороду: дивно, чому не пристало се

імя до Новгороду, а тільки до Київа, саме до київської околиці, Полянської землї. Не легко повірити також і тому, що київські князї прийшли з Новгорода, і то аж два рази, оден по другім: оден раз прийшли Аскольд і Дир, а кілька літ потім Ігор з Олегом і засїли місце Аскольда і Дира.

Не беручи на віру всього того, що оповідає київський лїтописець, як давнїйше вірили, ми де чого не можемо і з иньших джерел довідати ся, і воно зістаєть ся для нас неясним. Та краще признати ся собі, що не знаємо чогось напевно, як воно було, анїж оповідати за правду чужі вигадки.

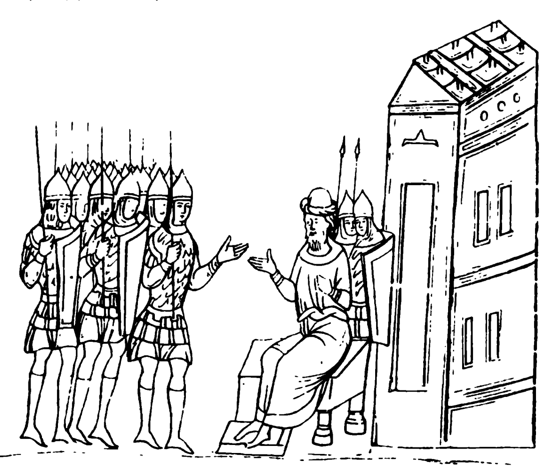

50. Київський князь і дружина (кн. Святополк— з житя Бориса і Глїба).

Тим більше, що початків держави і у иньших народів звичайно не знаємо докладно. Аж тодї, як розвинеть ся вона добре, та заведеть ся своє письменство на місцї та пічнуть ся лїтописи, —тодї вони про свої часи і недавно минулі починають росказувати докладно, по правдї. Так у нас знаємо з наших лїтописей досить добре, що дїяло ся за часів Володимира, по части за його батька, а про попереднє — от так дещо тільки, що з чужих джерел знаємо, або з пізнїйших переказів можемо виміркувати.

19. Русь. В звістках чужоземців, які маємо з IX і X віку, наші князї й їх війско, все зветь ся Русю, руськими. У нас же Русю звала ся Київщина. Здогад нашого старого лїтописця, що імя Руси було принесене з Швеції, варяжською дружиною, не справджуєть ся: в Швеції такого народа не знати, і Шведів нїколи у нас сим іменем не звали. Звідки се імя взяло ся в Київщинї, ми не знаємо й не будемо вгадувати. Але нам важно, що се імя так тїсно звязане з Київом, і з того міркуємо, що звістки про Русь і руську дружину, які маємо у чужоземних джерелах IX і X вв., належать до Київської держави: до тих князїв і дружин, котрих столицею був Київ.

Арабський письменник IX віку так описує сї руські друживи: Русь

не має нї земель, нї сел, нї поля, вона промишляє тільки продажею соболиних і иньших шкурок. Вона нападає на землї Словян і забирає там людей в неволю, а потім продає їх в Ітилї або в Болгарі. Коли у Русина родить ся син, батько дитини кладе перед нею голий меч і каже: „я не лишу тобі нїякого маєтку, матимеш тільки те, що здобудеш сим мечем“.

Сусїди знали сю Русь—київську дружину, як вояків і купців: вона нападала на сусїднї землї, забираючи здобич і людей, і торгувала сим товаром. Ми бачили вище, як нерозривно звязані були в тім часї війна і торговля; купець мусїв бути вояком, вояка був заразом купцем і свої здобутки пускав на сусїднїй торг, щоб обміняти на гроші, зброю і всякі окраски, якими пишали ся тодїшнї люде. І Київ, столиця руського купецтва, був заразом столицею сеї воєнної Руси. Константин Порфирородний сто лїт пізнїйше від того арабського письменника так описує її житє: „Як настає місяць ноемврій (падолист) зараз князї руські з усею Русю виходять із Київа і йдуть на „полюдьє“ (збираннє дани), в волости Словян, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сїверян й иньших Словян, підвластних Руси. Там перегодовують ся вони цїлу зиму, а в місяцї апрілї, як ростає лїд на Днїпрі рiцї, вертають ся до Київа. Тут вони споряжають свої човни і їдуть до Візантиї, як уже було росказано“.

Сї київські дружини в IX і X в. складали ся з місцевих людей і з захожих Варягів. В першій половинї X віку серед висшого київського боярства: намістників київського князя і начальників дружини бачимо таку масу Варягів, що за ними зовсїм на другий плян відійшли місцеві люде. Маємо імена послів київського князя і його намісників в трактатах з Візантиєю 907, 911 і 944 рр., і серед них більше скандинавських імен, як словянських. І серед дружинного війська було богато Варягів. Се був час усобиць в скандинавських землях: в Швеціï й Норвеґії, і чимало ватажків „конунґів“ (те саме слово, що наше князь), ріжних значних людей, а з ними—богато рядових вояків пускало ся в світ, здобувати собі нові оселї або вступати в службу ріжних володарів. До першої половини XI в. (до смерти Ярослава) раз у раз стрічаємо у наших князїв в службі варязькі дружини. Було се дуже добре для них військо: добрі вояки, сміливі, охочі, а при тім не звязані нїчим з краєм, з людністю—хоч на чужих їх посилати, хоч на своїх людей. Тому

51. Варязький меч, з київської околицї.

що так богато було тих скандинавских вояків між київською „руською“ дружиною, часто і саму Русь називано скандинавським, або инакше „норманським“ народом (Норманами, або північними людьми звали тоді скандинавських вояків в західнїх сторонах, куди вони теж з часта навідували ся по здобич, —так як у нас звали Варягами). А київський лїтописець виміркував собі, як ми бачили, що й саме імя руське прийшло мабуть з Варягами з Швеції.

52. Ручка тогож варязького меча.

20. Походи руських дружин. В IX столїтю починаємо вже з часта чути про походи руських дружин на сусїднї землї. Так з початком IX віку „погибельний іменем своїм і дїлами народ Русь“ (так називає його житиє св. Георгія Амастридського) пустошив полудневе побереже Чорного моря, береги Малої Азії від Константинополя до Синопа; припадком довідуємо ся про се з приводу того, що ся руська дружина зайшла в город Амастру, і в житиї св. Георгія Амастридського записано чудо, яке мовляв стало ся з сими напастниками. В житиї иньшого святого Стефана Сурожського оповідаєть ся про те як „руська рать“ з своїм князем Бравлином пустошила в тих же часах полудневе побереже Крима.

Таких нападів на візантийські городи на Чорноморю було мабуть в тім часї богато, і щоб забезпечити ся від них, правительство візантийське в 830-х роках завело переговори з князями руськими. Припадком довідуємо ся про се з того, що в 839 роцї імператор візантийський з своїми послами післав до імператора нїмецького послів руського князя, щоб нїмецький імператор їх від себе переслав до дому, бо з Візантиї заступили їм дорогу якісь вороги (мабудь орда угорська). Одначе незадовго почали ся знову походи Руси на візантийські землї. Найбільший похід став ся в 860 роцї. Русь великим військом напала на сам Царгород. Було їх 200 великих човнів, на них могло бути коло 10 тисяч війська. Візантийський імператор саме вибрав ся з військом своїм на війну в Малу Азію і столиця його зістала ся без війська. Русь обпала її й нищила околицю: люде поховали ся за мури головного міста і в великім переляку чекали нападу, питаючи ся оден одного:

чи вже вороги перелїзли через мур? чи не опанували міста? Тодї патріарх, щоб прогнати той страх, звелїв обнести по мурах ризу Богородиції, що переховувала ся в однїй з церков; духовенство з святощами і з цїлим містом ходило по мурах і правило молебні, і се вважало ся чудом божим, що після сього руське військо кинуло місто і поплило геть. Потім оповідали, що велика буря підняла ся, як у море умочили ту ризу Богородиції: вона розбила човни Руси та змусила їх тїкати; але се вже пізнїйше додано: сучасні нїчого про се не кажуть, а Русь покинула Царгород мабуть прочувши, що імператор вертаєть ся з військом.

Сей сміливий напад на саму столицю примусив візантийське правительство знову заходити ся коло Руси. Були вислані посли до русь-

52. Грецький епископ на Руси: князь велить покласти в огонь евангелїє (малюнок у грецькій хронїцї).

ких князїв з богатими дарунками, дорогоцїнними грецькими матеріями і убраннями, шовковими, золотими і срібнотканими. Вони уложили згоду, трактат з князями, а епископ, висланий з посольством, намовив богатьох охрестити ся. Греки оповідають, що й тут не обійшло ся без чуда. Русь, слухаючи епископа, захотїла, аби й їм якесь чудо показав, як стільки їх оповідає: сказали йому, аби положив в огонь евангелїє, що держав у руках, і коли воно зістанеть ся цїле, як ті отроки в пащи огненій, про яких оповідав,—тодї вонй охрестять ся. Епископ вложив евангелїє в огонь, і воно справдї зістало ся цїле, і тодї богато Руси охрестило ся. Але такі чуда з евангелїєм оповідають ся при ріжних оказіях.

Окрім походів на грецькі городи Русь ходила і на каспійське побереже. Припадком згадує оден пізнїйший арабський письменник, що описував історію Табарістана, себто полудневого побережа Каспій-

ського моря (див. рис. 58), про похід Руси на сї береги десь коло р. 870. Потім такий похід став ся в 910, і пізнїйше вони нам звістні.

Яка то була Русь, звідки, і як звали ся її ватажки чи князї, ті грецькі та арабські письменники не кажуть. Арабське джерело IX в., що оповідає про руське жите, і німецький лїтописець, що згадує про послів руських у імператора (839), називають того князя руського „каґаном“; так справдї й пізнїйше називано київських і иньших українських князїв (Володимира й иньших): так титулував себе хозарський володар, і від Хозар се могло піти й між українськими князями. Лїтописець київський, надибавши у грецьких джерелах похід на Царгород 860 року, притулив його до тих київських ватажків Аскольда і Дира: міркував, що то мусїли бути київські князї. І справдї так мусїло бути,

54. Чудо з евангелїєм (звід ти ж): евангеліє не згорає в огнї.

що сї далекі походи „руські“ чи всї з Київа виходили чи нї, але показують, що вже в тім часї в Київі виросла велика сила воєнна, звана руською: підбила вже собі сусїднї землї, шукала здобичи в далеких походах, і від неї виходили ті далекі походи на полудне. Патріарх Фотий в своїх проповідях в Константинополї під час походу 860 р. таки так і каже, що Русь осмілила ся напасти на Царгород після того, як підбила сусїднї землї і з того дуже загордила ся. В договорі князя Ігоря з Греками 944 р. окрім київського князя посилають до імператора послів ще з двадцять „світлих і великих князїв і великих бояр“, як називає їх трактат, і стільки ж їх приблизно прислало своїх послів кільканадцять лїт пізнїйше з княгинею Ольгою. Таке велике число князїв і намісників, що були „під рукою київського князя“ (як говорить ся в трактатї Олеговім), само вже показує на великі простори держави, на великі землї, що підлягали київському князеви. Знаємо, що в 940-х роках Ігор сидїв сам у Київі, а син його, малий Святослав посаджений був у Новгородї, на північнім кінцї Днїпрової дороги. Походи ж Руси на

чорноморські городи, їх заходи в Криму, і руське князївство в Тмуторокани, на Керченській протоці, показують, що і полудневий кінець сеї дороги Русь тримала в своїх руках, поки турецькі орди не знищили чорноморської степової людности. Сухопутні і річні дороги на схід через землї Сїверян і Вятичів були також в руках київських князїв уже в IX в. З початком X в. в головних містах Сїверщини сидять уже підручники київського князя, і Русь заберає в свої руки потрохи й саме Подонє, щоб відкрити собі дорогу на каспійське побереже. Східнословянські племена вже всї—і українські і північні на початках X в. стояли під властю київського князя, в більшій або меньшій покорі йому, а також і деякі сусїдні фінські землї на Поволжу, та мабуть і литовські на заході Вся та територія, що пізнїйше належала до

55. Аскольдова могила в Київі (теперішня церква побудована в минулім столїтю).

Київської держави, була вже під властю київських князїв на початках X в., за часів кн. Олега, тільки що ся власть не була ще така сильна, не проходила глубше у домашнє житє тих ріжних племен так як пізнїйше.

21. Найдавнїйші князї і князь Олег. З перших часів Київської держави долетїли до нас тільки голі ймення якогось Бравлина, потім Аскольда і Дира. Про сих двох чули й наші лїтописцї, але не вміли нічого розвідати, і те що вони оповідають — що се були два брати, прийшли з Новгорода, ходили на Царгород і згинули з руки Олега чи Ігоря—все мабуть їх власні здогади. Певне Аскольд і Дир не були братами, анї княжили разом. Тому що на Аскольдовій могилї поставлено церкву, можна справдї думати, що то він

був київським князем тодї, як грецький владика їздив з послами на Русь і „хрестив богатьох“. Дира згадує пізнїйший арабський письменник Масуді, а жив він мабуть по Аскольдї, та про нього нїчого не памятали за часів Ярослава, як писала ся лїтопись. Тільки князь Олег, що княжив у Київі на початках X віку, запав глибоко в память народню. Вона оповила імя його дивними оповіданнями, казками й піснями, перенїсши на нього всяку всячину, що памятала з давнїйших часів. Кінець кінцем зробила з нього не тільки великого і вдатного войовника, а й „віщого“ чудодїя, що вмів творити дїла надлюдські, міг обернути ся звірем і птахом і малою комахою, і так за тим казковим чудотворцем нарештї майже зовсїм зник дїйсний, правдивий князь Олег, що княжив у Київі.

Старинна пісня, „билїна“, що описує Олега під іменем Вольги́ Всеславича, збираючи разом память про Олега і Ольгу і про пізнїйшого чудодїя князя Всеслава, так описує того віщого князя:

Закотило ся червонеє сонечко
За лїсочки темні, за моря широкиї,
Розсажали ся зорі часті по небу ясному —
Нарождав ся Вольга́ Всеславович
На святій Руси.
І ріс Вольга́ Всеславович до пяти років,
Пішов Вольга Всеславович по сирій землї —
Матїр сира земля захитала ся,
Звіри в лїсах розтїкали ся,
Птахи по під хмарами розлїтали ся,
Риби по морю синьому розкидали ся.
Тай пішов Вольга́ Всеславович
Вчитись всяких хитрих мудрощів —
Мов усяких, язиків ріжних.
Перейшов Вольга́ на семий рік —
А прожив немов дванадцять лїт:
Понавчав ся хитрих мудрощів,
Мов усяких, язиків ріжних.
Прибирав собі дружину добрую,
Добрую дружину, хоробрую:
Тридцять юнаків без одного —
Сам він ставав за тридцятого.
Гей же ви, дружино моя добра та хоробрая,
Слухайте мене брата старшого, отамана,
Робіть дїло вам повелене —
Вийте ви мотузочки шовковиї,
Ставте ви мотузочки по темнім лїсї,
Ставте ви мотузочки по сирій землї,
А ловіть ви куниць та лисиць,
Диких звірів — чорних соболїв,
Поскакущих білих зайчиків,
Білих зайчиків, горностайчиків,
Ловіть ви їх по три днї, по три ночи...“
Послухали брата старшого, ота́мана,
Робили дїло їм повелене,
Звивали мотузочки шовковиї,
Ставили мотузочки в темнім лїсї по сирій землї
І ловили по три днї по три ночи,
Не могли вловити й одного звірька!
Обернув ся тут Вольга́ львом звірем,
Поскочив він по сирій землї — темнім лїсї
Завертав він куниць, лисиць,
Диких звірів — чорних соболїв,
Поскакущих білих зайчиків,
І маленьких горностайчиків.
Був він в городї у Київі,
Зі своєю дружиною хороброю,
Тай говорить їй Вольга́ Всеславович:
„Гей дружинонько ти добра та хоробрая!
Слухай брата старшого ота́мана,
Робіть дїло вам повелене,
Крутїть — вийте сильця шовкові,
Ставте ви сильця на темний лїс —
Гей на темний лїс, на самий верх,
Ловіть гусей, лебедів, ясних соколів,
І малу теж птицю-пташицю,
Ловіть ви їх по три днї, три ночи...“

Послухали брата старшого ота́мана,
Зробили діло їм повелене,
Вили сильця вони шовкові,
Ставили сильця ті в ліс на самий верх
І ловили по три дні по три ночи—
Не могли вловити і пташиночки!
Обернув ся тоді птахом сам Вольга́,
Полетів він попід хмарами,
Заганягь гусей, лебедів, ясних соколів
І малу теж птицю-пташицю.
Знов були вони у городі у Київі
Зі своєю дружиною хороброю—
Тай говорить їй Вольга́ Всеславович:
„Гей же ви, дружино моя добра та хоробрая,
Слухай брата старшого, ота́мана,
Робіть діло вам повелене—
Беріть ви топори дроворубниї,
Ви будуйте суденце дубовеє.
Вяжіть ви на нім снасть шовкову,
Виїздіть ви на нім на синє море,
Та ловіть рибу щуку та плотиченьку,
Дорогеньку рибку осетринку,
А ловіть її по три дні, три ночи".
Послухали брата старшого ота́мана,
Робили діло їм повелене,
Брали топори дроворубниї,
Будували суденце дубовеє,
Снасть вязали на нім шовкову,
Виїздили в нім на синє море,
І ловили по три дні по три ночи—
Не могли зловити анї рибини.
Обернувсь тоді Вольга́ сам щукою,
Гей побіг він по синїм морю,
Заганяв він рибу щуку та плотиченьку,
Дорогеньку рибку осетринку.

В літописних звістках про Олега зістали ся також сліди ріжних оповідань та вигадок про нього як про віщого князя, знавця всяких хитрих мудрощів. На щастє маємо одначе й документ з його князювання, зовсїм певний, дорогоцїнний, який посвідчує нам, що маємо діло не з казками, а з справжнїм таки, дійсним київським князем,

56 Олег не колесах їде під Царгород (малюнок з літописи).

що княжив на початку X віку. Се умова Олега з Візантиєю, списана в р. 911. Маємо в літописи ще иньшу його умову, надписану 907 роком, але та тільки в уривках, а умова 911 року записана в літописи цїла, і з неї можено знати напевно, що Олег тоді справді був князем у Київі. Літописець каже, що сї умови були списані після вдатного походу Олега на Царгород: що він 907 р. ходив з усїм війском, з полками всїх підвластних племен на Константинополь; Греки, щоб не допустити його до міста, ланцюхами замкнули Босфорську протоку, але Олег їх перехитрив: сказав своїм воякам поставити човни, в котрих приїхали, на колеса, і коли подув вітер у вітрила, човни поїхали

на колесах під сам город. Греки так налякали ся, що стали просити ся у Олега, аби взяв яку схоче дань, аби тільки міста не чіпав, і Олег сказав їм дати по 12 гривен, себто по 6 фунтів срібла на чоловіка, на дружину і князїв що по городах лишили ся: в Київі, Чернигові, Переяславі й по иньших городах. Велїв пошити вітрила на свої човни з тих славних на цїлий світ грецьких паволок, а на знак побіди над Греками повісив з своїми боярами свої щити на брамі царгородській.

Се все, розумієть ся, такі оповідання, в яких нема чого шукати великої правди. Але судячи з того, що в тих трактатах 907 і 911 рр. Візантия поробила великі пільги нашим князям та їх торговлї, треба гадати, що справдї були перед тим якісь удатні, а для Греків дошкульні походи Руси на грецькі краї (може тільки не на сам Царгород, бо в грецьких джерелах нема про се згадки), і сї походи змусили грецьке правительство до переговорів з Олегом і до всяких пільг руським купцям: позволило їм торгувати в Візантиї, не платячи мита, а ще й візантийське правительство мало їм давати все потрібне на прожиток і на дорогу. За те Олег обіцяв, що не боронятиме своїм воякам вступати в службу цїсареви.

57. Греки несуть дарунки Олегови (звідти ж).

Від арабського письменника Масуді знаємо, що замирившü ся з Візантиєю, Русь пустила ся натомість шукати здобичи на схід. При кінцї 913 р. став ся великий похід її на Каспійське море. На 500 човнах, по сто чоловіка на кождім, пішли вони Доном, перетягли ся з Дону на Волгу, і вийшовши на море Каспійське, почали грабувати полудневе побереже моря, так званий Табарістан, де було чимало торговельних, богатих міст (див. карту 58). Війська на місцї не було, не було кому боронити, і кілька місяців руські напастники господарили тут і грабували, як хотїли; тільки на повороті стріла їх біда, бо зробило на них засїдку хозарське військо і погромило. Літопись не згадує про

се, але память про сей і иньші такі походи на схід зістали ся в піснях про похід Вольги на Індийське царство:

А Вольга́ тодї був догадливий—
З усїєю дружиною хороброю
На те славнеє царство на Індийськеє
Зараз з нею у похід пішов.
От дружина спить, а Вольга́ не спить—
Обернеть ся він та сїрим вовком,
Біга, скаче в темнім лїсї по гущавинах,
А бє він звіря сохатого (лося),
Вовка, медвідя не пускає теж,
Барси, соболї—найлюблений шмат,
Але й зайцем, лисом не гербує теж.
Напуває та годує він дружину ту хо-
[робрую,
Обува, одяга добрих мо́лодцїв—
Носять шуби вони соболиниї,
В переміну ж шуби барсові.
Ну дружина спить, та Вольга́ не спить,
Він обернеть ся ясним соколом,
Гень далеко лїта на синє море,
Бє гусей він, білих лебедїв,
А сїрих, малих качок не пускає теж—
Напува та годує він дружиноньку хо-
[робрую,
А все їжа була з перемінами.
Зачина Вольга́ тут воро́жити:
„Гей ви удалі добрі молодцї,
Не багато і не мало вас—сїм тисячів,
Чи єсть серед вас такий чоловік—
Обернув ся щоб він та гнїдим туро́м,
Побіг би в те царство Індийськеє,
Провідав би про царство Індийськеє?"
Тут мов лист із травою простераєть ся,
Вся дружина його приклоняєть ся,
Кажуть йому його удатні добрі молодцї:
„Нї нема у нас такого мо́лодця—
Окрім тебе лиш Вольги Всеславєвича".
Ну тут той Вольга́ Всеславєвич
Обернеть ся туром гнїдим золоті роги
Та й побіг він до царства Індийського:
Першим скоком скочив він цїлу верству,
Скоку другого не могли знайти—
Обернув ся він ясним соколом,
Полетїв він до царства Індийського,
Сїв на палату білокамяну,
На віконечко царя індийського—
Цар з царицею розмову ведуть,
Говорить цариця Азбяківна:
„Гей же, славний індийський цар!
Хочеш ти збиратись на Русь воювать,
А не знаєш того і не відаєш,
Як на небі місяць засяв, засвітив,
А в Київі могутний родивсь богатир,
І тобі то, цареви, супротивничок!"
Ну Вольга́ тодї—він догадливий,
Він розмову ту собі вислухав,
Обернувсь тепер горностайчиком
І побіг до комори оружної—
У тугих луків він тетиви надкусував,
У гартовних стрілок він зелїзка витя-
[гував,
Все то в землю він позакопував.
Обернув ся тепер він сїрим вовко́м,
Поскочив знов тепер він на кінський
двір,
Добрих коней усїх він там перебрав,
Горла їм він усїм переривав.
Обернувсь назад ясним соколом,
Геть підняв ся високо по-під небеса,
Полетїв далеко у чисті поля,
До своєї дружини хороброї.
Розбудив він удалих добрих молодцїв:
„Гей же ви, дружинонько хоробрая!
Не час вам спать, час тепер уставать,
Та ходїмо до царства Індийського".
Так прийшли до стїни білокамяної—
Гей міцна та стїна білокамяна:
Ворота у тім городї зелїзниї,
Гаки, засови всї мідяні,
Підворотня—дорогий рибій зуб,
Хитрими вирізами вирізана,
Тільки в ті вирізи мурахови пройти.
Тут усї молодцї засмутили ся:
„Стратимо ми голови даремнїсенько—
Як тут нам оті мури пройти!"
Молодий Вольга́—він догадливий,
Обернув себе він мурашиком,
Всїх своїх молодцїв теж мурашками;
Стали вже молодцї на другій сторонї,
В славнім царстві Індийському—
Обернув усїх молодцями знов,

Стали знову з зброєю своєю воєнною.
Тут молодцям він наказ віддає—
„Гей же ви, дружино хоробрая!
Ви ходїть по царству Індийському
Та рубайте старого й малого,
Не лишайте насїння нї трошечки,
Полишайте ви тільки лиш вибором
Не багато не мало, а сїм тисячів
Самі гарні душі-дївицї.
Тут Вольгá там царем зіставсь,
Взяв за себе царицю Азбяківну,
А дружина його хоробрая
Із дївицями тими поженила ся –
Він їм золота, серебра що там викотив!
Коней їм та корів табуни дїлив—
А на кождого брата сто тисячів.

22. Ігор і Ольга. По Олегу став княжити Ігор. І знов як за часів Олега маємо його трактат з Візантиєю та ріжні звістки чужоземні з останнїх років його панування про похід на Царгород і похід на каспійські краї. Видко, що так було звичайно: перші роки князювання йшли на те, щиб скріпити своє становище, приборкати непокірних князїв і намісників, неслухняні волости і племена, а приборкавши і маючи в руках великі воєнні сили, київські князї робили походи в далекі, богаті краї, шукаючи добичи і слави.

З Візантиєю по Олегових трактатах довго стояла згода. Київське військо ходило нераз в поміч візантийському цїсареви, як тому траплялись війни або повстання. В записках візантийського цїсаря Константина Порфирородного заховали ся рахунки з грошей, які були заплачені руському полкови з 700 вояків, що був в морськім походї візантийськім на Арабів 910 р.: заплачено йому за сей похід золота 100 лїтр (фунтів). Се ті походи руських вояків у Візантию, що память наша колядка.

Ой під вербою під зеленою
Стояла рада—хлопців громада;
Радили ж вони добрую раду:
Не купуймо, браття, золоті перстнї—
Купуймо, браття, шовкові шнури,
Шовкові шнури, мідяні човна:
Спустимо ся вниз по Дунаю,
Гей по Дунаю під Царегород.
Ой чуємо там доброго пана:
Ми йому будем вірно служити,
А він нам буде добре платити:
По воронім коню, по золотім сїдлї,
По калиновій стрілцї, по хорошій дївцї.

Але під сорокові роки згода з Візантиєю розбила ся і 941 р. Ігор вибрав ся великим походом, морем на сам Царгород. Греки кажуть, що було тої Руси 10 тис. човнів, але тут певно порахували забагато. Час для походу вибрано добре, бо грецькі кораблї тодї вислано на Арабів, і так Ігор з своїм військом без перешкоди зблизив ся під Царгород. Але протоку тутешню Греки заставили кораблями, які встигли зібрати, і напавши на Ігореві човни, почали кидати на їх бомби з так званим „блискучим“, або „грецьким огнем“: як з рецепту видко, був се теперішнїй порох. Тодї руські човни завернулись і пустили ся грабувати малоазійські береги. Тут пустошили міста, мучили людей, забирали здобичу. Але кінець кінцем не пощастило їм і тут: надтягнуло грецьке військо і кораблї, обступили Русь і погромили. По-

хід був значить нещасливий, але в Київі потім оповідали про нього навпаки: що Греки перелякали ся Руси й відкупили ся дорогою ціною. Новий трактат з Візантиєю уложено в 944 р. і сим разом Візантия, користаючи з своєї побіди, покоротила права руських купців, заборонила їм куповати найдорогші паволоки, а Ігор обіцяв, що не буде нападати на грецькі володіння в Криму.

Щасливійший був похід Руси на каспійське побереже в 944 р. Про нього богато оповідають тамошні письменники, а славний перський поет Нізамі пізнійше (в XII віці) написав фантастичну (казкову) поему про се: по одній стороні виступає руський король з 900 тисячним військом, що їде на слонах, — против нього іде сам Олександр Великий, щоб покарати за пороблені спустошення, і по семи битвах нарешті проганяє. На правду руське військо не було таке велике, але йому удало ся обловити ся здобичею і піти зовсім безкарно. Сим разом, памятаючи попередню засідку, воно перейшло суходолом під Дербент, через північний Кавказ, відти пустило ся морем на устє Кури і потім Курою пішло в гору в край, що звав ся Агованїєю (тепер Карабаг). Тодї він належав до Арабів. Русь опанувала сей край, засїла в його столиці Бердаї на р. Курі і грабувала сусїднї краї довго, кілька місяців, поки в руськім війську не почали ся хороби з непривички, тому що їли богато тутешнїх овочів; тодї пішло собі назад.

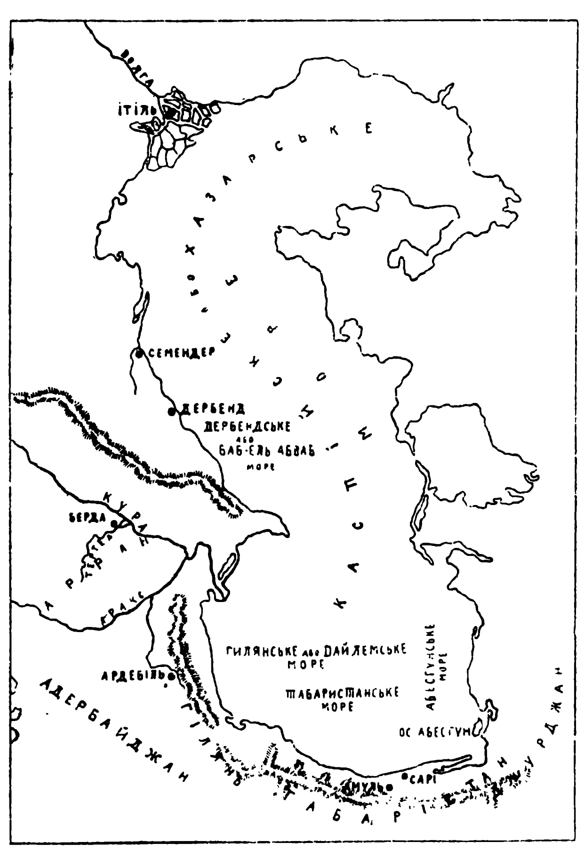

58. Побереже каспійське в X віці.

Цікавійше, ніж сї заморські походи, було б нам знати, що діяло ся тодї дома, на самій Україні, та про се не маємо докладнійших звісток. З трактату Ігоря і з звісток Константина Порфирородного бачили ми, що київські князї в тім часї панували над великими просторами аж до Новгороду, до городів над Волгою, мали під собою богато князїв і намісників (дивись с. 56). В нашій лїтописи заховали ся деякі перекази з тих часів про війни київських князїв з племенами, що вони підбивали собі, „примучували", аби слухали ся їх і давали дань, про підвластних князїв і намістників, що при нагодї підіймали й собі голову против київського князя. Дещо заховало ся і в старих піснях, наших і чужих, про тодїшнє житє дружинне. Наші колядки памятають про такі дружинні походи на городи українські та збираннє з них окупу: іде військо на Чернигів, бє до города, аж нарештї винесли йому відти „мису червінцїв" на поклін, потім так само на Переяслав, на Київ. Дружина дїлить ся здобичю, трапляєть ся, що князь забирає собі що краще, а дружина жалїєть ся, що лишає їй самі перебірки, і через те його кидає:

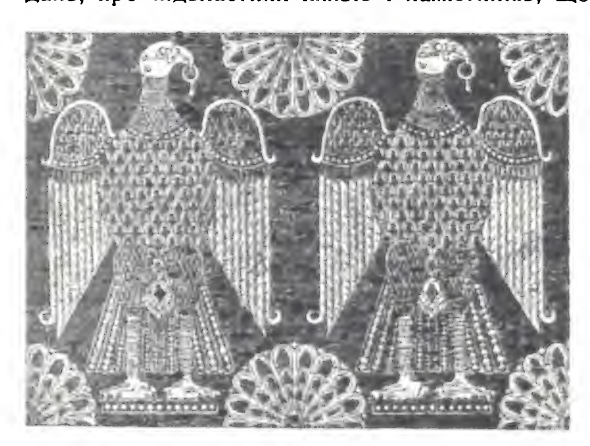

59. Візантийські паволоки, про котрі стільки мови в наших звістках IX—X вв.: шматок з ризниції міста Оксер (Франція).

Пан Хомуненько – переберниченько,
Сам молоденький, кінь вороненький,
Перебирає між кониками —
Котрі лїпшиї то собі бере,
А котрі гіршиї — служенькам дає.
Перебирає між сїделками —
Котрі лїпшиї то собі бере,
А котрі гіршиї, служенькам дає.
Перебирає між уздечками —
Котрі лїпшиї то собі бере,
А котрі гіршиї, служенькам дає.
Пан Хомуненько — переберниченько,
Перебирає між сукенками —
Котрі лїпшиї то собі бере,
А котрі гіршиї служенькам дає.
Пан Хомуненько переберниченько
Перебирає чоботоньками —
Котрі лїшиї то собі бере,
А котрі гіршиі служенькам дає.
Пан Хомуненько переберниченько
Перебирає між дївоньками —
Котрі ладнїйші то собі бере,
А що погані — служенькам дає.
Бувай же здоров, пан Хомуненьку,
Сам молоденький, кінь вороненький...

В одній з пісень про Вольгу він їде по дань з своїх городів, як оден з меньших князів, племенник київського князя:

Став Вольга́ рости – виростать
І збирав собі дружиноньку хоробрую
Тридцять мо́лодців було без одного,
Сам Вольга́ за тридцятого.
Рідний дядько Володимир стольно-київський
Дарував йому три городи найкращиї—
Молодий Вольга́ от Всеславєвич
Вибрав ся до них за получкою
Із своєю дружиною хороброю.

По дорозі стрічає він Микулу Селяниновича і той його остерігає що „получку“—дань не так легко буде зібрати:

Ой гей же Вольга́ ти Всеславєвич!
Там живуть мужики все розбійники:
Попідрубують мости калиновиї,
Потоплять тебе у ріці у Смородині!

І Вольга просить їхати з ним „в товарищах“ за тою данею „получкою“.

Се неясні, глухі спомини, що долетіли до наших часів уже злинялі, покручені. В старій київській літописи, записані яких сто літ по подіях, вони далеко свіжійші, хоч і тут треба їх приймати не за чисту правду, а скорше як поетичні образи минулого. Бачили ми, як у тих преказах невдатний похід Ігоря на Візантию стає добичним і щасливим, так само і пізнійшій похід його сина Святослава; так само, без сумніву, зміняли ся в сих оповіданнях і події внутрішього житя Київської держави. Перед нами не факти, а поетичні ббрази минувшини, але вони дають добре розуміти сю минувшину.

60. Візантийска паволока, з витканим написом: „за Василя і Константина христолюбних володарів“.

Літопись оповідає, що Ігор воював з Уличами і Деревлянами. Уличі довго боронили ся; їх город Пересїчен тримав ся три роки і не піддавав ся Ігорю, але той таки вистояв під ним ті три роки і здобув його: „примучив“ Уличів і дав своєму воєводї Свенельду дань з них. Потім йому ж дав дань з Деревлян, що давали по чорній куні з диму (з господарства). Дружина Ігорева почала нарікати, що він занадто богато дав доходів одному Свенельдови: „тепер, казали, Свенельдові вояки посправляли собі зброю й одежу гарну, а ми ходимо голі“. Тай почали намовляти Ігоря, щоб він пішов з ними у Деревлянську землю—ще й собі дань з неї взяти: „ходїм, кажуть, княже, добудеш і ти і ми“. Ігор послухав, пішов з ними і вимучив від них дань ще й

для себе, крім того що взяв Свенельд для себе. Потім розохотив ся на ту деревлянську дань, що так послушно йому дали, та й каже дружині: „ви собі з данею ідїть до дому, а я верну ся і ще похожу“. І пішов ще дань збирати, з малою дружиною, щоб не дїлити ся з усею дружиною і більше на свій пай дістати. (Так оповідали потім Свенельдові дружинники про Ігорову жадність). Деревляне, почувши, що Ігор знов іде з них дань брати, стратили терпець і порішили йому кінець зробити. Зібрали раду з своїм князем Малом і кажуть: „як вовк внадить ся між вівцї, то і все стадо виносить, як його не вбити,—так і з сим Ігорем, як не вбємо його, знищить нас до решти“. Післали до його, щоб спамятав ся і дав їм спокій: „чого знов ідеш до нас? адже взяв уже всю дань!“ Та він не послухав і почав збирати дань. Тодї Деревляне з міста Іскоростеня напали на його дружину і побили її— бо було її мало, а самого Ігоря вхопили і замучили люто: нахиливши верхи дерева, привязали до них Ігоря, і потім пустили—так ті дерева й роздерли Ігоря.

Зістала ся в Київі по Ігорі його вдова Ольга з малим сином Святославом, і першим дїлом вважала за свій обовязок пімстити ся за чоловіка та приборкати непокірних Деревлян. Пімста була святим дїлом в тих часах—хто не відомстить, за того Бог не відомстить, каже старе словянське прислівє, і чим тяжша була пімста, тим більше чести було местникови. В народї ходило богато оповідань про те, якими хитрими способами і як люто мстила ся Ольга Деревлянам за смерть чоловіка. Ольга в наших переказах стала типом, взірцем хитрої княгинї, як Олег—взірцем хитрого князя; Олег і Ольга—се пара: хитрий чудодїй князь і хитро-мудра княгиня; навіть через подібність імен всякі оповідання переносили ся з одного на одну. Про Олега оповідали, як він ходив походом на Царгород і хитрощами своїми на смерть перелякав Греків, про Ольгу—як вона їздила до грецького цїсаря в гостину, як він її сватав, побачивши її красу і премудрість, а вона хитромудро від того сватання викрутила ся, попросивши цїсаря щоб був її хрещеним батьком, а як став хрещеним батьком, не міг уже оженити ся з хрещенницею—виходить, що Ольга краще знала християнські порядки. як сам цїсар візантийський.

З оповідань про її пімсту над Деревлянами маємо в лїтописи кілька: в однім вона закопує в землю деревських послів, що прийшли її сватати за деревського князя, в другім каже їх спалити, піславши вимити ся до лазнї. В третїм Ольга справляє тризну—поминки на могилї свого чоловіка, і коли Деревляне поупивали ся медом, сказала своїм воякам їх побити. В иньшім вона просто йде походом на Де-

ревську землю й пустошить та нищить її, людей каже бити, иньших бере в неволю, і так примучивши, накладає данину ще тяжщу, ніж було за Ігоря: дві части каже платити до київського скарбу, а одну до свого, вдовиного. З сього походу иньше оповіданнє знову росказує, як хитро Ольга здобула деревське місто Іскоростїнь (теп. Іскорость): ніяк воно не піддавало ся їй, і Ольга сказала, що не хоче вже від них нічого, тільки аби дали з двору по три голуби та по три горобцї, і як ті повіривши дали, вона тих птахів роздала своїм воякам і казала попривязувати їм запалений трут до ніжок: птахи з трутом полетїли під свої стріхи й запалили місто, люде почали тїкати, а Ольга казала своїм воякам їх бити. Але такі оповідання про підпалюваннє міста звірятами або птахами є у ріжних народів.

61. Ольга в гостях у цїсаря—стоїть в середнїй аркадї перед цїсарем (малюнок з грецької хронїки Скіліци).

Так, по тодїшнїм понятам, Ольга свято сповнила свій святий вдовин обовязок, і в памяти народнїй зістала ся, як взірець шановної жінки, що свято сповняє що до неї належить: шанує память свого чоловіка, виховує дїтей, пильнує їх спадщини, мудро править державою, обїздячи її, роблячи порядки, і не лакомить ся вийти в друге хочби й за самого цїсаря грецького.

Лїтопись згадує, що по ріжних місцях зістали ся її становища і ловища, погости і міста, звані її йменнєм. Але то могли бути так само й „знаменія" Олегові.

В церковних кругах шанували Ольгу за те, що вона прийняла християнство, тримала при собі священика і казала поховати себе по християнському звичаю, без тризни. За се її потім признано святою.

23. Святослав і його сини. Син Ігоря і Ольги Святослав так само густо приодягнений легендою (байкою) в пізнїйших переказах народнїх, як Олег або Ольга. Але се не хитрий чудодїй, що все робить штукою, а смілий і чесний лицар-войовник, що у всїм поступає одкрито і сміло, не шукає здобичи нї богацтва, цїнить тільки славу воєнну і для неї одної живе. Се герой княжої дружини, її найвищий ідеал. „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком"—каже оповіданнє записане в лїтописи,—„він почав збирати богато хоробрих вояків, бо

й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард (леопард) і богато воював. Не возив з собою возів, ні казана, ані варив мяса, тільки порізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстелював на спаннє підклад (що під сїдлом був), а в голови сїдло,—такі ж були і вояки його. А як ішов на котрий край, сповіщав на перед: „іду на вас!“

І так описує лїтопись насамперед його похід на схід: на Хозар, на Касогів—Черкесів і на Ясів—теперішнїх Осетин, що жили тодї не тільки на Кавказї, а й далї на північ, аж у Подонє; також війну з Вятичами, котрі перед тим давали дань Хозарам, а тепер мусїли давати дань до Київа. Від арабських письменників знаємо, що тодї Русь понищила краї й торговельні городи болгарські й хозарські, Ітиль, Болгар і иньші, порозгоняла людей, попустошила їх оселї. Тодї стала вона ще сильнїйшою ногою на устю Дону і на Азовськім морю, заразом відкрила дорогу своїм походам на Каспійське море. Можна було сподївати ся нових походів Руси туди, на персько-арабські городи. Але натомість доля перекинула Святослава в балканські краї, в Болгарію: візантийський цїсар Никифор задумав знищити Болгарію і для того замислив напустити на неї Святослава. Намовив до того Святослава через одного Херсонесця Калокіра: той підбив Святослава поставивши дїло так, що Святослав для себе має здобути Болгарію, а Калокір буде собі старати корону візантийську. Святославу ся думка дуже сподобала ся: захопивши в свої руки Болгарію, та маючи в руках Київську державу, він міг опанувати цїлий Балкан та й сягнути по сам Царгород, як славний цар болгарський Симеон півстолїтя перед тим (в початках X віку). Але й без того Болгарія була смачним куском. „Не хочеть ся менї в Київі жити“, каже Святослав в лїтописи потім, засївши в Болгарії, як його київські бояре намовляли, щоб лишив далекі краї та пильнував батьківщини,—„хочу, каже, жить в Переяславцї на Дунаю (столицї болгарській)—то середина землї моєї, там всяке добро сходить ся: від Греків паволоки, золото, вино, овочі ріжні, від Чехів і Угрів серебро і конї, з Руси шкіра (міхи), віск, мед і челядь“. Мусїв Святослав наперед знати про те болгарське добро і тому з утїхою прийняв заклик Калокіра, не здогадуючи ся грецьких хитрощів.

Зібравши велике військо, кинув ся він 968 р. на Болгарію, побив болгарське військо під Доростолом на Дунаю (тепер Силїстрія) і зайнявши західню Болгарію, осів ся в Переяславцї (тепер село Преслав коло Тульчі).

Та слїдом прийшли з Київа вісти, щоб Святослав на ґвалт прибував, бо Печенїги обступили Київ і не дають дихати. Київські бояре

докоряли Святославу, що не пильнує своєї держави: „ти, княже, чужої землї шукаєш та пильнуєш, а свою покинув: трохи нас не забрали Печенїги,— і матїр твою, і дїтей твоїх“. Намовляли його, аби лишив ся в Київі, але Святослав не схотїв. Прогнав Печенїгів в степи і знов почав збирати ся до Болгарії. Але стара Ольга, що досї правила за сина в Київі, чула, що недовго їй ходити по світу, й затримала Святослава, щоб був при її смерти. Дійсно вмерла скоро, і тепер Святослав посадив свого старшого сина Ярополка в Київі, другого сина Олега в Деревлянській землї, в Овручу; Новгородцї, у котрих сидїв за батькових часів сам Святослав, теж добивали ся, щоб і у них він посадив котрогось з своїх синів. Але нї Ярополк, нї Олег не хотїли йти у Новгород; тодї оден з київських бояр, Добриня, брат Святославової улюбленицї Малуші, що мала від Святослава сина Володимира, намовив Новгородцїв, аби просили дати їм Володимира, і так стало ся: поїхав у Новгород Володимир з Добринею, що мав правити його іменем, так само як иньші бояре мали правити в Київі і Овручі іменем малого Ярополка та Олега.

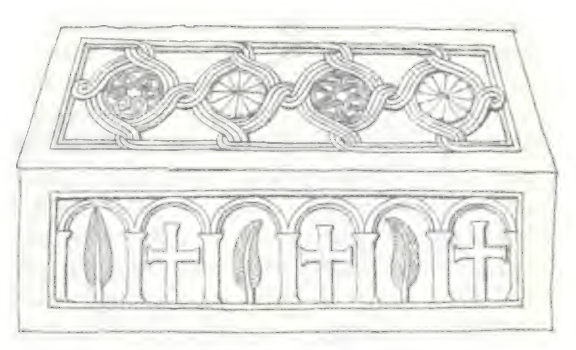
62. Камінна труна викопана на цвинтарі Десятинної церкві (дехто вважає її труною Ольги).

Так упорядкувавши, Святослав рушив знову в Болгарію. Лїтопись оповідає про сей другий похід так як оповідано в Київі: Болгари без Святослава засїли в Переяславцї й не хотїли його приймати. В битві вони почали перемогати, але Святослав підбодрив свою дружину: „Мабуть прийдеть ся нам тут полягти! потягнїм же відважно, браття і дружино!“ Вояки схаменули ся, били ся відважно, прогнали Болгар і здобули місто. Потім Святослав післав до Греків сказати: хочу іти на вас і взати город ваш, як сей узяв“. Греки схотїли його перехитрувати: „ми“, кажуть, „не годні против вас стати, візьміть з нас дань на себе і на дружину свою, скажіть тільки, скільки вас єсть, то ми дамо по тому числу на кождого чоловіка“. Се ж Греки робили по лукавству свому, каже лїтописець, а Святослав не догадав ся, сказав, що має війська двадцять тисяч — і то ще причинив, аби більше дани взяти, бо мав тільки десять. Греки ж зібрали сто тисяч війська і пішли на Святосла-

ва. Побачивши таку силу, військо Святославове злякало ся, але він опамятав їх: „Уже, каже, нема куди діти ся нам, хоч не хоч мусимо стати против них, отже не зробім сорому землї Руській, а ляжмо тут кістьми своїми! мертвому нема сорому, а як побіжимо, то буде нам сором! не тікаймо ж, а станьмо кріпко! я піду перед вами—як поляже моя голова, тоді промишляйте самі про себе!" Тодї вояки крикнули: „де, княже, твоя голова поляже, там і свої зложимо!" І вдарили ся війська, і обступили Греки Русь, і стала ся битва велика. Подолїв Святослав і побігли Греки, а Святослав пішов під Царгород, розбиваючи по дорозї городи, що й досї стоять пусті. Тодї цїсар візантийський дуже злякав ся, зібрав своїх бояр—радить ся з ними, що робити. Радять бояре післати Святославови дарунки, спробувати, на що він охочий. Посилають золото і паволоки з чоловіком розумним, аби приглядав ся, як то Святослав прийме. Прийшли Греки, положили перед Святославом золото і паволоки—той анї подивив ся, каже слугам: „возьміть то собі", і забрали. Приходять Греки до царя, кажуть: „анї подивив ся на нас, казав тільки слугам забрати". Радить оден: „царю, спробуй іще, пішли йому зброї!" Поніс то посол Святославу—як же той не втішить ся, бере до рук, любує ся, каже цїсареви дякувати. Оповіли то цїсареви—„е, кажуть бояре, лютий се чоловік мусить бути—про богацтва не дбає, а за зброю хапаєть ся, нема що робити, давай йому дань". І післав цїсар до Святослава: „не йди вже на столицю, возьми дань, яку хочеш". Дали йому дань—а він ще й на убитих сказав давати: „се візьме його рід" каже. Так забравши дань і дари великі, пішов до Переяславця з славою великою.

Се оповідає лїтопись, так як оповідали в Київі. Але в дїйсности ся друга війна болгарська не так щасливо випала для Святослава. Болгарії може йому й не треба було здобувати на ново, бо там полишив своїх людей і військо. Вернувши ся, почав собі підбивати землї полудневі, забалканські, а щоб держати Болгарів в покорі, страшенно лютував, побивав людей без милосердя. Та принаймнї Греки оповідають, бо тепер, задумуючи висадити Святослава з Болгарії та захопити її в свої руки, вони удавали себе приятелями та опікунами Болгарів.

Новий цїсар візантийський Іван Цимісхій післав до Святослава, аби взяв собі те, що обіцяв йому за поміч Никифор, та забирав ся з Болгарії. Святослав був дуже тим ображений, загрозив походом на сам Царгород і справдї рушив до Тракії, в близші околицї Царгороду. Греки боронили ся, поки Цимісхій, упоравши ся з иньшими справами, міг рушити з усіма силами на Святослава. На устє Дунаю вислав кораблї з „грецьким огнем", щоб не пускати помочи з Руси,

а сам через балканські проходи, необережно покинені Святославом без оборони, пройшов в Болгарію. Заставши наприготованим Святославове військо, обступив Преслав і взяв по недовгій облозї, а захопивши в неволю болгарського царевича Бориса, проголосив його царем болгарським, і після сього болгарські міста стали піддавати ся йому, як оборонцеви й опікунови Болгар. Тодї не гаючи часу Цимісхій рушив на самого Святослава, що стояв в Доростолї. В кріпкім бою, що тут став ся, гору взяли Греки. Святослав замкнув ся в містї і так почала ся облога Доростола, що потягла ся три місяцї й докладно описана грецькими істориками.

Русь боронила ся сильно; нераз виходила з міста і пробувала знищити машини і ріжний припас грецький. Греки мали великі страти в своїм війську, але й Руси ставало все тяжше в облозї бо не могла діставати нових запасів. Нарештї Святослав рішив зробити ще одну пробу, дав велику битву, і як вона не вдала ся—постановив мирити ся з Греками. Обіцяв віддати невільників і уступити ся з Болгарії, аби тільки свобідно пустили. На тім стала згода, списано трактат, захований в лїтописи. Святослав зрікав ся Болгарії, обіцяв не чіпати грецьких городів в Криму, обіцяв бути союзником Греків. За те Греки пустили його свобідно і видали всякий припас на дорогу; грецький історик каже, що видано було Святославовому війську збіже ще на 22 тисяч чоловіка, а що згинуло в війнї, те рахує він на 38 тисяч.

63. Святослав жене Болгар (з грецької хронїки Манасії).

По сїй умові Святослав захотїв побачити ся з цїсарем. Той приїхав на Дунай з великим полком кінним, в богатій, золоченій зброї; Святослав же приплив з другого берегу на човнї, гребучи разом з товаришами; був убраний зовсїм просто і нїчим не визначав ся з поміж иньших, тільки чистїйша була на нїм полотняна одежа, а єдиною окрасою був золотий ковток в усї. Вигляд його описує очевидець так: був він середнього зросту, кремезний і сильний, ніс мав короткий, сині

очі, густі брови; бороду мав голену, довгі вуса і на голові чуб; виглядав суворо. Поговорив трохи з цісарем, сидячи в човні, й поїхав.

Зрікши ся Болгарії Святослав міг потїшати себе богатою здобичею, що йому лишила ся, а може думав на Руси зібрати нове військо та вернути ся ще раз. Але на дорозї з Болгарії чекала його біда: в порогах Днїпрових, де робили ся засїдки на руських купцїв, засїли ся на Святослава Печенїги, прочувши про богату здобич, що він везе з собою (може то й Греки таки дали їм знати, щоб небезпечного ворога збути ся). Не можучи пройти з великими тягарами своїми під печенїзькою грозою, Святослав вернув ся назад на Днїпрове устє і там лишив ся зимувати, щоб вичекати якоїсь зміни на краще. Але тут не стало припасу, настав голод і раннєю весною пішов Святослав знову — пан або пропав, шукати дороги через пороги. Не пощастило — наложив головою в битві з Печенїгами; відрубали йому голову і з черепа зробили чашу на памятку побіди над славним войовником, що „чужої землї шукав, а свою втеряв“ [1]).

64. Святослав здобуває болгарське місто (звідти ж).

24. Володимир. Подїлені Святославом землї Київської держави не раз уже певно й перед тим дїлили ся й знову збирали ся в руках найбільш проворного чи щасливого княжича, і тепер як не стало Святослава, скоро почала ся війна між його синами, чи тими боярами-правителями, що правили їх іменем. Кождий хотїв собі загорнути усю спадщину. Ярополк київський пішов війною на Олега деревлянського; казали, що се стало через намови його боярина Свенельда, бо Свенельдового сина забив Олег, придибавши на ловах у своїх лїсах. Стала ся битва під Овручом, Олегове військо побито, і тїкаючи до міста, зробило воно такий стиск на мостї, що сила людей попадала в рів. Між ними зкинуто й князя Олега, і він задушив ся там під

[1]) В пізнїйших переказах про Святослава так і оповідаєть ся, що на чаші з його черепа зроблено напись: „чужого шукаючи своє згубив“. Се провідна гадка цїлої лїтописної повісти про Святослава.

кіньми й людьми, що попадали на нього. Могилу його під Овручем і тепер ще показують. Так Деревлянська земля дістала ся Ярополкови.

Почувши про се, Володимир утік з Новгорода за море, збирати Варягів, бо побоювавсь, що знищивши Олега, Ярополк і до нього візьметь ся. Ярополк тоді взяв собі і Новгород, посадив там своїх бояр, та й иньші землї став під свою руку збирати, тих князїв і намісників, що по них сидїли під свою власть нагинати. Але незадовго Володимир вернув ся зза моря з варязькими полками, вигнав Ярополкових воєвод з Новгорода й став готовити ся до боротьби з братом. Насамперед звів він війну з сусїднїм князем полоцьким, що держав руку Ярополка. Се була сумна історія, оспівана потім в піснях про те, звідки пішла ворожнеча між князями полоцькими і князями київськими. В сих піснях і повістях оповідало ся, що у того полоцького князя, Рогволода на імя, була донька Рогнїдь. Її сватав і Ярополк і Володимир, і Рогнїдь не схотїла йти за Володимира: „не хочу, каже, розувати робичича" (сина невільницї)—бо такий був звичай, що жінка на весїллю розувала чоловіка. Сї слова переказали Добринї й він дуже загнївав ся та завзяв ся пімстити ся за таку образу свого роду. Підбив Володимира до походу—

65. Київське військо (кн. Борис—з житя Бориса і Глїба).

Прийшли і город обступили
Кругом, і город запалили,
Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
„Потя" народ, княжну „поя",
„Отіде в волости своя".

як переказував Шевченко сю сумну історію. Рогнїдь мусїла стати жінкою Володимира. За всї нещастя, що так рясно впали на її бідну голову, прозвано її Гориславою. Від Володимира мала вона сина Ізяслава; але маючи иньших жінок, почав він нею нехтувати: прискучила йому. Тодї ще й завнсть прилучила ся до всяких гірких почувань, які Рогнїдь мала на Володимира, і бажаннє пімсти стало опановувати її. Якось в ночи Володимир спав у неї і вона порішила його вбити—під-

няла вже ніж на нього, але в ту мить Володимир прокинувсь і вхопив її за руку. Признала ся Рогнїдь, що хотїла пімстити ся за батька, коли Володимир перестав її любити з її дитиною, і Володимир порішив смертю покарати її за сей замисел. Звелїв їй прибрати ся „у всї убори цїсарські“, як була вбрана при шлюбі, сїсти на ліжку й чекати його. Але Рогнїдь дала голий меч свому малому синови, і як Володимир війшов до покою, малий виступив і сказав так як мати його навчила: „батьку, чи думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши сього малого свідка, що мав би бути оборонцем і местником за матїр—Володимир кинув меч, наготований на Рогнїдь, і відказав: „А хтож би тебе тут сподївав ся?“ Спитав поради у своїх бояр, і ті порадили йому задля сина помилувати матїр та дати їм їх батьківщину, Полоцьку землю. Володимир так і зробив, і від того Ізяслава пішов рід полоцьких князїв, що нераз потім завзято воювали ся з київськими князями, що пішли від иньшого Володимирового сина Ярослава.—„З того часу здіймають меч Рогволожі внуки на Ярославових внуків“, кінчить ся повість про Рогнїдь.

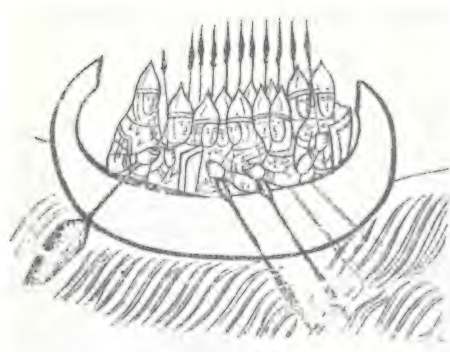

66. Похід водою (звідти ж).

Се вже одначе пізнійша історія, а тепер Володимир, знищивши Рогволода, а може й іще декого з сусїднїх князїв, що держали руку Ярополка, рушає походом на Київ. Ярополк не був готов до війни й замкнув ся в Київі. Але Володимир знайшов зрадника між Ярополковими боярами. Блуда на імя. Обіцяв йому всяку честь—буду, каже, мати тебе за батька, аби поміг менї кінець братови зробити, і Блуд здав ся на те. Щоб лекше віддати Ярополка в руки Володимира, намовив його утїкти з Київа до маленького городка Роднї, що стояв коло теперішнього Канева—мовляв там буде йому безпечнїйше. Ярополк послухав, але через се впав іще в гіршу біду, бо в Роднї скоро не стало припасу, почав ся великий голод, так що прислївє таке зложило ся: „біда як в Роднї“. Блуд почав тепер намовляти Ярополка піддати ся братови: однаково, каже, не можеш його перебороти—бачиш, скільки має війска?! Ярополк послухав; даремно иньший боярин, вірний йому, радив утїкти до Печенїгів та від них взяти поміч—Ярополк постановив іти до Володимира й покорити ся, та просити якоїсь волости з його руки. Блуд же зараз післав повідомити Володимира: „чиню твою

волю, приведу до тебе Ярополка, прилади усе, щоб його убити". Володимир приготовив: як Ярополк ішов до нього, при дверях стояли два Варяги, Блуд зачинив за Ярополком двери, щоб його люде не могли прибігти на поміч, а ті Варяги взяли Ярополка на мечі й закололи його.

Так Володимир опанував волости братні, а потім заходив ся зібрати під своєю властю й иньші землї. Кілька літ пішло на се збираннє Руської держави; в лїтописях зістали ся звістки тільки про деякі походи його: на Вятичів, на Радимичів, в теперішню Галичину, котру він тїснїйше звязав з Київською державою, і на ріжні сусїдні племена. Тільки з звісток про волости, роздані Володимиром його синам, бачимо, яке велике дїло в тім часї довершив Володимир. Він позбирав землї й волости, що були залежні від Київа, поскидав тих „світлих і великих князїв", що сидїли тут і не конче хотїли слухати ся молодих князїв київських, та на місце їх посадив своїх синів. Примучив непослушні племена, повідбирав землї, що за останні часи захопили були сусіди, і тих сусїдів присмирив. А щоб землї Руської держави тїснїйше звязати, власне ото розсадив по них своїх синів. Мав їх багато, бо був великий женолюбець. За молоду розсаджував тих синів, під опікою довірених боярів, як сам за молодого віку правив в Новгородї. Посадив, кажуть наші джерела, в Новгородї Ярослава, потім Вишеслава, у Пскові Судислава, у Полоцьку Ізяслава, у Смоленску Станислава, у Турові Святополка, у Володимирі на Волини (мабуть разом з Галичиною і пограничем польським) Всеволода, в Тмуторокані (над землями подонськими, кримськими і кавказьким пограничем) Мстислава, у Ростові (в землях горішньої Волги) Ярослава, а потім Бориса, у Муромі (в землех по ріцї Оцї) Глїба. В управі самого Володимира зістав ся центр українських земель, середнє Поднїпровє, та може ще деякі новоприборкані землї.

Мусїла ся робота коло „збирання Руської землї" коштувати богато війни, богато крови: бачили ми, яким суворим, навіть лютим малюють Володимира оповідання про молоді його роки і перші лїта його полїтичної діяльности; роблять вони се потроху й умисно, аби тим вираз- нїйше виступила зміна, коли Володимир перейшов на християнську віру, став лагідний і ласкавий. Але безперечно таки перша половина князювання Володимира була дуже крівава. Та скріпивши державну будову силою і страхом, убийствами і війнами, він не вдоволив ся тим, а подбав звязати землї своєї держави звязками внутрішнїми, добровільними, а не насильними. Вже отсе саме, що він на місце чужих намістників і князїв, або далеких свояків, котрих звязь з київським кня-

жим родом ослабла і призабула ся, розсадив своїх рідних синів, мало велику вагу в дальших відносинах. З сього часу починаєть ся *династична ідея* в землях Київської держави: князї потомки Володимира з свого боку (в своїм інтересї), а дружина й громадянство—з свого (також з певних своїх інтересів) ширять, розвивають і скріпляють гадку, що землї Руської держави—се спільне добро роду Володимирового, він його мусить пильнувати, але тільки Володимирові потомки мають ним володїти: не має тут бути нїяких иньших князїв, тільки Володимирове потомство, і кождий з князїв його потомків мусить мати для себе якусь волость в сих землях. Ся „династична ідея" мала велике значіннє і справдї звязувала певним внутрішнїм звязком, почутєм односги і спільности (солїдарности) сї землї протягом цїлих віків. Але

67. Золота монета Володимира, з фігурою його та образом Христа (на візантийський взір).

68. Срібна монета Володимира, тогож фасону (напись: „Володимир а се єго серебро").

крім неї увів Володимир в житє своєї держави ще иньші могутнї внутрішнї звязки—релїгійні й культурні, а то через розповсюдненнє нової віри—християнства, що стало релїгією державною, правительственною в землях Київської держави.

25. Християнство. В чорноморських грецьких містах, так само на Подунавю християнство почало поширювати ся вже в перших віках, і звідти заносило ся в наші сторони, через купцїв і всякий мандрівний люд. Нема сумнїву, що вже в IX віцї християнська віра стала ширити ся в головнїйших містах України, де було багато такого мандрівного люду, й захоплювала вищі верстви громадянства. Знаємо, що в 860-х роках вислані на Русь грецькі духовні охрестили богато людей, так що на Русь вислано потім осібного владику для сих руських християн. В першій половинї X в. згадуєть ся церква святого Ілї в Київі на Подолї—в трактатї Ігоря з Греками, і серед Ігоревої дружини в тім же трактатї згадуєть ся Русь християнська і Русь поганська. На княжім дворі і в кругах боярських було чимало християн, і не дивниця була, що й жінка Ігорева, княгиня Ольга охрестила ся теж. В Київі оповідали потім, що вона їздила хрестити ся до Царгороду, і сам ці-

сар візантийський був їй за хрещеного батька; одначе в записках константинопольського цїсарського двору описуєть ся докладно, як приймали її, але про хрестини нема згадки, і видно з того, що хрестила ся вона таки в Київі. Намовляла й сина свого Святослава хрестити ся, але тому се не підходило. За те сини його, що виростали в Київі при старій бабцї, з дитячих лїт могли вже набрати ся дещо християнства, між ними й Володимир. Але минуло богато лїт, поки він, упорядкувавши справи своєї держави, взяв ся до поширення християнства.

Лїтописна повість представляє справу так, що до Володимира приходили з ріжних країв місіонери й намовляли його на свою віру: Болгари на магометанську, Хозари на жидівську, Нїмцї на католицьку, Греки на православну. Володимир порішив сам випробувати, котра

69-70. Срібні монети з іменем Володимира, з його портретом і гербовим знаком на другім боцї. Написи: „Володимиръ на столѣ, а се єго серебро".

віра краща, і послав своїх послів в ріжні краї—оглянути ті ріжні віри. Посли вертають ся і оповідають, що найбільше їм сподобала ся грецька віра; бояре теж кажуть, що мабуть таки грецька віра найкраща, коли на сю віру перейшла Ольга—„що була наймудрійша з усіх людей". Володимир постановляє охрестити ся, але не хоче просити Греків, щоб прислали йому для сього духовнах, а зачіпає їх иньшим способом: іде на Корсунь, здобуває і посилає до візантийського цїсаря Василя й його брата Константина, що правили в двох, аби видали за нього сестру, бо инакше піде й на Царгород. Цїсарі відповідають, що не можуть видати сестри за поганина—хиба як вихрестить ся. Володимир відписує їм, що радо охрестить ся, бо знає вже християнську віру й сподобав її собі. Тодї цїсарі посилають сестру свою Ганну до Володимира в Корсунь. Володимир одначе ще не похочує хреститись; але захорував на очі, і цїсарівна Ганна намовила його, аби скорше хрестив ся, щоб подужати. Охрестивши ся, виздоровів справдї, повінчав ся з цїсарівною і забравши грецьких духовних з Корсуня, поїхав до Київа—хрестити Киян і всю землю.

В сім оповіданню задержало ся тільки дещо з дїйсних подїй.

Під той час, коли розпочали ся переговори про шлюб Володимира з цїсарівною, він саме кінчив роботу свою коло відбудовання держави. Задумуючи ся над тим, як би скріпити сю державну будову і свою власть над нею, та й взагалї власть київського великого князя, він рішив пошукати на се способу у Візантиї. Візантия й її столиця Константинополь, або Новий Рим, як його називали, в очах тодїшнього світу були вінцем блеску, культури, слави, могутности, так само як перед тим Старий Рим цїсарів римських. Ріжні творцї нових держав, які повставали в тодїшнїх часах, шукали способу приодягнути себе і свою власть блеском і славою сього світового огнища, і для того заходились поріднити ся з візантийським цїсарським двором, дістати відти клейноди—знаки своєї власти, якусь корону, убрання цїсарські. Записки цїсаря Константина, сучасника Ігоревого, згадують, що володарі хозарські, угорські та *руські* й иньших народів часто звертають ся до візантийських цїсарів, випрошуючи собі за яку-небудь прислугу візантийської корони, чи уборів цїсарських, або просять видати за них царівну візантийську, або оженити якогось царевича у них. Так було і з Володимиром.

Притоку дали до того самі цїсарі. Притисла їх біда, збунтував ся їх воєвода, Варда Склїр, і приступив з військом до самого Константинополя. Цїсарі, не маючи помочи, звернули ся до Володимира, просячи помічного війська від нього. Володимир згодив ся, але захотїв, щоб цїсарі видали за нього свою сестру, та й ще мабуть прислали йому корону і убрання цїсарські. Є пізнїйший переказ про цїсарський вінець присланий з Царгорода до князя Володимира, котрим його короновано; сей переказ звязуєть ся з короною московських царів, званою Мономаховою шапкою, і розуміють тут Володимирового правнука Мономаха, також Володимира на йменнє. Сама та Мономахова шапка мабуть пізнїйша, про те переказ про присланнє грецької корони з Царгорода іде мабуть від того Великого Володимира і тільки потім перейшов на його одноіменного правнука, як близшого предка московських князїв.

Володомир післав цїсарям шість тисяч війська і воно помогло погромити бунтівників, та й потім зістало ся там на службі. Але як минула ся біда, цїсарі почали відтягати ся від того, що пообіцяли Володимирови. Для візантийського цїсаря вважало ся дуже великою ганьбою видати свою сестру за варварського володаря, за якого Греки вважали київського князя – дарма, що він хрестив ся. Тодї Володимир ударив в болюче місце Візантиї—на її кримські володїння. Туди з давна вже руські князї простягали руки, і в попереднїх трактатах Греки раз-у-раз убезпечали ся, щоб Русь не воювала їх кримських городів.

Тепер Володимир пішов і обложив столицю кримських володїнь Візантиї—Херсонес, або як у нас його звали—Корсунь. Місто було кріпке, обгорожене сильними мурами і трудно було його взяти. Але зрадив оден Корсунянин, сказавши Володимирови, як перейняти воду—без води Корсуняне мусїли піддати ся. Цїсар не міг їм дати помочи, бо в Візантиї знову підняло ся повстаннє й иньші війни. Володимир опанував Корсунь і з ним цїлий Крим. Щоб вернути собі сї краї, цїсарі мусїли сповнити дані Володимирови обіцянки: вислали царівну Ганну до Корсуня, там відбуло ся весїллє її з Володимиром, і той віддав по сїм Корсунь Грекам „за віно, за царівну".

71. Руїни Херсонеса: головна вулиця, як тепер виглядає (відкопана).

Серед сих подїй непомітно проминуло саме охрещеннє Володимира; не знати, де се стало ся, в Корсунї, чи в Київі, а иньші казали, що в Василеві, теперішнїм Васильковi коло Київа. Одна звістка каже, що похід Володимира на Корсунь став ся на третїй рік по його охрещенню, і се дуже правдоподібно, що він охрестив ся ще перед походом. При хрестї прийняв імя Василя—по імени свого швагра цїсаря Василя.

26. Нова культура. Охрестивши ся сам, Володимир приложив усїх старань, щоб поширити християнство яко мога в своїх землях. Задумавши зблизити свою державу з Візантиєю, приодягнути її блеском візантийськой культури і слави, він натурально мусїв бажати приподобити яко мога свої землї до візантийського житя. З другого ж боку, як добрий полїтик міг він розуміти, як звяже його землї поширеннє в них нової віри з її блискучим обрядом, виробленими формами, міцно орґанїзованим духовенством, і звязана тїсно з церквою книжність, освіта і артистична творчість. Міг міркувати, як скріпить полїтичні звязки таке розширеннє сеї нової церкви й духовенства з княжої руки, під її охороною і опікою. Така державна церква як по иньших землях так і тут мусїла стати союзником і помічником полїтичної власти, княжої держави, скріпляти своїми впливами її вагу і значіннє—так як то й стало ся.

Літопись оповідає, що Володимир, вернувши ся з кримського походу до Київа, казав понищити ідоли--статуї богів поганських, що стояли на горі, коло княжого двору: одні порубати, иньші спалити, а ідол Перуна казав привязати коневи до хвоста й так тягнути з гори на ріку, а люде мали йти й бити його палицями „на поруганнє", потім вкинути в Дніпро й не давати йому ніде пристати до берега. Понищивши ідолів, казав усім людям прийти другого дня на ріку, аби ніхто не важив ся не послухати ся. Люде посходили ся, сказали їм розібрати ся, війти до води, а попи стояли на березї й читали хрещальні молитви, і так охрещено ціле місто гуртом. Так оповідає лїтописець, і подібно справдї мусіло стати ся в Київі та по иньших більших містах; мабуть тільки не так нагло і несподївано: певно, наперед толковано все таки людям дещо про нову віру, тим більше що й перед тим були вже по більших містах священики й могли поучувати людей. Ріжні письменники, що самі мусїли ще памятати ті часи, оповідають, що тодї за Володимира охрещено „всю землю", і де не ставало доброї волї, помогав страх: „як не з любови, то з страху хрестили ся". За тим пішло будованнє церков, наставлювано священиків і віддавано їм дітей в науку—„почав Володимир брати дїтей у значнїйших людей і віддавати на науку книжню", каже лїтопись. Для будови й прикрашування церков закликувано з грецьких країв всяких майстрів і мистців: архітектів, малярів, золотників—від них переймали їх штуки місцеві люде, і так поширювала ся візантийська штука, особливо церковна.

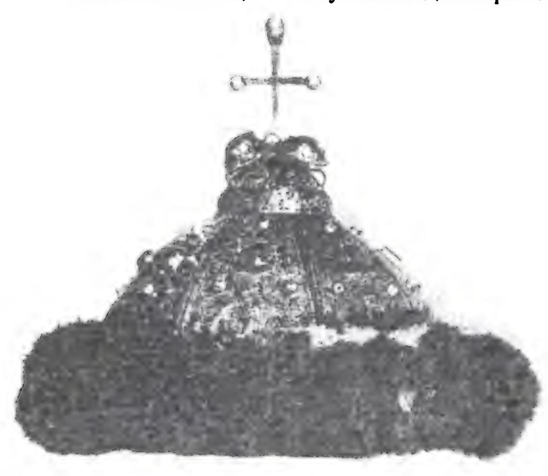

72. Так звана Мономахова шапка.

Розумієть ся, все се діяло ся тільки по значнїйших містах: далї, по-за ними, а особливо на села нова віра йшла тільки згодом і поволї. Але „земля" стала християнською, і так поруч із звязками політичними зявили ся звязки культурні Ріжні землї й племена звязала разом не тільки династична звязь—спільний рід княжий, і спільна дружинна верства, що розтїкала ся з Київа по всїх тих землях, а з нею спільне київське право й порядок, що розносили й заводили по всїх землях

княжі намісники, урядники й судї. Звязала їх також і спільна віра і церков, і спільна єрархія (духовенство), підвластна київському митрополитови, книжність і освіта, сильно закрашені церковною закраскою і також штука (мистецство). Перед тим були сильні впливи штуки східньої, персько-арабської, тепер над ними бере гору культура і штука візантийська, звязана з новою державною вірою. Нова „русько-візантийська“ культура опановує на довгі віки наші і всї взагалї східно-европейські землї, що належали до нашої Київської держави.

Взагалї отсї всї нові звязки, принесені Київською державою і особливо добою Володимира, звязали тіснїйше між собою не тільки самі українські землї й племена, але поширювали ся також і в землях теперішнїх білоруських та великоруських і затирали, ослабляли племінну, народню ріжницю, що не відчувала ся довго й потім за спільною вірою, єрархією, книжністю, правом і спільним іменем руським. Духовенство і княжа династія навіть умисно старали ся приглушувати все, що дїлило сї народности, а підогрівали в них почуте одности.

73. Цеглина з руїн Десятинної церкви, з гербовим знаком як на монетах Володимира.

З тих причин, як отсе вияснив я вище, Володимирове пановяннє стало незвичайно важною добою в житю нашого народу, *епохою* як то кажуть, тим більше що розпочате ним дїло було продовжене й скріплене потім його сином Ярославом, що пішов вірно слїдами батька, далї ведучи розпочате ним дїло.

Лїтописцї й иньші письменники підносять переміну, яка стала ся в Володимирі з охрещеннєм: зовсїм його вдача змінила ся, не той чоловік став. Та зміна його вдачі нам меньше важна—але важно, що закладаючи нові підвалини під свою державну будову, більш культурні, духовні, добровільні, Володимир заразом пильнує зробити відносини власти і громадянства більш лагідними, дбає про зближеннє з громадянством, про кращі порядки. Лїтописець оповідає, що в другій половинї свого князювання Володимир мало воював, жив в згодї з сусїдами, більше дбав про внутрішнїй порядок, часто роздумував з дружиною, з духовенством і з „старцями“ –поважнїйшими громадянами про кращі закони і установи, „про устрій земський і устав земський“. Що дня в його дворі княжім, чи при князю чи без нього, був пир і на ті пири приходили бояри і люде з дружини, урядники всякі і „на-

рочиті мужі“ (поважні громадяне), на свята ж робили ся великі всенародні пири, варили ся сотні казанів меду, йшла забава по кілька день, убогим роздавали ся гроші, а для хорих і калїк по домах розвозили всяку страву. Взагалї показував велику ласку людям, особливо убогим: казав їм приходити на княжі двори, а для немощних і калїк, що не можуть приходити, велїв по городах возити на возах всяку страву— хлїб, мясо, рибу, всякі овочі, мед в бочках і квас, і питати, де є такі убогі калїки, що не можуть ходити, й їм роздавати. Лїтописець то все кладе на впливи християнської науки на Володимира по його охрещенню. Але в сїм лежала також глубока полїтична думка, новий напрям державного житя, і найкращий доказ впливу й ваги його дає та память, яка заховала ся в народї про сї Володимирові пири, про його ласку до людей. Забули ся його війни й кріваві дїла, і в піснях про Володимирові часи, які заховали ся досї на далекій півночи московській, памятають про нього як про „ласкового князя, красне сонечко“, що пирує цїлими днями в київській столицї серед своїх людей, а всякі справи поручає „могутним богатирям“. От звичайні „запіви“ таких пісень:

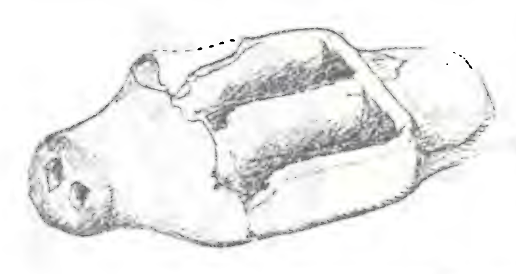

74. Ріжок до роблення орнаменту на поливі задвома фарбами (з руїн Десятинної церкви).

У стольнім було городї у Києві,
У ласкавого князя Володимира,
Було пированнячко, почестний пир
На багацько князїв та на бо̂ярів
Та на всїх тих гостей—званих-вибраних
Званих—вибраних, на прихожих теж.
Всї на тім пиру наїдали ся
Всї на почеснім напивали ся,
Всї на тім пиру росхваляли ся—
Оден хвалить ся та добрим конем;
Иньший убраннєм своїм шовковим.
Иньший селами та присїлками,
Городами—пригородками.
Був так день в половинї дня,
Був той пир десь на півпиру—
Володимир князь розпотїшив ся,
По тій гриднї ясній він похожує
Та такі слова він промовлює....

27. Боротьба з ордою. Часи Володимира Великого, або Святого, як його проголосила церква за охрещеннє Руси,—в народнїй памяти зістали ся як ясна, радісна доба в житю народнїм. Але в дїйсности вони були охмарені тяжко—не вважаючи на всї щасливі походи і війни, на перевагу над сусїдами, на посвояченнє з візантийським двором, на заснованнє руської церкви і поширеннє візантийської культури. Тяжкий ворог налїг на Україну і не вважаючи на всю свою силу

й удатність Володимир не дав собі з ним ради, не захистив своїх земель від його руїнної сили.

Була се орда Печенїзька. Через наші чорноморські степи, по короткім затишу, з IX віку почавши почали знову сунути дикі орди турецького племени і з всякого иньшого роду. В IX віці посунула сюдою дика і хижа орда Угорська й господарила в наших степах досить довго, нападаючи на українські осади, забираючи людей в полон та продаючи їх потім в неволю грецьким купцям. Потім, десь в роках 860—880 прорвали ся Печенїги зза Волги, через державу Хозарську, що далї не здужала їх стримати. Се була орда ще більш хижа і воєвнича від Угрів. Вона витиснула Угрів з наших степів, змусила перейти на рівнини середнього Дунаю, теперішньої Угорщини, а зайнявши чорноморські степи від Дону до Дунаю, дала себе знати нашим оселям ще гірше нїж Угри. В наших лїтописях не заховало ся докладнїйших звісток про се печенїзьке спустошеннє, але слїдно, що вже в початках X віку, за часи Олега та Ігоря, наші люде уступали ся з чорноморського степового дозвілля на захід та на північ, шукаючи захисту та спокійнї йшого житя. Київські князї не знати, чи замало вважали на сей печенїзький натиск (тому що він потиснув зпочатку землї дальші, від Київа меньше залежні), а може не давали собі ради. Але за часів Святослава Печенїги, порозганявши чорноморську Русь, починають уже забирати ся далї на північ, в околицї самого Київа. Підчас першого болгарського походу Святослава, як жалували ся бояре київські—трохи їх Печенїги не забрали в самім Київі. Дніпрову дорогу вони так заложили, що й торговельним караванам дороги не стало, а навіть і оружною рукою не можна було пробити ся, як бачимо з Святославом.

Святослав, ходячи по чужих сторонах, не подбав присмирити Печенїгів, а. й за Володимирових часів не краще бачимо. „Була війна з ними безустанку", згадує лїтописець, та оповідає ріжні перекази народні, які заховали ся з часів тої печенїзької біди: як Печенїги були приступили під Київ, і Володимир стрів їх на Трубежі, де тепер Переяслав, і замість битви зробили поєдинок: випустили борця печенїзького, а з нашої сторони виступив хлопець молодий, кожумяка, і поборов Печенїжина, і назвав через те Володимир те місце Переяславом, що наш хлопець „переяв славу" у Печенїгів. Або що Печенїги раз були обступили Білгород (коло Київа) і тільки здуривши білгородські люде їх спекали ся: показали Печенїгам, що вони собі в Білгороді з землї кисїль беруть і тому не боять ся голоду: нехай Печенїги хоч і десять лїт стоять, нічого не буде, бо люде беруть їжу з землї й голодні не будуть. Одного разу сам Володимир, виступивши з

малою дружиною против Печенігів, де тепер Васильків, не устояв і мусів тікати, сам сховав ся від них під мостом, і потім поставив церкву в Василькові, за се що тоді Бог Печенігів проніс: не вхопили його.

Сї оповідання показують, як тоді вже й коло самого Київа ставало небезпечно від сього тяжкого ворога. Люде розходили ся звідси в безпечнійші місця, в ліси. Щоб захистити свою столицю, Володимир сипав високі вали наоколо Київа, на оборону від Печенігів (такі вали зістали ся і по сей день понад Стугною, аж у три ряди, і коло Переяслава). Сучасний чешський місіонер, що їхав через Київ до Печенігів, оповідає про вали, що їх насипав Володимир: в валах сих були пророблені ворота й застави стояли. Ставлено також міцні кріпости понад Стугною, Сеймом, Трубежом, Сулою і сюди зводили людей з північних країв, аби стерегли тих кріпостей. Видно, вже маліло людей тут, пустіло українське Подніпрове і се дуже мало доброго віщувало Руській державі, що саме опирала ся на се Подніпрове.

75. Печеніги на грецькім малюнку (печенізьке військо з правого боку).

І вмер Володимир серед сеї грози печенізької: лежав хорий, коли дали знати, що йдуть Печеніги з-за Сули, післав на них військо з сином Борисом, і вмер не діждавши вісти з війська.

28. Володимировичі. Роздавши землї своїм синам, Володимир хотів їх тіснійше звязати з Київом, і се до певної міри йому вдало ся. Але так само як свого часу між Святославовими, так і поміж Володимировими синами не оден задумував зробити те саме, що вдало ся зробити самому Володимирови: землї від братів повідбирати і міцнійше в своїх руках їх зеднати.

Вже за батькового житя декотрі Володимирові сини не хотїли його слухати ся, підіймали ся на нього—знаємо се про Святополка, що сидів в Турові, в землї Дреговичів, і Ярослава, що сидів у Новгороді. Вони ж і по смерти батька звели зараз війну: кождий хотів собі його місце зайняти, стати паном над усею Руською державою.

Святополк, що під час смерти батька був у Вишгороді, почав побивати своїх братів, посилаючи на них убійників. Так вбили його люде Бориса, котрого Володимир держав при собі і думали, що то йому він хотів передати по собі київський стіл: захопивши Київ, Святополк вислав своїх людей у військо, що з Борисом пішло на Печенігів, і військо відступило від Бориса, а його самого Святополкові люде вбили. Потім убили вони брата Борисового від одної матери—Гліба, і Святослава князя деревлянського, що кинув ся тікати на Угорщину, але догонили його в Карпатах—могилу його показують тепер під Гребеновим, на верхівях р. Опора. Та против Святополка підняв ся Яро-

76-7. Монети Святополка з його портретом і гербовим знаком.

слав, проголосивши себе местником за побитих братів, і пішов на Київ, на Святополка, з варязькими полками, як його батько. Святополк шукав помочи в Польщі, у свого тестя князя польського Болеслава Хороброго, привів його був і до Київа—вигоняти звідти Ярослава; приводив і Печенігів в поміч. Війна потягла ся півчетверта року; Київ переходив з рук в руки і богато терпів від сеї колотнечі: і горів, і грабували його нераз.

Нарешті в рішучій битві під. Переяславом, над тою ж Альтою, де вбито Бориса, в останнє погромив Ярослав Святополкове військо і його Печенігів. Святополк утік кудись на захід „між Чяхи і Ляхи“, і вже не вертав ся на Русь, а паном у Київі зістав ся Ярослав. Святополк програвши свою справу був тепер проголошений проклятим братоубійником (певно як би виграв був, то з часом забули б те все і йому, як його батькови). Борис і Гліб були признані святими мучениками, списано житиия про їх смерть. Про побіду Ярослава над Святополком побожні люде оповідали, що бачили ангелів, як вони помагали Ярославу, а на Святополка напав страх як на Каїна: він тряс ся і ніде не знаходив собі місця.

Було, видко, зложено богато пісень про сї події. На далекій півночи, на Іслядських островах заховала ся скандинавська пісня про сю війну Ярослава з братами. Вона оповідає про Варяга Еймунда, що

пустив ся на Русь, заробляти собі долю мечем, як то робило тоді богато його земляків, і росказує, як він служив то одному то другому князеви—хто більше дасть. Є деякі сліди пісень і в наших літописях, напр. в оповіданню про битву над Альтою:

Пішли против себе і вкрили поле Летське множеством воїв.
Був пяток, сходило сонце, і в ту хвилю наспів Святополк.
І зступили ся оба, і була сїча зла, якої не було на Руси.
За руки взявши ся рубали ся, долинками кров текла.
Три рази зіступали ся і смерком іще били ся...

Але з битвою на Альтї ще не був кінець боротьби за панованнє над Руською державою. Против Ярослава підняв ся иньший супротивник, иньший Володимирів син Мстислав князь тмутороканський. Се був князь відважний, воєвничий, лицар-вояка, що нагадував свого діда Святослава. В лїтописи заховало ся оповіданнє про нього, може з якоїсь пісні дружинної—може й самого Бояна, що складав пісні про сього Мстислава:

„Був він кріпкий тїлом, з лиця червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий в обходженню, і дуже любив дружину, а майна на жалував, не забороняв нікому їсти й пити“.

78. Борис і Глїб, київська гравюра 1638 р. з старих взірців.

Лїтопись оповідає про нього—може з пісень Боянових—як він, воювавши з Касогами, поєдинкував ся з князем касожським, Редедею, велетнем і силачем—вдарив ним о землю і зарізав його ножем перед полками касожськими.

Не стерпів він, бачучи, що Ярослав загортає батьківщину, і скориставши з нагоди, що Ярослав поїхав з Київа в свої новгородські

волости, прийшов під Київ з полками своїми і помічними ватагами Хозарів та Ясів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу, і Мстислав не став його здобувати, а загорнув задніпрянські землї й осїв ся в Чернигові. Прочувши про се, Ярослав прийшов уже з варязькими полками і пішов на Мстислава. Під Листвином коло Чернигова стала ся сильна битва, оспівана в стариннїй піснї і за нею описана в лїтописи:

З вечера Мстислав урядив своє військо; по серединї поставив сїверянські, чернигівські полки, а дружину свою приховав у безпечнійших місцях, з боків. Настала ніч грозова, гром, блискавиця і дощ, і сказав Мстислав дружинї: рушаймо, се нам на користь. І стала ся сїча лиха і страшна. Як блискала блискавиця, світила ся зброя, і тільки як освітлювала блискавиця, бачили мечі і рубали при тім світлї одні одних. Вся сила варязька впала на Сїверян, і потомили ся Варяги, рубаючи їх. Тодї Мстислав ударив на них з своєю дружиною і почав рубати Варягів. І побачив Ярослав, що програв, і побіг з Якуном (Гаконом), князем варязьким (котрого привів з собою), і відбіг Якун своєї золототканої луди (шати). Вдосвіта оглянув поле Мстислав і побачивши побитих Сїверян і Варягів, сказав: хто б не радів такому — от лежить Сїверянин, а от Варяг, а дружина моя цїла!

Оповідалось отсе певно в похвалу Мстиславови, за таку його прихильність до дружини — і добре тут малюють ся ті давні князї-дружинники, що нї трохи не жалували вірних своїх піддачих, тільки дружину берегли як власного ока.

По сїй битві Мстислав післав до Ярослава, заохочучи подїлити ся батьківщиною: Київ і землї на захід від Днїпра нехай візьме Ярослав, а Мстислав задніпрянські. Ярослав пристав на се, і так подїлили ся, і потім жили в згоді і разом в походи ходили. Мстислав мав свою столицю в Чернигові, де зачав будувати собор св. Спаса — найстаршу церкву, яка лишила ся на Українї. Та вмер несподївано, а ще перед ним його син-одинак. І так несподївано зібрали ся батьківські землї, майже всї, в руках Ярослава. Тільки в Полоцьку зістало ся потомство Ізяслава і княжило в північно-західнїх частях Володимирових земель. Всїми иньшими землями заволодїв Ярослав і передав потім свому потомству.

29. Ярослав. Коло того ж саме часу як смерть Мстислава передавала в руки Ярослава цїлу половину його батьківщини, стали ся ще иньші подїї, які дуже скріпили його державу. На полуднї зломила ся сила печенїзька, на заході польська. На Печенїгів натисли зі сходу орди турецькі: Торки, а за ними Половцї, і під їх натиском Печенїги не могли удержати ся. 1036 року, в рік смерти Мстислава, напали вони на Київ, великою силою. Мабуть була се цїла орда Печенїзька, що сунула

на захід. Велика битва під Києвом скінчила ся погромом Печенігів, на тім місці де потім Ярослав заложив новий Київ (де тепер Золоті ворота, св. Софія й ин.). Потім Печеніги рушили на Дунай і за Дунай і зникли з наших степів, а на їх місце розложили ся Торки, а потім Половці.

Маючи більше спокою з полудня, Ярослав міг подбати про західні границі. Там в другій половині X віку зложила ся була сильна держава Польська і не вдоволяючи ся зібраннєм самих польських земель, силкувала ся захопити пограничні українські й мішані польсько-україн-

79. Ярослав з дітьми, малюнок Софійського собора (тепер знищений).

ські землї. Вже Володимир воював ся за се з князем польським Болеславом Хоробрим, а за тої усобиці, що підняла ся по смерти Володимира, Болеслав, помагаючи Святополкови, захопив західнє українське пограниче („Червенські городи", як се називає лїтопись). Поборовши Святополка, Ярослав зараз заходив ся вернути собі сї землї, але тільки аж помиривши ся з Мстиславом міг до сього взяти ся з більшими силами Обставини тим часом перемінили ся: Болеслав умер (1025), і в Польщі підняла ся усобиця, як на Руси по Володимирі, тільки ще більш тяжка й затяжна. Ярослав з Мстиславом мали змогу не тільки вернути собі те що забрав був Болеслав, але й попустошили Польщу й обловили ся здобичю й невільниками. В Польщі в 1030-х роках зчинило ся велике замішаннє, народ вигоняв князїв і духовенство, нищив християнство. Десь аж коло р. 1039 внук Болеслава Казимир званий Одновителем вернув ся до Польщі й почав поволї заводити лад. Він притім звернув ся до помочи Німеччини й Ярослава. Ярослав справдї

взяв його в свою опіку, видав за нього доньку, кілька разів помагав йому військом на ріжних ватажків польських, що не хотіли корити ся Казимирови. Польща тоді здавала ся такою розбитою, що Ярославу не вдогад було, що се він сам ставить на ноги небезпечного ворога.

80. Монета Ярослава з образом св. Ґеоргія

Ярослав чув тоді себе надто сильним і могутним і мабуть не думав, що обставини можуть з часом знов обернутись. Зібравши майже всі землі батьківські (крім Полоцької землї), а може дещо й причинивши до них по пограничах, він став одним з найсильнїйших володарів тодїшньої Европи і стояв в близьких і союзних зносинах з ріжними сучасними володарями. Насамперед тїсні звязки вязали його з скандинавським світом, з варязькими краями, до котрих раз-у-раз звертав ся він по поміч в трудних хвилях і приводив на Русь варязькі полки. Сам він був жонатий з донькою шведського короля Оляфа Інґіґердою на імя (а по християнському вона звала ся Іриною). Норвезький королевич Гаральд Сміливий, звісний вояка, що потім був королем норвезьким, довго пробував на Руси і оженив ся з донькою Ярослава Єлисаветою. Скандинавська повість (саґа) про нього повідає, нїбито Ярослав на сватаннє Гаральдове сказав, що такий королевич як він, без земель і без скарбів, мусить чимсь прославити себе, аби сей шлюб не здавав ся нерівним. Гаральд пустив ся в світ, шукаючи слави, і в сих подорожах зложив пісню про Ярославну: вона складала ся з 16 строф, в кождій Гаральд описував свої подвиги, славу, всякі прикмети і на закінченнє повторяв:

а про те руська дївчина в золотому намистї мене не хоче.

Таких варязьких вояк богато було тоді на Руси, се був останнїй їх приплив, і під впливом його та памяти про давнїйші приходи Варягів зложило ся те оповіданнє про варязький початок Руси і руських князїв, що маємо в лїтописи.

Иньша донька Ярослава, Ганна, видана була у Францію, за французького короля Генриха; вона пережила свого чоловіка (се була друга його жінка), жила потім при синї своїм, королї Филипі, брала участь в державних справах, і на однім документї зістала ся її підпись власноручна, кириличними буквами, яку тут подаємо—Ана ръина, себто Anna regina.

81. Подпись Ганни Ярославни, королеви французької.

Споріднений був київський княжий рід також з богатьма німецькими княжими домами, з угорським і з візантийським. З Візантиєю були весь час дуже живі зносини. В 1040-х роках вийшла сварка. Грецький письменник сучасний, каже, що якогось руського купця вбито в Царгороді. Мабуть Ярослав задумав з тої нагоди пострашити Греків і добути для руської торговлї ріжні пільги, як за давнїх часів. Післав сина свого Володимира з великим військом варязьким і домашнїм, морем на Царгород. Але похід не вдав ся, Греки своїм огнем попалили богато Володимирових кораблїв, і він завернув ся, а згодом відновлено знову приязні зносини з Царгородом. Се був останнїй похід Руси на Царгород.

82. Цїсар посилає свої кораблї на Володимира (з правого боку); Греки побивають Володимирові кораблї (з лївого боку).

Важнїйше одначе значіннє ніж в тих заграничних відносинах мало пануваннє Ярослава у внутрішнїм житю України. Я вже згадав, що тут його пануваннє було продовженнєм того напряму, який зазначив Володимир в другій половинї своєї діяльности, і те чому Володимир клав лише початки, в часах Ярослава розвинуло ся вже повним цвітом і дало йому славу і память у пізнїйших поколїнь. Він дбав далї про поширеннє християнської віри, про орґанїзацію церкви, росповсюдненнє освіти і культури візантийської, будував богаті церкви й иньші будови Зараз по смерти Мстислава, зіставши ся „самодержцем" Руської держави, він на місцї славної побіди над Печенїгами заложив нове місто київське (див. плян 49); обгородив його валами й укріпленнями і поставив тут муровану браму, з церквою Благовіщення зверху, побитою золоченою бляхою—тому й звали ся „Золоті ворота". В сїм новім городї поставив він, по тодїшньому звичаю, монастирі в імя св. Ґеорґія і Ірини (хрещене імя Ґеорґія мав Ярослав, а його жінка -Ірина). Розпочав величну будову нової катедральної церкви св. Софії, що лишила ся величавою памяткою його часів. Будували її й прикрашали грецькі

майстри. Олтар і головна баня були прикрашені мозаїчними образами, „мусією“, як її називали; иньші части церкви росписані фарбами; богато того зістало ся й до наших часів, хоч і невдало поправлено при останнім одновленню собору в середині XIX в. Сей собор служить найбільшою памяткою чисто-візантийської штуки на Україні. Пізнїйші церкви, які маємо в Київі й по иньших містах, будували ся й прикрашали ся переважно вже нашими місцевими майстрами, учениками грецькими. Вони для нас через се навіть цікавійші, бо се робота наших майстрів; тільки, на жаль, сї церкви не заховали ся так добре як Софійський собор, що зістав ся цїлий і зверху і здебільшого в середині.

Про заходи Ярослава коло поширення віри київський лїтописець так пише: „При нїм віра християнська почала на Руси плодити ся й розширяти ся, почали множити ся черцї й монастирі стали зявляти ся. Ярослав кохав ся в уставах церковних, любив дуже попів, а особливо черцїв, і до книг прикладав ся, часто читав в день і в ночи: зібрав богато писарів і перекладав книги з грецької на словянську мову і так списано богато книг і зібрано вірним на науку. Отак як оден чоловік землю пооре, а другий посїє, а иньші жнуть і споживають в достатку—так було і з Ярославом: батько його Володимир зорав землю і зробив її мягкою—хрещеннєм просвітив; Ярослав засїяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки“.

83. Софійський собор—як він мусїв виглядати (тепер богато добудовано до нього).

Иньша лїтопись оповідає, що Ярослав, приїхавши до Новгорода, зібрав зпоміж дїтей старост і священиків триста душ і звелїв їх „учити книгам“. Подібне дїяло ся мабуть по всїх більших тодїшнїх містах.

В житю громадянськім з Ярославом звязувано память про порядкованнє управи і суду, законів і права. З іменем Ярослава заховала ся дуже цїкава такса: що саме мають право жадати для себе від людности княжі урядники, виїзжаючи кудись на волость. Такса ся, очевидно, мала на метї оборонити людність від здирств княжих урядників; є ще й иньші подібні розпорядження його. Іменем же Ярослава надписуєть ся й цїла так звана „Руська Правда“, збірка наших давнїх законів. Одначе до його часів може належати на правду тільки перша частина сеї збірки, де обмежуєть ся право пімсти і уставляють ся грошеві кари

за убийство або скалїченнє. І навіть ся збірка зроблена не самим Ярославом, а списав її якийсь чоловік на основі тодїшнїх судових порядків. Але в тім, що сю збірку привязувано до Ярослава, бачимо память про його законодатну дїяльність та заходи коло кращого порядку в управі й суді. Мусїли вони бути справдї значні — а до того ще й становище Ярослава як предка пізнїйшої княжої династії мусїло богато заважити на те, що його часи, його закони, його порядки зістали ся на цїлі столїтя потім взірцем, правилом, основою для всяких розпоряджень, а все його князюваннє — світлою і щасливою добою супроти пізнїйших бід, які впали на Україну потім.

84. Олтар Софійського собору — мозаїчні образи.

30. Ярославичі. Так як і його батько, Ярослав, позбиравши землї Руської держави, потім роздав їх своїм синам. Смерть не застала його несподїване, мав змогу розпорядити все перед смертю, але нїчого більше не умів зробити, як віддати Київ від разу старшому синови, Ізяславу, а улюбленцеви свому, Всеволоду, побажав, аби й йому довело ся бути київським князем, але законною дорогою, а не насильством. Подїлив землї між синами і наказував їм жити згідливо, як годить ся синам одного батька й матери, та слухати ся старшого брата, київського

князя. Так принаймнї оповідає се лїтописець, і незнати чого в тих оповіданнях більше: чи дїйсних розпоряджень Ярославових, чи бажань громадянства, аби князї жили в згодї, як годить ся близькій рідні, помагали оден одному і спільно боронили свою батьківщину від ворогів, не хапали оден у одного земель самовільно, а переймали столи оден по однім, законною дорогою, від старшого до молодшого, а не силоміць.

В житю пішло як раз навпаки. Нїхто не вдоволяв ся своєю часткою, а кождий хоч трохи здібнїйший, проворнїйший князь думав

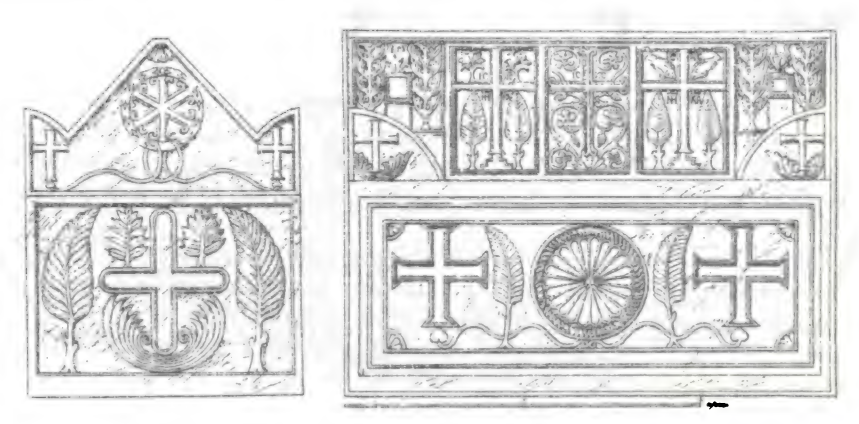

85-6. Домовина з білого мрамору в Софійськім соборі (з переду і з боку): її вважають звичайно домовиною Ярослава.

про те, чи не удало ся б йому се, що удало ся батькови й дїдови: зібрати наново до купи землї Руської держави, загорнувши в свої руки. Нїхто не хотів чекати своєї черги на київський стіл—тим більше, що й не встигло виробити ся певного, трівкого порядку, як має переходити від князя до князя київський, найстарший престіл княжий—чи має він іти від батька до сина, чи від старшого брата до молодшого, а по молодших братах уже до старших братаничів. Раз у раз підіймали ся за се війни, кріваві, руїнні, що дуже смутили громадянство, і воно нарікало на князїв, що вони не пильнують Руської землї, самі наводять на неї ворогів в своїх усобицях—особливо орду половецьку. Пробувало громадянство князїв опамятати, та вони не слухали, бороли ся далї завзято. Але те що удавало ся їх дїдам: „зібрати землю Руську“, де далї то слабше удавало ся навіть найбільш рухливим і здатним споміж них. Ярославу не вдало ся вже зібрати цїлої батьківщини, бо в Полоцьку остояла ся династія Ізяслава. Від Ярослава пішло вже цїлих пять ро-

дів княжих і навіть найбільш удатливим його синам удавало ся зібрати разом мало що більше як половину батьківщини. А внукам його — і того меньше.

Де далї тим більше ставало князїв: число їх зростало на десятки й сотнї, і все більше дробили ся княжі волости. Теперішнї князї вже стидали ся так різати свою братию, як Володимир або Святополк: з поширеннєм християнських понять се здавало ся вже не гарним і безбожним, дозволеною вважала ся тільки війна, смерть в бою. Труднїйше ставало викорінювати князїв також тому, що вони знаходили собі захист і поміч в своїй землї, у своєї громади. Проминули ті часи, як

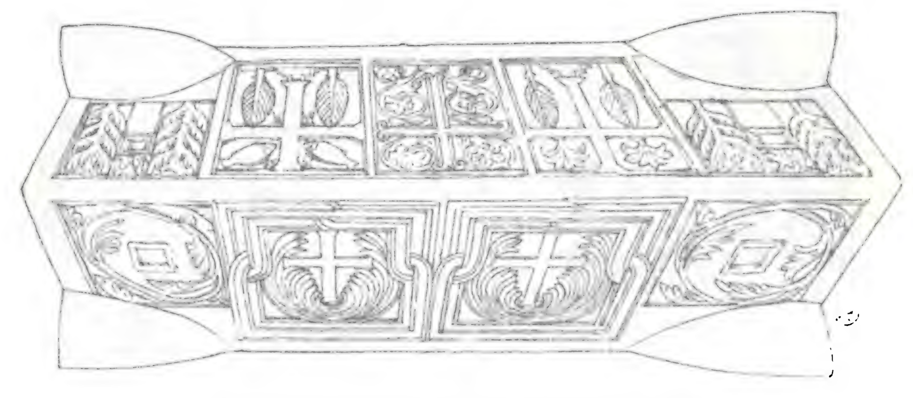

87. Віко тієї ж так званої Ярославової домовини.

громада жила зовсїм своїм житєм, сама собі правила ся і судила ся, відкупаючи ся від князїв тільки даниною. Княжа власть, суд і управа їх мужів і намісників входила все глубше в житє громадянства, і не було від того спасення; отже й громадянство все більше мусїло цїкавити ся княжими справами, переставало бути простим глядачем княжих війн та перемін князїв на своїм княжім престолї, хотїло взагалї як найменьше мати таких перемін, бажало мати свою окрему княжу сїмю, яка б пильнувала землї, дбала про громаду і про її бажання. Через се уступало ся за князїв з такої сїмї, яку вже вважало за свою освоєну, боронило їх скільки сил ставало, не давало иньшим князям їх вигонити, щоб не було нових усобиць і зміни порядків. А слїдом за тим давня держава Руська рішучо і безповоротно мусїла дїлити ся на окремі землї, під управою своїх княжих родів, династій, що тільки по імени своїм старшим признавали київського князя, а властиво жили й правили зовсїм самостійно і незалежно від нього.

Ярославові сини і внуки ще не розуміли ясно, куди воно йде, і з цілої сили силкували ся позабирати землї від братів і иньшоїріднї та зєднати у одно. Старший Ярославович Ізяслав, що дістав Київ по батьку, не був на стільки проворний та вмілий, щоб взяти се діло на себе; тому спочатку три старші брати: київський Ізяслав, як найстарший, чернигівський Святослав, мабуть найбільш енерґічний і здібний між ними, та переяславський Всеволод, хитрий і витрівалий,—спільними силами заходили ся загарбувати волости, відбираючи від молодших та слабших братів та братаничів. Та як позабирали від иньших, тодї і між ними самими почала ся боротьба. Пригода виявила, як не сильно сидить Ізяслав у власній своїй волости, і розбудила у Святослава та Всеволода охоту висадити його та подїлити ся собі його землями.

Пригода вийшла з степу. На місце Печенїгів, як я вже сказав, в наші степи прийшла орда Торків. Але се була орда слабка і на неї натискала ззаду иньша, Половецька, що скоро розгромила Торків і в 1060-х роках присунула ся до українських осель. Вже 1062 р. вона напала на Переяславщину і погромила Всеволода, а в 1068 р. прийшла знов. Всеволод, по шкоді мудрий, сим разом закликав братів в поміч; пішли всї разом на Половцїв, але ті таки їх побили і почали грабити українські землї по обох боках Днїпра. Київські люде, що ходили Всеволодови в поміч, прибігши з нещасливої битви, скликали на торговищі віче і постановили йти знову на Половцїв, що почали грабувати їх землю. Післали до князя свого Ізяслава, аби дав їм коней і зброї підуть на Половцїв. Але Ізяслав не згодив ся: мабуть бояв ся, що люде збунтують ся на нього, бо й так мабуть були на нього сердиті і чимало їх сидїло тодї поарештованих у княжім „порубі" (вязниці). Коли на вічу сказали, що князь зброї не дає, підняло ся велике невдоволеннє на нього і на його помічника, тисяцького Коснячка (тисяцький був начальником міста, найстаршим по князеви). Одні пішли сварити ся з Коснячком, иньші побігли розбивати княжі вязниці та виручати своїх громадян, иньші знов на княжий двір та тут почали переговорювати ся з князем і боярами. В Київі сидїв тодї в неволї полоцький князь Всеслав, внук Ізяслава, сина Рогнїди, звісний як характерник і чудодїй. Розгнївані на свого князя, Кияне почали вже поговорювати, що краще б їм поставити собі князем Всеслава. Почувши се бояре Ізяславові почали йому радити, аби післав кого забити Всеслава, щоб справдї не поставили його князем. Та Ізяслав побояв ся гріха. А люде, не добивши ся нїчого від князя, справдї кинули ся поруб розбивати та Всеслава визволяти. Побачивши се, Ізяслав кинув ся тїкати, а люде, визволивши Всеслава, поставили його посеред кня-

жого двора й окликали своїм князем. Всеслав став князем у Київі — але не на довго. Ізяслав пошукав помочи у свого шваґра князя польського Болеслава і з ним прийшов на весну. Кияне з Всеславом пішли їм на зустріч оружно. Та несподівано Всеслав в ночи втік з київського табору в свої полоцькі краї—не схотів рискувати за для ки-

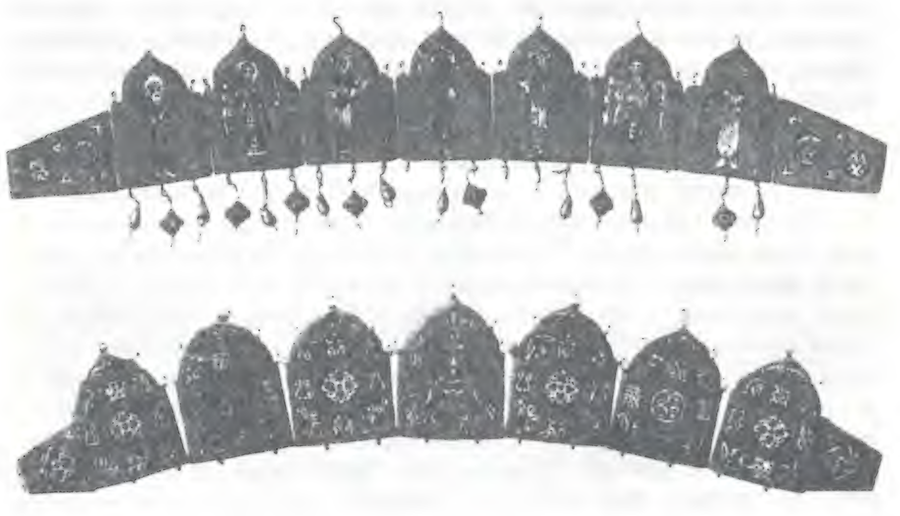

88-9. Корони княгинь XI—XII вв. з Київщини.

ївського стола, і так зіставив Киян. В нашім славнім Слові о полку Ігоревім зістала ся пісня про сю пригоду:

Всеслав князь людям суди судив,
Князям городи рядив,
А сам в ночи вовком ходив,
З Київа до півнів до Тмутороканя забігав,
Великому Хорсови (сонцю) вовком путь перебігав.
В Полоцьку йому заутреню у святої Софії звонили —
Він у Київі зачув ті дзвони.
Клюками спер ся він о коні, скочив він ік Київу
І діткнув ся ратищем золотого стола—Київа;
Скочив звідти лютим звірем з під Білгорода
І повіяв ся у синій млі...

Кияне, зіставши ся без князя, кликали до себе Святослава і Всеволода, але ті теж не насмілили ся наставити свої голови. Кияне мусіли назад прийняти Ізяслава, і той кріваво пімстив ся на участниках повстання. Але зміркувавши з сих подій, як слабо сидить Ізяслав на

своїм київськім столї, Святослав потім змовив ся з Всеволодом і пішов на Ізяслава з військом, вигнав його з Київа і подїлив ся його землями з Всеволодом (1073).

Недовго й Святослав панував у Київі та володїв братнїми землями, бо вмер уже 1076 р. Та його слїдами пішов Всеволод, силкуючи ся загор-

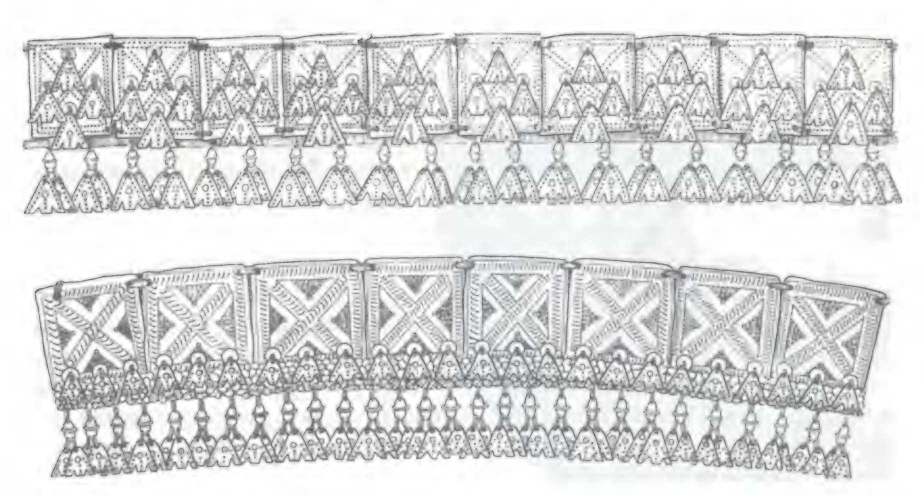

90-1. Для порівняння: теперішні „чільця“ гуцульських молодиць, з мосяжу (жовтої міди).

нути як найбільше земель собі, а як найменьше зіставити иньшим князям—потомкам братів, котрих він усїх пережив. Ті не давали ся, при всякій нагодї старали ся доїхати Всеволодови, наводили Половцїв, силкували ся видерти назад свою батьківщину, користаючи з помочи людности, що теж краще хотїла мати князями своїх „отчичів“, синів свого князя, ніж далї перекидати ся з рук в руки, від одного князя до другого. Пятнадцятилїтнє князюваннє Всеволода в Київі пройшло в неустанній боротьбі з отими обдїленими князями „ізгоями“, як їх звуть. Вони сочили його з усїх боків, а перед між ними вів Святославич Олег, прозваний Гориславичем за те горе, як терпіли люде від нього і від його Половецьких орд, що він наводив на Україну, докучаючи Всеволодови, добиваючи ся від нього батьківщини, що він йому і всьому потомству Святославовому відібрав:

Були віки Троянові, минули лїта Ярославові,
Були полки (війни) Олегові –Олега Святославича.
Той бо Олег мечем ковав коромолу, сїяв стріли по землї.
Вступав в золоте стремено в Тмутороканї—
А вже як дзвін чув великий Ярославів син Всеволод,

Володимир же вуха собі затикав у Чернигові [1]).
Тодї при Ользї Гориславичі сїяли ся, росли усобицї,
Гинуло житє внука Дажь-божого,
В княжих сварках віки людські скоротили ся!
Тодї в Руській землї рідко ратаї покрикували,
За те часто, трупи дїлячи, ворони крякали,
Та галки мову мовили, на жир хотячи летїти.

31. Половецька біда. Всеволод держав ся до смерти, хотїв з загарбаного добра як найбільше утримати в своїх руках; та скоро по смерти його син Володимир Мономах і київський князь Святополк, Ізяславів син, що на місце Всеволода прийшов до Київа, побачили, що так дальше не можна: треба вдоволити ізгоїв, треба віддати їм батьківщини і утихомирити Україну, поки вона не пропала зовсїм. Бо користаючи з усобиць княжих, Половцї то як союзники ізгоїв, то на власну руку набігали раз у раз на поднїпрянські землї, грабили, пустошили і в нївець обертали. Дійшло до того, що полуднева Київщина і Переяславщина та полуднева Чернигівщина не мали анї хвилї спокійної, не можна було господарити, а навіть далї вже й по городах не можна було сховати ся, бо Половцї обступали міста й тримали в облозї, поки не піддавали ся. Стара біда, яку терпіла Україна від Печенїгів, по недовгім спокою вертала ся тепер з новою силою від сих половецьких нападів.

В сам рік смерти Всеволода поздоровили Половцї нового київського князя своїм приходом. Погромили коло Трипілля війська приведені Святополком, Володимиром і його братом Ростиславом. Сам Ростислав потонув тодї в Стугнї, тікаючи від Половцїв—як се в Слові о полку Ігоревім оспівано жалісно:

Чи не так, рече, ріка Стугна
Худу струю маючи—
Прийнявши потоки, човни розбила о кущі?
Юному князеви Ростиславу
Зачинила дно при темнім березї.
Плачеть ся мати Ростиславова
По юному князї Ростиславі.
Засмутили ся квітки жалем,
Дерева з тугою к землї похилили ся.

(В Київі оповідали, що то Бог Ростислава покарав, бо велїв воякам своїм утопити черння печерського, що йому ту смерть напророчив).

Половцї спустошили всю околицю Київську, обступили город Торчеськ і не уступали ся кілька місяцїв, поки люде торчеські не піддали ся їм. З великою здобичею пішли Половцї в свої кочовища,

[1]) Олег, не маючи де подїти ся, пересиджував у Тмуторокані, що став тодї пристановищем для тих неприкаянних князїв-ізгоїв. Поет каже, що Олег тільки в стремено вступав, щоб походом іти на Всеволодові землї, а вже Всеволодови зі страху в ухах дзвонило, а Володимир, що сидїв в Ольговій батьківщинї, в Чернигові, то той з заткненими ухами і сидїв—щоб не чути того дзвону Олегового.

ведучи з собою невільників. „Змучені холодом, стомлені голодом і згагою, схудлі з біди на лиці, почорнілі на тілї, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі і босі, з ногами поколеними на тернах і з слїзми говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“—так розпитувались і з слїзми оповідали про свою родину“—жалісно оповідає лїтописець про сю біду.

Осмілений сим, Олег потім з Половцями прийшов під Чернигів і став добувати. Мономах вийшов і перейшов до Переяслава, але й тут не було спокою; він і Святополк просто замучились від половецьких нападів, що падали то на сей то на другий бік Днїпра. Край пустів. Люде цїлими містами, вибравши хвилю, тїкали далї на північ, в безпечнїйші місця. Нарештї Мономах і Святополк порішили помирити ся з ізгоями. Скликали всїх князів на зїзд під Київ на Любче озеро (1097) і постановили, щоб кождий княжий рід державсвою батьківщину, аби кождий спокійно володів своєю волостю і не було війн між князями. Правда, ся постанова не завела згоди між князями, бо зараз по тім зїздї Святополк і Давид вхопили князя Василька теребовельського, послухавши наговорів, нїби він з Мономахом змовляєть ся на них; немилосердно осліпили його, витяли очі й так пустили до дому. З того підняла ся нова війна, що потягнула ся кілька літ. Але нарештї князї утихомирили ся й порішили спільними силами зайняти ся приборканнєм Половцїв. Почавши від р. 1103, протягом кількох років (1103—1111) майже що року висилали війська й ходили самі князї в похід в степи, на половецькі кочовища, і тим справдї прискромили Половецьку орду, відігнали її далї в степи і відстрашили від походів на Україну. Люде на Українї дуже тїшили ся з того, що князї нарештї взяли ся боронити землї спільними силами. Особливо славили Мономаха, що найбільше клопотав ся тими походами на Половцїв й иньших князів до них заохочував, і по смерти

92 Святославова сїмя (сучасний малюнок): Святослав, його жінка і сини: Глїб, Роман, Давид, Олег, Ярослав.

Святополка закликали його на київський стіл, против княжої постанови, щоб кождий держав свою батьківщину. В літописях заховала ся гарна пісня про тодішній погром Половців, як вони мусїли тїкати куди видко від Мономаха:

Гей Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом,
Здобувши землю їх всю і загнавши окаянних Агарян (Половців),
Вигнавши Отрока у Обези за Залїзні ворота [1]).
А Сирчан зіставсь на Дону, рибою живив ся [2]).
По смерти ж Володимировій у Сирчана зістав
Лиш оден гудець (музика) Орев—
Післав його у Обези і сказав:
Гей Володимир умер уже,
Вертай, брате, в землю свою!
Скажи йому, рече, слова мої,
Співай йому половецькі пісні,
А не схоче, дай йому зіля євшан понюхати.
Той ні вернути ся ні слухати не хотів—
Сей йому зіля понюхати дав
І понюхавши, сплакав, рече:
Та вже краще в своїй землї кістьми лягти,
Як у чужій славним бути.

Та про те той тяжкий час половецький не проминув без слїду. Вже й перед тим печенїзька біда підорвала сильно середнє Поднїпрове, се головне огнище тодїшнього українського полїтичного й культурного житя, тепер половецька доправила. Богато народу розбігло ся, богато зруйнувало ся до останнього. Особливо се відбило ся тяжко на селянстві, на котрім стояло все житє—на так званих смердах. Потратили хозяйство, задовжили ся, попали в неволю. Тодї з позики лихва брала ся дуже висока, і хто задовжив ся раз, дуже тяжко йому було возволити ся. Мусїв відробляти за лихву, або за позику, праця ж цїнила ся дешево, а з кождої притоки чи провини господар користав, щоб довгу ще причинити, або й зовсїм на вічного свого раба обернути такого довжника. На місце давнїйшого свобідного народу стали множити ся люде невільні, „холопи“, раби, так звані „закупи“—такі що довг відробляли. На місце

93 Печатка „Теофанії з Муцалонів, княгинї руської“ (як думають—жінки Олега Святославовича).

[1]) Обези—Грузія; Зелїзні ворота—Дербент; Отрок і Сирчан—хани половецькі.
[2]) Для Половця, що привик живити ся мясом і молоком стад своїх—се вже гірка пожива!

дрібного селянського господарства розвивало ся княже та боярське велике хазяйство, що орудувало працею, холопів і закупів, в великім числї. Напр. оповідаєть ся, як князї розграбили двір княжий в Путивлї й забрали там сїмсот душ „челяди“ (невільників)! „Руська Правда“ новійшої редакції, зібрана десь коло 1120 р., дуже добре відбиває у собі такі тодїшні господарські і громадські порядки: на кождім місцї в ній стрічаємо постанови про невільників, про законні і незаконні способи поневолення, про законну і незаконну лихву, про закупів і відробітку довгу, про утечу невільників і способи їх відшукування. Видко, що довг і поневоленнє стали прикметою сього часу.

Се викликало велике незадоволеннє між людьми. По смерти Святополка в Києві счинило ся повстаннє: люди кинули ся бити Жидів, з котрими вів ріжні дїла покійний Святополк, громили також урядників і взагалї богатих людей. Настрашені бояре покликали на київський престіл Мономаха, як найбільш любленого в народї князя, щоб завів спокій. Мономах прийшов до Київа і першим дїлом зробив постанову про меньший процент від позичок. Се показує, звідки йшло те невдоволеннє народа на богатих. Правда, що і по сїм Мономаховім зменьшенню процент зіставав ся дуже високий (вираховують його на двадцять процентів по теперішньому, але се не певно, бо монетна система тодїшня не зовсїм для нас ясна).

Все се дуже підірвало економічну силу Подніпровя й приготовило культурний і політичний упадок тодїшнїх українських центрів.

32. Відокремленнє земель і земський устрій. Любецькі постанови 1097 р., хоч не дуже сповняли ся, являють ся важним показчиком полїтичних обставин: виявляють упадок, банкроцтво тих старих змагань до збирання Руської землї. Признаючи, що кождий князь повинен мати і тримати свою батьківщину, старші князї тим самим признавали, що нема чого думати повиганяти молодших князїв з їх волостей та зібрати всї до купи так як колись збирав Володимир або Ярослав. Правда, проворнійші князї не залишали і далї нагоди, причепившись до якої небудь приключки, відібрати волость у слабшого свояка і зовсїм полишити його з нїчим. Та проте все таки входить все глубше в житє правило, що кождий князь повинен мати якийсь удїл в спільній дїдизнї княжого роду, а перед усїм має право на свою батьківщину. Се було на руку поодиноким землям, що добивали ся свого відокремлення під управою місцевого княжого роду. Земля, держачи ся якогось княжого роду і пильнуючи щоб не дати нїкому вигнати його з батьківщини, здобувала тим собі окремішність. Вона в такім разї могла бути певна, що иньші князї не будуть мішати ся в

її справи, не будуть налазити бояре з чужих земель, місцеві князї й бояре, вважаючи на бажання людности й землї, будуть приладжувати ся, приміняти ся до них, щоб земля не стратила до них охоти й не почала шукати собі иньшого князя,—бо се в тодїшнїх обставинах було зовсїм не трудно.

Власне разом із розмноженнєм князїв і осїданнєм їх в певних землях, розвиваєть ся отся важна зміна в відносинах князя і землї, громадянства. Князь не може опирати ся на свою воєнну силу, набрану з ріжних чужениць Варягів і всяких зайд, готових вироблятизлюдьми що хоч, як бувало давнїйше. Дружини тепер були малі, бо нї з чого було утримати великої,і дружина ся з осїданнєм князїв осїдає теж в землї. З заволок вояків-купцїв вона переторяєть ся в господарів-поміщиків, бо торговля взагалї упадає в сїм часї, через утрату степових, полудневих доріг, а економічна руїна давала богато невільних або напів невільних, кріпацьких рук, з якими можна було вести велике хозяйство. Дружина перемішуєть ся з місцевим боярством, разом з ним стає вищою верствою місцевого громадянства. Князь чує силу сеї верстви і пильнує потрапляти їй.

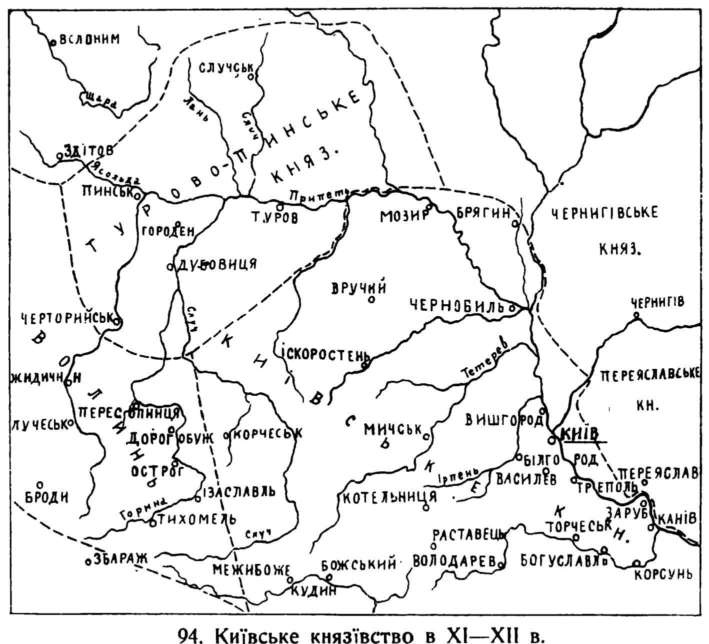

94. Київське князївство в XI—XII в.

Громада забирає велику власть над князем і коли не вдоволена його управою, без церемонїй жадає від нього, аби перемінив те чи се, бо инакше не хочуть його. В одних землях сю силу забирає ширше громадянство—то значить боярство і міщанство більших міст, в иньших—

всім порядкує саме боярство, відтиснувши рядове міщанство на задній плян. Органом громадської контролї над князем і його управою стає віче, то значить збір народнїй: в нїм можуть бути всї свободні люде, з міста і з цїлої землї, хто прийде; одначе тон задавало звичайно місцеве боярство. Таке віче, зібравши ся з якої небудь нагоди, обсуджувало всякі справи, ставило свої жадання князю, а часом скидало його й закликало иньшого князя. Се не тяжко було при розмноженню князїв, що завидущими очами тільки й дивили ся на всї боки, чи не лежить де пусто яка волость, чи не сидить слабо котрийсь князець в своїй волости, щоб його звідти висадити й самому сїсти. Я оповів вище про таке київське повстаннє против Ізяслава — перший такий бурхливий виступ народнього віча. Вони стали потім явищем досить звичайним.

В деяких землях громадянство умисно міняє як найчастїйше князїв, не даючи їм закорінити ся, і всї дїла переймає на віче та його виборних урядників, а князя зіставляє при самім начальстві над військом так було в Новгородї. У нас на Українї до того не приходило: суд, управа, всї справи лишали ся за князем та його урядниками, але віче держало їх під своїм наглядом, ставило князеви свої жадання, і князь звичайно вважав на них, щоб не дражнити громади. З наших земель особливо часті звістки маємо про віча київські, але без сумнїву і по иньших землях віче давало себе знати, — хіба де занадто розвинуло ся боярство та взявши князя в свої руки, відсадило назад иньшу громаду: так було в Галичинї.

Взагалї з відокремленнєм земель кожда жила своїм відмінним житєм і инакше воно розвивало ся по ріжних землях, хоч заразом розвивались і все глубше закорінювались і спільні прикмети устрою та житя. Право київське було рознесене князями й дружиною по всїх землях і приложене до місцевих судів і управи. Коли порівнюємо київське право, таке як ми його бачимо в Руській Правдї старшої редакції (зробленої в другій половинї XI в.) і молодшої (з часів Мономаха), з пізнїйшим правом ріжних земель, як воно відбиваєть ся в тутешнїх записях права, ми бачимо велику подібність, а се показує, що основи київського права були прийняті скрізь (особливо вражають подібности між Руською Правдою й пізнїйшим Литовським Статутом, що виріс на праві найбільш відокремленої частини Київської держави — земель Полоцьких). Устрій і управа були теж в головнім досить одностайні. Одна була книжність, культура і штука візантийсько-руська, що розпливали ся з Київа протягом двох столїть, аж до його упадку. Одна була віра і церква і своєю одністю церковною, єрархічною, вона скріпляла внутрішні звязки земель, бо всї вони підвластні були київ-

ському митрополитови, і владики та вище духовенство в значній части виходили з Київа. З одного Печерського монастиря (заснованого в другій половині XI в. і розвиненого особливо при ігумені Феодосії, що зробив з нього найбільше огнище чернецтва на цілу Руську державу), рахували кільканадесять єпископів, що вийшли відси на ріжні епархії. Все се, невважаючи на відокремленнє земель і ріжні відміни в їх житю, далї звязувало певною внутрішньою звязею та одностайністю землї Руської держави, особливо українські, зближені племінними звязками, ґеоґрафічною близькістю і всякими иньшими звязями За сї два столїтя — від другої половини XI і до середини XIII віку власне росте й виростає ся внутрішня звязь, не вважаючи на розклад полїтичний, на відокремленнє земель та ослабленнє тої власти, що мав над ними давнїйше київський князь.

95. Оправа євангелїя, справленого Мстиславом, князем київським (сином Мономаха).

Ярославові сини і внуки, які засїдали на київськім столї в другій половині XI і в першій половині XII в., силкували ся яко могла затримати отсей розклад Київської держави, запобігти отому відокремленню земель. Сї їх силкування трохи припиняли, трохи запізняли те відокремленнє, та кінець кінцем воно все таки поступало все більше наперед.

33. Землї-князївства. Першою віддїлила ся, і то найбільш різко—Галичина, під властю Ростиславичів, внуків Володимира, Ярославового сина, що то ходив останнїм походом на Царгород. Мабуть Ростислав по смерти батька одержав Галицьку волость, але потім його висадали відти дядьки і він умер у далекім Тмуторокані. Галичина і Волинь разом дістали ся Ярополкови, сину Ізяслава київського.

Але сини Ростислава Рюрик, Володар і Василько, виросши стали доходити батьківщини і кінець кінцем докучили так Всеволодови, що він відобрав їх батьківські волости від Ярополка Ізяславича і віддав Ростиславичам (коло р. 1085). По сїм Ростиславичі міцно осїли ся на батьківщинї, подїливши її між собою: західню частину з Перемишлем узяв Рюрик, середню (з столицею в Звенигородї) Володар, полудневу (столиця в Теребовлї) – Василько. Ярополк пробував борюкати ся з ними, та наложив головою: казали, що котрийсь з Ростиславичів наслав на нього убійника.

96. Христос коронує Ярополка, князя волинського і галицького, з його жінкою (з молитовника його матери).

Бувши енерґічними, відважними, здатними полїтиками Ростиславичі потрапили оборонити сю українську закраїну від усїх ласих сусїдських рук—від Поляків і Угрів, і від своїх же свояків, волинських та київських князїв, що хотїли Галичину прилучити назад до Волини та до Київщини. Син Володаря Володимирко, князь проворний і хитрий, ще більше скріпив сю землю, повигонявши братаничів і всю зібравши в своїх руках. Галичина і без того була велика, добре загосподарена країна, бо сюди не сягали половецькі напади анї княжі усобицї, і через те богато людей переходило туди з иньших українських земель. Тепер же зібрана в одних руках, стала найсильнїйшою

з українських земель. Князї її держали ся осторонь, пильнували, щоб иньші князї до них не встрявали і сами в иньші землї не мішали ся. Але за те забрали в Галичині велику силу бояре, даючи ся в знаки і людям і князеви. Син Володимирка Ярослав був славлений і поважаний між усіми українськили князями; йому присвятив співець Слова о полку Ігоревім похвальні слова, представивши, як він „сидить високо на своїм золотокованім престолї, підперши гори Угорські своїми зелїзними полками—заступив дорогу королеви, зачинив Дунаєви ворота". Але у себе дома мусїв Ярослав корити ся перед боярами, що мішали ся навіть в його домашнї, родинні справи.

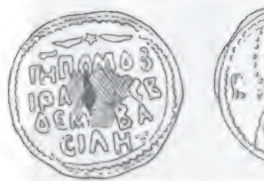

97. Оловяна печатка з Звенигорода Галицького, з образом св. Василия і написом: „Господи, помози рабу своєму Васили.." (може Василька кн. теребовельського).

За Галицькою землею відокремила ся Чернигівська; уже за Мстислава, і потім за Святослава Ярославовича вона відділила ся була від Київа, як велике і сильне князїство; але Всеволод захопив її в свої руки і не хотів дати Святославичам. Вони одначе відбили собі свою батьківщину і від любецького зїзду засїли тут сильно і міцно. Головно панувало тут потомство славного Олега Святославича-Гориславича. Були се князї здібні, енерґічні, і земля їх тримала ся вірно. Тільки шкодила їх велика амбіція: вони не вдоволяли ся своїми чернигівськими землями, хотїли панувати і в Київі, і в Переяславі, пізнїйше і в Галичині, і з того виходили війни, від яких терпіла часами Чернигівщина дуже сильно. Тісно Олеговичам було в Чернигівщинї, бо рід їх множив ся, земля дїлила ся на все меньші удїли, і через те не мала такої сили і значіння,—хоч між собою, у себе дома жили Олеговичі досить згідливо, передаючи волости від старшого до меньшого. Старший стіл був Чернигів, другий Новгород-Сїверський: звичайно добувши Київ, чернигівський князь переходив до Київа, а Чернигів передавав найстаршому по нїм, що сидів в Новгородї, а Новгород діставав ся ще молодшому, і т. д., хоч не обходило ся без війни і сварки

Потім в серединї XII віку, серед боротьби за Київ відокремили ся ще дві землї, що служили перед тим за придатки до київського стола, але доконче хотїли жити своїм окремішним житєм; се земля Переяславська і Турово-пинська (Припетське Полїсє). Маленька і знищена половецькими походами Переяславська земля своєю силою не могла відборонити ся, маючи з одного боку київських князїв, що хотїли нею роспоряжати ся, а з другого чернигівських, що теж до неї простягали руки (бо Переяславщина—се полуднева Сїверщина, одно племя з Чер-

нигівщиною). Тому Переяславці надумали брати собі князїв з суздальської династиї (молодшої лінії Мономаховичів). Суздальські сторони були далеко, прилучити до них Переяславщину не було можна, і Переяславці під управою суздальських князїв жили своїм осібним житєм. Мали тепер ту невигоду, що в своїй боротьбі з степовиками і в иньших пригодах не могли рахувати на поміч сусїднїх князїв київських або чернигівських; але Переяславці готові були навіть зносити половецьку біду (хоч їм вона давала ся найбільш узнаки), але за те жити своїм самостійним житєм.

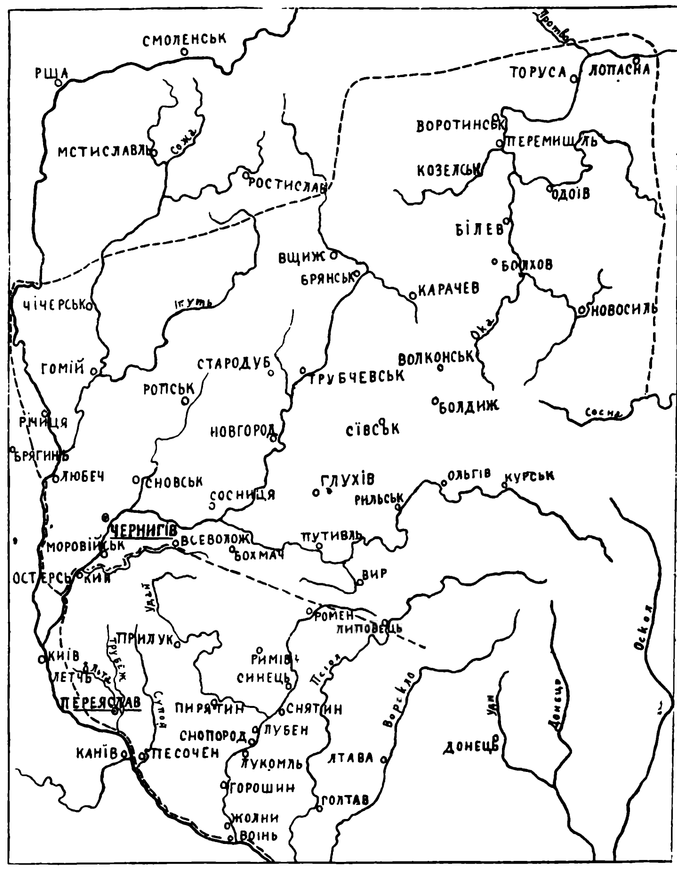

98. Земля Чернигівська і Переяславська в XI—XIII вв.

Лекше було глухій, в полїських лїсах та болотах захованій Турово-пинській землї: край хоч бідний і неродючий, був затишний від ворогів своїх і чужих, і лекше міг від них оборонити ся. Наскучивши, що київські князї ними перекидають ся, посилаючи то того то сього їм у князї, Турівці в 1150-х роках винайшли свого „отчича“, потомка Святополкового: бо Святополк був турівським князем колись. Сей „отчич“ засїв в Турові, і хоч як київські князї його заходили ся відти вибити (двічи великим походом ходили), таки не здужали

його висадити: Турівці міцно тримали ся, і так себе оборонили, що вже потім мали спокій від посторонніх князів. Тільки Литва згодом стала їм докучати своїми нападами.

Коло тогож часу відокремила ся й Волинь. Просторий, богатий, сильний і досить захищений сей край тримав ся старших Мономаховичів. Та вони хотіли держати і Київ, і сидючи на Волини, все силкували ся захопити Київщину, а переходячи на київський стіл, передавали котромусь молодшому братови волинські землї. Але з другою половиною XII в., як Київ починає упадати, вони все меньше лакомлять ся на нього, все більше держать ся своєї волинської землї та боронять її від ворогів (від Поляків особливо, а далї почала нападати на Волинь і Литва). Земля подїлила ся на дві головні части: Володимирське й Луцьке князївство, а далї на дрібнійші ще (Белзьке, Пересопницьке, Берестейське, Дорогичинське й ин.). Але з кінцем століття князь володимирський Роман звязав Володимирське князївство з Галичиною, а його потомки обєднали Волинську землю цілу й тїсно звязали її з Галичиною в одну сильну державу,

99. Собор св. Спаса в Чернигові, найстарша з нинїшнїх українських церков (башти з боків пізнїйші).

34. Боротьба за Київ і його упадок. Київ і Київщина також хотіли відокремити ся під управою старшої лінії Мономаха, котрого покликали на київський стіл в 1113 році Мономах був князь сильний і політик добрий, умів держати Київ міцно в своїх руках, і так само його син Мстислав. Але по смерти Мстислава вийшло замішаннє серед самих Мономаховичів, тому що не було виробленого порядку в переході княжих столів: лінія Мстислава хотіла задержати Київ у своїх руках, а молодші Мономаховичі на се не приставали, пішла між ними війна і користаючи з того захопив Київ чернигівський князь Всеволод Ольгович. Де далї тим більш заплутаною ставала ся боротьба, все

більше було охочих до Києва, тому що з ним звязувала ся стара слава головного княжого стола, і київський князь вважав ся старшим між князями. Так тепер боком виходила Київу його слава! Кияне з початку підтримували Мстиславичів цілою силою, поголовно в похід ходили, сподіваючи ся, що поможуть його синам Ізяславу, а потім Ростиславу укріпити ся і зробити Київщину своєю волостю. Але побачивши, що нічого з того не виходить, стали відтягати ся, як найменьше мішати ся до княжих війн і сварок—нехай сварять ся між собою і не мішають в то землю. Та се теж мало помагало. Часами бодай на кілька літ наставав спокій, як на київський стіл попадав князь досить сильний і впливовий, так що супроти нього притихали иньші й відкладали свої претенсії до кращої нагоди. Але часами підіймало ся таке замішаннє, що князі міняли ся не то що року, а й по кілька місяців і тижнів. І все се находило з військом, товкло ся по землї, нищило хозяйство, грабувало мешканців, купців, робило розстрій в торговлї. Ще гірше як князї наводили в поміч Половців: ті вже нікому не давали переходу, грабили й заберали в неволю що тільки сили. А осмілені княжими усобицями далї почали й самі набігати на українські землї, особливо на Київщину та Переяславщину: залишили були по тих Мономахових походах, а тепер знов почали, з початку не сміливо, а де далї то гірше. В 1170—1180 рр. просто житя від них не стало. Приходило ся цілим військом виходити в степи, щоб охороняти від половецьких нападів купецькі каравани та стерегти границь від нападів. Молодші, сміливійші князї пробували так як за Мономахових часів приборкати Половців походами в степи. Так ото 1185 р. ходив на Половців Ігор князь новгородсїверський на Половців з братами: се той нещасливий похід, оспіваний у Слові о полку Ігоревім, що скінчив ся погромом Ігоревого війська і неволею для нього самого. Кілька разів ходили походом київські князї Святослав і Рюрик; часто пускав ся в наїзди на Половців Рюриків син Ростислав. Але не ті були князї, як за часів Мономаха, коли він з Святополком київським трясли цілою Україною; тепер князї подїлились, поріжнились, ослабли, та й Україна ослабла: упала торговля, промисел, люде, особливо богатші, кидали неспокійні краї, мандрували в північні сторони, або на захід, на Волинь та в Галичину. Не удало ся приборкати Половців і сумні слова Слова о полку Ігоревім лунали як похоронний спів над політичним житєм тодїшньої України:

> На ріцї на Каялї пітьма світ покрила.
> Розбігли ся Половцї по Руській землї як хиже гнїздо.
> Вже підняла ся хула на хвалу,
> Вже ударила нужда на волю...

До тогож суздальські князї, потомки молодшого Мономаховича Юрия (предки пізнїйшої московської династиї), осївши ся на Поволжу, умисно старали ся ще більше підірвати Київ, щоб його князї не мали значіння, а їм щоб бути найпершими князями. Син Юрия Андрій, користаючи з того, що князї на Українї пересварили ся, вмішав ся в їх сварки і в 1169 р. післав умисно своє військо на Київ, щоб його при тій нагодї яко мога знищити, і військо се, здобувши Київ, справдї немилосердно знищило його: кілька день грабували місто, церкви, монастирі, не жалуючи нічого: забирали з церков ікони, книги, ризи, дзвони навіть здіймали, везли до себе, в північні краї; людей убивали й забирали в неволю. І потім в Київі Андрій умисно садовив князїв незначних, аби його тим понизити. Пізнїйше, як на Українї трохи було утишило ся (в 1180-х роках) і головні претенденти на Київ — Святослав чернигівський і Рюрик Ростиславич (з Мстиславичів), подїливши між собою Київщину, стали жити в згодї, тодї знов брат Андріїв Всеволод умисно розсварив українських князїв, напустив на Рюрика його зятя Романа і чернигівських князїв і збив таку бучу, що знов Київ пограблено і знищено немилосердно (1203 р.), і коло нього звела ся така борня, що справдї трудно було всидїти кому небудь в Київщинї.

Після сього Київ упадає вже зовсїм і пізнїйший татарський погром не богато доправив по тих домашнїх погромах.

Упадало українське житє на Поднїпровю:

Гей застогнав, братя, Київ тугою, а Чернигів напастьми,
Розлила ся туга по Руській землї,
Печаль сильна тече через землї Руські—
А князї самі між собою коромолу кували,
А погані з побідою набігали на Руську землю —

співав співець Слова о полку Ігоревім, бачучи той упадок.

Уже, братя, невесела година повстала,
Уже пустиня силу покрила!
Встала обида в силах Дажбожого внука [1])
Нема князям на поганих сили:
Сказав брат братови: се моє і те моє теж,
І почали князї про мале—„се велике“ казати,
Самі на себе коромолу ковати,
А погані з усїх сторін з побідою на Руську землю прихождали.
Ой стогнати Руській землї,
Спомянувши першу годину та перших князїв—
Ой старого Володимира
Не мож було пригвоздити до гір київських... [2])
А тепер одні стяги стали Рюрикові,
А другиї Давидові... [3])

---

[1]) Дажбожий внук — поколїннє бога сонця, значить тут народ руський, український. [2]) Зарадив би кождому лихови. [3]) Нема згоди між князями.

35. Галицько-волинська держава. Кн. Роман. Хоч як суздальські князї підкопували силу і значіннє київських князїв і Києва самого, одначе їх пляни сповнили ся тільки по части, бо саме тодї як задавали вони останнї болючі удари Київу, в українських землях зложила ся нова полїтична сила на заходї. Вона хоч не обєднала цїлої України, як Київ, але все таки бодай для західньої України, тодї сильнїйшої й богатше залюдненої, продовжила самостійне державне житє

100-1. Поливяні плитки з останнїх розкопок в Білгородї (зменьшені у двоє).

ще більш як на столїтє. А сотворив ту державу князь Роман Мстиславович, внук звісного вже нам Ізаслава Мстиславича, київського улюбленця, князь володимирський (на Волини).

Він виступив на полїтичну сцену в тім часї, коли Київ уже сильно підупав, тому не старав ся здобути собі київського стола, як його батько Мстислав і дїд Ізяслав, а звернув очі свої на сусїдню Галичину, де всевладне боярство вело боротьбу з синами Ярослава, чіпаючи ся їх родинних справ, непорядного семейного житя, то що Роман зайшов у зносини з боярами, і вони підняли повстаннє, вигнали свого князя Володимира, а на його місце покликали Романа (1189). Роман, покладаючи ся на Галичину, вже думав, що й не потрібує володимирського князївства, і віддає брату. Одначе сим разом справа не пішла так легко, бо Володимир галицький звернув ся до угорського короля, просячи помочи, а Угорщина здавна вже простягала руки до Галичини, і теперішнею оказією задумала покористувати ся для себе: угорський король пішов з Володимиром, нїби ведучи його на князївство, але зайнявши Галичину, всадив Володимира у вязницю, а в Галичі посадив свого

сина. Володимиру потім одначе удало ся втікти з вежі: нарізав собі з полотна полос та скрутив з них шнури; за помічю Німців і Поляків вернув ся він до в Галичини і тут люде, покуштувавши угорського панованя прийняли його радо. Він княжив спокійно до смерти, але як умер, Роман таки вернув ся до своєї гадки—заволодіти Галичиною. Бояре сим разом його вже не кликали: мабуть спробувавши його правління попереднього разу, не мали охоти кликати в друге, бо не хотів їм іти в лад. Але Роман узяв помічне військо від своїх свояків польських князїв, і з ними року 1199 війшов у Галичину. Сим разом він був уже обережнїйший, не пускав з рук Володимира, і з часом,

102-3. Поливяні плитки звідти ж (мабуть з будівель кн. Рюрика).

як иньші князї повимирали то що, ціла Волинь разом з Галичиною в 1230-х роках зєднала ся в руках Романових синів в одну велику, сильну, богату, обєднану державу, яка могла б притягнути й дальші українські землї, як би не ріжні перешкоди.

Для самого Романа була добра нагода взяти Київ в свої руки— під час тих усобиць, які заварили ся на Українї з Всеволодової інтриґи. На Українї тодї, після того як Роман засїв у Галичі, покладали на нього великі надії, як на князя смілого, енерґічного, удатного. Він прославив ся своїми побідними походами на Литву, що дуже докучала тодї північним українським землям, і на Половцїв. Про приборканнє Литви довго потім ходили ріжні оповідання; пізнїйший литовський історик Стрийковський оповідає переказ, як то Роман, мстячи ся Литві, уживав литовських полонянників до тяжких робіт, до оранки, так що котрийсь Литвин, навчивши ся нашої мови, сказав приказку, яка потім задержала ся на довго: „Ой, Романе, Романе, лихим живеш,

Литвою ореш"! Про походи Романа на Половців ходили пісні, але їх тільки відгомони дійшли до нас, в тім роді як уривок в Галицькій літописи:

Кинувсь він на поганих як лев,
Сердитий був він як рись
І губив їх—як крокодил,
Переходив їх землю—як орел,
А хоробрий був він як тур...

В Галицькій землї, засївши вдруге, Роман звів велику боротьбу з боярством; сучасний польський лїтописець Кадлубек дуже сильними словами описує, як Роман забирав маєтки боярські, самих бояр убивав, мучив, і таку приказку мав: „не побивши пчіл, не їсти меду". Мабуть в тих оповіданнях Кадлубка про немилосердні вчинки Романа таки багато видуманого. Та між народом ся його сувора росправа з боярами в кождім разї збільшила тільки славу Романа і любов до нього. Галицьке боярство занадто велику силу взяло в землї і користаючи з своєї власти, тїснило й кріпостило простий нарід, і не було на нього нї суда нї управи. Відказувано на пиху і жадність боярських верховодів, що держали великі дружини свої, забрали в свої руки всї уряди і не було на їх нї якого страху. Князями вони умисно хотїли перекидати, аби в своїх руках держати всю управу. В Галицькій лїтописи, писаній з становища княжого, неприхильного боярам, повно нарікань на боярські інтриги, самолюбство, пиху. Цїкаво прочитати такий образок, як галицький верховод Доброслав їде через Галич до князя в одній сорочцї, запишений такий, що й на землю не дивить ся, „Галичане ж бігли коло стремени його". Тому вся прихильність і спочутє народу було по сторонї Романа в його боротьбі з боярством.

104. Грецька печатка Кузьми владики галицького (другої пол. XII в.).

Слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не позволить його легковажити, пішла про Романа не тільки по всій Українї, а й по сусїднїх державах: так відзивають ся про нього сучасні письменники грецькі, польські. І ся слава будила на Українї надію, остатню надію, що от може таки в особі Романа виступає нарештї чоловік, який заведе лад на Українї, візьме в руки князїв й зробить кінець їх сваркам, положить кінець мішанням в українські справи посороннїм інтриганам, в тім роді як суздальський Всеволод, приборкає Половців і иньших ворогів, поладнає і направить розхитане до решти українське житє. Коли Роман пішов походом на свого тестя київського князя Рюрика на Київ, Кияне відступили від свого звичайного правила—не

мішати ся в княжі усобиці; вони відчинили перед Романом ворота Київа, прийняли його до себе князем—мабуть сподівали ся, що сей грізний і могутний князь, засівши на столі свого батька і діда, наново підійме розбиту силу київську, відновить його пишну минувшину. Одначе ся надія не справдила ся: Роман під тодішню хвилю не вважав для себе наручним самому сісти в Київі і посадив тут свого брата в перших Ярослава, потім Рюрикового сина Ростислава. Все таки Київ стояв в повній залежности від Романа, і правдоподібно з дальшим часом Роман не залишив би забрати Київщину в свої руки. Сучасники відчували се й називають Романа головою всіх Руських земель, „великим князем“ або „царем“, „самодержцем всеї Руси“, хотячи означити те сильне становище, яке він зайняв на Україні. Але пляни Романа не здійснили ся: 1205 р., зовсім несподівано наложив він головою в поході на польських князів. Пропала надія на відродженнє українського політичного житя, а й сама Галицько-волинська держава, як здавало ся, захитила ся до решти.

105. Вхід до церкви св. Пантелеймона в Галичі, памятка галицького будівництва XII—XIII вв. (тепер костел св. Станислава).

36. Романовичі. По Романі зістали ся маленькі синки: старшому Данилови було тільки три, молодшому Васильков оден рік; управу прийняла їх мати, молода княгиня Романова, й оддала ся під опіку й оборону угорського короля Андрія, приятеля й союзника Романового. Угорщина, як ми знаємо, вже здавна бажала пройти за Карпати й прилучити до себе українські землї закарпатські, галицькі, як держала вже підкарпатську, угорську Україну. Тепер з прошення Романової родини й її прихильників угорський король скористав, щоб взяти на себе ролю зверхника Галичини Він увів до Галича угорську залогу і прийняв титул „короля Галичини і Володимирії“—Galiciae Lodomeriaequae rex. Під його опікою мала правити в Галичині Романова княгиня й її бояре іменем малих Романовичів.

Але придавлене Романом галицьке боярство стало поволі підіймати голову, як не стало грізного князя. Бояри розпочали зносини з ріжними князями, що мали охоту на галицький стіл, та стали накликати їх до Галича. Між ними визначали ся особливо сини Ігоря Святославича, героя славного „Слова о полку Ігоревім“. За помічю бояр вони засїли в Романових землях, але також не помирили ся з боярським самовільством. Бояре почали інтригувати проти них, а Ігоревичі те побачивши, задумали їх порізати; при якійсь нагоді удало ся їм богато бояр побити—кілька сот, як каже літописець. Тоді недобитки боярські справили на Ігоревичів Угрів і захопивши в свої руки, повісили їх (1211 р.) —подія не бувала доти на Україні, бо звичайно навіть під час повстань шановано особу княжу. По сім боярство завзяло ся не дати ніякому князеви закорінити ся в Галичині й умисно почало перекидати ся князями: кликало одного й помагало йому засїсти на столї княжім, а потім кликало иньшого, переходило на його сторону й змушувало попереднього забирати ся. Граючи так князями, бояре хотїли держати землю в своїх руках і нею правити всевладно. Декотрі знов вважали, що се йде їм ще краще під угорською зверхністю—бо угорський король, взявши землю ніби під свою управу, лишить боярам правити його іменем. Були й такі, які надїяли ся самі засїсти на галицькім столї, і хвилями се навіть їм удавало ся.

Бачучи таке замішаннє, що Романовичі не можуть собі з ним дати ради, угорський король задумав пустити Романовичів на ласку божу, а Галичину взяти собі. В тій справі уложив він 1214 р. умову з польським князем Лєшком в Спішу: малого королевича Кольомана, Андрієвого сина, оженено з малою донькою Лєшка і посаджено королем в Галичі, коронувавши короною, присланою папою. Лєшко при тім взяв собі Перемишльську і Берестейську волость, а Романовичам дав Володимир. Але ся згода простояла недовго: скоро король Андрій розсварив ся з Лєшком, а заходи його коло заведення церковної унії підняли повстаннє в Галичині. Андрій пообіцяв папі завести унію за те що коронував його сина на галицького короля, але люде унії не хотїли. Лєшко напустив на Кольомана Рюрикового братанича Мстислава, славного вояовника, і той вибив Угрів з Галичини. Та се коротке угорське пануваннє не минуло дурно: сто літ пізнїйше відновлений подібний союз Угорщини й Польщі для захоплення галицько-володимирських земель привів до завоювання Галичини Поляками, а претенсії Угорщини на Галичину, що пішли від тих угорських окупацій за часів Романовичів, стали кінець кінцем „історичним правом“, на підставі якого прилучено Галичину до Австрії в 1772 р.

Серед тих неустанних війн, змов і інтриґ, в вічній трівозі й небезпеці виростали тим часом Романовичі. Нераз приходило ся їм потайки тікати від ворогів з батьківщини, тиняти ся по чужих дворах, живити ся гірким хлїбом вигнання. Але скрізь за молодими княжичами йшли вірні бояре їх батька, повні віри в велику будучність Романових дітей, і виховували їх в високім поважанню до свого імени й прав. І виростаючи Романовичі з незвичайною упертістю й витривалістю починають збирати свою „батьківщину, не падаючи духом ні перед якими невдачами та перешкодами, немов бачили того паука, що шість разів падав з стелї, не можучи зачепити там свого павутиння, аж у семий раз зачепив,—і від нього навчили ся того завзятя.

106. Оден з волинських князїв—малюнок поч. XVII в. з портрета, що був тодї в Володимирі.

Від польсько-угорської угоди володїли Романовичі Володимиром і насамперед тут стали міцною ногою: тутешнє боярство було їм прихильне, воно, як і людність, свято шанувало память Романа і міцно тримало ся його синів. Иньші князї волинські то повмирали, то замішали ся в галицьку завірюху і в боротьбі з Романовичами потратили свої волости. Перед 1230-м роком Романові сини вже володїли майже цїлою Волинею і се давало їм велику силу. Опираючи ся на неї, вони від смерти Мстислава Удатного розпочинають серіозну боротьбу за Галичину з угорським королем і з ворожим галицьким боярством. Спочутє народу і тут було по сторонї Данила: боярських верховодів не любили за кривди народнї, за самоволю, за непорядки в управі. Народ, міщане тут не мали тої сили, як по декотрих иньших землях—віче було придавлене боярством; але при кождій нагодї люде, міста приставали до Данила і не раз перехиляли на його бік воєнне щастє. Незадовго і в Галичинї стала вага перехиляти ся в сторону Романовичів. Заразом, ідучи за прикладом свого батька, вони пильнували розширити свою власть і на схід в сторону Київщини. В 1240 роцї, під час татарського нападу в Києві бачимо намісника Данилового. Виби-

раєть ся Данило на Київ і східню Україну і пізнїйше, розпочинаючи боротьбу з Татарами. Можна було сподївати ся, що зібравши свою Галицько-волинську отчину, Данило з братом заходять ся збирати і східню Україну, тим більше що були вони тепер значно сильнїйші від батька, бо володїли всїми волинськими землями, а князї в Східнїй Україні за чверть столїтя ще більше подїлили ся й ослабли.

На перешкодї одначе стали Татари.

37. **Татарський погром.** Середно-азійські степи, що стільки вже нашкодили нашому житю й культурі, викидаючи в наші степи раз у раз все нові хижі орди кочові, на місце тих що вже ослабли в боротьбі з нашим народом і стратили свою дикість в пожитю з ним,— викинули ще раз хижу й дику орду на шкоду і погибіль українського житя. Були се Монґоло-Татари, що в 1230-х рр. рушили на Україну.

Се новий рух звісний нам досить докладно в своїх початках, не так як попереднїх, що їх початки звичайно зіставали ся незвісними. Знаємо, що причина до сього нового руху вийшла від монґольських орд полудневого басейну Амура. Племена сї довго не грали нїякої значнїйшої ролї, стоячи під властю своїх західнїх сусїдів Турків. При кінци XII в. їх обєднав оден з племінних вождів Темуджін і з ними зачав підбивати собі сусїднї племена турецькі й татарські (Татарами як загальним іменем, звали ся у сусїдів племена монґольські й суміжні, і під сим іменем виступають Монґоли з своїми підвластними ордами в наших і взагалї в европейських джерелах). Темуджіна проголошено „чінґізханом", самодержавним володарем. Він підбив дальші краї: Танґути, північний Китай, потім зачепив ся з ханом Туркестану, або Ховарезму, як його тодї називали, погромив його, а за сим виникла справа походу в каспійсько-чорноморські степи, що служили продовженнєм степів туркестанських; крім того є звістка, що Половцї брали участь в боротьбі Туркестанцїв з військами Темуджіна і тим накликали його на себе. Темуджін визначив в похід свого сина Джучі; сей одначе ухилив ся, і в похід післано воєводу Субутая. В 1220 р. Субутай знищив Закавказє, потім через Дербент пройшов на північний Кавказ; Половцї стріли його з ріжними сусїднїми племенами—Ясами, Черкесами й ин , але Суботай намовив Половцїв, аби відступили від них, погромив тих, а потім звернув ся на Половцїв і страшенно знищив їх на Подоню (1222 р.).

Половцї тодї звернули ся до наших князїв, просячи у них помочи. Останнїми часами князї жили з Половцями в більшій згодї; Мстислав Удатний був жонатий з донькою половецького хана Котяна й намовляв иньших князїв помогти Половцям: як їм не помогти, казав, то вони піддадуть ся Татарам і ті ще з більшими силами упадуть потім

на Русь. Се було по трохи правда, тільки та була біда, що князї, рішивши помагати Половцям, занадто далеко пішли в своїй услужности. Вони зібрали військо з цїлої України й пішли з ним в глибину степів, шукати Татар (1224). Битва стала ся на р. Калцї (тече в Азовське море під Маріуполем). Українські полки били ся добре, але Половцї не додержали полку, кинули ся тїкати й наробили замішання в нашім війську. Наші кинули ся теж тїкати і настав страшенний погром. Сила людей згинула. Тільки Мстислав київський з своїм табором не втїк, а боронив ся; але він піддав ся на слово бродникам (степовій Руси), що були в татарськім війську, а ті не додержали слова: видали його з иньшими князями Татарам, і їх задушено, положивши під дошки, на котрі посїдали потім Татари обідати!

По сїм татарське військо вернуло ся назад і попустошивши Поволже пройшло степами до Туркестану. На Українї забули про Татар і думати, а тим часом завойованнє Чорноморя по сїм походї у Татар стало рішеною справою і її тільки відкладали до слушного часу. В 1227 р. Темуджін вмер, державу його розділено між синами — вони мали нею володїти під зверхнею властю великого хана, котрого з поміж себе мали вибирати. Західнї краї віддано Бату, Джучієвому сину, тому що так призначив батько. Бату (або Батий, як його звуть наші лїтописцї) мав зайняти ся завойованнєм Чорноморя. 1236 р. він рушив сюди з старим Субутаєм. Самих Монґолів в його війську не могло бути богато, головно були там Турки; в наших джерелах вони звуть ся Татарами.

Похід почав ся від каспійсько-уральських степів. Татари спустошили волзьку Болгарію, землї московсько-суздальські й рязанські і пройшли аж на верхівя Волги, все нищачи й побиваючи. Відси подали ся в чорноморські степи—кінчати з Половцями. Тут пробули коло двох лїт і розгромили Половцїв, що подали ся тїкати на захід, головно на Угорщину. Потім Татари звоювали північний Кавказ, а з осени 1239 р. взяли ся до українських земель. Взяли приступом Переяслав, пограбили, людей побили, кого лиш запопали; навіть владику вбили, хоч взагалї мали звичай не зачіпати духовенства. Друге військо татарське приступило під Чернигів; князь тутешнїй став до бою з усїма силами, але не устояв і з великими стратами мусїв уступити ся. По сїм місто здобуто і спалено. Стільки говорить наше одиноке джерело — Галицька лїтопись. Додає, що під час сього походу хан Менке приступив і під Київ: ставши над Днїпром оглядав його, дивував ся великости й красї й післав намовляти Киян. Ті не піддали ся, але князь тутешнїй по попереднїх подіях стратив відвагу й покинув Київ. Взагалї під час сього

другого татарського походу князї йдуть в ростїч, як горобцї, кождий сам про себе,—хоч при першім приходї (1223) вміли стати одностайно.

Потім минув рік. З кінцем 1240 р. Татари, перепочивши в степах, рушили на захід, і першим дїлом приступили під Київ та обложили його своїм величезним табором. Страшенне вражіннє робила ся хижа і дика орда. Від рипу возів, від реву верблюдів та іржання кінських стад не чути було голосу в містї, оповідає лїтописець. Але не вважаючи на се страшенне пригнобленнє, Кияне, побачивши по Переяславцях і Чернигівцях, що чекає їх, сміло взяли ся до оборони під проводом воєводи Дмитра, присланого сюди Данилом. Бату приступив від Днїпра і поставив тут свої тарани до розбивання мурів.

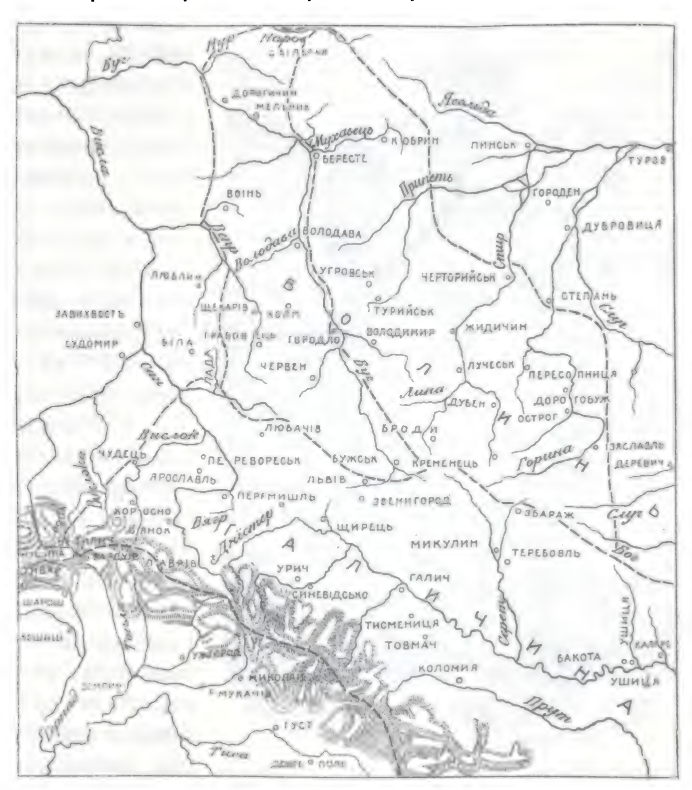

107. Галицько-волинська держава XIII—XIV в.

Татари взагалї були досить зручні в облозї городів. День і ніч неустанно били вони в стїни; стїни почали валити ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролому, і страшно було бачити, як ломили ся списи, як розбивали ся щити і світ затьмив ся від стріл,— каже сучасник. Оборону відбито, Татари здобули мури. Втомлені тяжкою битвою, відпочивали вони потім цїлу добу. Користаючи з сеї перерви, Кияне напружили всї свої сили, поставили укріплення наоколо церкви Богородицї Десятинної, старої Володимирової катедри, і сюди

зібрали ся боронити ся далї. Укріплення були слабкі, Татари взяли їх другого дня відразу. Тодї люде з відчаю кинули ся ховати ся на хори Десятинної церкви. Величня будова, не витримавши тягару такої маси людей, впала і покрила їх своєю руїною. Було се 6 грудня 1240 р. Скінчила ся історія старого, княжого Київа. Що стало ся з недобитками київськими, джерела не кажуть; згадують тільки, що Дмитра Бату помилував „задля хоробрости його". В пізнїйших часах звичайно всяку руїну в Київі прикладано до сього татарського погрому. Але в дійстности вже перед тим, за остатнє століте, Київ пережив два люті спустошення і чимало меньших, а не одно таке, що пережило татарський погром, згинуло пізнїйше.

108. Руїни Данилової башти під Холмом, коло с. Столпя.

Стративши чимало часу під Київом, Бату спішним маршом пройшов через Київщину, Волинь, Галичину, спішачи ся на Угорщину, по слїдам Половців. Ніхто не ставив ся против нього: вість, що Київ упав і Татари йдуть далї на захід, навела тут такого страху, що всї тїкали куди видко: князї, бояре і прості люде. Бату здобував городи, які легко здобували ся, або намовляв людей піддати ся, і як послухали, то побивав; котрі ж городи держали ся міцно, минав їх і йшов далї. Взято приступом Володимир, столицю Волини, й побито людей; лїтопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви були повні трупу. Галич взято теж, і иньших городів богато. Осібні полки татарські спустошили Польщу, Шлезк, Мораву, розбиваючи війська, які пробували їм противстати Бату з головним військом пройшов на Угорщину через „Руські ворота", з верхівя Стрия на верхівя Ляториці. Над річкою Солоною погромив він угорське військо, опанував Угорщину й показував охоту осїсти ся тут. Але прийшла вість про смерть головного хана, і Бату, що сам хотів стати го-

ловним ханом на його місце, пустив ся назад, щоб взяти участь в виборі. Весною 1242 р. він спішно перейшов назад через Україну, не баблячись ніде, й подав ся далї на схід.

Головним ханом Бату не удало ся стати й він зістав ся з своєю ордою кочувати в каспійсько-азовських степах. Ханський двір отаборив ся на нижній Волзї, де потім заявило ся цїле місто Сарай (коло теперішнього міста Царева). Орди підвластні розложили ся в степах до самого Днїпра. Бату вислав до князїв, аби приїздили до нього з поклоном, на знак своєї покори, й розіслав своїх людей збирати дань з „улусів"— тих країв, які вважав собі підвластними. Для східньої України, як і земель великоруських почала ся темна і гірка татарська доба.

109. Мітра владича перемишльська, про яку переказують, що її нібито перероблено з Данилової корони.

38. Татарщина. Тим часом як на чутку про прихід Татар замикали ся міста, а князї, бояре і всякі иньші значні й богаті люде розтїкали ся куди видко, в тойже час знаходили ся люде, оселї й цїлі краї, які думали скористати з сього перелому, сього пополоху, з сеї руїни старого житя. Користаючи з того страху, якого нагнали Татари, хотїли вирвати ся вони з старого князївсько-дружинного устрою, пережитого, важкого, незносного, щоб не знати тяготи княжих урядників, не знати боярства з його правами на землю, кріпацтва, невиплатних довгіві й тяжких одробітків, не терпіти від безконечних княжих усобиць, насильств і поборів княжих військ...

Сі люде цїлими громадами піддавали ся Татарам, мабуть іще під час першого переходу Бату через Україну (зимою 1240/1 р.). Вони обіцяли давати Татарам данину збіжем, бути під їх безпосереднею властю в покорі і послуху, і не хотїли більше знати ніяких князїв: хотїли пра-

вити ся народоправно своєю старшиною, старцями, чи як вони там звали ся.

Татарам на руку був сей рух, сї бажання спекати ся князїв: се ослабляло княжу власть і взагалї відпорну силу людности, забезпечувало Татарам спокійне пануваннє над сими краями, бо ті відокремлені громади без дружин, без князїв не спроможні були дати нїякого одпору. Татари, як каже лїтописець, накладали на них обовязок давати дань збіжем і лишали їх в спокою—„зіставили їх Татари, аби їм орали пшеницю й просо"

Не знаємо докладно, як широко прокинув ся сей рух; маємо припадком згадку про сих „людей Татарських", як їх називають, тільки при нагоді походу на них Данила, що хотїв винищити сей небезпечний для княжого устрою рух. Бачимо їх на пограничу Волини й Київщини, де воював їх тодї Данило: по Случи, Горини, Тетереву, Богу. Але мабуть сей рух обхопив також і Поднїпровє. Татари, поміркувавши, як він добре підтинає князївську силу і власть і старий устрій дружинний, самі дбали про те, щоб поширити його яко мога. Тільки не маємо з того часу докладнїйших відомостей з Поднїпровя.

Сей рух громад против князїв і бояр разом з татарською властю розвалив і без того вже розхитаний князївсько-дружинний уклад на Поднїпровю. З початку князї випрошували собі від Бату і Київ у володїннє. Ярослав суздальський, що перший кинув ся до Бату випросити потвердженнє на свої права, випросив собі також і Київ. Князї спішили ся взагалї з тим, щоб хто иньший не випросив собі котроїсь волости у Бату, а може бояли ся й того руху громадського—щоб Татари не покасували їх та не взяли городів і волостей під свій безпосереднїй нагляд. З наших князїв Михайло чернигівський поїхав випрошувати собі Чернигів, але наложив головою в Ордї: вбили його Татари за те що не хотїв очистити ся огнем і поклонити ся образам предків ханських по татарському звичаю. Про Київ князї скоро зміркували, що там їм нїчого робить в таких обставинах, і довго князїв не бачимо там нїяких. Заникають вони і в Переяславі. Зовсім підупадає й полуднева Чернигівщина, хоч і стрічаємо далї князїв, які титулують себе чернигівськими. Тутешні князї кочують далї на північ, дальше від Татар, в давню землю Вятичів. Тут в другій пол. XIII і в XIV віцї розроджують ся вони незвичайно, але заразом тратять сливе всяке полїтичне значіннє і сходять властиво на великих поміщиків. З Поднїпровя ж українського князї, бояре, вище духовенство де далї то все сильнїйше виселяють ся в иньші сторони. Простому народови під татарською зверхністю не богато гірше жило ся як під своїми князями та

боярами, особливо на початках, поки хани мали більшу власть в Орді, держали в порядку своїх людей і не позволяли їм кривдити „татарських людей". На податки, на хозяйство певно таки навіть лекше їм було під Татарами як під своїми князями та боярами. Але боярам, вищим духовним і всяким богатим людям, що привикли жити під особливою опікою й захистом князїв і дружин, під татарською зверхністю ставало дуже непривітно, як упав князївсько-дружинний устрій. І вони переходили звідси туди, де далї держав ся княжий устрій—на північ, або в західнї українські землї. Виходили й несли з собою книги, святощі, образи, твори штуки, памятки й здобутки тутешнього культур-

110. Печатка галицького князя, мабуть Льва Даниловича, уживана його внуком.

ного житя. І Поднїпровє хоч не пустїло зовсїм, хоч простий, робучий нарід тут лишав ся, але не ставало тут культурного житя: воно ледви маячило далї, знайшовши собі захист хіба в деяких монастирях. Людність же не підіймала ся в своїх інтересах вище справ щоденного прожитку; не було кому замовляти книг, ікон, риз і всяких дорогих окрас. Нїкого не інтересувала історія тутешнього житя, і тому ми так мало про нього знаємо.

39. Король Данило. Старе житє полїтичне, громадське й культурне після упадку Поднїпровя мало у нас захист і прибіжище тільки в Українї західній, в державі Галицько-волинській. Саме тепер вийшла вона з внутрішнїх замішань, стала міцною, сильною, одностайною. Скоро по Батиєвім походї, 1245 р. Данило з Васильком погромили останнього претендента на галицький стіл, князя Ростислава, зятя угорського короля, котрого Угри підтримували против Романовичів, і по сїм настав спокій. Данило взяв собі Галичину, Василько Волинь, але як перед тим так і потім брати жили в незвичайній згодї і тїснім

порозумінню, так що того поділу між ними не було слїдно й обидві землї були властиво одною сильною, одностайною державою. Татарський погром пролетїв над нею, починив руїну по дорозї, але не захитав тутешнього устрою й тутешнїх відносин. Навіть питаннє про татарську зверхність—чи має хан і орда Татарська власть також над західньою Україною, якийсь час зіставала ся невиясненою. Але не довго. Десь в р. 1245 Татари прислали до Данила, аби віддав Галич якомусь иньшому князеви, що випросив собі від Татар грамоту на галицьке князеннє. Данило побачив, що як він не поклонить ся ханови, не признає зверхньої власти його над собою, то Орда знайде на нього якогось претендента і не дасть йому спокою. З стидом і жалем мусїв їхати в Орду й поклонити ся ханови. Хан прийняв його з честю, але дав йому почути свою власть. З гірким чутєм оповідає вірний Данилови лїтописець, як хан, частуючи Данила кумисом, казав йому:

Ти вже тепер наш, Татарин! пий же наше питє.

Данило дістав від хана подверждённє своїх прав на свої землї, але за те мусїв признати себе татарським холопом, підручником.

„І прийшов він у свою землю, і стрів його брат і сини, плакали ся з його обиди, але ще й більше тїшили ся, що вернув ся цїлий“.

Хоч гірко й соромно було Данилови кланяти ся Татаринови, але за те ся подорож дуже зміцнила його становище. Нїхто з сусїдів не важив ся тепер зачіпати ся з Данилом, щоб не накликати на себе Татар, перед котрими тодї трясла ся цїла Европа й боязко наслухувала, чи не збирають ся вони новим походом на захід.

Данило одначе не мирив ся з підданством Татарам і ждав тільки хвилї, щоб скинути його з себе та вирвати з татарських рук Київщину. Рух тамошнїх громад против князївсько-дружинного устрою вважав він дуже небезпечним для себе, тим більше що Татари пробували поширити той рух також в галицько-волинських землях і знаходили до того охочих. Тому Данило вважав доконче потрібним зломити сей рух і татарську зверхність, що на тім руху опиралась. Під час своєї подорожи до Татар Данило стрів ся з послами від папи, що їхали до хана, і ті богато йому наговорили, як то папа збирає для боротьби з Татарами всї християнські держави Европи. Вони радили удати ся під опіку папи і Данило в братом справдї почали переговори з папою, щоб дістати від нього поміч. Але папа помочи не міг дати, натомісць заохочував прийняти віру католицьку, себто змінити те в чім ріжнила ся від неї віра православна, а для заохоти обіцяв Данила коронувати королем. Данило на корону не дуже лакомив ся, та й Татар бояв ся роздражнити, але

родина намовила його, і 1253 р. папський леґат (посол), що приїхав з короною, коронував Данила в Дорогичині. Але побачивши, що помочи від папи не дістане, Данило скоро залишив зносини з папою, тим більше що ті переговори про прилученнє Українців до католицької церкви будили невдоволеннє серед громадянства. В докір Данилови і його зносинам з папою оповідали про його батька Романа, що йому теж папа давав корону й обіцював поміч „меча святого Петра“, але Роман на те не звабив ся: він показав свій меч папському послови й сказав, що поки має власний, чужого меча не потрібує [1]).

Відносини з Татарами у Данила тим часом на стільки вже попсували ся, що й стративши надію на своїх сусїдів, Угрів і Поляків, Данило власними силами рішив ся почати війну з Татарами. 1254 р. вислав він свої полки на „людей татарських“ на Побоже і Погорину, другого року воював підвластні Татарам громади над Случею і Тетеревом. Громади не піддавали ся, а й піддавши ся на ново відпадали. Данило боячи ся, що як не здавити сього руху, то він може зовсім зруйнувати полїтичне житє України, завзяв ся знищити його. Не спиняв ся перед суворими карами: палив непокірні міста, віддавав людей в неволю. За помічю союзного литовського князя Мендовга збирав ся йти далї, до Київа, підбити собі Київщину. Та Литовцї не поспіли на час, і Данило похід відложив. Але тим часом, поки він знову до нього взяв ся, обставини так змінили ся, що не було чого й думати про боротьбу з Татарами.

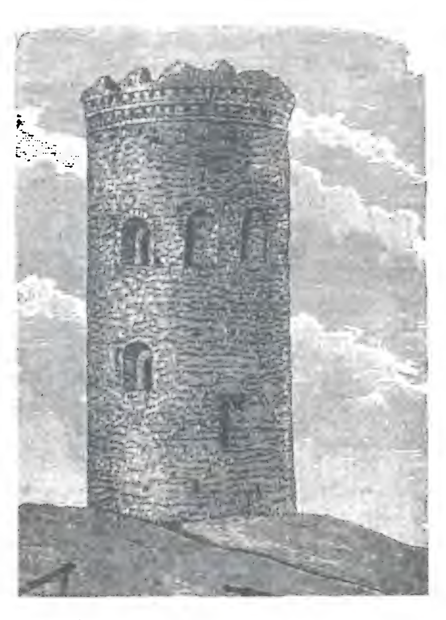

111. Башта коло Камінця Литовського (в Берестейщині), поставлена Володимиром Васильковичом.

За Данилові походи пограничний воєвода татарський Куремса роспочав був похід на Волинь; але його сили були для сього за слабкі.

[1]) Се оповіданнє маємо в пізнїйших записях; про зносини папи з Романом не маємо сучасних звісток. Можливо, що такі зносини були, але чи папа справдї обіцяв Романови корону, не можемо знати.

Тоді з Орди прибув иньший воєвода Бурундай, з великим військом. Але не покладаючи ся на силу, він задумав зломити сили Романовичів хитрим підступом: поводив ся з ними по приятельськи, називав „мирниками“, ординськими союзниками, не підданими. Так заспокоївши їх увагу, розголосив скрізь, що йде походом на Польщу через Волинь, і приступивши до волинської границї, післав до князів, щоб стріли його як свого старшого, инакше буде вважати їх за ворогів. Аж тепер зрозуміли Романовичі ту татарську хитрість. Були зовсім не приготовані, гуляли на весїллї, Василькової доньки. Мусїли їхати до Бурундая з поклоном. А той маючи їх в своїх руках, зажадав, щоб вони знищили укріплення своїх городів, зробили свою землю безборонною від Татар. Не осмілили ся противити ся, бувши в руках Бурундая; мусїли післати своїх людей розкидати укріплення. Тільки Холм, улюблене місто Данила, котре він вибрав і прикрасив гарними будовами і сильними укріпленнями, зістало ся не зруйноване князї натякнули тутешньому намісникови, аби не послухав їх людей—і той догадавсь і не піддавсь Татарам.

112. Печатка громади міста Володимира, на листї її 1324 р.

Сей удар добив Данила. Впали його сміливі пляни боротьби з Татарами. Даремно шукав помочи у сусїдів, даремно силкував ся зміцнити свої сили прилученнєм сусїднїх земель польських і литовських; хоч і захопив деякі важні городи (напр. Люблин, деякі волости литовські для своїх синів), але широкі його пляни й тут не здійснили ся, підрізані татарською напастю.

Не міг освоїти ся з гадкою про татарську власть над собою, як московські князї, що під татарською зверхністю скріпляли свою силу і власть. Розхорував ся й умер скоро після Бурундаєвого погрому (1264 р.).

40. Галицько-волинська держава при Даниловичах. Те що не вдало ся здійснити Данилу, не дало ся також і його наступникам. Галицько-волинська держава простояла ще довго. Часами доходила значної сили й значіння. Але не вдавало ся їй захопити також східню Україну, а тим меньше—розширити ся скільки небудь трівко коштом

своїх західнїх сусїдів, хоч до сього брали ся декотрі князї дуже енергічно. На сході далї мабуть стояла на перешкоді Татарщина, а західні землї були занадто чужі, щоб їх привязати скільки небудь трівко. Світла зірниця блиснула була Даниловичам в землях литовських: оден з них, Шварно, дістав навіть великокняжий стіл на Литві, але вмер скоро, і ся комбінація пропала; згодом галицькі князї тратять всякі впливи в землях литовських, а далї Литовське князївство стає небезпечним сусїдом і починає простягати руки й по галицько-волинські землї. Татари теж часом давали ся в знаки, особливо в часи розстрою в Ордї—як бороли ся ріжні татарські верховоди. Але загалом зверхність татарська не була тут така тяжка як у землях московських і східнїх українських. Татари не мішали ся у внутрішні справи, вдоволяючи ся грошевими сумами, які побирали від часу до часу.

По смерти Данила якийсь час старшим лишив ся його брат Василько, але він не довго пережив брата і по смерти Василька не стало давнїйшої згоди серед братаничів. З поміж Данилових синів визначав ся особливо князь Лев, енергічний, властолюбний, завидущий. Силкував ся заволодїти сусїднїми польськими землями, навіть на краківськім столї засїсти, але се не вдавало ся. Пробував заволодїти також закарпатською угорською Україною, користаючи з замішань на Угорщинї; здаєть ся якийсь час володів нею, бо в однім документї Григорий наджупан бережської столицї називає себе його урядником.

На Волини правив Володимир Василькович, князь дуже добрий, приятель книжности і штуки—„книжник великий і філософ, якого не було перед ним у цїлій землї і по нїм не буде", так відзиваєть ся про нього лїтописець. Але він був тихої вдачі, до того зломаний хоробою, що не давала йому можности виявити енергічну діяльність. Згодом, з початком XIV в. повмирали Романовичі волинські, і всї землї галицько-волинські зібрали ся знову в одних руках—князя Юрия, сина Льва Даниловича. Був се князь могутний, правитель добрий, і земля тїшила ся під його пановданнєм спокоєм і достатком; так говорить звістка польського лїтописця, і те саме кажуть деякі пізнїйші спомини (галицької або волинської лїтописи для сього часу вже не маємо і дуже мало що знаємо про житє сих країв). Для пізнійших часів пановданнє Юрия зістало ся золотою добою світлости, богацтва і слави Галицько-волинської держави. Цїкава річ, що на печати своїй Юрий титулуєть ся „королем Руси", як і його дїд. Самого його ся печать представляє поважним, величним старцем, з довгою бородою, на тронї, в коронї, з скиптром в руках.

На його часи (а може й ще ранїйші—часи Львові) припадає важ-

на подія: церковний розділ України. Після того як Київ підупав, київські митрополити стали все частійше перебувати в північних, суздальсько-московських землях, а 1299 р. митрополит після одного татарського пополоху таки й зовсїм туди перебрав ся. Тодї галицькі князї вистарали ся собі у патріарха і цїсаря візантийського, щоб у них була осібна митрополія (1303), і так ослабла ще одна звязь західної України з східною (бо Подніпровьє далї зістало ся при давній митрополії).

113. Печатка Юрия Львовича, уживана Юрием-Болеславом (напись: s. domini georgi regis rusie, „печатка володаря Ґеоргія короля Руси").

По Юрию зістало ся два сини, Андрій і Лев, що правили до 1320-х років; з початком 1320-х років не стало їх обох і вони не зіставили мужеського потомства. Се було дуже небезпечно для Галицько - волинської держави, з усїх сторін окруженої завистними, завидющими сусїдами, що чекали тільки якогось замішання, аби нею поживити ся. Внутрішнї замішання на Угорщинї, в Польщі, в Литві, що манили галицько-волинських князїв надіями щось урвати у тих земель, в сїм часї утихли: сї держави упорядкували ся і тепер прийшла черга на Галицько-волинську державу ждати від них напасти при першій нагодї. Але сим разом, видко, нїяких значнїйших замішань нї в Галичинї нї на Волини не стало ся, бояре покликали на князя досебе сестринича померших Юрїївичів, сина Юрїївни Марії і Тройдена князя мазовецького (в Польщі), Болеслава на імя. Хрещений

був католиком, а тепер прийняв православну віру й друге імя Юрия, на честь свого діда, і в 1325 р. засїв на галицько-волинськім престолї.

Становище його було одначе не легке. Він все таки був чужаницею, всї дивили ся на нього підозріливо, а бояре вважали, що він з їх ласки дістав ся на стіл і хотїли всїм правити його іменем. Се йому не подобало ся, він обсаджував себе повірниками своїми, ріжними зайдами, Чехами й Нїмцями, а се давало привід до незадоволення: говорили про нього, що він спріяє католикам тільки, хоче завести католицьку віру, викорінити православну. Бояре, не вдоволені Юрием-Болеславом, що він не слухає їх так, як хотїли вони, самі ширили такі поголоски на нього й виклика́ли невдоволеннє в народї, що він наводить Нїмцїв, дає їм усякі права, а Українцїв собі легковажить.

114. Другий бік тої ж печатки (напись: s. domini georgi ducis ladimerie, „печатка володаря Георгія князя володимирського").

Помітивши се невдоволеннє, Польща й Угорщина задумали скористати з сього, щоб захопити собі галицько-волинські землї. В 1339 р., при нагодї трактату, уложеного між польським королем Казимиром і угорським королем Каролем, вони мабуть умовили ся і що до Галичини і потім на підставі тої умови заходили ся спільно коло її завойовання. Було се повтореннє спішської умови 1214 року. Угорський король вважав, що Галичина має до нього належати, на тїй підставі, що за Данила угорський король нїбито володів нею. Але з Ка-

зимиром він уложив ся в справі обопільного наслїдування—як що у одного не буде синів, скажім у польського короля, то його держава Польська переходила до угорського короля, і навпаки. Тож угорський король обіцяв Казимирови помогти здобути галицько-волинські землї, відступав їх йому в державу, тільки задержував для Угорщини право викупу. Така умова стояла між угорським і польським королем пізнїйше- мабуть на тім же стало між ними вже в 1339 роцї.

115. Юрий король руський, на його печати.

Бояре тим часом, незадоволені Юриєм-Болеславом, завели зносини з княжичем литовським Любартом, жонатим з галицько-волинською княжною—змовляли ся посадити його у себе князем. Уложивши з ним угоду, зробили змову на Юрия Болеслава і дня 7 квітня 1340 р. отруїли його в Володимирі. По краю скрізь пішло зараз повстаннє, повбивали тих нелюбих католиків чужинцїв, наведених Юриєм-Болеславом. Любарта закликано й посаджено на столї в Володимирі; Галичиною стало правити боярське правлїннє, що своїм князем признавало

Любарта, а стояло під началом Дмитра Дєдька, „наставника або начальника Руської землї“ (provisor seu capitaneus terre Russie)—так зве він себе в однїй своїй грамотї (див. мал. 126).

Тодї зараз же, на першу вість про смерть Юрия-Болеслава, на основі попередньої угоди рушило в Галичину угорське військо під началом палятина Вілерма і польське під проводом самого короля. Дєдько, зачувши про польський і угорський похід, покликав на поміч Татар. Угри, здаєть ся, вернули ся з дороги. Казимир, довідавши ся про Татар, теж злякав ся, і покинувши ті пограничні замки, які встиг узяти, пішов чим скорше назад, з добичею, яку встиг захопити. Слїдом прийшли вісти, що Татари готовлять великий похід на Польшу за сей польський набіг на Галичину. Се дуже затрівожило Казимира і він зачав переговори з Дєдьком, щоб той не насилав Татар. Так стала ся умова—Казимир присяг не зачіпати Галичини, а Дєдько—не зачіпати Польщі. Здавало ся, що Галицько-волинська держава щасливо вийшла з небезпеки. Але Казимир, наваживши ся на Галичину, не вязав ся своєю присягою. Як тільки проминула татарська гроза, він зараз же вернув ся до свого замислу й випросивши у папи розгрішеннє від присяги, став тільки чекати години, щоб ударити на Галичину. Минуло одначе кілька лїт, доки йому удало ся захопити її. Десь коло р. 1345 він почав війну, але відірвав здаєть ся тільки Сяніцьке пограниче і мусїв помирити ся з Любартом, що панував над Галичиною до р. 1349. Аж тодї Казимир, намовивши Татар, щоб не мішали ся в галицькі справи, несподіваним нападом захопив Галичину і частину Волини. І так розпочала ся боротьба між ним і Любартом, що зробила кінець Галицько-волинській державі і почала нову добу в житю українського народу—литовсько-польську.

41. Погляд на українське житє київської і галицької доби. Таким чином в серединї XIV віку скінчила ся самостійність українських земель: Галичину захопили Поляки, Волинь згодом стала провінцією литовською, а иньші князївства, які лишили ся в Київщинї і Чернигівщинї, теж перейшли під власть литовських князїв. Державне житє українське урвало ся.

Про те який був устрій полїтичний і громадський за часів державного українського життя, згадувано було вище. Ми бачили, що Україна складала ся з більших і меньших князївств, старших і меньших, і вони з розмноженнєм княжого роду все дїлили ся й меньшали переважно. Київський князь вважав ся найстаршим між князями, „замість батька“, і його иньші князї мали слухати ся. Якийсь час так і було—особливо коли на київськім столї трапляв ся князь енерґічний, силь-

ний; але з другої половини XII в. старшими хочуть бути суздальські князї і умисно підривають київських, а далї з кінцем XII в. для всеї західньої України стають старшими галицькі князї. Київ ще якийсь час зіставав ся центром для Поднїпровя, а далї тратить і тут своє значіннє.

В своїм внутрішнїм правлїнню всї князї вважали ся вповні самостійними, оден князь другому не мав мішати ся в правлїннє. Князь правив, опираючи ся на свою дружину, яку тримав з своїх грошей, з тих доходів і даней, які на нього йшли. З початку ся дружина була дуже рухома: вона, як і князї, переходила з землї до землї, з князями і без них; далї осїдаєть ся, сказати б—вростає в землю й зливаєть ся з земським боярством. Вся управа, законодавство, полїтика, суд, накладаннє і збираннє податків, лежали в руках князя і його дружини, що правила його іменем. Громадянство мішало ся часами, коли бачило непорядки, і в деяких землях такі „віча" громадські, де розбирали ся й обговорювали ся всякі справи, були досить частим явищем, князї признавали се право за вічем—ставити жадання, а навіть зміняти князїв. Але як князь себе чув досить сильним, то він не дуже прислухав ся до сього всього й старав ся придавити таку діяльність віча. Віче одначе теж було виразом не так всього громадянства, як його вищих верств, особливо міського боярства.

Простий нарід взагалї не мав впливу; княжа управа стояла під впливами боярства, а селянство і просте міщанство через ті недогоди, які переживала Україна, попадало все в більшу власть боярської верстви. На місце свобідної людности зростало все більше число несвобідних (холопів, челяди) і півсвобідних—наймитів і закупів, що відробляли своєю працею свої довги і дуже часто кінець кінцем також попадали в вічну неволю. Княжа управа і право—як бачимо з усього, більше дбали про інтереси й вигоди маючих властителїв, бояр, нїж про простий нарід, і коли заступали ся за нього, то хіба під страхом повстання або иньших незвичайних проявлень. Не підіймала різко свого голосу в обороні народу й церква, що виросла в невільницьких відносинах Візантиї і більше радила слабшим і залежним, аби слухали ся й корили ся, анїж сильним і могутним, аби не зловживали своєї сили.

Придавлені такою економічною неволею, а не вміючи добити ся собі голосу в полїтичнім житю й змінити неприхильні громадські й полїтичні обставини, народнї маси не цінили свого державного житя. Тим пояснюють ся піддавання громад під безпосередню власть Татар, аби спекати ся князїв і боярства, і їх зовсїм спокійні, без протесту, переходи під власть литовських князїв. Терплячи від суспільних і еко-

номічних недогод, вони не оцінювали тої національної ваги, яку мало самостійне державне житє. Тим часом з національного становища багато значило, що ся державна самостійність боронила наш нарід від поневолення його иньшими народами і від використування наших сил економічних і культурних для розвою і зміцнення культури якоїсь иньшої державної, пануючої народности. Поки державний устрій був свій, князї, боярство і церква, стоячи на тій самій народнїй підставі, що й маси народнї, засобами й силами держави й народу приготовляли й розвивали національну культуру. Ся культура і тепер до певної міри служила інтересам народнїх мас, а ще більше мала послужити йому з дальнїйшим розвоєм народнїм і сильнїйшим розвоєм своїм. В сю добу, як ми вже знаємо, культурне житє – освіта, школа, письменство, артистична творчість, підпали дуже сильному впливу церковному, візантийському, і се в значній мірі відірвало їх від народнього житя, відчужило від народу. Але під чужою, церковною покривкою проривали ся й тепер сильні своєнароднї течії, а з дальшим розвоєм народнього житя сї народнї течії повинні були брати гору над чужими елементами культури все більше і більше – колиб се народнє житє не зазнало таких переворотів і потрясень, які приніс йому упадок державного житя.

116. Типові предмети староукраїнського золотництва з галицького скарбу середини XIV в. — срібний наручник.

42. Культурне житє України і вага його. Вище було згадано, що християнство на Україні і візантийські впливи зачали ся певно ще геть перед Володимиром, але потім як властю його і його наступників (особливо Ярослава) воно було поширене по всїх землях Руської держави, візантийські впливи і візантийська культура взяли рішучу перевагу над иньшими — особливо східнїми, персько-арабськими, і культурне житє на довго набрало сильної церковної закраски, що налягла і на освіту, на письменство і на артистичну творчість (мистецтво). Освіта й книжність вважали ся помічним засобом для християнської побожности — аби через читаннє побожних книг люде набирали ся християнського духу; письменство головно було в руках духовенства;

артистична творчість в значній мірі обернена була на потреби церкви, богослуження. Але так було не тільки у нас, а і в західній Европі в тих часах; світський, мирський елемент з часом скинув з себе церковну шкарлупу там—так само скинув би і у нас.

Освіта довго обмежала ся тісними, переважно духовними кругами. Поширенню її в ширших масах перешкоджала слабка орґанїзація шкільної науки. Наше духовенство переймало ті форми науки, які практикували ся в Візантиї. Там же зрідка тільки, при більших монастирях та катедральних церквах вела ся наука більш на шкільний спосіб; звичайно ж батьки давали дитину в науку письменній, найчастїйше духовній людині, і та вчила її одинцем, або що найбільше—в товаристві кількох таких учнїв. І у нас переважала така одинична наука над шкільною, а через се освіта і книжність поширювала ся досить пиняво.

117-118. Срібні окраси для ух, звідти ж.

Найчастїйше наука кінчила ся читаннєм, рідше писаннєм та рахунками; всякі иньші відомости добували ся читаннєм книг; але тих книг було мало, і то найбільше книги богослужебні. Тільки в більших центрах освіти можна було доступити вищої науки, навчити ся писати літературно, по тодїшнїм понятям, і вивчити ся грецької мови, щоб читати грецькі книги без перекладу. Таких людей, що стали на верхах сучасної грецької освіти, ми стрічаємо вже від першого поколїння по охрещенню—такий наприклад був митрополит Іларіон, пізнїйше напр. Кирило епископ турівський (в XII в.) й автори деяких анонїмних (безіменних) творів. Було їх одначе все таки не богато і більшість тодїшнїх письменників були самоуки, що писали як уміли.

Як у грецькій лїтературі та в тих перекладах, які робили ся у нас і приходили готові з країв болгарських і сербських, найбільше було творів церковних і релїґійних, призначенних для зрозуміння християнства та направлення на побожне християнське житє,—так і те письменство, що розвивало ся у нас, найбільше йшло сею ж дорогою. Писали ся проповіди, побожні получення, жития святих місцевих. Таке писав в XI віцї митрополит Іларіон, автор похвали Володимиру Вел., св.

Феодосій печерський—автор поучень, мніх Яков і св. Нестор—автори житий Володимира Вел , 'Бориса та Гліба, і св. Феодосія, ігумен Данило—що описав свою подорож до Святої землі. В XII в. звісні: митрополит Клим, Кирило епископ турівський, автор молитв і проповідей, Ґеорґій Зарубський; в XIII в. Симон і Поликарп, автори печерських житий, Серапіон проповідник. Сих знаємо поіменно; далеко більше письменників зістало ся по іменам нам не звістними, і самі писання їх пропали: заховало ся головно те, що перейшло в північні, великоруські землї й там заціліло; тим часом в XII в., особливо з другої половини зносини Київа з тими землями слабнуть все більше; на Україні ж через пізнійші лихолїтя мало що заціліло. Тому й не маємо справжнього понятя про наше старе письменство.

Поза релїгійним письменством найбільш розвинуло ся лїтописаннє. Хоч воно вийшло в переважній части з рук людей духовних і богато займаєть ся церковними справами, але дає дуже богато для зрозуміння тодїшнього житя. Що знаємо з житя культурного, економічного, громадського—головно знаємо з лїтописей. Там заціліли уривки народніх оповідань, пісень, писання лїтературні, документи. Се справжній архив нашого культурного житя. Деякі части лїтописей визначають ся незвичайною свіжістю, безпосередністю, сильним відданнєм духа часу. Мало котрий нарід може похвалити ся таким інтересним лїтописаннєм. А те ж що маємо—се тільки уломки, відривки того старого лїтописання, що попали в лїтописні збірники, які дійшли наших часів.

Оден такий збірник був уложений в Київі в першій четвертині XII в. і сюди війшли памятки київського лїтописання XI в.—се так звана Старша або Начальна лїтопись. В кінці XIII в. десь в північній Волини була уложена друга збірка, де до Начальної лїтописи додані київські записки XII в., потім галицька лїтопись часів Данила і волинські записки другої половини XIII в. (до 1280-х рр). Без сеї дорогоцїнної збірки ми знали б дуже мало що з української історії.

З иньших нецерковних писань дуже цікава наука Мономаха своїм дітям, де він оповідає про своє житє. З творів поетичних заціліла оден—дорогоцїнне Слово о полку Ігоревім 1185 року. Воно визначаєть ся високими поетичними прикметами і заразом важне як пророчисте свідоцтво про довгий і широкий розвій світської дружинної поезії, що єднала до купи елєменти народньої пісенної творчости з книжними грецькими впливами. Одиноке як поетичний твір, се Слово з другого боку має богато спільного з иньшими творами кінця XII і поч. XIII в, що представляють нам сучасну учену поезію і артистичну прозу, як слова Кирила турівського, слово на збудованнє стїни в Видубицькім

монастирї 1200 р., Моленнє Данила, Галицька лїтопись. Сї твори вказують на вишколеннє, виробленнє стилю, довгу лїтературну традицію.

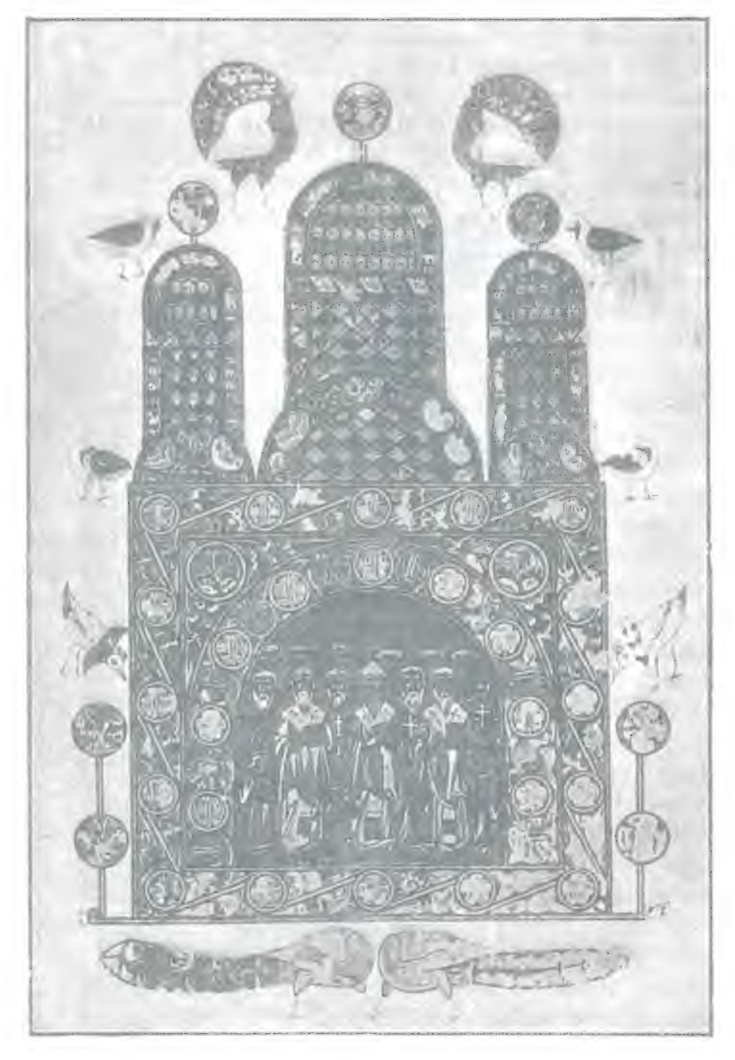

119. Мінятюра з збірника списаного для князя Святослава київського 1073 р.

В области плястичної штуки богато маємо памяток будівництва церковного, трохи малярства, чимало мінятюр (кольорових рисунків

в рукописях), богато виробів золотничих, прикрашених рисунками й емалєю. На всїх сих полях з грецькими майстрами працювали наші місцеві мистці, більш або меньш зручно, а не раз дуже зручно переймаючи незвичайно високу технїку Візантиї і вносячи свою власну ориґінальність в мотиви і манєру грецької творчости.

Розмірно може найменьше помітно сеї своєрідности в будівництві київської доби, хоч і тут місцеві майстри відбігали від грецьких взірцїв; далеко більше ориґінальности виявляє будівництво галицьке, але на жаль — воно заховало ся в дуже мізерних останках. Високим артизмом визначають ся декотрі київські памятки малярства книжного (мінятюрового). Але найбільше свободи й ориґінальности все таки виявляють памятки місцевого золотництва. Тут місцевий майстер від початку задержав за собою найбільш свободи від візантийського впливу і далї свобідно сполучав мотиви східнї з візантийськими, старі традиції з новими модами. Хоч і тут в найбільш тонких роботах — як наприклад в емальових образках, місцеві майстри не могли зрівняти ся з візантийськими, але місцеве майстерство стояло незвичайно високо особливо коли порівняти його з сучасним майстерством західно-европейським. Взагалї Україна XI—XIII в. стояла на рівнї з Західньою Европою в культурнім житю — воно було тут відмінне, бо стояло під иньшими впливами, але не було низше від західнїх земель.

120 Ярополк волинський і галицький з жінкою і матїрю, місцевий малюнок в латинській псалтири Ярополкової матери (цїкавий зразок того, як єднали ся у нас впливи західні з візантийськими).

З часом, через ослабленнє зносин, впливи візантийські почали слабнути, а перенесеннє центрів полїтичного українського житя на захід, до Володимира і Галича, зближало його все більше з житєм західнїм. Від галицького житя XII—XIV в. взагалї дуже мало заціліло, але з того що маємо бачимо виразно сполуку українсько-візантийських основ житя з західнїми впливами. Тутешнє громадянство українське не цурало ся їх, живучи в тїсних зносинах з західнїми своїми сусїдами. Через те не бачимо тут такого жаху перед католицтвом і католицькою вірою, який грецьке духовенство силкувало ся прищіпити в східнїй Українї. Князї заводять собі латинські канцелярії для зносин з західнїми землями, латинські печатки. По більших містах осїдають кольонії німецькі на німецькім праві, пересаджуючи західні впливи на Україну. В описах тутешнїх церков раз у раз стрічаємо предмети західнього виробу або фасону. Але мистецтво стоїть на основі русько-візантийській, людність міцно держить ся свого і в своїх латинських грамотах князї зазначують свою національну свідомість титулуючи ся „князями всеї Малої Руси“.

Взагалї національне культурне житє України XI XIV вв. представляєть ся дуже інтересно; воно повне житя, руху, енерґії, обіцювало богато своїй народности, а навіть і культурному людському житю взагалї. Страшенно жаль, що упадок державного житя не дав йому розвинути ся й підрубав його в самім коренї. Правда, простому народови не солодко жило ся під своїми князями та боярами, і мало його тїшили ті культурні задатки. Але не стало лекше йому, як на місце своїх прийшли чужі пани. Обставини суспільні й економічні через те не покращали, а погіршали, становище народу—також. А національному і культурному житю нанесено удар, від котрого воно не могло поправити ся—і до нинїшнього дня.

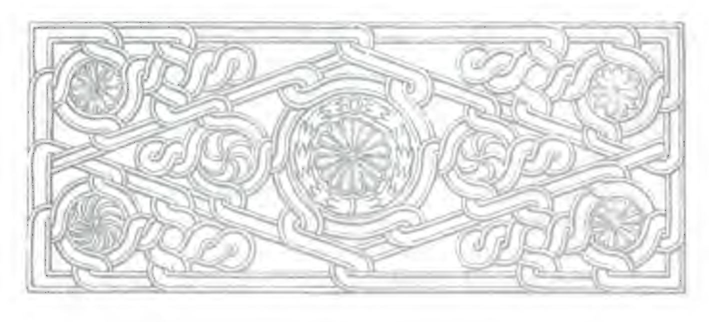

121. Різблена камінна плита з Софійського собору в Київі.

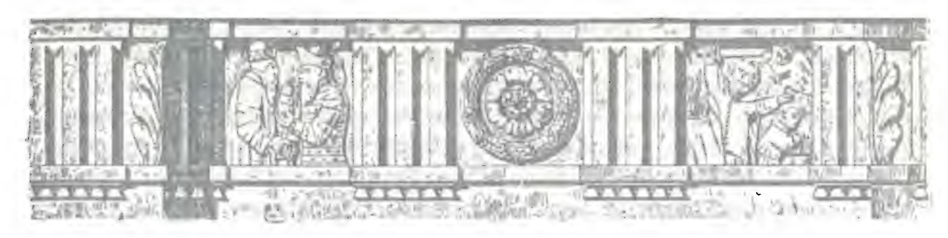

122. Фріз брацької церкви у Львові.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

Доба литовсько-польська.

43. Перехід українських земель під литовських князів. Друга половина XIII і потім XIV вік були свідками незвичайно скорого і видатного роспросторення власти литовських князів над сусідніми землями білоруськими, а потім і дальшими, українськими. Найбільш запізнене в своїм розвою в своїх глухих лїсах, найбільш відстале зпоміж усїх народів сеї сїмї племя литовське було загрожене під той час в самім своїм істнованню німецьким рухом в литовські краї. Напружуючи всї сили в боротьбі з ним, воно розвиває незвичайно живу орґанїзаційну діяльність і немов щоб скріпити себе силами культурними, починає поширювати свою зверхність над сусідніми словянськими, більш культурними краями. Се виразно зазначило ся в середині XIII в., за князя литовського Мендовга, і затрівожило короля Данила, що сам думав про як найбільше поширеннє своєї власти над сусідніми землями. На спілку з польськими князями і Нїмцями Данило задумав зломити Мендовга й почав з ним війну. Мендовг, щоб відвести Данила, відступив його синови Романови деякі з своїх земель вдержаву; потім Мендовгів син Войшелк другому Даниловичу Шварнови передав усе князївство Литовське. Та Шварно скоро вмер, а Данилові сини не вміли використати нагоди. Мендовгову спадщину забрали иньші литовські князї та знову начали поширювати свою власть над сусідніми землями.

В першій четвертині XIV в. більша половина білоруських земель стояла вже під властю литовських князів і вони почали простягати руки також до земель українських. При останнїх Даниловичах галицьких, або зараз по їх смерти литовські князї захопили землю Берестейсько-Дорогичинську (Побуже). Ще перед тим мабуть забрали вони землї припетські, Турово-пинські. Про якогось князя литовського Вида опо-

відаєть ся, що він в тих часах захопив великий шмат Деревлянської землї, себто київского Полїся. При князї Гедиминї в 1320-х рр. уже й Київ стояв під литовськими впливами, хоч тутешні князї були нїби під зверхністю татарською (згадуєть ся тут якийсь маленький князець Федір на імя). Таким чином вибір Любарта Гедиминовича галицькими та волинськими боярами на місце Юрия-Болеслава тільки йшов на зустріч сьому походови литовських князїв на українські землї. І вибір сей найкраще показує, на скільки сей похід був мало противний місцевому громадянству, коли воно само з своєї волї закликало до себе литовських княжат.

Се поясняєть ся тим, що литовські княжата, засїдаючи по українських та білоруських землях, старались у всїм приноровити ся до місцевого життя, його порядків і культури. Вони старали ся як найменьше вносити змін в місцеві обставини: „ми старини не рушаємо, а новини не уводимо", було їх правилом. Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом—ставали українськими або білоруськими князями, тільки з нової литовської династиї, й по змозї старали ся далї продовжувати давнїйше заведені порядки місцевого житя. З другого ж боку громадянству не раз таки приємно було, приймаючи литовського князя, покінчити з пережитими, докучливими княжими відносинами старої династиї, а навіть у громадах, що свого часу виривали ся з-під княжої власти й піддавали ся під татарську зверхність, встигла наскучити й татарщина, особливо як настали непорядки в татарській Ордї, з кінцем XIII віку. Литовське ж князївство було в повній силї; приймаючи литовського князя, люде могли сподївати ся, що у князїв литовських знайдуть захист і оборону у всяких тяжких обставинах. Прикро було тільки князям зрікати ся свого панування; але й тут часто укладало ся так, що й сї князї зіставали ся на своїх волостях, тільки мусїли признати над собою власть литовського князя, що засїдав у столицї їх землї.

Через те й бачимо, що українські землї одна по другій, без війн і боротьби, тихо і непомітно, переходять під власть литовських князїв, і навіть в джерелах наших не завсїди про се згадуєть ся (правда, що місцевих лїтописей з сього часу не маємо, а в чужі рідко звістки про се залїтали, саме тому що землї прилучали ся литовськими князями „без ґвалту і крику").

І так, як ми бачили вище, в 1340 р. князь Любарт Гедиминович засїв на столї галицько-волинськім і вважав ся князем галицьким до р. 1349, до походу Казимира, а Волинею правив довго, до самої смерти своєї, більш як сорок лїт.

Ольгерд Гедиминович, великий князь литовський, в 1350-х роках, вмішавши ся в смоленські справи, захопив сусіднє Брянське князївство в північній Чернигівщині, а далї позабирав і князївства полудневі. В головних городах — в Чернигові, Новгородї Сіверськім, Стародубі позасїдали князї з литовської династиї, на меньших волостях зістали ся князї з давньої династиї, під властю князїв литовських.

Десь коло р. 1360 забрав Ольгерд під свою власть землю Київську, скинувши останнього киийвського князя, Федора на імя, та посадив на його місце свого сина Володимира. Земля була підупала, сильно спустїла під татарською зверхністю, але величезна, бо до Київа рахувало ся й цїле Задніпрове, що давнїйше належало до Переяслава.

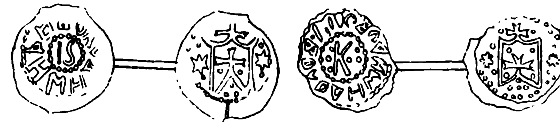

123-4. Монети Володимира Ольгердовича, князя київського.

Татари, що вважали Поднїпрове своїми улусами, підвластною землею, схотїли мабуть уступити ся за князем Федором, як своїм підвласником, але Орда тодї була зовсїм розбита і безсильна. Ольгерд пішов з військом в полудневу Київщину, погромив татарське військо й забрав під свою власть не тільки Київщину, але Поділє, що теж стояло досї під властю Орди. Братаничі Ольгердові, сини Корія та Гедиминовича, позасїдали в подільських городах, почали будувати кріпости від Татар й збирати людей. Ось як оповідає про се записка, писана в другій чверти XV в.:

„Коли господарем Литовської землї був великий князь Ольгерд, він пішов з литовським війском в поле (степ) і побив на Синій водї Татар, трох братів: князя Качибея, Кутлубугу і Дмитра. А сї три брати, татарські князї, були отчичі й дїчичі Подільскої землї [1]), а від них завідували отамани, а баскаки збірщики доходів приїзжаючи від тих отаманів брали дань з Подільскої землї. А був брат у Ольгерда князь Коріят, що держав Новгород Литовський, і було у нього три сини: князь Юрий, князь Олександро, князь Костентин, князь Федор. І от ті княжата Коріятовичі, три брати: князь Юрий, князь Олександр і князь Костентин за призволеннєм великого князя Ольгерда і з помічю Литовської землї пішли в Подільску землю. А в Подільскій землї тодї не було нї одного города (кріпости) нї з дерева рубленого нї з каменя будованого [2]). Тіж тодї княжата Коріятовичі, прийшовши в Поділь-

[1]) Себ то правили нею з батька і дїда.

[2]) Під татарською зверхністю може й справдї не було нїякої кріпости на Поділю, бо Татари не любили кріпостей: хотїли, аби людність не мала нїякої опори для повстання. Але більші оселї, в родї міст, певно не переводили ся.

ську землю, війшли в приязнь з отаманами, почали подільску землю від Татар боронити і баскакам „вихід“ (данину) перестали давати. І найперше знайшли собі твердиню на ріці Смотричі і тут собі поставили город Смотрич. А на иньшім місці жили черці в горі, і в тім місці поставили город Бакоту. А ловлячи на ловах нагодило ся їм загнати багато оленів на той острів де тепер Камінецьке місто стоїть, і вирубавши ліс, вимуровали город Камінець. І так усі городи подільські помурували і всю землю Подільску посіли“.

Татарам часом давали дань, щоб відчепити ся від них, і ще якийсь час тутешні землї вважали ся підвластними Татарам, тому от на монетах Володимира Ольгердовича, князя київського, бачимо татарські знаки і написи. Але в тутешні справи Татари вже не мішали ся, й правили всім нові князї з литовської династії, під зверхнею властю великого князя литовського.

44. Боротьба за галицько-волинські землї й розірваннє їх. Се було щастєм литовських князїв, що в своїх заходах коло прилучення східнїх українських земель вони не стрічали сильнїйших перепон. Бо вони могли забирати тільки те, що легко давало ся: вести сильнїйшу боротьбу за свої нові здобутки було їм не під силу. Князївство Литовське, невважаючи на свої величезні розміри, було дуже слабко орґанїзоване, а крім того тяжіла на нїм люто боротьба з нїмецькими рицарями балтийськими, пруськими і ливонськими хрестоносцями, що підбивши й поневоливши собі литовські племена Прусів і Лотишів, хотїли підбивати й дальші литовські племена, та хижо нищили набігами литовські землї. На східнїй границї мусїли крім того литовські князї витримувати боротьбу з московськими князями, що хотїли собі загорнути пограничні землї й не дати їх князям литовським. Через те литовські князї не могли удїлити більших сил на оборону українських земель, і коли за західню Україну Любартови довело ся звести сильну боротьбу з Польщею та Угорщиною, иньші литовські князї тільки коли не коли могли помогати йому. Галичина, полишена між двома огнями—Польщею і Угорщиною, а не маючи сильнїйшої оборони від Любарта, по перших пробах оборони скоро вже зложила руки, однаково не сподїваючи ся оборони ся від напастників, і невважаючи на проби Любарта вирвати її з польських рук таки зістала ся в польських руках.

Ми вже бачили, що перші напади Казимира на Галичину були відбиті місцевим боярством під проводом славного Дєдька, „начальника Руської землї“, і тільки західнє пограниче, Сяніччину удало ся Казимирови здобути. До 1349 р. Галичина зіставала ся під властю

Любарта. Аж 1349 р. Казимир, відвернувши Татар, несподїваним нападом захопив цїлу Галичину і сусїднє волинське пограниче. Та побачивши таку біду, литовські князї взяли ся ратувати Любарта, і їм удало ся звернути назад захоплені Казимиром волинські городи; з галицькими пішло труднїйше: не удавало ся вибити залог, розставлених Казимиром по галицьких городах, і литовські князї тільки докучали Казимирови пустошеннєм Польщі. Казимир, щоб відборонити ся, відновив свою умову з угорським королем, випросив грошей від папи, і силкував ся разом з угорським королем Людовиком підбити собі хоч би Белзько-холмські землї. Кілька походів робив він для сього, та мало звісток маємо про них Найбільш визначила ся облога Белза 1352 р. героїчною обороною його. Казимир прийшов туди з дуже великим військом, і ще прибув до нього в поміч король угорський. Разом приступили під Белз і післали до тутешнього воєводи, щоб піддав ся їм; той не відмовив ся,— щоб тим часом зміцнити укріплення та діждати ся помочи від литовських князїв. Цїлий тиждень тягнув переговори, а тим часом на очах королїв кріпив свій замок, між иньшим— напустив в рови наоколо замку води, так що вона облила його наоколо. Нарештї заявив, що таки не піддасть ся. Королї пішли здобувати замок, але се було неможливе: з рана і до полудня польське і угорське військо силкувало ся добути замок, по горло стоячи в холоднїй текучій водї, що наповняла рови; богато стратили своїх людей—убито племінника кор. Людовика, і сам Людовик дістав по голові такий удар, що спав з коня і трохи не згинув. Мусїли відступити, і

125. Дзвін в соборі св. Юра у Львові, памятка панования Любарта-Дмитра над Галичиною[1]).

[1]) Напись: „Въ лѣ(то) 6849 (1341) сольянь бы(сть) колоколъ сиі с(вя)т(о)му Юрью при князи Димитриі игуменом Евъфимьємъ. А писалъ Скора Яковъ“ (останні слова стоять низше, написані навиворіть).

Людовик, стративши охоту до дальшої війни, покинув Казимира; той мусїв також вертати ся з нїчим.

По тих невдалих походах, коли ще й Татар литовські князї назад на свій бік перетягли, Казимир уложив з ними перемирє: Галичину полишено за Польщею, Волинь за Любартом. Так ото й не удало ся вирвати Галичину з польських рук, і не вдавало ся вже й потім. Казимир, захопивши Галичину, всїми силами пильнував того, щоб як най-

126. Лист Дєдька, „наставника і начальника Руської землї", до громади Торна (Торуня), писаний латинською мовою.

більш ослабити все що стояло против Польщі, а напустити туди як найбільше своїх людей. Він відбирав маєтки і уряди у бояр, які держали ся Любарта; роздавав землї Полякам і ріжним зайдам що приставали до Поляків; накликав до міст Нїмцїв і Поляків, даючи їм всякі права. Боронив здобутої землї всїми силами, мав до помочи Угрів, папу, часом і рицарів нїмецьких, і Любарт був супроти нього за слабий, щоб видерти від нього Галичину. Боротьба, правда, потягла ся ще цїлих тридцять лїт—відновила ся зараз по перемирю знову. Литовські князї докучали Польщі, нападаючи й пустошачи польські землї, напускали й Татар,—але се дїлу помогало мало. Кінець кінцем

Казимир знову перетягнув Татар на свій бік, а за те, що литовські князї стали займати українські землї, котрі давнїйше стояли під зверхністю татарською, Орда й зовсїм розсварила ся з Любартом. Тим часом Казимир умовив ся з пруськими та ливонськими рицарями й узяв Литву в два огнї: пішов 1366 р. на Волинь, тим часом як Нїмцї вдарили на Литву. Йому вдало ся знову захопити Белз, Холм і Володимир; Белз і Холм, правда, знову відірвали ся від Польщі, але Воло-

127. Перемирна грамота Любарта з Казимиром 1366 р.

димир сим разом Казимир держав до смерти своєї (в 1370 р.). Аж як умер він, Любарт знову захопив Володимир і став знову пустошити пограничні землї. Через се Людовик, що став королем у Польщі по Казимирі, вибрав ся походом на Любарта і скінчилось на тім, що землю Белзьку і Холмську прилучено до Галичини, а всї иньші волинські землї зістали ся за Любартом.

Людовик, ставши польським королем, не сподївав ся передати

польську корону свому потомству, тому хотів Галичину затримати при Угорщині. Для того передав від себе Галичину як угорську провінцію вірному чоловікови, Володиславу князю опольському (з княжат шлезьких). Сей Володислав правив Галичиною шість літ, як останній галицький князь під зверхністю угорського короля (1372—8). Потім Людовик перевів його на иньше місце, а Галичину обсадив угорськими намісниками й угорським військом. Але замисел його не удав ся. По смерти Людовика (1382) польські пани вибрали собі королевою його меньшу доньку Ядвіґу, відділили ся тим способом від Угорщини і скориставши, що в Угорщині почали ся усобиці, вислали свою молоду королеву з військом відбирати назад Галичину від угорського війська. Се справді й удало ся, Галичину назад прилучено до Польщі (в 1387 р.) і хоч угорське правительство протестувало против сього, але воювати ся за Галичину не осмілило ся, й зістала ся вона таки за Польщею.

128. Печатка Володислава опольського, останнього галицького князя. Латинська напись: „Володислав з божої ласки опольський, велюнський і Руської землі дідичний (наслідний) володар".

45. Унія Польщі з Литвою. Хто придивляв ся до тої крівавої, завзятої боротьби, що йшла між литовськими князями й Польщею за галицько-волинські землї, аж до 1380-х років, мабуть і в снї не бачив, чим ся боротьба мала скінчити ся. Такий несподіваний був той кінець: унія, себто зєднаннє Польщі й Литви під властю великого князя литовського, що засїдаючи на польськім тронї, мав на віки прилучити всї землї литовські до Польщі, „інкорпорувати", себто влучити їх до Польщі так, що вони переставали бути осібною державою, а переходили на прості провінції Польщі.

Видумали се польські пани. Вони вибрали собі королевою меньшу

доньку Людовика, аби відділити ся від Угорщини і спекати ся впливів угорських панів, а потім стали розглядати ся для своєї королеви за женихом, щоб був їм на руку—міг би своїми силами і засобами стати в пригоді, а в справи Польської держави не мішав ся та не перешкаджав панам польським тут правити. Правда, Ядвіґа була вже висватана за австрийського княжича Вільгельма, але сей їм не підходив, бо не мав ніякої сили. І накинули оком молодого великого князя литовського, Ольгердового сина Ягайла. Сподівали ся, що за честь стати королем польським він їм буде несказанно вдячний, на всї умови їх пристане, а силами своїми може їм в кождій хвилї стати в пригоді. І не помилили ся, Ягайло пристав на все що пани польські хотїли: обіцяв вихрестити на католицтво всю нехрещену Литву і самому

129-130. Монети биті Казимиром і Людовиком для Галичини.

перейти на латинство (а перед тим був православний), обіцяв своїми коштами здобувати утрачені Польщею землї, а саме найважнїйше: обіцяв „на вічні часи прилучити свої землї, литовські і руські до корони Польської".Таку умову списано між ними в Креві, на Литві, 15 серпня 1385 р. Се так звана „Кревська унія", умова незвичайно важна, що рішучо змінила напрям історії не тільки наших країв, а й усеї, можна сказати, Східньої Европи.

Добивши згоди з Ягайлом, польські пани заходили ся оженити його з своєю королевою. Трудности в тім були не малі, бо тим часом мати Ядвіґи дала остатню згоду Вільгельмови, він приїхав до Кракова, обвінчав ся з Ядвіґою й мешкав з нею як з жінкою на замку краківськім. Пропустили якось се пани польські, але тепер, похопивши ся, порішили розірвати шлюб Ядвіґи з Вільгельмом, нї перед чим не спиняючи ся. Силоміць вхопили Вільгельма й вигнали з Кракова, Ядвіґа хотїла догоняти й вертати його—її приборкали силоміць; шлюб її з Вільгельмом признано неважним, а її саму духовні взяли ся переконувати, що для добра Польщі й віри вона повинна вийти за Ягайла. Умовили кінець кінцем і видали за Ягайла. А довершивши сього дїла, насамперед, не боячи ся вже тепер Угорщини, за помічю литовських князїв вернули собі назад Галичину, вигнавши звідти угорське військо, а далї почали чекати сповнення Ягайлової обіцянки—що

він їм на вічні часи прилучить до Польщі всї свої землї литовські і руські, себто білоруські й українські.

Значило се, що велике князївство Литовське як осібна держава не мало на далї істнувати, а всї землї, які були під литовськими князями, українські, білоруські й литовські, мали стати від сього часу землями королївства Польського. Так розуміли се і хотїли сього Поляки. Ягайло, сповняючи їх волю, звелїв усїм князям литовським, які сидїли в землях українських і білоруських, аби видали записи, що вони будуть вірні Ягайлу, його королевій і дїтям та *належатимуть до Польського королївства.* Тому що князї однаково признавали Ягайла своїм старшим як великого князя литовського, сї обіцянки ніби й не мали для них особливого значіння і вони такі грамоти видали. Та далї князї та бояре зміркували, до чого воно йде—до того, що ними будуть правити й роспоряжати ся краківські пани польські, і се вже їм не подобало ся зовсїм. Тодї задумав скористати з такого їх невдоволення Витовт, син Кейстута, дядька Ягайлового, котрого Ягайло, ставши великим князем, казав звести з сього світу. Двічи вже Витовт підіймав війну на Ягайла, доходячи своєї батьківщини, і нарештї добив ся того, що Ягайло віддав йому в управу і власть все велике князївство Литовське, як свому намісникови. Тепер, користаючи з невдоволення князїв і бояр на претенсії краківських панів, Витовт казав окликати себе королем литовським і став ладити ся до нової боротьби з Ягайлом. Так прийшов би мабудь і кінець унії, тільки стала ся несподівана пригода: Витовт був вибрав ся тодї великим походом в степи, щоб посадити на ханськім престолї свого присяжника, але необережно зарвавши ся, наскочив на сильне татарське військо й страшенно погромило воно його в битві на р. Ворсклї (1399). Ся катастрофа підрізала сили і пляни Витовта і замість повного розірвання з Польщею й Ягайлом стала ся угода (1400 р.): Витовт і Ягайло згодили ся на тім, щоб вел. кн. Литовське зіставало ся осібною державою, під управою свого великого князя, котрим тепер мав бути Витовт, але щоб був він під зверхністю Ягайла і його наступників на престолї польськім. Унїя, значить, не зникала зовсїм, хоч і зовсїм инакше виглядала тепер, нїж тодї як польські пани з Ягайлом укладали собі кревську умову 1385 р. В кн. Литовське все таки зіставало ся в

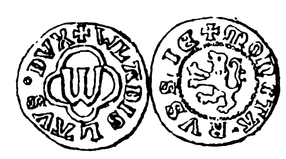
131-2. Галицькі монети Володислава опольського.

звязку з Польщею і се богато важило на внутрішнє житє в. кн. Литовського і на українське житє з окрема.

46. Нова політика в великім князівстві Литовськім. Перед усім, маючи тепер за собою Польщу, Ягайло з Витовтом заходили ся касувати більші князівства, які були в землях в. кн. Литовського. Україна майже ціла складала ся з таких більших князівств, і тут ся переміна особливо сильно дала себе відчути. При кінці 1380-х років, як завела ся унія, — волинські землї Володимирська і Луцька по смерти Любарта зіставали ся в руках його сина Федора, на котрого Волинь дивила ся як на свого прирожденного князя. На Поділю княжив останній з Коріятовичів Федір. Київщина з Заднїпровєм належала Володимиру Ольгердовичу. На Полїсю припетськім було кілька менших князївств, як Ратенське кн. Фодора Ольгердовича, Пинське кн. Василя Михайловича, Ягайлового брата в перших, Чорторийське Василя Константиновича, Ягайлового братанича. В Чернигівщинї були просторі князївства: Чернигівське Дмитра-Корибута Ольгердовича, Брянське другого Дмитра Ольгердовича, Стародубське Патрикия Наримунтовича, Ольгердового братанича. Такі просторі князївства жили своїм окремішним житєм, не дуже навіть відчуваючи, що вони належать до великого князївства Литовського. Знали свого князя, а сей князь хоч був з литовської династії, за тих кількадесять лїт, що сидів в сїй землї, а часом навіть і родив ся й виріс у ній, встиг зжити ся з своєю землею, приладити ся до її житя, до її громадянства. Землею правили під його рукою тутешнї бояри по старим порядкам і правам, так що як людям не ставало дуже краще під новим правлїннєм, то в усякім разї і зміни великої не відчували, і житє національне не чуло ніякого гнету над собою — ніхто не тїснив на заднїй плян місцевих людей, не стїсняв їх мови і книжности. Нові князї що могли і вміли робили для української культури і церкви.

Тепер же в сїм заходить велика відміна: Витовт з Ягайлом скидають головнїйших князїв з їх столів, переводять на меньші князївства, де вони не могли вже мати такої сили, а їх давні волости або беруть від разу під свою безпосередню власть і управу, або пускають через кілька рук, не даючи новим князям закорінювати ся. Кінець кінцем роблять з сих земель звичайні свої провінції, роздаючи їх в управу своїм намісникам і урядникам.

Так насамперед, в осени 1393 р. забрано Чернигівське князївство від Дмитра-Корибута (другий Дмитро ще перед тим утеряв своє Брянське князївство, приставши до московського війська). Від Федора Любартовича відібрано зпочатку Луцьку землю, а далї й цїлу Волинь; в

заміну давали йому чернигівські волости, але се Федорови була така гірка заміна, що він на ті чернигівські волости ані подивись. Потім Витовт пішов походом на Федора Коріятовича, відбирати Поділє; але насамперед звернув на Київщину і вигнав з Київа Володимира, а потім уже пішов на Федора. Той пробував боронити ся за помочю Волохів і Угрів; але Витовт напав на Поділє, коли його самого тут не було, позабирав городи й посадив своїх намісників (1394).

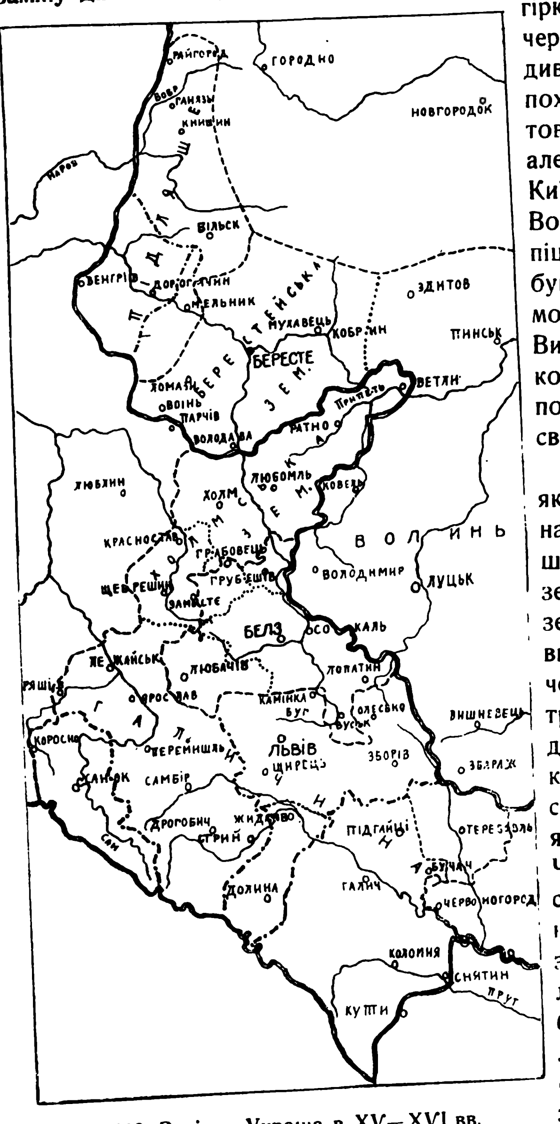

133. Західня Украіна в XV—XVI вв. границї держав. (Польщі, Литви, Угорщини, Молдави, ---границї воєводств; -·- границі земель; ... границї повітів.

Таким чином протягом яких небудь двох років зігнано з волостей усїх значнїйших князїв. Правда Київську землю віддано иньшому князеви, Скиргайлу Ольгердовичу, але він слїдом помер; чернигівські землї дано Свитригайлови, але й той тут довго не посидїв. На початках XV в. на Українї зістали ся тільки меньші князївства як от Ратенське, Пинське, Чорторийське. Стародубівське, Острозьке. Се були вже не ті майже самостійні князївства-держави, а тільки великі маєтки. Як на маєтки, були вони незвичайно великі, на великі десятки верств, але не мали полїтичного значіння. І Україна стала провінцією великого князївства Литовського, в безпосеред-

ній власти її правительства, відкрита всім роспорядженням правительства і впливам його нової політики.

А ся політика після унії змінила ся різко. Правительство, правда, й далі повторяло по давньому, що воно старини не рухає, а новин не заводить, але в дійсности почало перебудовувати свою державу на польський взірець. „Ніби не рухало старого, але заводило нове, яке тому старому зіставляло все меньше спромоги жити й дихати, не то що розвивати ся.

Вихрестивши нехрещену Литву на католицтво, Ягайло видав грамоту, заявляючи, що на будуче всякі права матимуть тільки бояре католицької віри. Заходив ся сотворити привілеґіовану верству панську, з ріжними правами, але сі права признавав тільки католикам. Тільки католики могли засідати в раді княжій, займати вищі уряди в державі і бути допущені до важнїйших справ державних (так постановляв городельский привилей 1413 р.). Значить князї й бояре православні, навіть князї з литовської династії, що пообживали ся в білоруських і українських землях і злили ся з тутешнєю суспільністю, не могли тепер брати участи в політичнім житю—коли не хотіли кидати православної віри. По городах заводжувано самоуправу на німецький взірець, як було в Польщі, по так званому німецькому або маґдебурському праву, і се право теж призначало ся тільки для католиків, так що православні Українцї або Білорусини не могли бути вибирані до міської управи, а часом навіть не могли бути повноправними горожанами, бо й тими могли бути самі тільки католики. По головнїйших містах не тільки на Литві, але й на Білоруси та на Україні засновувано епископії католицькі; обдаровувано їх маєтностями, а при тім уривано не одно і від православних, тай взагалї православна церква, що привикла жити під опікою і ласкою правительства, тепер чула себе покиненою, що найбільше тільки терпимою. Особливо богато прикрого переживати приходило ся православному духовенству в тих українських землях, які були прилучені безпосердно до Польщі (в Галичині, Холмщині, Белзькій землї), але той же дух зачинав віяти тепер і в вел. кн Литовськім. В Галичині Ягайло, переїзжаючи в 1412 році через Перемишль, щоб похвалити ся перед католицькими духовними своїм католицьким завзятєм, велїв відібрати від православих катедральну церкву, викинути з гробів похованих тут давніх князїв перемишльських, і посвятити церкву на костел; православні духовні й нарід гірко плакали з такої наруги, але так зроблено, як сказав король. Дітей з мішаних шлюбів (православного з католиком) хрестити на православну віру Ягайло заборонив, а охрещених велїв силоміць перехрещувати на ка-

толицтво, і т. и. В в. кн. Литовськім так гостро нї він нї Витовт ще не виступали, але ріжні обмеження на православних ішли одно за другим і тут.

47. Боротьба за рівноправність (Свитригайлові війни). Українцї й Білорусини, невдоволені такою зміною полїтики, покладали свої надїї на молодшого Ягайлового брата Свитригайла: сей хоч був теж охрещений на католицтво, одначе все приязно тримав ся українських та білоруських князів та панів. А був він дуже невдоволений, що управу вел. кн. Литовського віддано Витовтови: хотїв, щоб йому віддано велике князївство, та раз-у-раз через се підіймав повстання на Витовта. Білоруське та українське панство—князї та бояре з усіх сил помогали йому, сподїваючи ся, що Свитригайло, ставши великим князем литовським, приверне рівні права православним з католиками. Та Свитригайло при великій рухливости й енергії анї трохи не мав щастя на военнім полї анї в полїтицї взагалї. Одначе князї й бояре українські й білоруські, невважаючи на се, всюди йшли за ним, накладаючи головами за нього в битвах, складаючи голови під катівський меч, коли викривали ся ріжні потаємні пляни Свитригайлові. В 1409 р. Свитригайло, сидячи на дворі Витовта, зачав потайні зносини з його ворогами, нїмецькими рицарями, але сї зносини викрито і Свитригайла всаджено до вязницї, а двох князїв, через котрих він вів зносини з Нїмцями, стято. Князї зараз же заходили ся, щоб визволити Свитригайла з неволї; тяжко се було, бо Свитригайла тримано потайно й перевожено з місця на місце, щоб не довідали ся й не визволили. Але коли його тримали в Кремінцї, українським князям Дашкови Острозькому і Олексан-

134. Свитригайло (з гравюри XVI в.).

дру Носови удало ся про се розвідати ся, і вони через своїх людей, що пішли в службу до кремінецької залоги, війшли в зносини з Свитригайлом, напали в умовлену годину на замок, побили залогу і вихопили Свитригайла. Потім, зібравши з ним людей, напали на Луцьк і захопили місто, але як Витовт двигнув на них свої сили, мусїли уступити ся й подали ся на Волощину, а відти до короля угорського Жиґимонта. Той одначе не міг під ту хвилю помогти Свитрийгалови, тільки постарав ся помирити його з Ягайлом, а далї і з Витовтом; дали йому чернигівські землї, й тут він сидїв кілька лїт, чекаючи нагоди, а з ним чекала і вся „Русь"—українські й білоруські князї і бояре.

125. Руїни Любартового замку в Луцьку.

І справдї здавало ся, що прийшов їх час, як 1430 року вмер їх гнобитель Витовт. Ягайло з Поляками, правда, сподївали ся, що при тій оказії можна буде зробити кінець вел. кн. Литовському і ще міцнійше взяти Литву та Русь в свої руки. Вони пустили таку чутку, що Витовт, умераючи, віддав свої землї Ягайлови. Але в Литві ніхто не хотїв про се чути й там оголосили великим князем Свитригайла: були за ним не тільки Українцї та Білорусини, але й Литва, бо знали, що він міцно стоятиме за самостійність вел. кн. Литовського. Ягайло мусїв згодити ся на вибір Свитригайла. Але слїдом відносини між ними так загострили ся, що здавало ся, унії прийде зовсїм кінець.

Поляки хоч думали про те, щоб по смерти Витовта прилучити землї вел. кн. Литовського до Польщі, але не бувши певні, що то їм удасть ся, хотїли забрати від Литви ті землї Галицько-волинської держави, які не вдало ся їм здобути за часів Казимира. На першім місцї стояло Поділє, що Ягайло був уже навіть і забрав та прилучив до Галичини, але потім мусїв віддати Витовтови. Було умовлено, що пани з Поляків, котрі там дістали маєтки, як тільки довідають ся про смерть Витовта, зараз захоплять камінецький замок та иньші городи подільські й передадуть їх Ягайловим людям. Так справдї й зробили: поль-

ські пани, що були з Ягайлом при Витовтовій смерти, дали зараз знати тим панам на Поділє, сї виманили начальника камінецької литовської залоги, що ще не знав про смерть Витовта, вхопили його, засїли камінецький замок і иньші городи подільські. Коли про се довідавсь Свитригайло, він страшенно розгнївав ся, докоряв Ягайлови й польським панам, що так підійшли його, і нарештї сказав Ягайлови, що не випустить його, поки йому Поділя не звернуть. Ягайло сказав, що дасть наказ, аби Поділє вернули, і з тим поїхав, але польські пани не послухали й подільських городів не віддали. Тоді Свитригайлові прихильники обложили Смотрич, напали й забрали пограничні городи, відірвані Поляками від Волини: Збараж, Кремінець, Олесько. І так почала ся війна між Литвою й Польщею.

Поляки, посївши Поділє, задумали скористати з сеї війни, щоб забрати й Волинь. Лїтом 1431 р. Ягайло з великим військом польським перейшов Буг, взяв Володимир, потім приступив під Луцьк і відігнавши Свитригайла, обложив замок луцький. В замку одначе сиділа сильна залога, під началом Юрші, одного з визначнїйших Свитригайлових воєвод. Попробували Поляки здобути замок приступом—не повело ся, а Юрша попросив перемиря, поправив укріплення і далї відбивав ся потім; се він робив і не раз, і так собі помогав. Облога потягнула ся без кінця, а Свитригайло тим часом просив до помочи своїх союзників. Полякам нарештї наскучила облога й вони уложили перемирє з Свитригайлом на два роки й пішли назад нї з чим. Але Свитригайло зробив велику помилку, що замирив тодї, бо саме його союзники Нїмцї напали на Польщу і він міг тодї добре докучити Полякам. Більше такої доброї нагоди вже йому не трапило ся.

Перемирє стало на тім, що захоплене Поляками західнє Поділє (Камінець, Смотрич, Бакота, Скала, Червоногород) зістало ся за Польщею, а східнє—по ріцї Богу, де Браслав і Винниця, зістало ся при Свитригайлї (се так звана потім Браславщина). Так воно й потім зістало ся—західнє Поділє, так і зване Поділєм, лишило ся при Польщі, а Браславщина при в. кн. Литовськім. І Волинь зістала ся далї при Литві, більше як на сто лїт.

Але Свитригайлу Поляки не дали спокою. Побачивши, що з ним не дойдуть до порозуміння, задумали позбути ся його иньшим способом. Знали що литовські пани, привикши за Витовта держати Русь в чорнім тїлї, невдоволені тепер на Свитригайла, бо приходить ся їм дїлити ся урядами і впливами з українськими та білоруськими князями й панами. От і вислали своїх людей на Литву та зложили з литовських панів змову на Свитригайла, обіцюючи їм всяку поміч з Польщі.

Рішено було проголосити на місце Свитригайла великим князем Витовтового брата Жиґимонта. Так і зроблено. Жиґимонт напав в ночи на Свитригайла і мало не зловив. Свитригайло ледве з душею утїк до Полоцька. Вся Литва пристала до Жиґимонта, а білоруські й українські землї зістали ся з Свитригайлом. Так розкололо ся вел. князівство Литовське.

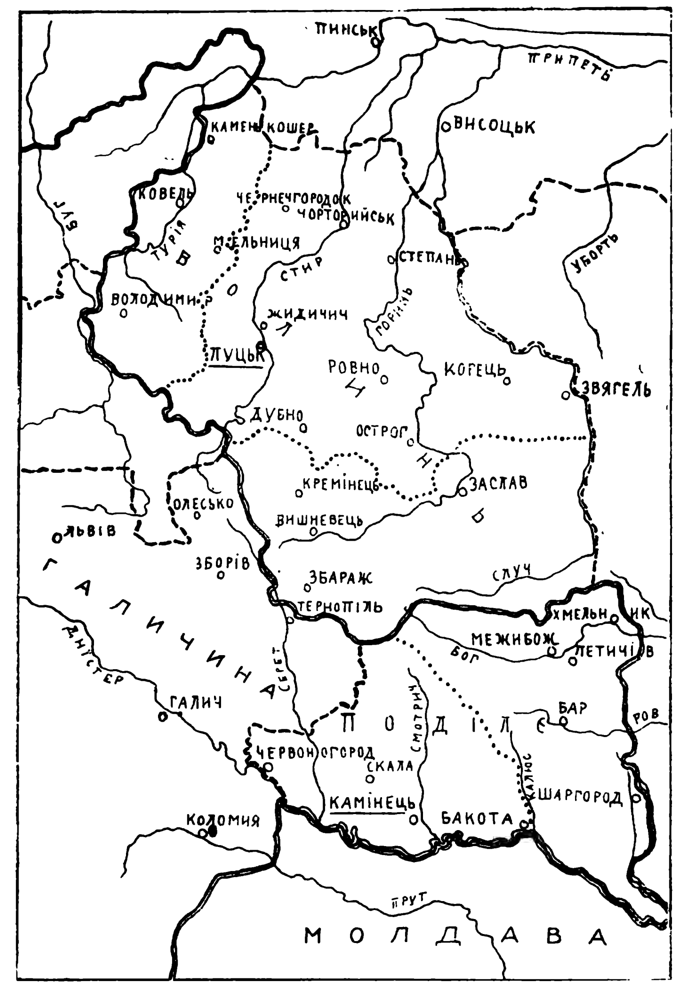

136. Волинь і Поділє в XV—XVI вв.

Маючи за собою землї українські й білоруські, Свитригайло пробував не дати ся Жиґимонтови. Українські й білоруські князї та пани вірно помагали йому. Даремно Жиґимонт обіцював, що бояре руські (українські й білоруські) будуть і у нього мати рівні права з католиками: се не було справжнєю рівноправністю, бо все таки державні уряди займати могли тільки католики, і православні покладали надії на Свитригайла. Але в війнї з Жиґимонтом Свитригайлови не щастило. Стягнув ся він нарештї з усїх сил і разом з Нїмцями напав на Литву

(1435), але ся битва, на р. Святій коло Вилькомира, скінчила ся повним погромом Свитригайлового війська: майже ціле німецьке військо пропало, самих князїв в неволю попало 42 душі, а богато наложило головою; Свитригайло ледви втїк. Жиґимонт зараз післав своє військо на Білорусь, і білоруські городи піддавали ся йому оден за другим. За Свитригайла стояла ще тільки Україна. Він осїв на Волини і завів переговори з панами галицькими, що точили зуби тепер на Волинь, захопивши Поділє. Між ними стала умова, що як вони відтягнуть Ягайла від Жиґимонта, так що він візьме сторону Свитригайла, то Свитригайло віддасть Полякам Волинь. Але Ягайлові дорадники не хотїли розривати з Жиґимонтом і помагати Свитригайлу. Галицькі пани на свою руку помогали Свитригайлови, прислали своє військо й своїх намісників у волинські городи, щоб відборонити їх від Жиґимонта. Але тут волинські бояре, побачивши, що так Поляки й справдї ще прилучать Волинь до Польщі, не схотїли йти далї сею дорогою: за краще вже вважали піддати ся Жиґимонтови й зістати ся при вел. кн. Литовськім. Післали до Жиґимонта, щоб прийняв Волинь під свою власть (в осени 1438 р.), і Свитригайло зістав ся без усього. Але не надовго. Прихильники Свитригайла зробили скоро кінець Жиґимонтови: змовили ся на нього й убили в вербну недїлю 1440 р. Про се богато оповідало ся в Литві, і піснї були зложені про те як

„Хоробрі князї руські вбили Жиґимонта князя литовського“...

На жаль, знаємо тільки сей оден рядок з піснї. В лїтописях зістали ся ріжні оповідання. Справою керували Іван і Олександр Чорторийські, українські князї з литовської династиї, але робили то, як каже лїтописець—„за волею всїх панів і князїв“. В вину Жиґимонтови ставили, що він „сильні окрутенства“ (нелюдські вчинки) чинив над підданими своїми, а особливо над панами: невинно їх карав і мордував, князїв і панів і шляхту, як тільки вимислити міг, і хоч вони терпеливо то зносили, але він не вдоволяючи ся тим, хотїв князїв і панів винищити зовсїм, а піднести людей простих. Чимало тримав у вязниції, а ще умисно збирав на сойм всїх князїв і панів, наміряючи ся їх порізати до ноги. Мовляв щоб тому запобігти, князї зробили змову на нього. Змовили ся з воєводою замку троцького, де мешкав Жиґимонт, і провезли туди своїх вояків схованих у вози з сїном, що везли нїби то до княжої стайнї. Підкупили довіренного слугу його Киянина Скобейка, і той пустив їх в замок, а прийшовши під двері княжої спальнї почали дряпати до дверей, бо Жиґимонт держав при собі домашню, освоєну медведицю: вона просила ся до нього, дряпаючи двери кігтьми, і він пускав її. Так пустив і тих князїв до себе, думаючи, що то скребеть

ся медведиця. Вони кинули ся до нього і почав йому кн. Чорторийський вичисляти його вини: що иньшим наготовив, нехай сам пє; а Скобейко вхопив вила зелїзні, котрими огонь перегортали в комині, і вдарив тими вилами Жиґимонта по голові, так що кров бухнула й заляла стїну. Вмер Жиґимонт на місцї, і довго потім показували сю кров на стїні.

Так оповідають лїтописцї, переказуючи ті всякі оповідання, котрими оправдувано убитє Жиґимонта.

Річ очевидна, що зганяючи Жиґимонта з світу, князї й пани хотїли на його місце висадити свого Свитригайла. Зараз же на вість про смерть Жиґимонта він знову приїхав на Волинь, до Луцька, і там його прийняли з великою честю, як свого князя й володаря. В своїх грамотах він знову приймає титул великого князя і робить заходи в польських кругах, щоб там його признали. Але пани литовські не хотїли Свитригайла, щоб не дїлити ся з українською та білоруською Русю своїми урядами і впливами: хотїли тримати все в своїх руках. Через те на місце Жиґимонта вибрали своїм великим князем молодшого сина Ягайлового Казимира, а старого Свитригайла зіставили доживати віку на Волини, князем волинським.

137. Олелько Володимирович князь київський.

48. Проби повстань за помічю московською. Полишивши Волинь під властю Свитригайла і його прихильників, українських князїв і панів, литовські пани, що під іменем малого Казимира взяли в свої руки керму вел. кн. Литовського, зробили тим важну уступку українським людям: найбільша, найсильнїйша, і найбільш панська, вся засаджена княжими і панськими маєтками, замками й резиденціями Волинь могла жити своїм житєм під управою „свого“ князя. Але зробили ще й другу, віддали Київську землю її „отчичови“, синови прогнаного Витовтом князя Володимира Ольгердовича, на імя Олександрови, або Олелькови, як його називали. Князь сей був дуже покірний, тримав ся литовських панів, і його син Семен, що наступив по батьку на київ-

ськім столї (десь коло р. 1454) був оженений з донькою голови литовського правительства, воєводи Гаштовта, був своїм між литовськими панами, і коли заходила мова щоб поставити собі осібного великого князя по тім, як Казимир став королем польським, то Семен Олелькович уважав ся до сього першим кандидатом. Се й давало вигляд рівноправности, що більша частина українських земель стояла під управою своїх князів, рідних їм по національности, і навіть одень з них вважав ся кандидатом на великокняжий стіл.

138. Рисунок на плиті (барелєф) в Печерській лаврі з написом про одновленнє її „на старом основанії“ князем Семеном Олельковичом, „отчичом київським“.

Литовським правителям треба було Руси, бо відчосини з Польщею були напружені, з початку за землю Дорогичинську, котру хотїли присвоїти польські мазовецькі князї, а литовські правителї не дали,—а потім вийшла сварка за Волинь. Поляки хоч не помогли Свитригайлови свого часу так як він собі бажав, проте важили на Волинь і сподївали ся, що по смерти його вона напевно до них перейде. Тим часом Свитригайло, бувши завсїди противником Польщі, нїяк не хотїв передавати Волини Полякам, і перед смертю післав до литовського правительства, щоб перейняло від нього Волинь. Тодї кн. Юрий пинський, Юрша й иньші пани з військом пішли на Волинь, ще за житя Свитригайла засїли її й перейняли на вел. кн. Литовське (1451). Дуже на те Поляки ремствували й відказували на Казимира, що того допустив; збирали ся навіть з Литвою воювати, та Казимир якось їх утишив.

З часом справа призабула ся, і взагалі відносини Литви з Польщею вирівняли ся. Казимир осібного великого князя поставити не позволяв, але всю управу зіставив литовським панам, часом тільки наїзжав з Польщі до вел. князівства. Литовські пани були вдоволені такими відносинами, що самі правлять землею по всій своїй волі, а заразом про чорну годину мають поміч в Польщі. Не маючи над собою ніякої грози, вони тепер уже не вважали потрібним рахувати ся з українськими та білоруськими панами, хотіли всім правити самі, не полишаючи їм нічого. На Волинь давали намісниками часом Українців часом Литвинів, а як умер Семен Олелькович київський (1470 р.), не схотіли віддати Київського князівства його родині. Даремно Семен нагадував перед смертю свою вірну службу Казимирови –післав йому в дарунок свій лук і свого коня, на котрім їздив на війну, та просив, щоб за сю службу був ласкав до його родини. Даремно й Кияне просили, щоб дали їм князем молодшого брата Семенового Михайла, що тоді був литовським намісником в Новгороді. Литовські пани завзяли ся не давати Київа Олельковичам, а повернути його на звичайну провінцію й післати туди воєводою Литвина, Мартина Гаштовта. Казимир вчинив їх волю, дав Семеновій сімї князівство Слуцьке на Білоруси, а Київ дав Гаштовтови. Кияне, довідавши ся, післали сказати, що Гаштовта не приймуть ніяк, бо він не княжого роду, та ще й католик. Зарікали ся хоч всім головами наложити, хоч иньшого князя добути, і двічі не пускали Гаштовта до себе, як він приїхав до них на воєводство. Благали Казимира, аби дав їм князя православної віри, а як не хоче—то хоч католика, але княжого роду,—найкраще в такім разї котрогось з своїх синів, шануючи давню славу Київа. Але литовські пани завзяли ся, післали з Гаштовтом військо, і Кияне кінець кінцем піддали ся, прийняли Гаштовта, схилили голову перед Литвином.

Ся подія зробила сильне враженнє на Україні й на Білій Руси. З жалем згадували, як колись Литва київським князям давала дань ликом та віниками в своїй бідности, бо нічого путящого не мала, а тепер приходить ся їй корити ся у всім. Михайло Олелькович, позбавлений київського стола, на котрий так рахував, що покинув Новгород і полетів у Київ на першу вість про смерть брата,—почав змовляти ся тепер з свояками й иньшими князями, та з воєводою молдавським Стефаном, своїм шваґром, і з великим князем московським Іваном, своїм тїточним братом. Князї хотїли, очевидно, провести на великокняжий стіл свого чоловіка, може того ж таки Михайла Олельковича,—адже й брат його вважав ся кандидатом на великого князя. Головну надїю мали на московського князя, але як саме укладали пляни повстання,

139. Умова Ягайла з братом Скиргайлом 1387 р., памятка діловодства великокняжої литовської

не знаємо. Змову викрито перед часом, в 1481 році. Одному з головних учасників, князю Більському (Михайловому братови в перших) удало ся утїкти в Московщину: втік верхи з самою душею, в однїй сорочцї, навіть молоду жінку не міг узяти з собою, лишив зараз по шлюбі, і так її й не випустили до нього з Литви. Олельковича і його свояка кн. Івана Гольшанського судили й стяли їм голови. Обвинувачували їх, що вони хотїли вхопити вел. кн. Казимира і вбити.

Чи богато в тій змові брало участь иньших людей, сього не знаємо. Але гадка шукати помочи у Москви против Литви, против того пониження, в яке вона поставила українських і білоруських князїв та панів, не вигасає в сих кругах. Коли Литвини опирали ся на католицькій Польщі й тіснили православних, православні хотїли оперти ся на православній Волощинї й особливо—на Москві, що здавна вела конкуренцію з Литвою в збиранню земель старої Київської держави. Великі князї литовські хотїли зібрати „всю Русь“ собі, вел. князї московські—собі. І поки князї литовські хилили ся до культури староруської, до місцевого житя білоруського і українського, приноровляли ся до нього,—доти землї білоруські й українські самі горнули ся до них, і справдї можна їм було думати про те, щоб зібрати „всю Русь“, як говорив Ольгерд. Доти в. князї литовські чули себе сильнїйшими від Москви. Коли ж Литва почала гнобити українсько-білоруські краї, і сї

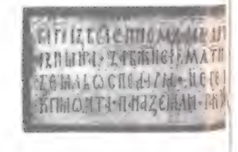

140. Напись на стін
„благоізволенієм, м
Казимира за божиеі
інних многихъ земль
цесаря Жикгімонта, п

1) „Владиславъ є. млти король польский, литовский, руский (и)ных земль гдрь, чинимъ славно и знаємо и даємъ ведомо оусем, хто коли сю грамоту видить а любо слышить“, і т. д. (мова білорусько-українська, більш білоруська),

канцелярії тих часів (верхня половина) [1].

почали тягнути до Москви, се зараз же підняло дух московського правительства, і почули се литовські пани—хоч і не хотїли зміняти своєї полїтики з своїх особистих інтересів.

Особливо се показало ся на пограничній між Литвою і Москвою Чернигівщинї. Як ми вже знаємо, північна Чернигівщина була повна маленьких князївств, в тім родї як звичайні панські маєтки. Там сиділи князї з старої чернигівської династії. Вони свого часу добровільно піддали ся Литві, задержавши за собою право свобідного „відїзду“ — переходу в підданство иньшій державі. Коли зазначила ся зміна внутрішньої полїтики вел. князївства Литовського, в 1470, ще більше в 1480-х ророках, сї князївства почали переходити під московську зверхність. Литовське правительство, затрівоживши ся тим, против умови почало їм тих переходів боронити. Москва почала за се війну, вислала військо. Пограничні землї йому піддавали ся, а вел. князь московський почав в листах до литовського правительства називати себе „государем всеї Руси“. Новий вел. князь литовський, Олександр, щоб якось сю небезпечну справу закінчити, посватав доньку вел. князя московського і завів з ним згоду, відступивши йому тих князїв, що перейшли, з тим щоб на далї їх уже не приймати з волостями: хто хоче, може сам перейти, але земля його

т. зв. Ягайлонської каплицї в Кракові (памятка українсько-білоруської штуки на королївськім дворі).
ростью Бога Отца всемогущаго написана бысть сия каплиця повеленємъ великодержавного короля пресветлаго илости короля польского і великого князя литовского и руського, жомоітского і княжати прускаго пана і дедича господаря и єго королевоє прѣнаяснѣішеи панеи Єлизаветы іс поколенья цѣсар скаго внука преназвитяжнѣішего на земли Ракуськоє і Ческоє і Угорьскоі под лѣты нароженья божьего $\ddot{\text{а}}$ лѣто $\dot{\text{у}}$ и $\ddot{\text{о}}$ лѣтъ (1470) доконьчали шию каплицю письмо мѣсяца октября въ....“.

лишаєть ся за попереднєю державою (1494). Але женячка в. кн. Олександра з московською княжною дїла не поправила, навпаки ще більші сварки вийшли, з причини ріжниці віри: саме тодї в. кн. Олаксандр, вивівши на митрополію податливого чоловіка, владику Йосифа, заходив ся коло прилучення своїх православних до католицької церкви, і за сю справу чіпали ся тепер ріжні питання про Олек-

141. Мальованнє з каплиці так званої Ягайлонської (росписана руськими майстрами).

сандрову княгиню—як їй бути з її православною вірою. І от серед сих поголосок про те, що православних зачинають в Литві неволити до латинства, з 1500 р. починають наново переходити пограничні князї під Москву. Причиною виставляють, що їх вірі приходить тіснота, неволять їх силоміць на латинство, і московське правительство заявило, що з огляду на таку сьвяту причину не буде держати ся умови 1494 р., а буде приймати до себе всїх з землями. В Литві жалували ся, що московське правительство само до того тих князїв призвело, і в кождім разї дуже правдоподібно, що се воно їм казало покликати ся на тїсноту в вірі, як на таку причину, супроти якої мовляв всяка умова тратить силу. Так чи сяк, а як тільки Москва стала приймати князїв з землями, повалило їх з Чернигівщини знову валом, і то не тільки дрібні, а й більші: князь Семен Можайський піддав Чернигів і Стародуб з иньшими волостями, князь Василь Шемячич Новгород Сіверський і Рильськ з волостями. Цїла Чернигівщина переходила під Москву! Великий князь московський тодї порішив кувати зелізо по горячому, заявив Литві, що вестиме з нею війну в обороні віри—буде „за християнство стояти, скільки Бог поможе". Вислав військо своє, і воно докінчило прилученнє Сіверщини до Московщини. А вел. кн. московський вже почав заговорювати про иньші „руські землї", що були під Литвою. Литовське правительство залишило свої заходи коло при-

лучення православних та скорше уложило перемирє; зіставило за Москвою Сіверщину: сподївало ся собі потім її вернути,—але не туди йшло!

За кілька літ вийшло нове повстаннє серед українських княжат та панів. Зчинив його князь Михайло Глинський. Рід його мав маєтности в тодїшнїй Київщинї, а теперішнїй Полтавщинї—від м. Глинська на Ворсклї пішло їх імя; не був він нїчим визначний, доки отсей князь Михайло не здобув йому слави й значіння. Був то чоловік великих здібностей, смілий, відважний, що міг впливати на людей. За молоду виїхав в Европу, довго жив при дворі цісаря Максиміліана, потім служив у саксонського князя Альбрехта і з його військом ходив в ріжні краї, бував в Фризії (теперішнїй Голяндії), в Італії й Іспанії, і так придбавши собі славу знавця военної штуки і взагалї освіченого Европейця, приїхав в останнїх девятьдесятих роках на двір в. кн. литовського Олександра. Подобав ся йому й скоро став найблизшим у нього чоловіком, а з своїх впливів користав, щоб своїм братам і своякам, українським княжатам та панам діставати визначні посади. Дуже на се кривили ся Литвини, але нїчого не могли вдіяти, і тільки попадали в неласку у в. кн. Олександра, як виступали против Глинського. Оден брат Глинського дістав київське воєводство, другий став намісником (старостою) Берестейщини, й иньші свояки діставали уряди і маєтки—все те від чого вже давно Українцї та Білорусини поодвикали в в. кн. Литовськім.

Та Олександр несподівано захорував і вмер в 1505 р., ще досить молодим. Литовські пани вибрали вел. князем його брата Жиґимонта і першим ділом настроіли против Глинського—наговорювали на нього, що то він укоротив віку Олексaндрови, що він сам хоче бути великим князем і таку всячину. Було те все неправда, але в. кн. Жигимонт удавав, що тому вірить, почав відберати уряди Глинському і його своякам. Даремно Глинський хотїв дійти справедливости—переконав ся, що з Жиґимонтом не дійде до правди і рішив підняти повстаннє. Виїхавши в свої турівські маєтности почав змовляти ся з боярами й князями, підіймати людей, лякаючи, що будуть їх силоміць хрестити на католиків, а як не схочуть—будуть карати на смерть. Війшов у переговори з в. кн. московським і з його союзником ханом Кримської орди, намовляючи їх, аби вдарили на Литву, а він підійме повстаннє в серединї. Що він задумував, не знаємо докладно—не маємо його власних пояснень, а тільки поголоски, які ходили між його ворогами. Найправдоподібнїйше, що він хотїв за помічю Москви й Кримської орди відірвати українські землї, принаймні східнї, і утворити з них для себе кня-

зївство під московською зверхністю. І справді, як би Москва і Крим підтримали Глинського добре, се дуже легко могло б йому удати ся; але його союзники, хоч ворожі Литві, не оцінили сього моменту Хан анї рушив ся. Вел. кн. московський вислав військо в осени 1507 р., і Глинський покладаючи ся на се розпочав повстаннє; але московське військо скоро забрало ся назад, і потім прийшов в поміч тільки малий московський полк, а головні сили свої Москва вислала не на Україну, де підіймав повстаннє Глинський, а на далеку Білорусь. Побачивши се, місцеве боярство присїло й не відважило ся пристати до Глинського; нарід же і не ворохнув ся: так як і за часи Свитригайлових повстань він дивив ся на се все як на панське дїло,—до його душі пани не вміли знайти дороги. Тільки сусідній Мозир піддав ся Глинському: люде стріли його з духовенством і святощами як свого володаря; але иньші городи—Слуцьк, Овруч, Житомир не піддавали ся, Глинський міг тільки робити набіги, нищити маєтки своїх ворогів, пустошити землї в. кн. Литовського. А як з Польщі рушив в. князь і король Жиґимонт з польським військом, і литовське військо під начальством гетмана литовського князя Константина Острозького теж пристало до нього,—тодї Глинський не рішив ся стати против, відступив за границю до війська московського, разом з своїми прихильниками, і пішов з ними у Московщину.

Повстаннє тим і скінчило ся. Вел. кн. Литовському Глинський потім відвдячив ся в новій війнї—тодї Москва здобула Смоленськ від Литви. Але становища Українців се не поправило.

49. Проби повстань в Галичинї й початки національної роботи. Тим часом як східнє українське панство шукало опори в Московщині, західня Україна—Галичина особливо, шукає поправи своєї гіркої долї у сусідньої Молдави, близької вірою й словянською культурою. Молдавське князївство, органїзоване в серединї XIV в., в тім часі доходить великої сили й значіння під властю господаря свого Стефана Великого (1457—1504), що потрапив не тільки розширити свої землї, але й поставив себе сильно і самостійно, відбивши напади турецькі, самого грізного султана Магомета. Румуни молдавські стояли під впливами болгарської культури, близької Українцям; книжність, освіта, штука були спільні, і через те Поділє й Галичина, особливо східно-полуднева (земля Галицька), стояли в тісних звязках з Молдавою і в трудних хвилях шукали там помочи й опори. З кінцем XV в і в початках XVI бачимо тут і полїтичні рухи, обраховані на поміч молдавську. Молдавські господарі, володіючи українськими землями по ріцї Пруту (теперішня Буковина), мали око на сусіднє галицьке Поку-

те, пробували його відірвати від Польщі, і в звязку з сим бачимо в полудневій Галичині серед української людности нахил в молдавський бік, подібно як в східній Україні в бік московський. Не дурно співали потім довго у нас в Галичині і в сусідніх сторонах пісні про воєводу Стефана—як от у старій пісні (записаній і надрукованій одним Чехом 1571 р., так що вона зістала ся найстаршою друкованою українською піснею):

Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш?
Ой як мні, Дунаю, не смутно текти?
На верху Дунаю три роти стоять:
В турецькій ми роті шаблями ширмують,
В татарській ми роті стрілками стріляють,
В волоській ми роті Стефан воєвода... [1])

Найбільш голосний рух став ся в 1490 р., під проводом Мухи. Видко, що рух справді був великий, тільки на жаль дуже мало звісний нам в подробицях. Сучасники оповідають, що „якийсь Муха з Волощини“ збунтував Покутє, підняв тутешчіх селян, так що мав з собою девять тисяч збройного війська з тутешнього селянства, і з ними громив маєтности польської шляхти Не тільки селяне поприставали до нього, але й місцева українська шляхта, як бачимо з одного документу, де згадують ся маєтки, поконфісковані правительством від українських шляхтичів за участь в повстанню Мухи. Підбив він собі землї аж під Галич, і пішов за Днїстер на Рогатин. Польська шляхта була в великім переляку, король скликав всю шляхту в загальний похід, просив помочи від Прусаків. Але зовсім несподівано „більше божою помічю як людською“, як пише оден сучасний біскуп, місцевій шляхті польській удало ся несподівано ударити на військо Мухи, коли він переходив Днїстер; в війську його настав великий пополох, почало тїкати, топили одні одних в Днїстрі, і так рсполошились, що й Муха му-

142. Руїни замку в Галичу.

[1]) Стефан разом з Турками і Татарами набігав на Галичину, силкуючи ся захопити Покутє.

сів тікати. Оден письменник пізнійший каже, що Муха потім збирав ся до нового повстання, але Поляки його вхопили: жінку, до котрої він приходив, підкупили, щоб їм видала його, і та так зробила.

Є також глуха звіства про якогось претендента на Україну, що вислав був воєвода Стефан: сей претендент мав називати себе законним володарем Руси (України) і підіймав повстаннє в Галичині, щоб за помічю султана визволяти її від Польщі, але вхопили його Поляки. Пізнійше, з перших років XVI в. припадком довідуємо ся, що під час походу молдавського воєводи Богдана на Галичину в 1509 р. богато української шляхти з Галичини пристало до нього, як перед тим до Мухи; вони пішли потім з волоським військом на Молдаву, як похід не вдав ся, а маєтки їх поконфісковано. Сї припадково віднайдені звістки показують виразно, що тут також була, по теперішньому кажучи — українська іредента, що старала ся визволити ся з польського ярма за помічю близької їй вірою і духом Молдави. Але проби сї не удали ся, бо Молдавія була за слабка для сього, а український елємент у Галичині був придавлений ще далеко гірше, ніж в вел. князївстві Литовськім Се мусїли побачити тут дуже скоро, і тому слїдом по тих невдалих пробах визволення за молдавською помічю помічаємо ми в Галичині перші виразнійші прояви народньої орґанїзації для оборони своїх прав і для сотворення підстав для національного житя.

143. Руїни Теребовлї.

Обставини українського житя були тут справдї незвичайно сумні. Не було навіть таких можних українських панів як на Волини або в Київщині, у котрих українське культурне житє могло знайти якийсь захист і поміч. Все можнїйше боярство українське в Галичині пропало в XIV—XV в., або потративши свої маєтки серед польських конфіскат, або помішавши ся з польською шляхтою і перейшовши на католицтво, а за тим і спольщивши ся (особливо мішані шлюби з католичками часто служили притокою до того — не раз траплялo ся, що

жених мусів перейти на католицтво до шлюбу). Православному не було ніде ходу, навіть православної присяги в судах не хотїли приймати, тому й не диво, що не оден кінець кінцем махнув рукою тай покатоличив ся „для роскоши панської, для лакомства нещасного“. Зістала ся тільки дрібна шляхта, бідна і темна, яка не мала нї впливу нї голосу, при тім не була організована. Церква православна, ся одинока представителька українського національного житя в тім часї, одинока форма національної організації в тих обставинах, була зовсїм придавлена. З половини XV в. галицька митрополія зіставала ся порожною, і король віддав її в завідуваннє галицькому старостї, а завідуваннє духовними православними справами присвоїв собі львівський католицький арцибіскуп і від себе визначав для їх порядкуваня своїх намісників. Супротивленнє православних духовних зломано силоміць; десятки лїт пізнїйше памятали в Галичинї, як крилошан православних „на поворозах“ водили з Клироса (митрополичої резиденції) та казали їм в брід іти через Днїстер—грозили ся їх потопити, як будуть далї противити ся.

І саме від заходів коло відновлення православної єрархії зачинають ся змагання галицького громадянства до національного відродження, по тім як надії на заграничну поміч розвіяли ся. Вони стають слїдні з початком 1520-х років, почали ся мабуть значно ранїйше, заняли кільканадцять лїт, поки удало ся добити ся від правительства позволення, щоб митрополит київський поставив владику для галицької епархії. Неймовірно читати навіть про те, якими дорогами мусїли ходити за сим позволеннєм Галичане—шукати протекції у ріжних панів, що мали впливи на королївськім дворі, оплачувати все щедрими дарунками, платити навіть самому королеви і королевій. За привилей на владицтво мусїли Галичане обіцяти королевій Бонї дати 200 волів, потім за те щоб скасовано права львівського арцибіскупа—роздали 110 волів королеви, королевій і ріжним панам; потім іще 140 волів, поки король дав владиці грамоту...

Головно заходили ся коло сього львівські міщане-Українцї. Вони ж в тім часї добивають ся, аби скасовано ріжні несправедливі заборони, що тяжіли на них: їх не тільки не допускали до міських урядів, але й не приймали до ремісничих цехів, не позволяли шинкувати, торгувати матеріями; не можна було їм мати домів в містї, окрім як тільки в малім руськім кварталї (де теперішня улиця Руська з сусїднїми переулками), не дозволяли їм по за тим же кварталом ходити з церковними процесіями, провожати мертвих з церковною церемонїєю... Навіть православної присяги не приймано в судових справах.

Львівські Українці добивали ся скасовання сих заборон через ріжних впливових панів—між иньшим і через звісного волинського магната Константина Івановича Острозького, гетьмана литовського (котрого дуже шанували на дворі королївськім за його воєнні заслуги, і навіть „як виїмок“ дали йому воєводство троцьке, оден з важнійших урядів). Не жалували й дарунків та хабарів. Але таки мало що виграли і в старій столиці Галичини зістали ся далї „инородцями“, що тільки в своїм кварталї мали сякі такі права.

Не тратили духу через се. Важно було се, що здобули таки собі, не вважаючи на всї перепони, православного владику і осадили його

144-6. Галицькі печатки на срібних перстнях, з скарбу XIV в. („печат (И)ванова“, „печат Скочкова“),

у Львові (1539). Була се нова опорна точка для тодїшнього національного житя. Заразом реформують церковні братства за для національної орґанїзації.

Такі братства були при церквах здавна—початки їх ішли ще від старих поганських часів, від поганських святощ і ігрищ, куди збирали ся сусїди з доохрестних сїл. Пізнїйше сї села звязали ся коло церкви, справляючи на храм всенародні пири, так звані братчини: варили на те мед і пиво, приймали на пир прихожих гостей за оплатою і збирали ті доходи на церкву. Память про се маємо в новгородських билинах:

Почув то Васенька Буслаєвич—
У мужиків новгородських тих
Канун [1]) варять, пива ячниї,
Пішов Василий із дружиною,
Прийшов на братчину Никольщину: [2])
„Не малую сип [3]) ми вам платимо—
За всякого брата по пяти рублїв,“
А за себе дає пятдесять рублїв—
Отже староста церковний той
Прийма їх в братчину Никольщину—
Зачали пить той вони канун
І ті пива теж ячниї...

Потім, коли правительство польсько-литовське почало поширювати разом з устроєм міст по німецькому праву, також цехові ремісничі братства на німецький взірець, починають міщане українські і білоруські реформувати свої старі братства на подобу тих цехових братств,

[1]) Мед варений на храм. [2]) На св. Миколая. [3]) Пайку.

щоб мати законну форму для своєї орґанізації. Найстарші статути таких реформованих братств маємо з Білоруси з Вильна, а з України з Львова. Львівське братство при головній церкві Успенія, в руськім кварталі, було зреформоване мабуть разом з заведеннєм владицтва. З 1540-х років маємо устави кількох иньших братств, при иньших церквах львівських, списачі на взірець братства успенського. В них постановляєть ся, що до братств можуть приступати сторонні люде, шляхтичі, а ніхто

147. Памятки старого діловодства Галичини, перед заведеннєм польського права: грамота Володислава опольського (зменьшена у двоє) [1]).

своєвільно не може з братства виступати. Братства служили таким чином для орґанізації людей української народности. Львівські міщане, найбільш освічені і сильні, призвичаєні до громадської орґанізації, а заразом найбільш вражені своєю безправністю, дають початок національній орґанізації, розрухують останки православної шляхти, українське духовенство (селяне були зовсім безправні і майже не могли

[1]) Початок: „Во имя Отца и Сына и Святого Духа, аминь. Божьєю милостью мы князь Володиславъ Опольскоѣ земли и Велунъскоѣ земли и Роускоѣ земли господарь и дѣдичь вѣчный землям тѣмъ самодержьць“.....

брати участи в якімсь навіть культурнім руху). Львівські брацтва, а особливо брацтво успенське—стає центром такого нового руху. Ним інтересують ся й покровителї галицької України — воєводи молдавські: вони присилають ріжні дарунки до церкви і на братські пири ріжні припаси братчикам „своїм приятелям“, як їх називають: гроші на пиво і мед, баранів в натурі. Зі Львова такі брацтва поширюють ся по краю, служачи основою національної одности і гуртовання. Змісту для сих гуртів ще не вироблено докладно, але форма була вже готова, а пізнїйші часи принесли й зміст.

50. Початки козаччини. Тим часом як ото князї та магнати східньої України, програвши повстання, тихо сидїли, запобігаючи ласки литовського правительства, вдоволені тим, що їм ще лишало. а в західній Україні, по невдатних виступах молдавських, громадянство взяло ся до організаційної національної

148. Продажа списана 1371 р. перед воєводою львівським, старо-українською мовою (зменьшена у двоє): „Во имя Отца и Сына и Святого Духа, божимъ створѣньемъ оу вѣки, аминь. И стало ся подъ державою великого короля краковьского Казимира и господаря рускоѣ землѣ, и сталося при державѣ пана Оты старосты Рускоѣ землѣ, оже купилъ панъ Вятславъ Дмитровьский дворище и съ землею...

роботи,—на крайнім пограничу тодішнього українського житя підіймала ся нова сила. Значіннє її не можна було ще зміркувати по тих початках і певно ніхто не вгадував, що се наростає національна сила, яка перейме на себе те чого не вміли досягти українські князї та пани, не здолавши потягнути за собою народнїх, анї могло міщанство західньої України, що своїми слабими силами не подужало проломити собі путь серед польського шляхетського панування. Не можна було того збагнути з тодїшнього несеріозного пограничного добичництва — козакування, або „козацтва", як його тоді називали, котрим проявляла себе з початку та нова сила.

Дали ґрунт і обставини сьому новому ніби, а в дійсности старому, тільки в нових обставинах відродженому явищу українського житя події дуже сумні, а саме—нове татарське спустошеннє східньої України, що впало на неї з кінцем XV віку, від кримської Орди.

Я вже згадував, що Татарська орда Бату дуже не довго держала ся міцно—вже з кінцем XIII в., а потім ще більше в XIV вона розлазить ся, і члени ханського роду та ріжні начальники, беки, починають усобиції, підтримуючи сього чи того. І кінець кінцем серед сих усобиць головна татарська орда, так звана Золота, що кочувала над Волгою, ослабла в XV віці зовсїм і західні орди, що кочували в Криму і на низах Днїпра та Днїстра, відірвали ся від неї й утворили осібну орду, котрої хани мешкали в Криму. Перший хто так рішучо відокремив сю орду, був хан Хаджі-ґерай і довершив він сього почавши від 1430-х років. При тім, відриваючи ся від Золотої орди, шукав він опори та помочи сусїднього вел. кн. Литовського, тільки литовське правительство, зайняте своїми справами, не вміло сеї справи відповідно оцінити і не підтримувало Кримської орди скільки небудь енерґічно, а навіть не залишало союзу з ворогами її, ханами Золотої орди. Тому син Хаджі-ґерая Менґлї-ґерай пошукав собі инших союзників—піддав ся під зверхність султана турецького і війшов у приязнь і союз з Москвою. Москва ж все підбивала його на вел. кн. Литовське та посилала йому на се дарунки, і слухаючи її Менґлї-ґерай починає пустошити українські землї, що належали до вел. кн. Литовського і Польщі. Вел. кн. Литовське через те що було зайняте війною з Москвою, та й через своє внутрішнє поріжненнє і упадок, не могло і не уміло досить енерґічно поставити ся против сих татарських нападів. Боронили ся, як могли, місцеві українські князї та пани, але не маючи від правительства майже ніякої помочи, великим татарським нападам не здужали противустати. Весною 1482 р. Менґлї-ґерай, заохочений дарунками і надокучаннями московського вел. князя Івана, аби йшов на Поділє,

або на Київ, вчинив похід на Київщину, здобув Київ, спалив київський замок, понищив київську околицю і з тріумфом післав Іванови золоту чашу і діскос з св. Софії київської. Після того кілька літ пустошив Поділє, а польський король невдалим походом на Буковину роздрочив ще й Турок: Татари, Турки, Волохи разом пустошили Поділє і Галичину. Татари ходили також на Задніпрове, але Москва, маючи на меті забрати Сіверщину, просила їх туди не ходити. Менґлї-ґерай отже, спустошивши Київщину, береть ся до Волини, пустошить також землї Білоруські. Часом Татар при тім громили—так славили ся побіди над ними Мих. Глинського і ще більше Константина Острозького; але частійше орда пустошила землї й виводила здобич зовсім безборонно. Вся Україна, саме повітре її наповнило ся невільницьким плачем, який нинї ще бренить і плаче в наших піснях, на протязї стількох віків:

Коли Турки воювали
Білу челядь забирали,
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дївоньки.
Єдну взяли попри конї,
Попри конї при ременї
Другу взяли попри возї,
Попри возї на мотузї.
Третю взяли в чорні мажі...
Що ю взяли попри конї,
Попри конї на ременї—
То та плаче: „Ой Боже ж мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя росчісує,
Візник бичем розтріпує!“
Що ю взяли попри возї,
Попри возї на мотузї,
То та кричить: „Ой Боже ж мій,
Ніжки мої біленькії!
Не мати вас умиває,
Пісок пальції розїдає,
Крівця пучки заливає!“
Що ю взяли в чорні мажі,
То та кричить: „Ой Боже ж мій,
Очка мої чорненькії.
Стільки країв проходили,
А білий світ не виділи“...

Люде почули себе безборонними. Литовське правительство, замість боронити ся, хотїло відкупити ся дарунками, згоджувало ся навіть від кождого чоловіка дань щорічну давати—чого й за татарської неволї не бувало; намовляло Татар пустошити Московщину і кінець кінцем осягнуло тільки те, що орда однаково стала пустошити і московські і литовські землї. Київщина по обох боках Днїпра від сих нападів спустїла майже зовсім. На Полїсю, коло Овруча, Чорнобиля, сидїли ще села; але від Київа почавши далї на полудне тільки де котрі замки тримали ся і люде, котрі не повтїкали відси далї на північ та захід, в безпечнїйші сторони, мешкали тільки при тих замках і відси ходили на лови та господарили. Спустошеннє було гірше від часів Бату, далеко гірше.

Зажурилась Україна, що нїде прожити—
Витоптала Орда кіньми маленькії дїти.
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана пігнала.

Подпіпровє стало просто пусткою. Здичіло і вибуяло за кількадесять літ, як якийсь дикий край.

Але власне сї роскішні дикі пустинї, сей край хрещеного світа, що й прозваний був через те україною, манив до себе людність, тому що не було тут нї господаря нї пана. В записках з XVI в. повно пишних, часто дуже перебільшених оповідань про тутешнє дозвіллє й богацтво дикої запущеної природи. Земля, кажуть, дає там неймовірні урожаї, вертає посів до сто раз; сїяти що року не треба—од ного року посіяти, уродить і на другий, а дасть одного року і другий і третїй урожай; лишити плуг на полї, то він за два—три днї так обросте, що тяжко його знайти. Трава на пастівнях така висока, що волів ледви видко в нїй, як пасуть ся: часом навіть і рогів з трави не видко. Бжоли така сила, що не тільки в дуплах дерев, а навіть в ями наносить меду, і не раз доведеть ся провалити ся в таку медову криницю. Ріки повні рибою, нечувана сила осетрів і иньшої риби йде з моря в ріки, так що під час того її руху списа можна встромити в воду—буде стерчати як у землї у тій масї риби. Звіря в лїсах і степах така сила, що диких биків, коней та оленей бють тільки задля шкіри, а мясо ки-

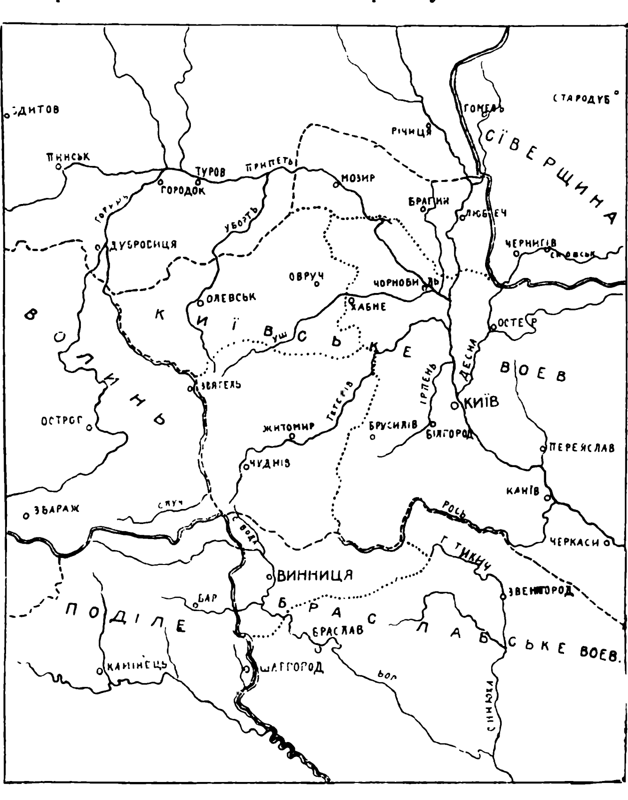

149. Поднїпровє в XVI віцї.
Границя Литви з Польщею і Москвою --- границї воєводств границї повітів.

дають. Диких кіз стільки набігає з степів в ліси на зиму, що бити можна їх тисячами. Птахів сила неймовірна, так що весняною порою хлопці цілі човни набирають яєць диких качок, гусей, журавлів, лебедів. І таке иньше...

В сих оповіданнях богато переборщено. Але вони дають нам понятє про се київське дозвіллє. І воно притягало до себе людей смілих і відважних, котрі не бояли ся йти в дикі степи, на зустріч Татаринови—готові були бити ся з ним, аби тільки користати з богацтва й свободи тої безпанської землї. З Київського Полїся і з дальших земель--з Волини, з Білоруси, кождої весни сунула сила людей до Київщини і росходила ся по тутешнїх просторах, займаючи ся ловлею риби, звіра, пасічництвом. Збирали ся в ватаги, вибирали собі отамана, запасали зброї й усякого припасу і з ранньої весни рушали в степові „уходи", щоб там господарити до пізньої осени, а потім з запасами меду, риби, шкір, коней чи иньшої худоби вертали „на волость". Але на волости чекали їх урядники старостинські і за право користання з „уходів" відбирали добру пайку на замок, і то найкращої здобичи. Тому сміливійші не вертали ся на зиму до замків, а зимували в степу. Иньші зіставали ся зимувати при поднїпровських замках, иньші вертали ся до дому. Для одних се був спосіб поправити своє господарство, вибравши ся раз -другий в степи на здобич; иньші втягували ся в таке уходництво, воно ставало для них звичайним джерелом прожитку, й вони лишали ся поблизу, при котрімсь замку, або і в степах.

Звало ся се козацтвом, а ті що ним промишляли—козаками. Офіціально се означало промисли в степових уходах, рибальство, ловецтво і бжільництво. Але з такої офіціальної стежки воно звичайно переходило на неофіціальну, що звала ся „лупленнєм чабанів татарських" або турецьких. Вистерігаючи ся Татар в степах, в кождій хвилї приготовані відборонити ся від їх нападу, наші промисловці не минали також нагоди поживити ся і собі від Татар, коли по своїй стороні чули силу й перевагу: погромити невеличку ватагу татарську, застукавши її де небудь в пригіднім місцї, відогнати татарський табунець, або овець стадо, тай пограбити караван купців турецьких чи вірменських, якогось післанця московського або й литовського, післаного „з подарунками", або й городок турецький чи татарський погромити. Відси й назва козацька: слово козак широко розповсюднене у народів турецького кореня; воно було уживане у Половців і досї вживаєть ся у турецько-татарських народів, а значить волоцюгу, що промишляє війною й розбоєм. Прикладало ся воно до степових волоцюг татарських, перейшло й на наших українських.

Назва була новою в приложенню до українських степовиків: вони звуть ся козаками в наших джерелах тільки з кінцем XV віку; але саме явище—те степове добичництво у нашого народу на степовім пограничу давнє-давезне. Се ті колишні Анти, що з Болгарами та Аварами ходили в походи на землї візантийські. Се ті бродники, що волочили ся по степах подонських та поднїпрянських в часах половецьких. Се берладники та „вигонцї галицькі", що товкли ся над Днїстром та Дунаєм в XII - XIII в., займаючи ся рибальством, а при оказії—і війною. Се ті „хоробрі кметї" пограничники, прославлені Словом о полку Ігоревім, де Всеволод князь курський хвалить своїх вояків:

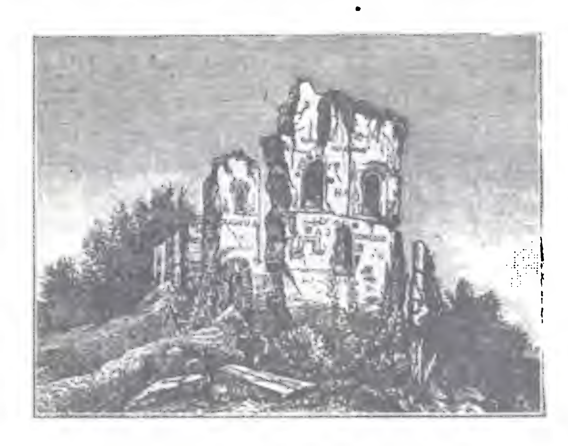

150. Київські руїни: Десятинна церква.

А мої Куряне—то вояки славні,
Під сурмами сповивані,
Під шоломами випещені,
З кінця спису годовані,
Дороги їм відомі,
Яруги їм знаємі—
Луки у них напружені,
Сагайдаки відчинені,
Шаблї їх вигострені—
Скачуть наче вовки сїрі в полї
Шукаючи собі чести, князю слави.

Явище старе, дістає тільки нову назву, і в нових обставинах—через те що такий величезний простір вийшов з звичайних порядків житя, громадських і полїтичних, з під нагляду правительства, з володїння боярського і панського,—могло воно тепер розвинути ся ширше й буйнїйше ніж коли небудь давнїйше.

51. Козаччина і козацькі походи в першій половині XVI в. Про козаків в чорноморських степах чуємо в XIV і XV вв., але се козаки татарські, або неясні що до своєї народности. Такі звістки, де говорить ся безсумнївно про наших українських козаків, маємо тільки з 1490-х рр. В 1492 р. хан кримський жалуєть ся, що Кияне й Черкасці погромили татарський корабель під Тягинею, і в. кн. литовський Олександр обіцяє пошукати того межи козаками на Українї. На другий рік кн. Богдан Глинський, староста черкаський, погромив турецьку кріпость Очаків, і хан сих людей називає козаками. В уставнїй грамотї Київу,

виданій 1499 р., згадують ся козаки, що з верхових городів ідуть в степи по рибу і потім відти вертають ся через Черкаси й Київ з рибою свіжою, вяленою й солоною. Бачимо отже козаків в ріжних ділах: як степових промисловців, як самовільних добичників і як дружину пограничного старости, що з ним іде громити турецький город. В подібних обставинах виступають вони і в иньших звістках з початку XVI віку.

Але загалом згадують ся козаки з початку рідко. Се тому що козацтво тоді—тільки зайнятє, а не якась осібна верства людей. Хо-

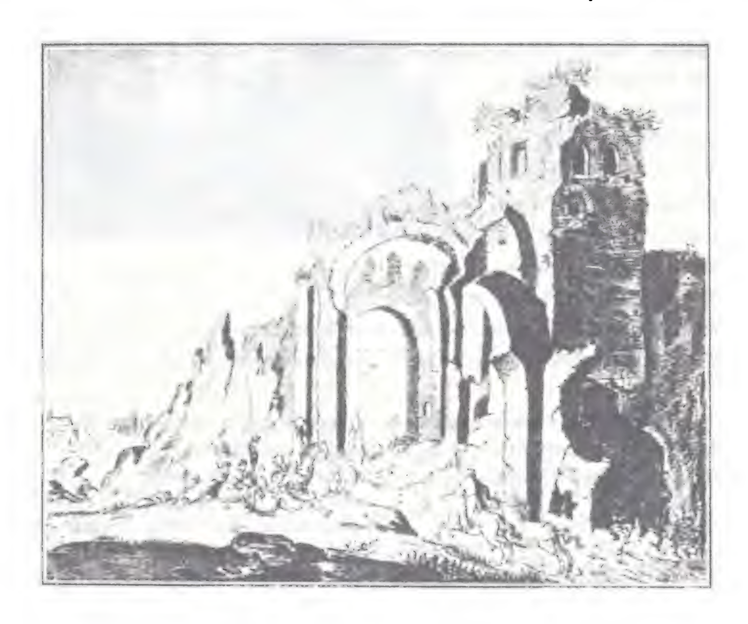

151. Київські „золоті ворота“, з малюнка 1651 року.

тять в козацтво міщане, селяне, старостинські служебники, бояре і паничі. Але дуже мало ще людей, які б спеціально козацтву віддавали ся, які б були козаками, а не чимсь иньшим. Тай взагалї людности на Дніпровій дорозї від Київа на полудне, де осїдала козаччина, в тім часї дуже мало.

В пізнійших переказах з козаччиною звязують ся спеціально імена деяких старост і намісників пограничних, особливо Остапа Дашковича, що був намісником канївським і черкаським десь від року 1510 і до смерти своєї (1535), і Предслава Лянцкороньского, що був старостою в Хмельнику на Поділю в тих же часах. Вони попали потім в

реєстр козацьких гетьманів, як найперші гетьмани, але на правду були тільки пограничними старостами, що місцевих козаків, то значить людей охочих до козакування, уживали в своїх походах в степи, на Татар, на турецькі городи: такі походи називали ся „козацтвом". Займали ся тим майже всї пограничні старости, почавши від згаданого вище Богдана Глинського, а також ріжні пани пограничні з Українців і нанавіть з Поляків (з Поділя), під головним проводом найбільшого майстра сеї пограничної боротьби кн. Конст. Острозького. Дійсними ватажками козацькими вони не були, і навіть давали ся козаччині не раз дуже в знаки, обкладаючи її великими поборами за право ходити в степові уходи, забираючи від неї здобич то що. Але про них в наших тодїшнїх джерелах більше чувати як про дійсних козацьких ватажків, що лиш де не де припадком згадують ся, як провідники сміливих козацьких походів на татарські улуси, на городи турецькі — напр. Карпо Масло з Черкас, Яцко Білоус з Переяслава, Андрушко з Браслава і Лесун, що виступають в звістках 1540 років. Їх дїлами не цікавили ся сучасні лїтописцї, і погром Очакова Карпом з товаришами навіть не згаданий в них. Тим часом похід Лянцкоронського на Очаків, походи на Татар Дашковича гучно прославляли ся і тому пізнїйші історики козаччини взяли їх за перші виступи козацькі, хоч сучасники навіть не згадують при тім імени козацького (його прикладено вже пізнїйше).

152. Князь Константин Іванович Острозький, гетьман в. кн. Литовського.

Але козаччина правдива — се не були ті богаті паничі, що для слави та гонору вважали потрібним теж забавити ся „козацьким" походом в степи, на татарські улуси (як тепер їздять стріляти звіря куди небудь в Африку або Азію) — був той бідний, неоселий, відважний люд пограничний український, що промишляв козацтвом. Він старав ся яко мога

вирвати ся з під тяжкої руки пограничних старост та їх урядників, що всевластно правили в подніпрянських та побожських землях. Тут йому було несвобідно і тїсно; повстання, які людність підіймала нераз против сих старостів, кінчили ся переважно без успіху, тому що сеї воєнної козацької людности було ще тут мало. Неможучи свобідно орґанїзувати ся в пограничних городах, або як тодї називали—„на волости", козаки де далї все міцнійше осїдали ся в степах, освоювали його, творили собі там свої гнїзда козацькі. В 1550-х роках уже старости скаржили ся на зменьшеннє доходів з уходів, тому що козаки осїдають в степах—„живуть там завсїди, на мясї, на рибі, на меду з пасїк, і ситять там собі мід як дома" (не платячи старостам нїчого). Правда гірке й трудне було те степове житє; приходило ся не раз терпіти голод і з холоду примирати, або з степів прибивати ся до поблизького замка, старостинським пахолкам в зуби. Не раз без слїду пропадали сї козаки в степах, захоплені несподївано татарським нападом, забрані в неволю, або побиті, як співаєть ся:

153. Нагробник кн. Константина Острозького в Печерскім монастирі в Київі.

Ой три лїта, три неділї,
Як козака в лісї вбили,
Під явором зелененьким
Лежить козак молоденький—
На нім тїло почорнїло,
А від вітру струпішіло.
Над ним коник зажурив ся,
По колїна в землю вбив ся...

Або звісна пісня про смерть безрідного козака:

Понад сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає, не гадає.
Що на його молодого,
Ще й на джуру малого
Біда настигає...

То не верби лугові зашуміли,
Як безбожнії ушкали (добичники
бісурменські) налетіли,
Хведора безрідного,
Отамана курінного,
Постріляли, порубали.

52. **Початок Сїчи.** В таких суворих обставинах не могла ширити ся козаччина панська, тільки простонародня—з того народу, котрого панська неволя та старостинська рука на волости так притискала, що був готов терпіти навіть ту біду степову—аби на свободї. Вона держала ся в степах і ставала в них все твердшою ногою.

Козаки ставили собі для безпеки від Татар „городції" й засїки чи „сїчи" в придатних місцях, звязували ся у все більші звязки між собою, перетворяли ся в великий козацький союз, що панував над цїлим так званим „Низом Днїпровим", а центром його стає Запороже, днїпровські околиці понизше порогів, добрі тому що за віддаленнєм були зовсїм неприступні старостам литовським і польським, а з другого боку завдяки неприступним плавням і лїсам очеретів неприступні й з моря, для галєр турецьких (див. карти низше).

В 1550-х роках оден з княжат українських Дмитро Вишневецький, пробуваючи між козаками, дає почин до постійного укріплення на Запорожу, яке б служило міцною точкою опертя для всеї козаччини, та хоче з неї зробити силу полїтичну, з якою б рахували ся сусїднї держави і правительства. Почавши в 1540-х роках звичайним панським козакуваннєм, як иньші пограничні паничі, він не закинув козацтва й далї, як то робили вони—щоб зайняти ся звичайними панськими дїлами Навпаки, серіознїйше розглядаючи ся в українських обставинах, рішив він звязати свою долю з Низом і його козаччиною. Перед усїм задумав поставити за порогом кріпость, котра б дала опору проти Татар і помогла б опанувати міцно Днїпровий Низ, вибивши відти Татар і Турків. Гадка про побудованнє такої кріпости на Низу Днїпровім підіймала ся не раз уже й перед тим. Вже коло 1520 р. українські старости й намісники проєктували, щоб правительство взяло в свою службу козаків і поставило з них залогу на Низу против Татар; але на се не знайшло ся грошей і так справа пропала. Потім, в 1530-х роках справу пригадував польсько-литовському правительству Дашкович, радячи для забезпечення України побудувати на Запорожу замки й тримати там козацьку залогу. З того також нічого не вийшло, але тепер те, на що не спромогало ся правительство, взяв на себе і

сповнив дійсно український пограничник. Дмитро Вишневецький десь коло р. 1552 справді поставив замок на Хортиці й обсадив його козацькою залогою. Вел. князя і короля тодішнього Жиґимонта-Авґуста просив, щоб запоміг його припасом і всякими иньшими засобами. Заразом шукав порозуміння з Туреччиною: сам їздив туди, мабуть шукаючи способу, щоб Туреччина прийняла його під свою зверхність та не уступала ся за Татарами і не мішала ся в боротьбу з Кримом, що задумував тоді Вишневецький. Чи договорив ся він до чогось з Турками, не знаємо, але від польсько-литовського правительства таки не міг добити ся помочи: на такі справи там ніколи не було грошей, та й з Татарами зачіпати ся боялись, і навіть думали якимсь хитрим способом звести Вишневецького з Низу та післати його з козаками на ливонську війну.

Тоді Вишневецький звернув ся до Москви, представляючи, як би було добре помирити ся Москві з Литвою та спільними силами знищити Кримську орду, що нищила і литовські і московські володіння, ще й брала від обох держав річну данину! За його радою московське правительство рішило ся спільно з козацьким військом ударити на Крим і 1556 р. вислало своє військо, що зійшовши ся на Дніпрі з козаками ударило на кримські городи Аслам-Кермен і Очаків (див карту 158). Замків одначе не взяло, тільки побило та в неволю забрало багато Татар та Турків. Се розгнівало хана і він напосів ся знищити нове козацьке гніздо. З початку закликав Вишневецького до себе, але як той не здав ся на се, хан зимою з усею силою пішов здобувати Хортицький замок. Три тижні облягав його з усею ордою, але ж не зміг узяти й пішов назад ні з чим. Вишневецький, сповіщаючи про се короля, просив прислати йому людей і стрільби всякої, але король боявсь устрявати в се діло. Тим часом хан на літо прийшов знов, і вже не сам: прийшло на човнах військо турецьке, прийшла поміч волоська, обложили Хортицю, і Вишневецький не міг утримати ся: не стало провіанту, козаки стали розбігати ся; мусів уступити ся до Черкас.

Побачивши, що нема помочи від Литви, Вишневецький поїхав сам на Московщину, призводити її до згоди з Литвою і до боротьби з Кримом. Час був для того справді дуже добрий. 1558 р. Москва вислала Вишневецького з своїм війском на Крим; хан не відважив ся стати против і забрав усю Орду до Криму, за Перекоп. Вишневецький зістав ся літувати в Аслам-Кермені й збирав ся відси йти з козаками і Москвою за Перекоп. Але з Москви його покликали, не хотіли далї його тримати на Дніпрі: післали в Крим своїх московських воєвод, а Вишневецькому казали з Кавказу ударити на Крим, а далї й зовсїм

відложили гадку про війну з Кримом. До згоди між Литвою і Москвою не прийшло—навпаки, вони розсварили ся за Ливонію і між ними скоро зачала ся за се війна, і знов кождий почав запобігати кримського хана та напускати на свого ворога. Вишневецький побачив, що і в Москві нічого не дібєть ся і вернув ся назад на Україну (1561). Замішав ся потім в усобицю молдавську і вибрав ся туди з козацьким військом; покликали його туди Волохи, але зрадили, й Вишневецький попав ся в неволю; відіслали його до Царгорода і там убили. На Україні і в сусідніх краях ходило богато оповідань про сю несподівану смерть. Оповідали, що Вишневецького повісили за ребро на гак, і він висів так три дні, але не жалів ся й не просив ся, а ще насмівав ся з Турків та лаяв Магомета їм на злість, так що вони, не витримавши, застрілили його й тим скоротили йому муку. Звісна пісня донесла память сих і иньших ще переказів, оспівавши Вишневецького під іменем Байди і зробивши з нього гуляку-Запорожця, що якимсь способом заблукав до Царгорода:

154. Дмитро Вишневецький (пізнійша картина з Вишневецького замка).

В Царгороді на риночку
Ой пє Байда мід-горілочку,
Ой пє Байда—та не день не два,
Не одну нічку тай не годиночку.
Цар турецький к йому присилає,
Байду к собі підмовляє:
„Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь ми лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!"
— „Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!"
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повисіте,
На гак ребром зачепіте!
Ой висить Байда тай киває ть ся,
Та на свого джуру поглядаєть ся:
„Ой джуро мій молодесенький,
„Подай мині лучок та тугесенький:
„Ой бачу я три голубочки,
„Хочу я убити для його дочки!"
Ой як стрілив—царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку—в головоньку".

Так Вишневецький згинув марно, не здійснивши своїх плянів. Але діяльність його не пройшла дурно. Не тільки його гадка про сотвореннє міцної опорної точки за порогами здійсняєть ся в пізнійшій запорозькій Січи, котрої він був немов духовним батьком, але і в пізнійшій козацькій політиці чують ся відгомони смілих гадок Байди про можливість для козаччини, опираючи ся на Литву, Москву, Волощину і навіть саму Туреччину, грати ширшу політичну ролю й розвивати свої сили, користаючи з спільности інтересів то одної то другої держави. Друга половина XVI в. стає часом, коли козаччина незвичайно скоро зростає в силах, організуєть ся, поширює незвичайно свій політичний виднокруг, сферу своєї діяльности. І в сім були впливи не тільки пригожих зверхніх обставин, що надавали козаччині незвичайного значіння, підіймали її високо в очах громадянства свого й чужого та зміцняли її небувалим притоком свіжих сил. Була велика зміна в самім власнім почутю козаччини, в її самосвідомости, в тім що від старого „луплення чабанів татарських“ брала ся вона до широких політичних плянів, до незвичайно сміливих діл.

53. Орґанїзація козацької верстви. Мусимо собі представити, яке незвичайне вражіннє робила мала горстка козацька, що з голими руками, можна сказати, не роспоряджаючи ні кріпостями, ні запасами зброї, ні грошевими засобами, так сміло хапала ся пащі хижого бісурменського звіря, що дер сучасну Україну, смоктав кров з неї і сусідніх земель і в страху держав сусідні держави, які перед тим вважали себе такими сильними, побідними, могутними. Не тільки Україна, а вся східня Европа, всі сусідні землі жили під тяжкими вражіннями турецьких завойовань, котрим ніщо не могло противстати, і татарських спустошень, які зробили цілу східню Европу одною невільницькою кошарою, з котрої татарські загони свобідно і незборонно гнали табуни невільників на кримські торги, наповняючи звідти невільником Туреччину, Італію, Францію, Іспанію, африканське побереже, трохи не весь світ тодішній.

„Торгують невільником у всіх містах Криму, але найбільше в Кафі“, пише литовський письменник з половини XVI в. „Трапляєть ся там, що цілі юрби нещасливців, запроданих в неволю, женуть просто з торгу на кораблї, бо місто лежить коло дуже доброї морської пристани, і тому Кафу можна назвати не містом, а ненаситною, поганою безоднею, що пожирає нашу кров“.

Думки про полоненників, невільників, їх нечувані, безвихідні страждання, їх тугу за рідним краєм опанували сучасну творчість, відтиснувши на далекий плян иньші теми. Чоловік став іграшкою долї, яка

в одну мить робить з вельможного пана нужденного невільника, з побожних християн недовірків бісурменських, кидає сестру в обійми потурнака брата, стару мати в неволю її сина, що потурчив ся й забув уже рідний край. Нечуваною силою напруженого народнього почутя сї теми, що такою марою навязли тогочасним людям, перекинуто через десятки поколїнь до наших часів, так що вони дають і нам понятє

155. Кафа (теперішня Феодосія).

про страшенні гнїтючі образи, під вражіннєм котрих жив, котрими був опанований тодїшнїй Українець. Се невільницькі псальми, як їх називали наші кобзарі—

Покланяєть ся бідний невольник із землї турецької,
Із віри бусурменської у городи християнськиї,
До отця, до матусї—
Що не може він їм вклонити ся,
Тільки поклоняєть ся голубонькам сивеньким:
„Ой ти, голубонько сивенький,
Ти високо літаєш, ти далеко буваєш!
Полети ти в городи християнськиї, до отця мойого, до матусї—
Сядь пади, на подвірі отцовськім жалібненько загуди,
Об моїй пригоді козацькій припомяни!
Нехай отець і матуся мою пригоду козацькую знають,
Статки маєтки збувають, великиї скарби збирають,
Головоньку козацькую із тяжкої неволї визволяють.

А вічне закінченнє тих пісень—молитва:

Визволь, Боже, бідного невольника
На святоруський берег,
На край веселий,
Між народ хрещений!..

І от раптом против сього ворога тяжкого, страшного, необорного виривається ся гольтіпака козак, стає на його страшний „чорний шлях“ -

Ой полем битим килиїмським
Та шляхом битим ординським.
Ой там гуляв козак Голота—
Не бояв ся ні огня, ні меча, ні всякого болота.
Правда, на козакови шати дорогиї—
Три семирязї лихиї:
Одна не добра, друга не гожа,
А третя й на хлів незгожа.
Правда, на козакови шапка бірка—зверху дірка.
Травою підшита, вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.

Сміливо кидається ся він з своєю убогою зброєю на пишного добичника—Турчина:

На присішках став,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця в груди посилає.
Ой ще козак не примірив ся,
А Татарин ік лихій матери з коня покотив ся.
Він йому віри не донїмає,
До його прибуває,
Келепом межи плечі гримає,
Коли ж огледить ся, аж його духу не має.
Він тоді добре дбав, чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував:
Одежу істягав, на свої козацькі плечі надївав;
Бархатний шлик іздіймає,
На свою козацьку голову надїває.
Коня татарського за поводи взяв,
У город Сїчи припав,
Там собі пє, гуляє, поле килиїмське хвалить-вихваляє:
„Ой поле килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленїло,
Як ти мене при нещасливій годинї сподобило!“

Сей голяка в лихій семирязї (сермязї) і вязових постолах—се та козаччина гола і боса, яка ні з чим кидається ся на бісурмена, що вже встиг зробити з ловів на українського невільника зовсїм звичайний промисел: богаті Татари й Турки з чорноморських міст позичають голоті татарській гроші на коней і з лихвою потім відбирають їх собі невільником. Козаччина зганяє з степу сих татарських промисловців, розганяє їх табуни й стада, котрими посїли степи, громить чорноморські городи—осїдки бісурменства, оселї тих торговців турецьких, ринки невільничі, та визволяє ватаги невольника

156. Переправа Татарина через воду (рисунок Бопляна).

На тихі води, на ясні зорі, у край веселий, в городи християнськиї.

Страшенне се робило вражіннє взагалї, а особливо в народї українськім, так—здавало ся—вже безповоротно забитім і задавленім.

І не так ті перші походи, де козаки йшли, завербовані старостами чи богатими пограничними панами, а пізнійші самовільні походи козацькі, що починають ся в середині XVI в., власними засобами, не тільки вже без панської помочи, але навіть і против гострих заборон правительственних. Правда, Турки, та й саме правительство литовське довідувало ся, що невважаючи на заборони, пограничні старости й пани таки помагають далї козакам і покривають їх, ділячи ся з ними добичею так як турецькі купці з Татарами. Але ся поміч чи покриваннє мало було звісне і не грало особливої ролї в козацьких походах—не від того вони залежали.

157. Козак побідник (малюнок XVIII в.).

Нарід увірив в силу козацьку. Козаки стали його героями, оспівували ся в піснях і виростали в надлюдські образи в переказах. І разом з тим, як люде переймали ся вірою в необорну силу козачу, до козаччини горнуло ся все більше людей, все зростало число таких, що ставали козаками на все житє. Росла й відокремляла ся цїла осібна верства козацька. І не хотячи зовсїм—приложило до сього своїх рук саме правительсто отими самими своїми заборонами походів козацьких та ріжними заходам коло того, аби їх перепинити.

В початках правительство піддало ся гадкам місцевих урядників, що за помічю козацтва радили розпочати боротьбу з Ордою, і думало про те, якби розложити козацькі залоги на Низу й спинити ними

напади татарські. Але потім злякало ся, коли Орда почала жалувати ся на козацькі напади й свої наїзди оправдувала тим, що се вона відвдячуєть ся за козацькі погроми. Починаючи від р. 1540 правительство литовсько-польське раз у раз наказує своїм старостам та намісникам і панам пограничним, аби не помагали козакам; заходить ся козаків переписати на реєстр і віддати їх під пильний нагляд; забороняє пускати їх в степи на добичництво: каже переглядати, хто з чим з степів вертає, і коли б у кого показала ся здобич татарська—тих суворо карати.

Одначе пограничні урядники й пани не дуже слухали, бо знали, що Татари тільки на козаків складають, а коли чим можна приборкати Орду—то тільки козаччиною. Через те дивили ся крізь пальці на козацькі походи—правда, що за те відбирали у козаків їх найкращу здобич. А як брали ся справді козаків гамувати, то з того виходило тільки те, що козаки ще меньше замків держали ся, а все більше осідали ся в степах. Списати їх та під погляд узяти не вдавало ся, бо й мало ще було таких, що справді були козаками й більше нічим; таких під час переписей 1552 р. не нарахували і пятисот душ, а козакувати ходив ріжний люд—з міщан, з селян, з дрібної й більшої шляхти. Про те правительство своєї гадки не покидало і кінець кінцем для погамовання козаччини задумало завести над ними осібне начальство. Коли в 1560-х роках Турки почали знов дуже скаржити ся на козацькі напади та грозити ся Литві й Польщі, король закликав козаків, аби вони вийшли з Низу до замків пограничних: там їм буде служба і за службу платня, а завести з ними порядки поручив гетьману польському (саме під той час Київщину прилучено вже до Польщі). Гетьман настановив над козаччиною осібного начальника і судю, щоб той пильнував порядку у всій козаччині і в тій—котру взято було на платню і службу королївську, і в тій яка собі далї лишала ся без платнї. Порядку одначе з того не побільшало, бо й тим, що взято на платню, грошей не платили, а ще більше козаків лишило ся поза тим королївським козачим полком і промишляло собі далї як уміло. Далї йшла жвава війна на пограничу: Татари набігали, козаки їм відвдячували ся, нападали на кочовища татарські й городи турецькі, мішали ся в волоські усобицї—стежкою вказаною їм Вишневецьким. На його місце зявив ся у них иньший ватажок з волинських княжат, Богдан Ружинський, що також вів зносини з Москвою, дістаючи відти засоби для боротьби з Ордою, і вславив ся сею боротьбою на Українї—поки не наложив головою, здобуваючи Аслан-кермен (дивись карту 172). Його то, як думають, оспівує пісня:

Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане!
Да чомуж ти у чорному ходеш, да у чорному оксамиті?
—„Гей були в мене гості Татарове—
„Одну нічку ночували, стару неньку зарубали,
„А миленьку собі взяли.
„Гей сїдлай, хлопче, коня, коня вороного,
„Татар швидко доганяти, миленькую одбивати!“.

Між ватажками, що водили козаків на Молдаву, вславив ся особливо Іван Підкова, що захопив молдавське господарство в 1577 р. Полякам удало ся потім його вхопити і стято його у Львові, на заспокоєннє Турків, але се не відстрашило козаччину від дальших таких походів.

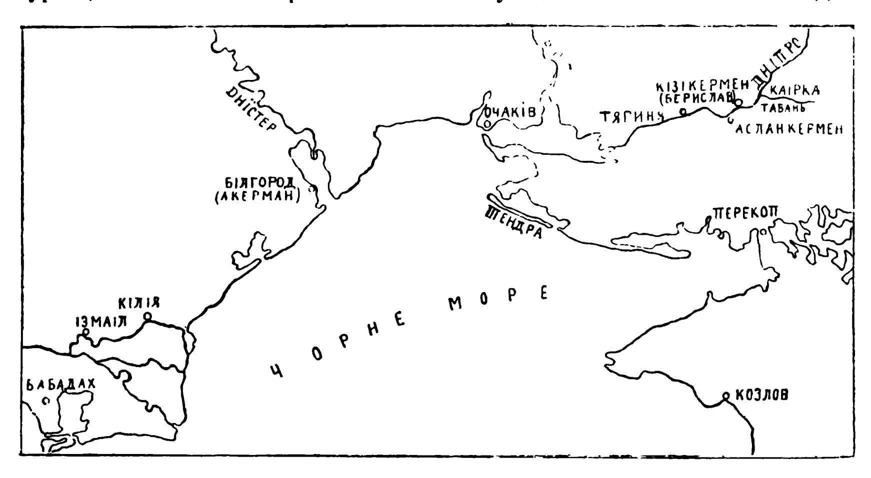

158. Черноморське побереже.

Польське правительство писало листи до козаків, забороняючи тих походів, грозило карами та наставляло все нових начальників і поручало їм набирати козаків в королївську службу, щоб вони иньшу козаччину гамували та від наїздів на землї турецькі й татарські стримували. Особливої слави по між тими розпорядженнями набрала потім реформа вчинена королем Стефаном Баториєм: з неї виводили всякі пізнїйші порядки козацькі, які Баториєви і не снило ся заводити. На дїлї Баториєві розпорядження мало ріжнили ся від попереднїх і пізнїйших, які робили королї, щоб завести порядок між козаками. Порядку одначе, з них не виходило нїякого, а виходило що иньше:

Настановляючи над козаками осібних начальників, правительство виймало їх заразом з-під власти звичайних властей: старост і міських урядів. Козаки на тїй підставі виводили, що коли хто козак, то над ним

нема ніякої власти, тільки козача. Але при тім своєю властю признавали не тих начальників, що їм правительство наставляло, а своїх виборних.

Правительство брало собі в службу козаків і обіцяло їм платню платити (хоч звичайно не платило). Козаки всї покликали ся на те, що вони служать королеви, становлять військо королївське, і на тій підставі домагали ся тих самих прав, які мало військо польське, або які воно собі присвоювало.

Посилаючи ся на королївські постанови, та по своєму їх толкуючи, на свою користь обертаючи, козаки на тих королївських розпорядженнях, що видавали ся для приборкання козаччини, опирають претенсії свої на ріжні свободи і привилеї козацькі. Далї-далї виростають понятя такі, що козак має бути чоловік вольний, нікому не підвластний, до нічого не обовязаний крім боротьби з ворогами пограничними. Хто пристав до козаків, той стає чоловіком вільним, не підлеглим нікому окрім виборної власти козацької.

159 Іван Підкова, малюнок сучасника.

Сих своїх прав і претенсій боронять козаки всїми способами, а що стає їх все більше і всї їх боять ся на Україні і до оборони від Татар потрібують, то по трохи таки права козацькі починають признавати ся і місцевими панами і начальством.

Так творить ся з кінцем XVI в. верства козацька, званнє козацьке, і сила народу починає приставати до козаків на те, *щоб користати з прав і свобід козацьких*. А козаччина з тим стає силою суспільною, *соціальною*.

54. Прилученнє східнїх українських земель до Польщі. Саме під ту хвилю як козаччина починає набирати сили і підіймати голову, претендуючи на ріжні права і свободи, і під покров „присуду козацького" починає удавати ся міщанська й сїльська людність, щоб вибити ся тим способом з важкої кормиги панської,—стали ся важні події, які погнали широкою хвилею народ український з Західньої України в козацькі сторони і в ряди козацькі і піднесли незмірно силу і значіннє козацтва. На сих подіях мусимо спинити ся, щоб порозуміти сю зміну в житю України: як раптом оживають східно-українські пустинї, як на них зростає поволї необорна сила козацька, і під її покров переносить ся те національне житє, що почало розвивати ся в західнїй Україні, але стріло ся з тяжкими перешкодами шляхетського панования.

Перша важна подія—що Україну східню, подніпрянську звязано тіснійшим звязком з західньою, через прилученнє земель волинських і київських і задніпрянських до Польші, 1569 році. Подія ся спала несподівано не тільки на українську суспільність, але й на саме правительство, і тому тільки згодом дала почути свої наслідки.

Після того як стара суперечка за Волинь відшуміла, ніщо, як здавало ся, не віщувало великих змін у відносинах Литви і Польщі (див. гл. 47). Литовські пани раді були звязку з Польщею, але пильнували, щоб окремішність вел. кн. Литовського була задержана, аби в нім правити собі по своєму. За вел. кн. Олександра, користаючи з того що Польща тоді потрібувала литовської помочи на Турків, пани литовські добили ся навіть, що списано нову грамоту унії з пропущеннєм тих слів про прилученнє і інкорпорованнє Литви, що були в старих грамотах. І великі князї литовські, бувши заразом королями польськими, зміркували, що для їх роду се вигіднїйше, щоб вел. кн. Литовське вважало ся осібною державою, бо так великокняжий стіл переходив дідично, з батька на сина, а в Польщі шляхта пильнувала, щоб король був вибираний, і не дуже можна було покладати ся на її вибір. Поки вел. кн. Литовське мало свого великого князя, се потомкам Ягайловим давало заручку і на польську корону, і се було їм на користь. І так стояли діла до 1560-х років. Аж тоді виходить у тім зміна. Тодїшнїй король і великий князь Жигимонт-Август синів не мав і вже не сподївавсь, так що про наступників йому було байдуже А Литву під той час війна з Москвою дуже притисла, і король думав, що краще її звязати в одну державу з Польщею--буде їй лекше. Також і шляхта литовська, що незадовго перед тим дістала голос в соймі (парляменті) литовськім, стала добивати ся тіснійшого зєднання з Польщею, щоб дістати від неї поміч в війні й собі тягарі воєнні полекшити. Та й більших прав собі з того надіяла ся, як Литва стане одною державою з Польщею, бо в Польщі шляхта вже визволила ся майже від всяких тягарів і обовязків. І от король і шляхта зверху і знизу починають натискати на литовських панів, щоб не противили ся тісніїйшому зєднанню Литви й Польщі. Король, починаючи від р. 1562, раз-у-раз скликає спільні сойми Польщі й Литви у сїй справі та настає на литовських панів. Але ті держали ся дуже уперто, користаючи з своїх впливів на шляхотських депутатів, не допускали їх до безпосередньої участи в справі, а навіть дещо попустивши на соймі 1564 р., потім свої уступки взяли назад. Коли ж на соймі, що почав ся з кінцем 1568 р. в Люблині, вони помітили, що король, під намовою польських своїх дорадників, хоче на них натиснути, щоб засїли разом з Поляками всї

в спільнім соймі, то литовські пани в ночи під 1 марта 1569 р. тихенько виїхали з Люблина, сподіваючи ся тим способом „зірвати сойм“ і перервати справу. Та вийшло з того таке, що вони зовсім не сподівали ся.

Поляки, помітивши з тих переговорів, яке трудне становище литовських панів, а намовивши вже раз короля йти проломом, не зважаючи на настрій литовських панів,—порішили тепер не упускати такої користної хвилї. Вони представили королеви, що литовські пани незаконно покинули сойм, образивши тим короля, і треба справи рішати без них далї заочно. Одначе рішили почати їх з иньшого кінця. Побачивши, як литовські пани стоять за окремішністю своєї держави, зміркували, що до повного скасовання Литовської держави і прилучення всїх литовських земель до Польщі мабуть таки не прийде. Отже порішили вернути ся до старої справи, яку вже раз підіймали в подібних же обставинах, по смерти Витовта: задумали прилучити до Польщі решту галицько-волинських земель, яких не удало ся забрати тодї, так що зістали ся вони при Литві. По утечі литовських панів пішли з сим до короля, щоб перш за все прилучити до Польщі Волинь і землю Підляшську, бо вони мовляв належали до Польщі і тільки через поблажливість короля Казимира Ягайловича, як він був заразом великим князем Литви, литовські пани присвоїли ті землї собі. Се була неправда. Волинь Поляки кілька разів пробували забрати, але се їм досї не вдавало ся ніяк. На Підляше гострили зуби сусїднї польські князї Мазовецької землї і два рази дїйсно діставали собі в державу від князів литовських, але всього на кілька років. Та Поляки привикли дивити ся на сю землю як на свою, бо туди богато понаходило дрібної шляхти з Мазовії (в Мазовії сила силенна була тої дрібної шляхти, такої ж убогої як селяне). Король на те заявив польським сенаторам і депутатам, що він зовсім з ними згоджуєть ся: Волинь і Підляше справдї повинні належати до Польщі, і він зараз накаже сенаторам і депутатам з сих земель (що були вибрані на той спільний сойм), аби засїли в соймі польськім. Справдї зараз вислано такі накази; волинські й підляські сенатори і посли одначе довго не приїзжали. Аж як король заявив, що буде карати, хто не приїде на останній час, буде маєтки й уряди відберати—тодї приїхали. Не хотїли одначе присягати на вірність Польщі, вимовляючи ся всякими способами; одначе як король повторив свою погрозу, що буде з непослушними поступати, як знає, тодї таки присягли і в соймі з Поляками позасїдали. При кінцї мая справа була скінчена: те чого не вдавало ся Полякам осягнути довгими війнами і всякими хитрощами, осягнули вони тепер легко одними

наказами королївськими—тому що й Литва ослабла через внутрішнє роздвоєннє своє й прийшла за сей час до повного занепаду, і українські пани кінець кінцем не тримали ся Литви так сильно, через те що їх литовські пани позбавили всяких впливів і значіння.

Коли Поляки побачили, що то їм так легко йде і Литва, прибита війною, маючи против себе і короля і шляхту, не важить ся оружно боронити своїх земель—забрала їх ще більша охота до нових зривків. Стали думати про иньші українські землї, а в тім підтримували їх і волинські посли, бо коли вони вже попали до Польщі, то не хотїли, щоб границя лягла між ними й иньшими українськими землями.

160. Церква в Люблинї, памятка української громади XV—XVI вв.

Першим дїлом порішили взяти до Волини ще й Браславщину, котра по відірванню від неї західнього Поділя взагалї жила одним житєм з Волинею, і там волинські пани займали уряди й мали маєтки. На се зараз пристали й сенатори польські й король: рішили включити Браславщину в грамоту про прилученнє Волини, немов частину Волини. Зараз король наказав браславським сенаторам і послам, щоб зложили присягу Польщі й засїли в соймі польськім, і се вже по попереднїй історії з Волинею пішло легко: за яких небудь два тижнї справа з прилученнєм Браславщини була скінчена.

Не так легко пішло, коли посли польські заговорили про прилученнє Київщини: і король і богато сенаторів тому спротивили ся. Не тому що не почували за собою на те права: тим не журили ся й при иньших землях і чим небудь прикривали справу. Лякали їх величезні простори Київщини, відкритої від Москви і Криму: оборона таких величезних і в тім часї ще майже зовсїм порожнїх земель мусїла принести великі тягарі, великі видатки, непосильні для Польщі з її дуже лихою орґанїзацією фінансовою, з вічно порожнїм скарбом державним і зовсїм незначним військом. Тому король і сенатори противили

ся довго—та на решті уступили під натиском польських послів, котрих підтримували депутати волинські й браславські. Дня 3 червня король подав ся і заявив, що надумав прилучити Київську землю до Польщі і накаже київському воєводі кн. Василю Константину Острозькому, аби присяг Польщі, як воєвода київський. Тим днем 3 червня підписано й грамоту про прилученнє Київщини,—мовляв вона також здавна належала до Польщі!

161. Василь-Константин Острозький, воєвода київський.

Литовські пани, побоявши ся, що так далі й цілу Литву розберуть без них, приїхали незадовго перед тим назад на сойм, але не відважили ся рішучо протестувати против відірвання від Литви її старих провінцій. Просили не відривати більше нічого і не касувати їх держави, бодай щось зіставити з їх окремішности. Де в чім їх послухано; на решту, не виволивши, Литва мусіла згодити ся. Постановлено, що на будуче Литва не буде виберати собі осібного вел. князя, не буде мати осібних соймів, тільки разом з Поляками; але матиме своїх осібних міністрів, свій скарб і своє військо.

Після сього Литва стратила всяке значіннє як осібна держава, стала частиною держави Польсько-литовської. По відірванню Київщини з українських земель зістала ся в вел. кн. Литовськім тільки Берестейщина і Пинщина (з них зроблено воєводство Берестейське). Але се однаково було так, як би вони належали до Польщі, бо після 1569 р. в устрою Польщі й Литви було дуже мало ріжниць.

Поза тим зістали ся: Сіверщина, забрана Москвою, теперішня Буковина, що належала тоді до Молдави, і закарпатські українські землї, що були під Угорщиною (Угорська Русь). Сіверщину одначе Польща собі здобула від Москви, сорок літ пізнійше, і так хоч не надовго (бо тільки до Хмельнищини) можна сказати, що ціла Україна опинила ся під Польщею й польським правом—бо з виїмком тільки маленької Буковини й чималої, але слабко залюдненої Угорської Руси всї иньші українські землї перед Хмельнищиною були під польським правом.

55. Переміни в житю і устрою громадськім. Прилученнє до Польщі українських земель в 1569 році мало важне значіннє, бо за-

вершило перестрій їх громадського устрою на польський взір. В західнїх українських землях, що були прилучені до Польщі ранїйше: в Галичинї, в Холмщинї і на Поділю, се стало ся скорше. Формально там заведено польське право і польський устрій в 1434 р., але ще перед тим польське панство, наплинувши сюди, перемінило все на поль-

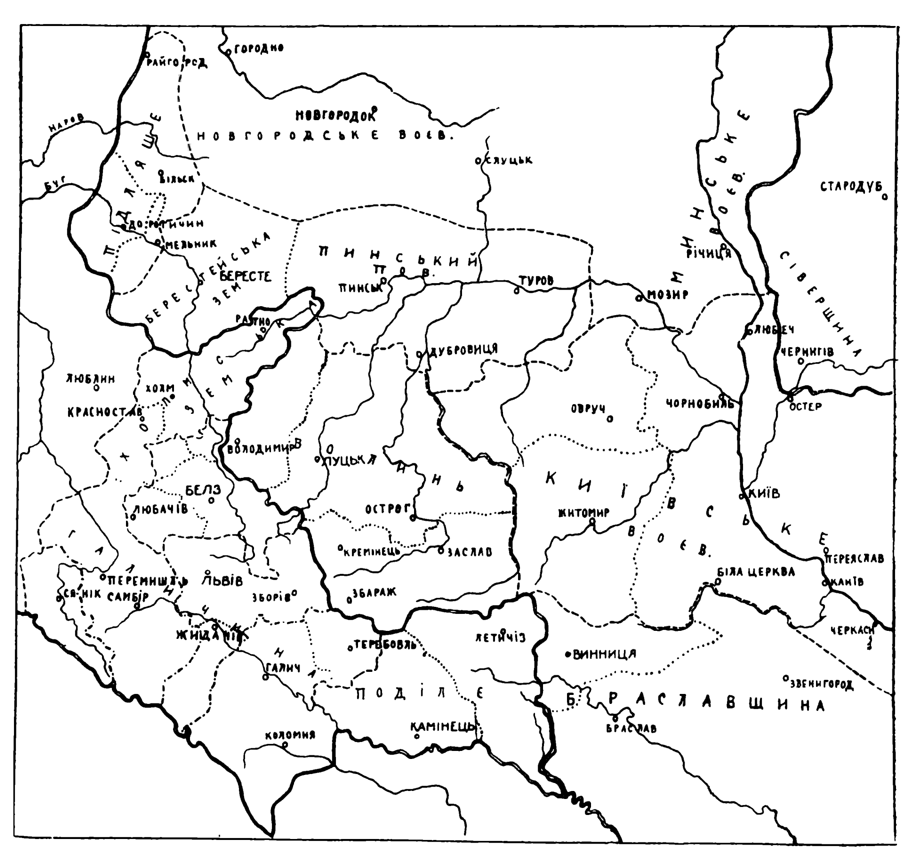

162. Поділ українських земель на воєводства по прилученню до Польщі.
-·-·- границї Литви і Польщі; --- границї воєводств; ····· границї повітів.

ський лад. В українських землях, що належали до вел. кн. Литовського, теж право, устрій і всї обставини житя від самої вже унії 1385 р. правительство литовське наближало і раз-у-раз нагинало до польських взірців. Литовський Статут—збірник законів вел. кн. Литовського, виданий вперше в 1529 р., в тій першій редакції задержав в собі богато

з старого права українських і білоруських земель, що в них зістало ся з часів іще Київської держави. Але вже в другій редакції Литовського Статута, 1566 р., все се значно змінено на польський взір, і в устрою держави та в управі земель заведено важні зміни на взірець Польщі. Зіставало ся одначе чимало й ріжниць, а їх знесло і покрило отсе прилученнє решти українських земель до Польщі.

Правда, грамоти 1569 р., прилучаючи їх до Польщі, полишили дещо з старого: зіставили українську мову в урядованню і в зносинах правительства з сими землями, зіставили дотеперішнє право—власне той Литовський Статут 1566 р.; заведено тому й осібний апеляційний суд для сих земель. Але сї відміни довго не продержали ся, по части тому, що загальне житє держави втягало в себе все сильнійше наші землї, а також і тому ще, що з прилученнєм до Польщі сюди посунула велика сила Поляків, які позаймали уряди, ріжними способами подіставали маєтки і—ополячили тутешнє житє. До 1569 р. в землях сих Полякам не можна було нї діставати посад, нї володїти маєтками, а тепер стало можна, і се була друга велика зміна, яку принїс 1569 рік.

Українське житє наломано на польські взірцї і ополячено. Був се повний перестрій зверху і донизу, який не зіставив каменя на каменї в українськім житю. Він перемінив його на польські взірцї, і на самий спід його зіпхнув українську людність, яка тримала ся своєї української народности. Зазначимо тепер головнїйші прикмети нових порядків, принесені ними зміни і їх значіннє для українського житя.

Князї й маґнати, що перед тим мали дуже велику вагу і держали в своїх руках всю управу, тепер були зрівняні в правах з рядовою шляхтою,—хоч на дїлї, завдяки свому богацтву, вони й далї високо підіймали ся над нею, держачи в своїй службі не раз цїлі юрби біднїйшої шляхти. Податки і військову службу з шляхти знято, вона тепер не знала майже нїяких обовязків, а дістала величезні права. До неї належало законодавство на соймах і вона кермувала ним на свою користь; шляхта вибирала зпоміж себе судїв і иньших урядників; коронні землї роздавали ся шляхтичам в доживотні держави і вони правили ними як поміщики; нїхто крім шляхтичів не міг дістати нїякого уряду світського, а навіть і духовного. Шляхта правила всїм, всїм кермувала собі на користь, і король мусїв робити, чого вона хотїла. Власть королївська, взагалї всяка публична власть була дуже слабка: все було повернене так, щоб боронь Боже шляхтича не стїснено нї в чім. Не було на шляхту нїякого суду нї управи, так що шляхтич міг собі робити що хотїв, не боячи ся нїякої кари навіть за найтяжші вчинки—навіть заподїяні шляхтичеви, а не казати вже коли покрив-

джено не шляхтичів: тим на шляхтича не було ніякої управи. При такій безправности і безсудности шляхтичі привикли доходити всього силою, тримали оружні ватаги на своїх дворах, зводили нераз чисті битви між собою, і се знов особливо давало ся в знаки не-шляхті, яка була віддана, можна сказати, вповні на ласку шляхетську.

Міста (городи), які в давнїйших часах були центрами політичного житя, стратили тепер в нїм всяке значіннє. З наданнєм самоуправи по німецькому праву вони виключали ся з загального складу землї, а знов

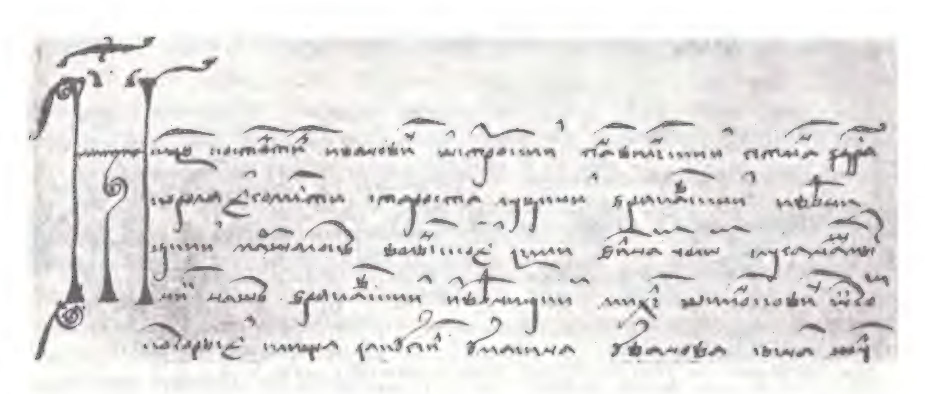

163. Українське діловодство волинських і подніпровських земель: грамота старости браславського кн. Константина Острозького 1520-х рр.

самі між собою не були звязані ніякою орґанїзацією. Кожде місто було само для себе маленькою осібною республїкою. Так мало бути, а на практиці таке відокремлене становище віддавало майже всїх міщан без виїмку в повну залежність від шляхетської управи, чи від поміщиків. На напрям законодавства міщане не могли мати ніякого впливу, бо не мали участи в соймах; законодавство лежало в руках поміщиків, шляхти, а та систематично кривдила міщанство на користь свого поміщицького господарства. Все се кінець кінцем зруйновало міста і культурно і економічно, позбавило край того добра, яке в нормальних обставинах могли б йому давати міста, і наповнило їх нарештї зайшлим народом, особливо жидівським, бо Жиди краще нїж иньші вміли приноровити ся до тих неможливих обставин, в які поставило міщан шляхетське хозяйство Польщі. А особливо українська людність в містах була поставлена в тяжкі умови, бо навіть звичайними міщанськими правами Українцї не могли користувати ся.

Ще більше одначе потерпіло селянство, народня маса українська. Давнє невільництво, що так було широко розвинуло ся в останнїх

віках державного житя, тепер поволі вигинуло (в XV--XVI вв. до решти); але зате властиво все селянство опинило ся в обставинах дуже близьких до давнього невільництва. Все селянство стратило права на землю: вважало ся, що селяне сидять на землі панській або королівській (властиво се було те саме, бо всї землї королївські були роздані в доживотні держави панам, які правили ними так як і поміщики). Селянина приковано до того панського маєтку, де він уродив ся, і позбавлено права свобідного переходу: не тільки селянин-господар, але й діти його не могли відійти від свого поміщика без його дозволу, хіба крадькома—але за ним гонили і розшукували тоді як дикого

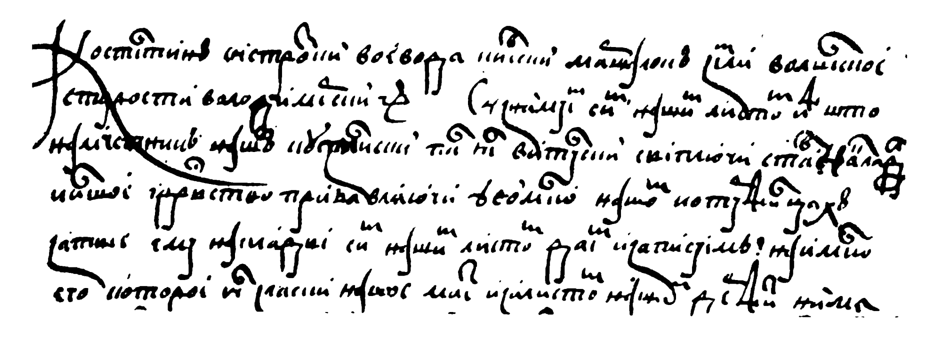

164. Лист Василя-Константина Острозького, воєводи київського, 1571 р.

звіря, як раба-утїкача давнїх часів. Пан мав повне право над житєм і маєтком свого підданого: міг його вбити, забрати ґрунт, маєток, як хоч укарати і за се нї перед ким не відповідав, і навіть не можна було на нього скаржити ся: сам король не мав права мішати ся в відносини між паном і його підданим (на сїм пунктї була до кінця значна ріжниця між правом литовським і польським, і значна переміна зробила ся з прилученнєм українських земель до Польщі). Тільки селяне королївських земель мали право скаржити ся до королївського суду, але суд сей був дуже тяжкий, треба було удавати ся до нього аж до столиці, судили в нїм також пани-поміщики, а як рішеннє й випадало на користь селян, то пан-державець звичайно не слухав ся його, і тому селяне дуже мало користали з сього суду навіть в Галичинї, а з дальших земель і зовсїм до нього не звертали ся.

Так селянина кінець кінцем позбавлено всяких прав не тільки полїтичних, а й горожанських, людських, і для виходу з сього невимовно тажкого становища йому не зіставало ся нїякої законної дороги: не

було йому ні якого виходу з сього життя крім повстання і втїкачки— і з сеї останньої дороги він головно й мусїв користати.

56. Зміни в господарстві і заселенне східньої України. Крім безправности і поневолення селянина, до якого довело його польське право уже в першій половині XVI віку, друга половина сього столїтя принесла з собою ще незвичайне обтяженнє його, нечуваний визиск його робучої сили. Розвинув ся попит на збіже й иньші хлїборобські продукти й приніс з собою запотрібованнє селянської працї до роботи на панських дворах та фільварках. Перед тим з України на захід вивозили головно тільки шкіри, мед, віск, рибу, худобу; волів почавши від XV віку виганяли на Шлезк великі гурти, і віл в західній Україні став був одиницею міновою: рахували волами якби червоними золотими. Пізнїйше прийшов попит на дерево, в районї сплавних балтийських рік; коли ж тут лїси понищили, з другої половини XVI в. почавши стали рубати лїси на дерево, на матеріал, а ще більше палити на поташ і в дальших околицях; селянам казали возити за панщину дерево й поташ до найблизших сплавних місць, нераз за десятки миль. Далї, в серединї, а потім ще більше в другій половинї XVI віку починає все більше захоплювати українські землї вивіз збіжа: знов таки насамперед в краях близших до сплавних рік балтийських—Висли, Сяну, Буга, Німана—бо збіже, як і лїсові товари, йшло тільки в балтийські порти і відти вивозили ся далї на захід, в Англїю, Нїдерлянди, Францію, Іспанїю. Але в міру того як попит збільшав ся і цїни на збіже зростали, починають його возити і з дальших околиць до пристаней річних.

Отсей вивіз збіжа робить великі переміни в господарськім житю. Перед тим на збіже не було попиту, сіяли стільки, щоб тільки прогодувати ся; через те пани не вели великого рільного господарства, не забирали під свої поля великих просторів і від селян не жадали багато роботи, а хотїли чиншів і данин—медом, шкірами, худобою, вівсом для коней, також ріжним збіжем. З певного грунту, т. зв. лану або волоки (30 моргів, коло 20 десятин) давав ся певний чинш, певні данини, і звичайно вони держали ся досить трівко, зростали дуже поволї; коли участок селянський дїлив ся, дїлили ся й данини між новими господарями, через те поміщику не було причини навмисно дробити господарств: вони були великі, многолюдні. Колиж прийшов попит на збіже і стало користно сїяти його на продаж, на вивіз, все се зовсїм змінило ся. Поміщики збільшають своє господарство орне, розробляють і засївають все більші й більші поля. Для збільшення своїх фільварків забирають від селян ґрунти, переводять їх з більших ґрун-

тів на меньші, дроблять селянські господарства. Не дбають про чинші й данини, заміняють їх панщинною роботою селян на панських ґрунтах, а що селянин звичайно меньше цінить свою працю ніж її продукти —гроші чи збіже, то пани користаючи з сього маленькі уступки в данинах чи грошах заміняли величезним побільшеннєм панщини. Тому що панщина відбувала ся з господарства, вони старали ся намножити тих господарств як найбільше: відбирали від селян ґрунти й присаджували „загородників“ і „халупників“, що поля не мали зовсім або дуже мало і не платили чиншу, а робили „пішо“ панщину. Взагалі пани користували ся всіми способами, щоб побільшити панщину, і вона в західній Україні, близше до вивозу збіжа, вже в другій половині XVI в. підіймаєть ся незвичайно, так що місцями панщину робили вже що дня, селянин не виходив з того панщинного хомута, і житє селянське стало справжнім пеклом. І се теж змушувало селянство тутешнє шукати кращої долі, мандруючи на схід, далі від того фільварчаного пекла.

Так всі оті події: скасованнє границі між Галичиною і дальшою Україною, розвій панського господарства, поневоленнє селянства в західній Україні, забираннє селянських ґрунтів і обтяженнє панщиною — все се викликало велику хвилю кольонізаційну з західньої України, а також і з північно-західнього тісно залюдненого Полїся в східно-українські простори, що ще так недавно (в переписях 1552 р.) виглядали як повна пустиня з розкиданими серед неїількома замками. В останній чверти XVI і потім в першій половині XVII в. вигляд її зміняєть ся так що й не пізнати: засїдають міста на недавніх шляхах татарських, широко роскидають ся села серед недавніх козацьких уходів, зявляють ся панські замки і замочки, ріжна панська служба. Польське право і польські порядки сунуть туди, де ще недавно пасли ся дикі коні й шуміла степова тирса.

Півстолітня завзята боротьба козаччини з Ордою не минула дурно: вона ослабила Татар і показала, що з ними можна боротись і відборонятись. І от слїдом за козаччиною починають осїдати хліборобські оселї, помалу висуваючи ся все далї й далї від охоронних замків. Правда, набіги татарські йшли далї; приходило ся господарити з великою обережністю, обзираючи ся на всї боки, щоб серед господарства свого не попасти просто в аркан татарський. Подорожник Еріх Лясота, що їхав до козаків 1594 р. через Браславщину, оповідає, як тут серед ланів він бачив маленькі домки з стрільницями: туди тїкають селяне, як їх несподївано запопаде Орда, і відстрілюють ся з тих стрільниць; про таку оказію селянин іде в поле не инакше як з рушницею

та шаблею, бо Татари тут раз у раз крутять ся й ніколи не можна почувати себе безпечним від них. І пісні народні наші памятають таке господарство, як господар на своїм полі міг здибати ся з Татарином та опинити ся в руках татарських. Але біда робила людей відважними! Роздражнені нечуваним збільшеннєм панщини, зігнані з своїх ґрунтів селяне з Галичини тікали на Волинь і на Поділє, звідти на київське пограниче і в Браславщину. Що далї йшли на полудне і схід, тим лекші обовязки селянські знаходили, але кінець кінцем чутка про свобідні, зовсїм безпанські землї тягли їх на сї поднїпрянські та побожські, а далї й заднїпрянські пустарища. Вони осїдали ся тут і господарили оружною рукою, під захистом козацьким, готові разом з ними кождої хвилї відбити ся від Орди. Орали скільки і де хотїли, нїкого не питаючи ся, закладали собі пасїки і городи, і о скільки Господь милував від аркана і стріли татарської, розживали ся достатно і заможно.

165. Медаль з портретом Василя-Константина Острозького і його гербом.

Але скоро виявляло ся, як марна була їх надія, що бодай тут, на краю світа хрещеного, в пащі татарській вони не стрінуть ся з панами чи панськими посїпаками, десятниками і орендарями і всякою иньшою челядю панською, що так уїла ся їм на старих оселях. Виявляло ся, що і тут сидять вони на землї панській, а не божій, і що пан от-от лише чекає, аби вони осїли ся й загосподарили ся, аби на них те саме старе кріпацьке ярмо вложити! Вони думали, що навіки від нього втїкли, але дарма—пани і панщина йшла за ними крок за кроком, аж до послїднїх землї.

Пани, котрі близше до тих сторін жили або уряди в тих краях займали, самі чи через своїх служебників уже перед останньою чвертю XVI в. почали спостерігати, що ті закинені простори побожські та поднїпрянські починають оживати, освоюють ся, залюднюють ся. Помітили, що сюди суне народня хвиля з заходу, і зміркували, що ті землї можуть з часом мати велику вартість. Починають отже випрошувати від короля надання на сї пустинї, або коли на них були якісь хозяєва—змушують їх, аби свої права їм продали, і потім беруть у короля потвердження. Я сказав уже, що то були можні пани, воєводи, старости,

гетьмани, що мали в своїх руках власть, військо, полки служебників, отже могли кождому доїхати так, що не тільки землї, а й самого себе зрік ся б. Отже як напосїли ся на кого, щоб їм свої землї „продав“, то мусїв їм за що небудь оддати.

В першім рядї йдуть пани тутешнї, з сусїдної Волини; так напр. оден з князїв Вишневецьких, що старостував у Черкасах, змусив спадкоємцїв князїв Глинських, щоб продали йому свої права на землї по р. Сулї, і випросив собі у короля потвердженнє на „пустиню звану ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницю“ від московської границї аж до устя в ріку Днїпро. Так здобули Вишневецькі ті величезні маєтности, де потім осадили місто Лубни й багато иньших. Великі маєтки придбали собі кн. Острозькі, Корецькі, Збаразькі, Ружинські. Пізнїйше починають випрошувати собі у короля та иньшими способами добувати маєтки й ріжні маґнати польські — Жолкєвскі, Казановскі, Потоцкі. Меньших поміщиків вони відси витискали, і так згодом всї сї колишнї пустинї зібрали ся в руках найможнїйших панів, що володїли ними або правом власности, дїдичности, або правом доживотнїм, як старости-державцї, й правили тутешнїми землями через своїх служебників самовластно, не знаючи над собою нїякої власти, нїякого закону, нїякого права, як правдиві „королевята“, як називав їх Хмельницький.

166. Кн. Януш Острозький, старший син Василя-Константина, державець українских королївщин (з котрим зачепили ся козаки в 1591 роцї).

Захоплюючи тутешнї землї, вони не спішили ся в них хозяйнувати. Давали людям час осїсти ся, загосподарити ся; звичайно не згадували навіть про данини й чинші, вдоволяючи ся тим, що продавали тутешнї лїси на поташ, віддавали в державу рибні лови, мости і гати, коршми й млини, обовязуючи селян, щоб не мололи де инде і не брали в чужих коршмах горілки та пива та не варили самі; згодом

заводили податок від худоби та бжіл—десятину від волів і улїв. Було се, як порівняти з панщинним пеклом західнїх земель, незвичайно мало. Але селяне, що йшли світами, через всякі перешкоди й небезпеки, та оселяли ся тут під грозою татарською, аби тільки втїкти від панської власти й не бути нїчиїми кріпаками,—вони з великим невдоволеннєм стрічали навіть такі перші претенсії панські. Тим більше, що переходячи по дорозї ріжні сторони України, вони бачили на своїх очах, як потім за такими скромними жаданнями зявляли ся більші, а в кінцї приходила і сама правдива панщина. Тому не раз від перших таких панських жадань вони починали бунтувати ся, кидали свої господарства й розходили ся ріжно, шукаючи безпанської землї. А побачивши кінець кінцем, що пани й їх посіпаки йдуть за ними по слїдам на край світу всюди,—селянство хапаєть ся козацтва.

167. Олександр Острозький воєвода волинський.

57. Зріст козаччини з кінцем XVI в. Вище вже було сказано, що саме під ту пору, через заходи польського правительства коло заведення порядку в козацтві, за короля Жиґимонта-Авґуста, Стефана Баторія і Жиґимонта III, витворюєть ся серед козаччини такий погляд, що козаччина служить Коронї польській і за сю свою службу не має підлягати нїякій власти, окрім своєї виборної старшини козацької, і не має нести нїяких обовязків крім сеї воєнної служби—не давати податків державних нї панських, нї робити панщини, нї корити ся власти своїх поміщиків або їх судови. Навпаки козаки вважали, що ще вони

мають право збирати ще собі з иньшої людности все потрібне для прожитку війни—з міщан і людей панських і королївських.

Правительство дещо з сього признавало, але за тими тільки козаками, котрих воно брало й своє військо, на свою плату, і записувало в реєстр козацький. Одначе воно їм однаково платнї не платило, тож реєстрове, королївське козацтво раз-у-раз мішало ся з рештою козаччини. Правительство почавши від першого набору (р. 1570) раз-у-раз поновляло його (р. 1578, 1583, 1590), але се не помагало нїчого. Реєстрові і нереєстрові однаково воювали з Татарами й однаково уживало їх на свої воєнні потреби правительство і його урядники. Через те козаччина не допускала нїякої ріжницї в „правах і свободах“ між реєстровими і нереєстровими: хто козак і дїло козацьке сповняє, має бути від усього свобідним і тільки до присуду козацького належним. Значить, хто піддав ся під присуд козацький і з козаками в походи ходить, до того вже ніхто нїякого права не повинен мати: нї пан, нї староста, нї уряд міський. І от коли утворив ся такий погляд, то міщане й селяне, які не хотїли піддавати ся панським претенсіям і панській власти, вони „козачать ся“. Піддають ся під власть старшини козацької, заявляють себе козаками і кажуть, що вони пана слухати і нїяких повинностей на нього сповняти не будуть. Як давнїйше богато козакувало, але не спішило себе заявляти козаками, бо се було званнє зовсім не почесне, означало неприкаянного чоловіка,—так тепер навпаки: люде, яким зовсім не війна була в голові, а хотїло ся тільки господарити на свободї,—і такі записують ся в козаки, аби не слухати ся панів. Козаки в тім часї се „непослушні“ міщане й селяне. У нас нема докладнїйших переписей тутешнїх сторін ранїйш як з 1616 р., але сї кидають цїкаве світло й на попереднї десятиліття. Бачимо, як залюдненнє східньої України незмірно зросло, як поширило ся—під саму границю московську, на полудне до самих „Диких степів“, яка маса міст, місточок і сїл поосїдало за останнї десятилїтя—і яка маса в них люду „непослушного“, инакше сказавши—козаків. Єсть міста де на кількадесять „послушних“ дворів—сотнї „непослушних“, а вся земля наоколо міста зайнята козацькими хуторами, що нїякої власти панської не признають, нїякої повинности не сповняють.

Се тим більше кидаєть ся в очи, що і від „послушних“ поміщики, вважаючи на такі обставини, не вимагали богато. Напр. в деяких місцях від міщан вимагали тільки, щоб вони служили військову службу (а міст та містечок осаджувано тут дуже богато, трохи не більше як сїл). В війську козацькім служити і тут служити, здавало ся б, що все одно і меньше клопоту. Але люде, мандруючи сюди, щоб спекати ся панів,

не хотіли мати діла ані з ними ані з їх повинностями, хоч тяжкими хоч легкими. І писали ся в козаки, щоб не мати діла з панами. Одначково, обставини житя були такі, що край жив в воєннім стані, кождий мусїв бути воєнним чоловіком і жити зі зброєю в руках для власної безпечности. Тому люде з легким серцем приймали на себе обовязкову участь в війську козацькім і в походах козацьких, та піддавали ся воєнній старшині козацькій, аби не знати вже над собою ніякого иньшого начальства.

Такий оборот народнього житя надавав нову силу і вагу козаччинї: вона ставала вже не простим побутовим явищем східно-українського житя, яким була в початках, а великою соціальною силою, що ставила ся против цїлого шляхетського устрою Польської держави, обіцювала народнїм масам визволеннє від нього, а йому самому руїну.

168. Козацький ватажок Гаврило Голубок, убитий під Бичиною в 1588 р. (рисунок сучасника).

Тому як з одного боку сей оборот був дуже користний для козаччини, даючи йому незвичайну силу притягання на народнї маси, так з другого боку приготовляв тяжку боротьбу з польською державністю і шляхетським суспільством. Бо правительство польське, і так не приймаючи того толковання козацьких прав і свобод, яке витворило ся серед козаччини,—тим меньше могло згодити ся з таким ужитком, який робили з того толковання народнї маси українські, під покровом козацьким вибиваючи ся з-під панської власти. Але перешкодити тому було дуже трудно, бо таке покозачене селянство і міщанство стає великою, все більшою силою. Рух народнїх мас під козацький присуд незмірно скріпив козаччину. За останню четвертину XVI і першу четвертину XVII в. вона незвичайно швидко росте і своїм числом, і в поглядах на неї громадянства, і в почутю своєї власної сили й значіння.

Збільшеннє козацтва чисто воєнного, сих степових вояків, для котрих війна була промислом, а здобич—джерелом прожитку, проявляєть ся в частих і сильних походах козацьких. Козаки не вдоволяють ся пограничною боротьбою й степовим добичництвом, а забирають все Чорноморє своїми сухопутними походами, а далї починають і морські наїзди, попереду на сусїдні городи кримські та дунайські, а потім і на дальші—на околицї Царгороду і малоазійський берег Чорного

моря. Наші відомости про сї походи бідні, скупі, неповні і дають мало інтересних подробиць. Було б нудно вичисляти рік за роком сї напади, тим більше що далеко не всї й знаємо,—так само і заходи, які правительство польське повторяло, щоб приборкати козаччину і стримати її від нових походів. Як тільки правительство не займало козаччини якимсь своїм походом, так неминуче зачинають ся звістки про те, що козаки воюють Татар, Турків, Волохів. Напр. по Баторієвім наборі як козаків пущено до дому з московської війни, куди їх було вивело польське правительство,—зараз скарга татарська, що козаки погромили на Самарі татарських послів, які везли з Москви гроші ханови. На весну козаки вибрали ся на Волощину, ведучи з собою кандидата на волоське господарство, що знайшов ся між ними. Баторій, боячи ся, що з того може вийти війна з Турцією, наказав їх завернути: тодї козаки здобули турецьке місто Тягиню (тепер Бендери на Днїстрі), розграбили всю околицю, забрали гармати турецькі й велику здобич: казали, що продали її потім на ярмарку за 15 тис. золотих. Королївське військо погнало ся за ними—вони кинули гармати і втїкли за Днїпро. Щоб утихомирити Турків, наловлено кілька-десять козаків, нїби головних провинників, і стято у Львові на очах турецького посла, та поручено зробити новий набір козаків на королївську службу—600 козаків взято на службу (1583). Се одначе помогло дуже мало, і вже з кінцем того ж року козаки спалили Очаків і наробили великої шкоди Туркам. Король післав до них свого післанця, шукати провинників—козаки його утопили в Днїпрі.

Баторій вмер, не встигши їх укарати за се, козаки ж далї громили Турків і Татар. Від Москви брали гроші за те що воюють Татар, ханови ж татарському посилали сказати, що готові йому помагати на Турків, з котрими у нього вийшла тодї незгода. Коли Татари пішли весною 1586 р. на Україну, козаки заступили їм дорогу на Днїпрі, відгромили й змусили вернути ся назад. Потім пішли знову на Очаків, здобули замок, вилїзши в ночи по драбинах, вирізали залогу й спалили місто. Рушили знову на Волощину, але господар дістав поміч від Турків, і козаки вернули ся. Вибрали ся за те човнами на море, прийшли під Козлів (тепер Евпаторія), здобули кілька турецьких кораблїв, погромили місто, розбили кількасот крамниць. Поспів на те калґа татарський [1]), стала ся битва, але козаки стративши небогато товаришів вийшли цїло. Напали потім на Білгород (тепер Акерман), попалили місто. Розгніваний султан готовив великий похід; але коза-

[1]) Калга—по ханї найстарший ханович; найстарший по калзї носив титул нуреддіна.

ки заступили дорогу, погромили Татар, що йшли до Турків в поміч; самого хана пострілили й богато Татар побили. По сім і Туркам пропала охота до війни й вони замирили ся, поставивши умову, щоб з козаками зроблено порядок.

Правительство знов наказало набрати козаків на службу, сим разом тисячу чоловіка, щоб стояли на Дніпрі й стерегли границь (1590 р.). Своєвільників веліло з Низу вивести й більше не пускати на Низ і в степи, ані не продавати їм ніякого припасу, і всіх зловлених на добичництві як найтяжше карати. Але з сих наказів нічого не вийшло, козакам взятим в службу не плачено, і вони далі разом з своєвільними промишляли собі здобичею, як могли, походами на землї татарські, турецькі, молдавські. Поруч з проявами такої военної енергії козацької ще важнїйше було розширеннє козацтва по Україні. Після того як козаччина стала вважати ся визволеннєм від панської неволї, козацький присуд починає поширювати ся все далї й далї в глубину так званої волости, то значить— оселого залюднення. Ватаги козацькі під проводом своїх гетьманів, полковників і всяких иньших ватажків розташовують ся серед панських маєтностей Київщини й Браславщини, а далї—і в дальших околицях: то тут то там виникають панські скарги на них, даючи нам вісти про се поширеннє козацтва. Ватажки козацькі збирають всякий припас на військові потреби, чинять наїзди на маєтки панів, котрі їм противлять ся, а людність наоколо „козачить ся"—пристає до козаків і не хоче більше панам своїм бути послушна, часом і бунтуєть ся на панів. Голосне було наприклад повстаннє в Браславщині, де міщане браславські з козаками здобули замок, забрали гармату і так кілька літ жили собі самоправно. Такі події дуже гнївали шляхту, що накликала правительство, аби приборкало козаччину, аби їм не бунтувала підданих.

169. Білгород (тепер Акерман).

Але правительство, зайняте иньшими справами, не спішило ся і кілька літ східно-полуднева Україна аж до Полїся була, можна сказати, цїла в руках козаків, на ласцї козацьких ватажків, а з ріжних зачіпок тутешнїх панів з козаччиною де далї розгоріла ся цїла війна і козаки давали вже панам без церемонії почути свою силу і перемогу.

58. Козацькі війни 1590-х рр. Привідцею першої більшої козацької війни був ватажок козацький Криштоф Косинський. Він дістав від сойму в 1590 р., разом зількома иньшими визначними отаманами козацькими маєтність на Роси, за свої служби, а Януш Острозький, бувши старостою білоцерківським, а властиво його намістник загорнув сї землї до староства, мовляв до нього належали. Розгнїваний тим Косинський зібрав козаків і напав на Білу Церкву, пограбив і забрав майно кн. Острозького і його намістника, що ту справу підстроїв, погромив теж иньші замки Острозьких, позабирав гармати і засїв з ними в Трипільськім замку. Король вислав своїх комісарів ріжних панів місцевих з полками їх, аби козаків утихомирили. Козаки їх слухати не схотїли, приготовили ся битись, але комісари не відважили ся стати з ними до бою й уступили ся. А козаки після сього далї розпочали свої походи, здобуваючи замки, що були в руках Острозьких і иньших панів, які з козаками зачіпали ся; здобули Київ, Переяслав й иньші городи. Опанувавши майже цїлу Київщину, перекинули ся далї на Волинь, підбиваючи під свою руку міста, змушуючи панів, аби признавали власть козацького присуду над своїми маєтками і підданими: давали припаси на військо й не боронили піддавати ся під власть козацьку і козачити ся, хто хоче. Кн. Василь-Константин Острозький з синами й иньші пани, побачивши, що козаччина їх знищить, почали ладити ся на війну з усїх сил; правительство польське не хотїло їх ратувати, гнїваючи ся за те, що не йшли йому на руку в справах віри, отже мусїли самі собі радити. Найняли військо в Галичинї й на Угорщинї, зібрали шляхту волинську і з сими силами удало ся їм розбити військо Косинського під містечком Пяткою. Козаки обіцяли вернути гармати і всяку стрільбу, скинути з гетьманства Косинського і дати спокій панам.

Але вийшовши на Запороже, вони зараз же почали збирати ся з силами на ново, і весною 1593 р. рушили знову, сим разом на Черкаси. Хотїли порахувати ся з кн. Вишневецьким, що вмішав ся в попередню війну і взагалї уїв ся козакам, як пограничний староста черкаський, що держав в руках головну дорогу козацьку. Приступивши до Черкас, Косинський зачав облогу, але Вишневецький зробив засїдку і Косинського вбито хитрим підступом, а при тім багато й иньших козаків. Козацьке військо по сїм відступило, але лїтом козаки приступили з

новим військом до Черкас. Вишневецький злякав ся, що козаки йому кінець кінцем відомстять ся тяжко, пішов з ними на згоду й уложив з ними таку умову, що надалї вже дасть свобідну дорогу козаччині через своє староство і нїчим не буде притїсняти: инакшими словами пообіцяв, що законів виданих на козаків не буде сповняти. А в його руках була єдина власть на цїлій отсїй дорозї Днїпровій. По сїм козаки стали справжнїми панами всеї східньої України. Найможнїйші пани, як от князї Острозькі, мусїли скорити ся перед ними, годити їх ватажкам і сповняти їх жадання, щоб дали їм спокійно господарити. Кипіло у деяких панів проти козаччини, що руйнувала всї їх пляни, вносила дух бунту супротивлення між підданство, виривала величезні маси „непослушних“ з-під панської власти. Але мусїли сидїти тихо й корити ся перед козаччиною, не маючи помочи від правительства, зайнятого иньшими справами. Мусїли чекати догідної хвилї коли польське військо буде нарештї мати для них час.

170. Козаччина в народнїх малюнках: „Козак Мамай“ (тип Запорожця); старинна картина.

Запанувала козаччина; але несподїванo й скоро прийшовши до сеї небувалої сили, не вміла знайти ся в нових обставинах, не вміла скріпити міцно свого становища на волости. Займаючи ся ріжними заграничними походами та добичництвом, не використала сього свого панованя в східнїй Українї, щоб органїзувати трівкі підстави свого ко-

зацького устрою, не журила ся боротьбою з правительством, і тому справді дала себе зараз же зігнати з волости, коли правительство звернуло против неї свої сили. Під ту пору, по смерти Косинського на перше місце між ватажками козацькими виступив Григорий Лобода, чоловік поважний, добрий і досвідчений вояка, але ще без ширшої політичної програми, яка взагалі тільки дуже поволі наростала в головах козацьких. Поруч сеї властивої козаччини, низової запорозької, збираєть ся на браславськім і волинськім пограничу друга, самосійна козаччина коло Семерина Наливайка, міщанина острозького, сміливого і удатного ватажка. Сімя Наливайків славила ся в Острозї як завзяті Українцї. Брат Семерина піп Дамян був визначним членом православного острозького кружка; Семерин вибрав собі военне, козацьке ремесло. Гарний з себе, майстер на всї руки, славолюбний і амбітний, ще молодий, не хотів іти в лад гетьманам низової козаччини, і так між сими двома ґрупами козаччини була певна неохота і навіть ворожнеча. Запорожцї пригадували Наливайкови, що під час війни Косинського з Острозькими Наливайко був в війську Острозького й бив ся з козаками. Наливайко виправдувавсь, що тодїшня війна захопила його несподївано, коли він був звязаний з Острозькими і не міг виступити з їх служби; він заявляв, що піддасть ся судови військовому в тій справі, і кінець кінцем справа та була полагоджена, але неохота між обома військами зістала ся й далї, і кожде собі на власну руку робить і воює в сих роках.

В тім часї володарі західньої Европи, особливо папа римський і цїсар нїмецький, як володар завойованої Турками Угорщини, заходили ся коло великої війни на Турків. Прочувши, що козаки могли б дати в тім велику поміч, заходив ся папа на свою руку, а цїсар на свою, вербувати до тої війни козаків, виславши для того на Україну своїх висланників з грошима й дарунками. Папський висланник, хорватський священик Комулович не знайшов дороги до козаків, вів переговори через правительственного старшого, котрого козаки зовсїм не слухали, і з тих переговорів нїчого не вийшло. Цїсарський же висланник Лясота забрав ся на саме Запороже (з того полишив нам дуже цїкаву опись сеї подорожи і побуту в Сїчи, в 1594 р.). Віддав козакам від цїсаря клейноти: корогви з гербом цїсарським, срібні труби, і 8 тисяч червоних, з тим щоб козаки взяли участь у війнї з Турками. До сього ж намовляв їх і московський посол, що теж приїхав з московською „казною“ (грошима), бо цїсар, не знаючи до кого властиво козаки належать, посилав і в Москву, щоб там не боронили козакам помагати цїсареви. Цїсарські висланники хотіли, щоб козаки на здогін ішли за

Татарами на Волощину, аби не дати їм пройти до Угорщини. Козаки, хоч були невдоволені з малої суми грошей їм присланої, але обіцяли помагати, тільки не хотїли йти на Волощину, а казали, що краще підуть на Перекоп, або човнами на Килїю та на Бабадаг, турецькі го-

171. Козак Мамай (копія першої пол. XIX в. з старої, затраченої картини).

роди. Але до чого не взяли ся козаки низові, те взяв на себе Наливайко: ходив в Волощину, здобув Тягиню, пограбив Турок і Волохів, потім відступив назад, коли прийшло більше турецьке військо, але знову, вже з Низовцями разом пішов у друге. Рахували козаків в тім

поході разом до 12 тисяч, і вони страшенно знищили Молдаву, спалили Яси і господар молдавський відступив від Турків і пристав по сім до цісаря. Цісар був тим дуже втішений, поручав надалі господареви вести справу против Турків спільно з козаками, і козаки разом з сими новими союзниками ходили ще раз громити турецькі городи: Тягиню, Білгород, Килію.

Польське правительство задумало скористати з сеї нагоди для себе: посадило на господарстві волоськім свого чоловіка, Єремію Могилу, і післало козакам сказати, щоб не чіпали більше Волощини, а воювали Татар. Але козаки не мали під ту хвилю охоти воювати ся з Татарами, і коли польське правительство випросило їх з Молдави, вони пустили ся „на спочинок" у внутрішні краї. Було се в осени 1595 р. Наливайко вернувши ся на Україну пройшов на Волинь, приступив під Луцк під час ярмарку, коли пани позїздили ся на судові засідання. Налякані міщане й шляхта виїхали йому на зустріч, умовили ся, що заплатять йому, щоб не чіпав міста, але Наливайко тими грошима не вдоволив ся і ще пограбив передмістя. Потім пройшов звідти на Білорусь, здобув Слуцький замок, забрав відти гармату, а міщанам за місто сказав заплатити великий окуп (10 тис. зол.). Пройшов відти далї, здобуваючи що трапляло ся по дорозї і збираючи здобичу і окупи; погромив велике місто Могилїв, а як по тім усїм зібрало ся на нього литовське військо, Наливайко оборонною рукою, маючи велику артилєрію, відступив собі порядно назад на Волинь. Низове ж військо під той час, хоч і далеко скромнїйше, попасало в Київщинї, на Полїсю, а як Наливайко вийшов на Волинь, пустило ся й собі на Білорусь. При тім, мішаючи ся в ріжні панські сварки і наїзди, що одні пани на других робили, помагали і Наливайківцї й Низовцї православним панам, Острозькому й иньшим, громити й докучати противникам православних, уніатським владикам і їх прихильникам, що заходили ся коло унїї.

59. Війна 1596 р. Се не минуло козакам дурно. Правительство польське дивило ся мовчки, поки козаки воювали з Острозькими й иньшими, не милими йому православними панами, але не стерпіло, як козаки почали докучати тим, що під покровом правительства саме переводили тодї унїю церковну. Тай своїми погромами волинських і білоруських міст козаки перебрали мірку терпеливости.

Військо польське саме було досить свобідне під ту пору і на початку 1596 р. король дав наказ гетьману польному (помічникови гетьмана коронного, головного начальника військ польських) Станїславу Жолкєвскому, аби йшов на козаків і приборкав їх. Наказав також

шляхті галицькій і волинській, щоб ішла теж на козаків загальним походом, бо військо польське було невелике і сильно підірване молдавською війною.

Жолкєвский через те задумав взяти швидкістю: козацькі війська були роскидані, Наливайко стояв в полудневій Волини, Лобода коло Білої Церкви, иньші Запорозці з арматою під проводом Шаули були на Білоруси. Жолкєвский хотів заскочити їх, перше ніж вони зійдуть

172. Козак Мамай, инакший.

ся разом, і погромити кождого з окрема. Лишивши обоз і тяжше військо, він з легкою кіннотою кинув ся насамперед на Наливайка. Трохи не захопив його, але Наливайко таки вимкнув ся і чим дуж поспішив у Браславщину, до своїх давніх приятелів. Жолкєвский ішов за ним слїдом, побиваючи відсталих і уриваючи що запопав. Наливайко хоч ішов спішно, але в великім порядку, з арматою; по дорозї вів переговори з Жолкєвским, але разом з тим переговорював ся і з Лободою. Ждав вісти з Браслава, чи приймуть його там. Але Блаславляне незадовго перед тим покорили ся під страхом погрому від польського війська і тепер бояли ся приймати Наливайка. Жолкєвский ледво

не захопив його тут, але Наливайко, знищивши гати на одній переправі, затримав польське військо, затопив в ріці гармати, закопав в землю порох і на легко умкнув в степи за р. Соб. Туди Жолкєвский за ним не посмів іти, і Наливайко пересидївши в „Уманськім лїсї“ (тодї Уманщина ще лежала пусткою), потім пройшов у Київщину. Лобода за той час, поки Жолкєвский гонив за Наливайком, щасливо зійшов ся з Шаулою; що до Наливайка, то довго вагали ся, чи приймати його до себе, чи нї, і Жолкєвский силкував ся їх розвести, впевняючи Лободу, що головним провинником уважає Наливайка і його хоче знищити, а Запорозцї аби вийшли з волости на Низ, то нічого їм не буде. Запорозцї одначе не послухали, гору взяла гадка про одність козаччини: рішили Наливайка прийняти до себе. Під Білою Церквою Шаула зійшов ся з Наливайком і трохи були вони не знищили тут передове польське військо, що загнало ся під проводом кн. Кирика Ружинського, Богданового брата: сей князець теж був козацьким ватажком недавно, але тепер горів бажаннєм пімстити ся козакам, за те що збунтували йому й покозачили його Паволоцьку волость. Та Жолкєвский наспів в час і виручив його з біди. Козацьке військо стало відступати, Жолкєвский погнав ся за ним, і на урочищу Гострий Камінь стала ся битва. Козаки заложили ся в таборі з возів, і Полякам не удало ся того табору розбити. Вбито богато козацької старшини: видко не ховали ся за чужі плечі. Самому Шаулї відірвала руку гарматна куля. Але й Поляки понесли великі страти і Жолкєвский не важив ся йти далї за козаками, а вернув ся під Білу Церкву та післав до короля, просячи прислати поміч і припаси. І доперва діставши, з кінцем квітня розпочав наново боротьбу з козаччиною.

Козацькі війська за той час посходили ся під Переяслав і туди ж звезли козаки своїх жінок і дїтей, щоб не попали в руки польського війська. Ріжні гадки виникали у них, як його бути, особливо маючи на руках жінок і дїтей, перед лицем живого ворога, що вже розлив стільки козацької крови. Одні хотїли йти в глубину Заднїпровя, на московську границю, иньші—віддати ся під протекцію хана і з ним воювати Польщу, иньші радили зістати ся під Переяславом і боротп ся до загину; були й такі, що радили піддати ся Жолкєвскому, але сих не слухали. Поки козаки радили ся про се, Жолкєвский роздумував, як би йому перебрати ся за Днїпро. Помогли йому міщане київські: щоб прислужити ся, подіставали човни поховані від козаків в водї і в иньших місцях та приготовили для переправи. Козаки заставили своїми гарматами берег, щоб не дати перейти, але Жолкєвский здурив їх, піславши частину човнів під Трипілле,—мовляв там

хоче перейти, а як козаки пішли туди боронити переходу, перейшов під Київом. Тоді козацьке військо постановило йти під московську границю, сподіваючи ся, що Жолкевский не посміє йти за ними туди, як не посмів іти за Наливайком. Але Жолкевский завзяв ся знищити козаччину; до нього прийшло тим часом свіже військо литовське і він почував себе тепер дужчим від козаків. Бояв ся тільки, щоб козаки не перейшли за московську границю або на Дін; для того розпочав з ними знову переговори, а тим часом частину своєї кінноти з старостою Струсем післав, аби зайшов козаків з тилу і перепинив їх похід

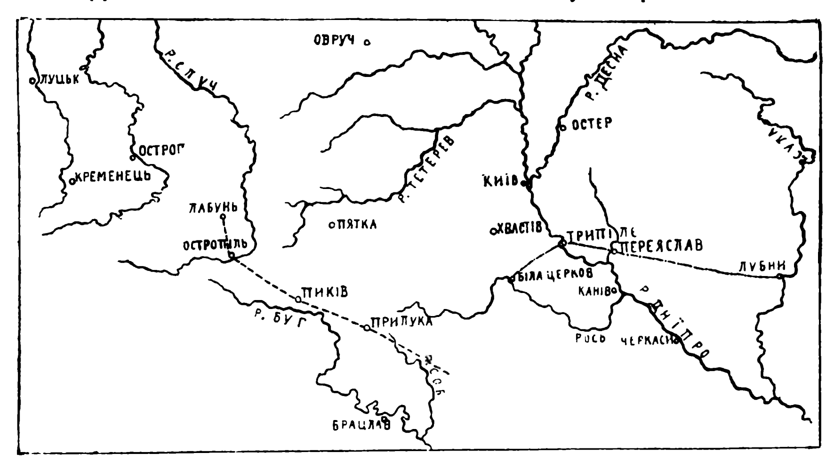

173. Місця війни 1596 р.
--- марш Наливайка; --- марш обєднаних козацких військ.

в степи. Се порученнє було дане так секретно, що навіть самі Поляки не знали, куди їх ведуть; не знали нічого й козаки. Вони переходили тоді Сулу між річкою Солоницею і Лубнами; стерегли ся тільки від Жолкевского, і як би чати дали знати про його військо, хотїли знищити міст на Сулї та поки він буде там ладити переправу, сподівали ся перейти за московську границю. Сього бояв ся Жолкевский і на те вислав Струся. Той потиху заступив їм дорогу за Лубнами, і коли надтягнув Жолкевский, він несподівано ударив з другого боку. Збентежило се козаків, і вони рішили ся зістати ся на місцї, над р. Солоницею і боронити ся.

Місце було для оборони добре, високе, з широким оглядом на всї боки. З одної сторони боронили його непролазні болота Сули, з иньших сторін обгородили ся козаки кількома рядами возів, за ними валами і шанцями. По серединї поставили деревляні зруби, набиті землею,

і на них умістили гармати. Табор був міцний і приступом узяти його було неможна. Доброго війська козацького було ще коло 6 тисяч, а друге стільки ріжного народу неспосібного, жінок, дітей то що. Жолкєвский задумав томити козаків облогою, не даючи вигоняти худоби і коней на пашу, та мучив гарматною стрільбою, а заразом ведучи переговори, силкував ся розєднати козаків: викликати між ними підозріння і незгоду. Ся інтриґантська робота дійсно не зістала ся без успіху. Стара ворожнеча Запорозців і Наливайківців ожила наново серед такого тяжкого настрою Почали ся сварки, далї кріваві розрухи. На одній раді розпочала ся бійка, і серед неї убито Лободу; але Наливайкови не удало ся взяти булаву: вибрано гетьманом Кремпського, а Низовці не могли забути Наливайкови убийства Лободи. В козацькім таборі було гірко; худоба здихала без паші; кулї польських гармат забивали людей і коней, трупи гнили серед табору і серед гарячого літа робили повітрє неможливим. Трудно було підтримати порядок і завзятє в таких обставинах, і велика то річ, що козаки таки тримали ся ще.

Жолкєвскому одначе також було не легко. Припасу для війська було дуже тяжко дістати, і він переконав ся, що скорше його військо вигине з голоду ніж козацьке: вояки його змучили ся неустанною сторожею. А тим часом над Днїпром громадили ся нові полки козацькі під проводом Підвисоцького та умисно пустошили Подніпрове, щоб тим відтягнути Жолкєвского від облоги, а з Запорожа йшли нові полки козацькі човнами, ратувати козацьке військо під Лубнами. Жолкєвский силкував ся їх відвести, як перед тим Лободу: посилав до них, що не має против них нїчого, нехай не встрявають тільки до бунту,— але ті не послухали. Як би вони надтягнули під Лубни—Жолкєвскому була б біда. Але козаки в солоницькім таборі, відрізані від світу, не знали, що ратунок такий близький.

Жолкєвскому треба було зробити останню пробу, щоб настрашити козаків і змусити їх до піддання. Він розпочав знову страшенну стрілянину, став ладити всякий припас нїби до рішучого приступу, а заразом намовляв козаків, щоб піддали ся: аби тільки видали головних проводирів, то нїчого їм не буде. І не витримали козаки, маючи перед очима півживих жінок і дітей своїх. Не додержали свого завзятя козацького, не діждали ся поратунку. По двох днях тяжкої канонади прийняли умови Жолкєвского: видати проводирів, гармати і всякий припас гарматний, корогви і клейноди цїсарські. Наливайко, бачучи, до чого йде, хотів утікати; Наливайківцї боронили свого ватажка, але козаки приборкали його й видали Полякам. Разом з ним Шаулу і ще декотрих.

Але коли вони се зробили, тоді Жолкевский зажадав, щоб кождому панови вільно було ще забрати з поміж них своїх підданних. На се козаки не могли згодити ся, бо се трохи не всїх їх віддавало на ласку їх панів. Тодї польське військо кинуло ся на них безборонних, неприготованих, против довершенної уже згоди, і счинили огидну різню. „Так їх рубали немилосердно, що на милю або й більше труп лежав на трупі",—оповідає сучасник Поляк.

Тільки частина козаків під проводом Кремпського відбила ся й пішла собі оружною рукою на Запороже. Козаки Підвисоцького і Запорожцї завернули ся теж. Жолкевский вже не мав сил дотримати свого заміру—знищити козаччину до кінця. Лекше було пімстити ся на взятих в неволю ватажках. Особливо Наливайка тяжко мучили: тримали в вязниці сливе рік і раз у раз брали на муки, випитуючи про його зносини з сусїднїми державами і ріжними людьми. Нарештї стяли і тїло його четвертували. А між польською суспільністю і між Українцями пішли зараз поголоски про дивні муки, якими Наливайка замучено: що його посадили на розпаленого зелїзного коня, на голову положили зелїзну корону—за те що він, мовляв, назвав себе „царем Наливаєм", хотів бути королем України.

60. Упадок національного українського житя і заходи коло його піднесення. Сей погром козаччини, хоч не знищив її до решти зовсїм, але дійсно придавив та зігнав з „волости" на Низ і тим мав чимале значіннє не тільки для самої козаччини, а й для всього українського житя. Сталось се в незмірно тяжкій хвилї для України, коли все громадянство українське, бачучи удар занесений над своєю головою (в видї церковної унії), заметушило ся шукаючи способів боротьби і відпору. Козаччина саме перед тим дала вже почути свою силу і за неї почали ся вже чіпляти ся ріжні національні і релїґійні рахунки—відчули се й вороги, прозиваючи православних „Наливайками" та наговорюючи на них, що вони накладають з Наливайком та иньшими бунтівниками козацькими. На правду

174. З церковної старовини Зах. України. Лаврівський монастир де—як повідають—був похований кн. Лев.

сього ще не було або ще тільки зачинало ся, але мусіло б піти в сім напрямі, бо громадянство українське і білоруське шукало собі помочи і ратунку, де могло, і як би не той погром солоницький, певно вже з кінцем XVI в козаччина взяла б в національнім житю подібну участь, яку через свій розгром взяла тільки чверть віку пізнійше

175. „Древо Єсеєве", олтарні двері з Галичини.

Обставини вели до того неминуче. Українське громадянство важило ся на житє і на смерть в боротьбі з грозою спольщення, що насувало ся на нього.

Ми бачили, в які обставини поставило український нарід польське панованнє. Українським масам народнім принесло воно поневоленнє і економічну руїну. Міста привело до упадку, українському міщанству загородило дорогу до промислу і торговлі. Шляхта українська була одинокою верствою, яку закони держави допускали до голосу і впливів в політичнім житю, але й її польське панованнє відсунуло від всякої політичної ролі і значіння і звело в дійсности її політичні впливи на ніщо. Українські шляхтичі не орґанізовані, розбиті від разу і затоплені польським шляхетським потопом, в західній Україні від початку побачили себе збитими з усіх позицій,

затертими й відогнаними від усього, так що тільки приноровленнєм до своїх польських панів, польщеннєм і католиченнєм могли дійти фактичної рівноправности. І справді, як я вже згадував,—до початку XVI в.

176. Дубенська ікона, подарована кн. Василем-Константином Острозьким.

все що було трохи значнійшого, амбітнійшого між українською шляхтою Галичини, Холмщини, Поділя—з невеличкими виїмками вже спольщило ся, а в XVI віці се саме зачинаєть ся й на Волини та на Поднїпровю. Хоч грамоти 1569 року пообіцяли місцевому православному

панству, що буде воно користувати ся у всім рівними правами з католиками, але ся обіцянка зістала ся порожнім словом, і не задовго так само й тутешні пани побачили, що їм без покатоличення і ополячення нема ходу. І тутешнє панське житє—навіть на Волини, в сім гнїздї українського панства, княжат та маґнатів, справдї починає швидко польшити ся, а з тим українське громадянство тратило до решти й ту одиноку верству, що могла мати якийсь вплив і значіннє та служити опорою українського національного життя.

177. Церква в Сутківцях на Поділю, збудована в XV в. українськими шляхтичами Ярмолинськими.

В сих часах, в XV—XVI віках під польсько-литовським пановданнєм українське культурне житє дуже підупадає. Знаємо, що воно було тїсно звязане з житєм церковним, а церква і духовенство православне привикли стояти під особливою опікою і покровом державної власти. Тепер українського правительства не стало, а литовське й особливо польське правительство держало православну церкву в чорнім тїлї і не раз дуже болючо давало відчувати їй свою католицьку побожність. Через те церква підупадає, а з церквою—й стара культура, з нею звязана. Все меньше стає освічених людей між духовенством, загибають старі школи, слабне й письменство, й артистична творчість. Правда, там де ще міцно стояла православна аристократія, українські пани й маґнати,—вони могли підтримати церковне житє й культуру з нею звязану. Але й вони були безсильні против того розстрою, який вносило в українське церковне житє вороже йому правительство. Вел. князї литовські й королї польські присвоїли собі „право подавання“, себто роздавання посад церковних; кандидати на владик і на архимандритів мусїли від них діставати надання на сї посади церковні, а ті не журили ся, чи кандидати підхожі чи ні, давали за „чолобитє“, просто сказавши—за гроші, хто більше дав, або чимсь підслужив ся королеви. Таким чином на владицтва, на архимандрицтва православні попадали люде, які не мали ніякої охоти до духовного житя, навіть посвящення не приймали, рострачували духовні гроші й маєтки, збогачали ними своїх свояків і дітей. Против сього не могли нічого зробити ні пани ні прості люде

й попросту пропадала у них охота що небудь робити для церкви своєї, коли бачили вони що маєтки, скарби, дорогоцінности, жертвувані на окрасу церкви, на вихованнє учених людей, на поміч калікам і убогим, марнували ся і рострачували ся роспустниками, піяками, що з церковних дорогоцінностей справляли ріжні річи для своїх доньок, улюбленців і бозна для кого.

XVI вік був часом найгіршого розстрою й упадку православної церкви української наслідком отого королівського подавання (инакше званого патронатом). Даремно українські пани просили, щоб король дав їм право вибирати на сї уряди людей відповідних—королї не хотїли випустити з своїх рук такого лакомого права. А сей розстрій церковного житя відбивав ся незвичайно тяжко на національнім і культурнім житю українськім. Православна церкава була єдиним національним представительством української народности, її стягом національним, а заразом головною опорою національної культури. І ся національна культура тепер упадає й не може витримати конкуренції з культурою польською.

Культура польська XIV—XV вв. сама по собі теж не була висока —була слабеньким і відсталим відгомоном сучасної німецької й італійської культури. Коли вона брала гору над українською культурою, то перед усім тому, що була культурою державною, офіціальною, була більш приладжена до обставин громадського і державного житя Польщі, а також тому ще, що за нею стояла сильнїйша, а близька, созвучна католицько-латинська культура нїмецька чи італїйська, до котрої латинська мова шкільна і письменська відкривала дорогу, а українсько-візантийська культура була в нових обставинах польсько-литовського державного житя все меньше й меньше користна, просто таки не придатна нї до чого по за церковним ужитком; її візантийські джерела давно висохли і вона повторяла тільки бозна колишнї зади, не йдучи за віком і за часом. Се позбавляло її можности конкуренції з культурою польсько-латинською, особливо як ся почала живійше розвивати ся. Церковне житє польське в XVI віці (аж до останньої чверти також було в великім розстрою,—але зате під впливом нїмецького реформаційного, противкатолицького руху творить ся в Польщі письменство і культура світська, протицерковна, чисто-шляхетська по духу, і їй Українці знову не мали нїчого противставити. Сомостійного реформаційного, протицерковного руху на українськім ґрунті не розвинуло ся: хто підпадав впливу тих ідей відриваючи ся від єдиного українського церковного ґрунту, приєднував ся до культури польської і відривав ся від української народности. Українське громадянство чуло

і бачило, що єдиний ґрунт, на котрім можна згуртувати всї верстви і части українського народу—се старий православний ґрунт, з котрим нерозривно звязало ся саме понятє українського, або як тодї говорили (по старій традиції Руської держави)—руського житя. І як же трудно було на тім церковнім ґрунтї, знищенім і розбитім польським панованнєм, удержати когось—особливо вищі українські верстви перед спокусами польської шляхетської культури, що розвиваєть ся особливо від половини XVI в., під час найгіршого упадку української церкви.

178. Митрополит Йосиф Солтан—оден з кращих митрополитів, що заходив ся коло заведення добрих порядків в православній церкві (на початках XVI в.).

Той розвій панського хозяйства, великий вивіз за границю лїсових товарів, худоби, збіжа, що в другій половинї XVI в. доходить найбільших розмірів своїх, збогатив шляхту, перед тим призвичаєну до житя дуже скромного, навіть убогого. Великі суми, що пішли в шляхетські кешенї за хлопську панщину, розвинули нахил до роскоши, блеску, виставности. Не йшли вони на річи господарські, анї на культурні властиво, тільки на зверхнїй блеск, перед усїм на дорогі убори, далї на пяне і сите роскішне житє. Сучасні писання наповняють ся жалями на нечувані перед тим забаганки панського житя, роскіш і погоню за модами. Дещо одначе перепадало і на річи справдї культурні. Але й зверхнїй блеск потягав до себе також мало культурне панство українське і білоруське, яке починає переймати польські звичаї, польську мову, дає дїтей до шкіл польських або заграничних,—а там вони призвичаювали ся до чужого житя, кидали свою віру і ставали Поляками.

61. Освітний рух. Зі страхом бачили українські і білоруські патріоти той упадок свого житя—що як так піде, то далї все що є багатого, заможнїйшого, цїкавійшого між їх суспільністю, пропаде для свого народу, втїче від нього. Болїло їх серце від того, що їх „Русь“ стала предметом зневаг і погорди, як некультурна, груба, темна маса. То тут то там, протягом XVI в., а особливо його другої половини бачимо людей, які, очевидно, глубоко задумують ся над справою піднесення „руського“, то значить українського і білоруського житя—освіти, школи, книжности. Їх заходи йдуть переважно по старій, цер-

ковній дорозї. Се не вдоволяє сучасного громадянства в потребах культури світської, приладженої до потреб полїтичного і громадського житя Польсько-литовської держави, але як я вже сказав—тодїшні патріоти вважали православну віру тим одиноким ґрунтом, на котрім можна ще утримати останки української чи білоруської інтелїґенції: що сходило з того ґрунту, пропадало для народнього житя.

Протягом другої половини XVI в. висувають ся то тут то там невеличкі огнища такої роботи над відродженнєм культури, книжности й освіти; мало про них знаємо, не всї їх знаємо, але й ті, які знаємо, дають понятє, в яких напрямах ішла та робота.

179. Григорий Ходкевич, фундатор заблудівської друкарнї.

Так на українськім пограничу в Заблудові, в маєтностях українського маґната (з Київщини родом) гетьмана литовського Григорія Ходкевича (властиво Ходковича) в 1560-х рр. засновуєть ся друкарня і в нїй друкують книжки прийняті Ходкевичом перші моськовські друкарі—Іван Федорович і Петро Мстиславець, що мусїли тїкати з Москви від розгїнваного друкарською новиною московського народу. 1569 р. вийшло тут Учительне Євангеліє (збірник поучень на євангельські тексти), 1575 псалтир. Але далї Ходкевич стратив охоту до сього дїла, й Іван Федорович, покинувши його, перейшов до Львова. Другий московський виходень, князь Курбський, що втїк від лютости царя Івана Грізного, основавши ся на Волини, в Ковлю, громадив там в тімже часї (в 1560-х роках) книжних людей, робив переклади грецьких отцїв, вів зносини і листував ся з виднїйшими людьми на Українї й Білоруси, накликаючи їх, аби міцно тримали ся своєї віри, не лакомили ся на католицьку культуру. Третій такий кружок збираєть ся в Слуцьку на дворі кн. Юрия Слуцького, потомка київських князїв Олельковичів; тут також збирали ся ріжні книжні люде, а потім, як оповідає оден сучасник (в 1581 р.), була тут друкарня і школа, тільки, на жаль, більше нїчого про них не знаємо.

Значно важнїйшим і тривкійшим центром такої нової культурної роботи був Острог на Волини, князївство князїв Острозьких. Князї Острозькі, потомки київського княжого роду, визначили ся здавна тим,

що міцно і вірно стояли при своїй народности. Нераз стрічали ми князів з сього роду в такій ролї. Князь Константин Іванович Острозький, гетьман литовський, вважав ся свого часу головним оборонцем своєї народности і віри (помер в р. 1530). Иого син Василь-Константин, воєвода київський, пан величезних маєтків, споріднений з першими домами Польщі й Литви, не грав визначної полїтичної ролї, але прославив ся також як покровитель українського культурного житя і оборонець православної віри; міг би, як на свої величезні засоби, ложити на то далеко більше, але все таки й те, що дав він, було найзначнїйше з того, що взагалї українське житє дістало від свого тодїшнього маґнацтва.

180. Кн. Юрий Слуцький, фундатор слуцької школи.

Відомости наші знов таки дуже бідні й тут. Очевидно, в Острозї громадить ся здавна учене духовенство, веде школу, і в 1570-х роках пильнує зробити з неї школу вищу, на взір польських академій. Сучасники називають її „триязичним лїцеєм“ (тому що вчили в нїй по словянськи, по грецьки і по латини), або „школою грецькою“, „грецько-словянською“, також і академією. Одначе наладити тут вищу науку все не удавало ся як слїд, бо не ставало учительських сил: у себе дома і в грецьких землях трудно було таких знайти, а з західнїх сторін неправославних учених бояли ся брати, щоб не нанесли католицького духу. Можна було б, розуміеть ся, виховати учених з своїх учеників, посилаючи їх в західнї унїверситети, але до сього якось не додумували ся. Часами тільки удавало ся залучити сюди Греків з вищою сучасною західно-европейською освітою (як Лукаріс, пізнїйший патріарх, або протосінкел Никифор). Все ж таки се була школа вищого типу, і тим ворогам православних, які доводили, що на православнім ґрунтї неможлива наука, неможлива освіта,—острозька школа була доброю відповідю на самім дїлї. Від неї починаєть ся поворот до вищої освіти на Українї.

При школї й по за нею громадили ся в Острозї учені люде і творили свого рода учене товариство; тут були такі славні на той час богослови й учені як Герасим Смотрицький і його син Максим, в чер-

нецтві Мелетій, Василь автор важного богословського трактата „про єдину істину православну віру“, Філялєт-Бронський, Клирик Острозький, й иньші. Першим важним ділом сього ученого кружка було виданнє друкованої біблії. До кн. Острозького перейшов 1575 р. Ів. Федорович зі Львова, наладив тут друкарню, і власне першим ділом для неї Острозький замислив виданнє біблії. Се було по тодішнім часам велике діло: цілої біблії майже ніде не можна було знайти, тільки поодинокі її части. Острозький розсилав своїх людей по ріжних сторонах — розшукувати грецькі тексти і словянські переклади, кілька років ішла робота над виправкою сього перекладу, кілька літ друкували її, і 1580 року вийшов у світ сей найбільший твір словянського друкарства. Пізнійше, в 1580 і 1590-х рр. учених острозьких займає головно письменська оборона православної віри, боротьба з новим календарем, що хотіло силоміць звести правительство, а православні не приймали, а потім боротьба з церковною унією (такі були писання Василя, Гер. Смотрицького, Бронського, Клирика Острозького).

Українська суспільність дуже високо цінила діяльність острозького кружка і острозької школи; але тим більше мусїло смутити її, коли бачила, як непевне було се істнованнє. Сини князя Константина були католики, тільки оден був православний — Олександр, але вмер ще за житя батька; старший Януш, що мав би дістати острозькі маєтки, перейшов на католицтво—за те й дістав найвищий уряд в державі: каштелянство краківське. Невелика була надїя, щоб при нїм школа острозька могла далї розвивати ся, і справдї по смерти кн. Константина підупала вся острозька робота. Теж саме було і в Слуцьку, де з смертю кн. Юрия перейшли маєтки княжі в католицькі руки й завмерли всї ті початки просвітної роботи, що були почали ся. І взагалї мала надїя була на панів: запізно почала ся та освітня робота і занадто бідна була ще вона, щоб могла їх привязати до свійського ґрунту. Панські дїти далї йшли до католицьких шкіл, особливо до єзуїтів, що з кінцем XVI в. закладають свої школи в ріжних містах (в Вильнї, Ярославі, Люблинї й ин.): до них приманюють вони, як дуже зручні виховувачі, саме дїтей панських, шляхетських—і виховують їх на завзятих католиків.

„Не надїйте ся на князї“, сказали собі громадяне, дивлячи ся на се все, та брали ся ратуватись власними заходами, з власного складаного гроша. І перед у тім повело міщанство—на Україні львівське, на Білоруси виленське.

62. Брацтва. Ми вже бачили, що ще в 1530 — 1540-х роках українське і білоруське міщанство, бажаючи мати леґальну форму для своєї орґанїзації й орґанїзовання иньшої суспільности, скористало для

сього з старинної орґанізації брацької. Зреформувало її на взірець братств ремісничих цехових і тим способом приладило предковічну брацьку орґанізацію до нового міського устрою й житя, принесеного польським пfinованнєм. Зміст в сих нових братствах зістав ся старий, небогатий: опіка над церквою брацькою, над убогими своїми членами. В дійсности заповняла житє братства оборона своїх національних прав: особливо так було у Львові, де більш ніж де українське міщанство відчувало чуже ярмо над собою, і братство стало головним огнищем і орґаном сеї боротьби.

181. Кінцївка з видань Швайпольта Фіоля 1491 р. (найстарші видання, друковані в Кракові для українських і білорусьских земель, поки духовенство католицьке їх не заборонило).

Середину XVI в. зайняла у Львові боротьба за відновлене владицтво православне, до котрого католицький арцибіскуп львівський заявляв далї свої претенсії. Пізнійше, з 1570 роком здіймають українські міщане міста Львова нову боротьбу за рівноправність: ріжні обмеження тим сильнїйше давали їм себе чути, що протягом XVI віку українське міщанство тут дуже зросло і числом і достатком і культурною силою. Але і сим разом йому удало ся вибороти тільки деякі досить незначні полекші, а давня нерівноправність лишила ся далї. Слїдом захопила Львовян боротьба за календар: власне у Львові більше ніж де правительство і католицьке духовенство заходило ся змусити православних, щоб разом з католиками прийняли новий, поправлений календар. Але православні вважали се замахом на своє церковне житє і стояли на тім, що доки вони добровільно не приймуть нового календаря, ніхто не може їх до того змушувати. Справа ся дуже розворушила Українців, приходило до

ріжних насильств від католицьких панів, духовенства і уряду—бійок, арештів,—але Українці таки справу свою одстояли й добили ся признання своєї автономії в справах церкви і культури.

Коли в українськім громадянстві почала виясняти ся потреба національної культурної й освітної роботи для охорони і піднесення національного житя, сї гадки опановують також і львівських братчиків. Серед них виступають найбільш горячі оборонці освіти, школи, письменської роботи—а перед усім своєї української школи, школи і школи, як єдиного ратунку від національної загибели. Мало значить дбати про церкву, доводили вони—церква без освіти, а значить без школи—безсильна. І в тім напрямі розпочинаєть ся жива робота серед львівського громадянства.

ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ.

ГРАММА-ТІКА ДОБРОГЛАГОЛИВАГО ЕЛЛИНОСЛОВЕНСКАГО ЯЗЫКА. Совершеннаго искуства осми частей слова.

Ко наказанію многоименитому Россійскому роду.

ВО ЛЬВОВѢ.

В друкарни Братской. Року, ͵афча.

182. Грецько-українська граматика 1591 року, зложена в брацькій школї львівській.

Вже в 1570-х роках удав ся під крила львівського брацтва Іван Федорович, покинувши Заблудів. Але братчики, зайняті будовою нової церкви брацької на місце погорілої, не спромогли ся на значнійшу матеріальну поміч йому. Друкарня Федоровича скоро опинила ся в заставі у Жидів, а сам він, надрукувавши у Львові тільки одну книгу—Апостол (1574), перейшов до кн. Острозького. Одначе потім вернув ся таки до Львова, пробував на ново пустити в рух свою друкарню, та так і вмер, не добивши ся свого (1583). Друкарню його почали у заставців торгувати купцї з чужих сторін. Але Львовяне не хотїли її пустити з

свого міста, і владика львівський Ґедеон Балабан з братчиками видали Жидам векслї й викупили друкарню, а на сплату почали збирати гроші по всїй Україні, аби не упустити з рук той „скарб особливий“.

Та братчики, не вважаючи на недостачу грошей, думали тоді не про одну друкарню: хотїли гарної школи, задумували поставити дім брацький, щоб у нїм примістити і ту школу і друкарню, і шпиталь для убогих і калїк. Коли з кінцем 1585 р. приїхав до Львова патріарх антіохийський Йоаким, братчики удали ся до нього з прошеннєм, щоб від себе заохотив усе українське громадянство, аби своїми жертвами помогло їм на заложеннє школи „для научення дїтям всякого стану— аби не був рід їх наче безсловесний задля ненаучення“. Патріарх послухав, видав окружну грамоту в сїй справі, а так само і владика Ґедеон, закликаючи як найгорячійше всїх православних.

Заразом, ставлячи собі такі високі завдання та відзиваючи ся до християнських і національних почувань своїх земляків, братчики вважали потрібним і своє брацьке житє відповідно до того поставити на вищу ступінь. Вони порішили скасувати зовсїм брацькі пири. Від сього часу брацькі сходини мали служити до поучування в вірі і освітї: полагодивши біжучі справи, братчики мали займати ся читаннєм добрих книг і поважними розмовами; мали слїдити за добрим житєм своїх членів, напоминати їх, а непоправних і упертих зпоміж себе виключати. Вся устава була перейнята духом віри і самовідречення.

Коли сю нову уставу братчики предложили до затвердження Йоакиму, патріарх, надививши ся перед тим на непорядки в українській церкві, був незвичайно утїшений таким високим настроєм і замірами братчиків. Він не тільки похвалив їх заміри, але ще й надав їм ріжні поручення і права перед тим нечувані: аби вони наглядали також за духовенством, про всякі непорядки доносили епископови, а як би епископ їм противив ся і не поступав по закону—то й йому б противили ся як ворогови правди. Постановив також, щоб усї иньші брацтва були послушні сьому львівському успенському брацтву.

Се були занадто великі права, які перевертали всї порядки церковні, і були дані брацтву непотрібно і необережно, бо мусїли його привести до непорозумінь з духовенством. Але не тільки Йоаким так зробив, а й патріарх константинопольський Єремія, що приїхав два роки пізнїйше, потвердив сї постанови. Брацтво львівське було винесене сим на незвичайну висоту, брацькі заходи дістали найвищу похвалу, і се мало той у всякім разї користний наслїдок, що розбудило живий рух серед міщанства українського. По містах більших і меньших люде починають закладати брацтва, або переміняти давнїйші на взірець львівського,

піддають ся під зверхність і опіку його; за прикладом Львовян заходять ся коло закладання шкіл і з львівської школи беруть собі учителів, або посилають туди своїх на виучку. Наприклад знаємо припадком про заложеннє таких братств зараз за львівським не тільки в Рогатині, Городку, але і в таких зовсім маленьких місточках як Гологори, Сатанів. По всіх більших містах також засновують ся братства—в Перемишлї, Берестю, Луцьку й ин. І головно всї інтересують ся школами.

183. Церква львівського брацтва, будована з кінцем XVI і в початках XVII в.

Письменська і видавнича діяльність при львівськім брацтві не розвинула ся замітно—бракувало для сього засобів, котрі мав острозький кружок завдяки помочи Острозького. Острозький кружок визначав ся своєю видавничою і письменською діяльністю до початків XVII в., а потім, від другого десятилїтя XVII в. кружок київський, що мав в своїм розпорядженню богаті скарби лаврські. За те школа львівська йшла дуже добре, мала своїх визначних учителїв і учених з людей місцевих і приїзжих Греків, як Арсеній архіепископ, Стефан Кукіль, або по книжному перехрещений на Зизанія, його брат Лаврентий, Кирило Транквілїон - Ставровецький — все визначні учені і письменники, Іван Борецький (з Бірчі), пізнїйший київський митрополит і ин. Сї успіхи львівської школи, що мала бути школою вищою, в тім родї як школа острозька, дуже втїшали громадянство і заохочували до закладання по иньших містах шкіл меньших, які б служили ступенем до школи львівської. Так наприклад перемишльський владика і міщане, закладаючи братство, перш за все думали про заснованнє школи. „Ся наша сторона і повіт дуже оскудїли в наученню, а люде з благород-

ного стану (тутешня дрібна шляхта українська) дуже бажають мати учителя і давати дітей своїх до науки письменної", писали вони до братчиків львівських, і просили прислати їм учителями своїх виучеників, мабуть Перемишлян з роду.

184. Каплиця при дзвініції брацької церкви у Львові, збудована в XVI віці.

Вся ся шкільна наука, як у тих школах низших, так і вищих мала виразний релігійний характер: науку починали від церковних книг і метою її ставили знаннє Святого Письма, християнської науки. Але про те знаходили ся між українським громадянством люде, яким здавало ся, що все таки сї школи занадто відбігають від православного преданія, бо вчать своїх учеників трохи й світських предметів, яких учили в сучасних школах католицьких. Не подобало ся їм також, що для зрозумілости церковні книги толкують ся на сучасну українську мову. Ім здавало ся, що треба як найвірнійше, найщільнійше держати ся церковно-славянської мови і самої тільки церковної науки, бо инакше, хоч трохи відступивши, вже підпадуть під спокусу сучасної світської мудрости і католицької культури. Особливо між такими оборонцями старини виступав афонський монах Іван з Вишнї (з Галичини), найвизначнійший письменник і публїцист того часу. Він спорив ся з львівськими братчиками і в писаннях виступав против сучасних новин. Але не вважаючи на його велику повагу і красномовність, в тім його не слухали: всї мали те глубоке переконаннє, що тільки добре уряджена наука, яка могла б витримати конкуренцію католицьких шкіл, приладжена до житя, приступна, а для того подавана на мові народнїй,—може виратувати українське громадянство від національної загибели. Се дуже горячо висловляєть ся в книзї „Пересторога", що вийшла з львівських брацьких кругів.

63. Унія. Успіхи брацького руху одначе отемняла тяжка хмара непорозумінь з духовенством і владиками. Я вже сказав, що ті великі права супроти духовенства й епископів, які дали львівському брацтву патріархи, були дуже небезпечним і непотрібним дарунком, бо втягали брацтво в зовсім непотрібну боротьбу з духовенством і накликали між иньшими причинами також і сим велику біду—що православні владики почали шукати собі захисту в католицькій церкві. По здавна заведеному порядку православної церкви владики привикли правити ділами своєї епархії як повні хозяїни. За останні століття власть митрополита підупала, православних князів не стало, собори епископські бували рідко, і владика, раз купивши чи випросивши собі свою епархію у короля, привик правити нею без контролі, нікого не питаючись, на нікого не оглядаючись, окрім правительства. Аж тут якісь міщане, котрих і за людей не мав шляхтич-епископ (епископи мали бути з шляхтичів, такий порядок завів ся)—„прості хлопи, шевці, сідельники, кожемяки", як відзивали ся владики про братчиків,—беруть ся показувати владиці, як він має правити своєю епархією! Як се було знести?!

Як тільки львівські братчики, сповняючи порученнє патріарха Йоакима, почали заводити порядки між тамошнїм духовенством, зараз вийшла у них за се тяжка сварка з владикою Балабаном—і зовсім непотрібно! Ґедеон Балабан був досить освічений владика, з добрими замірами, підтримував досї освітні заходи брацтва,—але не міг стерпіти, коли йому ті „прості хлопи" почали мішати ся і показувати, що має бути, а чого не має бути. Він відповів їм, що патріарх Йоаким до української церкви ніякого діла не має, й його постанови для неї нічого не значать. Але братчики перенесли свою справу з ним на рішеннє константинопольського патріарха, а сей, послухавши оповідань Йоакима про церковні непорядки на Україні потвердив всі роспорядження Йоакима, докорив Ґедеону за його суперечку з брацтвом і загрозив, що положить на нього анахтему, коли далї буде противити ся брацтву. Ґедеон не услухав його, прокляв брацтво львівське і почав робити йому всякі перешкоди. А коли патріарх сей, Єремія на імя, сам приїхавши на Україну, ще й тут розібрав діло на місцї і став рішучо по сторонї брацтва та вийняв його з власти владики,—владика Ґедеон був тим так гірко розжалений, що удав ся до свого недавнього ворога, арцибіскупа львівського—просив, аби той визволив владиків з неволї патріаршої. Так зпоміж владиків українських став він „чиноначальником відступлення від патріархів".

Се був дуже гіркий овоч нерозважних патріарших роспоряджень.

Але не в сїм однім патріархи мали несщасливу руку в своїх мішаннях в справи української церкви. Україна взагалї відвикла давно від усяких мішань патріархів в її церковні діла. І давнїйше патріархи дуже рідко до них мішали ся, а за останнї столїтя майже зовсїм перестали—от посилали до них по благословеннє для новопоставленого митрополита та й тільки. Митрополит не знав властиво ніякої власти над собою крім правительства, владики—також. Аж тут—річ небувала—приїздять самі патріархи на Україну. З початку антіохийський (1585), потім константинопольський (1588). Їхали вони властиво до Москви, розстарати ся на гроші в своїх тїсних обставинах; українські справи їх цїкавили мало. Не розглядали ся в тутешнїх відносинах і не знали їх; але коли до них звертали ся в ріжних справах, то роспоряджали ся дуже рішучо. А при тім хапали ся справ як раз меньше важних, з котрими українська церква ще могла б жити й тисячу лїт без особливої шкоди, а тим часом патріархи робили велику історію з тутешнїх звичаїв, які їм здавали ся непорядками. Наприклад на Українї святили ся в священики і на иньші церковні степенї люде, які були два рази жонаті; се був тутешнїй звичай, але в грецькій церкві се вважало ся недозволеним, і патріархи вважали таких священиків поставленими беззаконо, грозили клятвами владикам, які б таких священиків у себе терпіли, і таке иньше. Єремія, взагалї чоловік дуже горячий, мало розважний, скинув самого митрополита Онисифора Дївочку, за те, що перед посвященнєм був два рази жонатий, хоч, здаєть ся, поза тим був митрополит з нього зовсїм не злий. І в иньших справах Єремія поступав різко, скоро, не дуже вглядаючи в справу, слухаючи кого небудь—насварив владиків, загрозив клятвами, скиненнєм з урядів. А й виїхавши, присилав ріжні розпорядження, міняв і переміняв, настановляв своїх наглядачів (екзархів) над владиками і скидав їх, а ще й не завсїди можна було розібрати, кого слухати, бо зявила ся цїла туча ріжних грецьких прой-

185. Патріарх Єремія (старинна гравюра).

дисвітів, що мантили гроші, називаючи себе ріжними архієпископами, патріаршими післанцями, то що. Владикам, що відзвичаїли ся були від всякої духовної власти, все се здало ся за напасть незносну: і сї грецькі непорядки і та брацька контроля, під котру їх патріархи віддавали. І щоб позбути ся того всього, вони рішили вийти на стежку, на котру здавна закликало їх правительство і католицькі духовні: відорвати ся від патріархів і піддати ся під папу римського.

Від самого початку, як тільки Польща заволоділа українськими землями—з Казимира Великого почавши, правительство польське, а по Ягайловій унії—й литовське думало над сим, щоб Україну й Білорусь приєднати до католицької церкви. Казимир з початку думав просто на місце православних владиків посадити біскупів католицьких і тим способом покінчити справу; але боярство галицьке тому спротивило ся, тоді Казимир випросив у патріарха для Галиччини осібного митрополита і так православна церква мала далї істнувати. Отже правительство польсько-литовське, почавши від Ягайла і Витовта, стало думати, щоб привести до того, аби владики православні піддали ся під власть папи і пристали до католицької церкви. Старало ся на владичі і особливо митрополичі місця вибирати людей до сього податливійших, наставало на них, щоб вони їздили на собори католицькі та писали до папи, аби їх приняв під власть свою. Декотрі владики й митрополити таки й пробували чинити сю волю, але переконували ся зараз, що духовенство і громадянство не піде за ними в такім разї—збойкотує їх. Тому найчастїйше на всякі такі налягання правительства митрополити відповідали, що вони б раді всею душею, але сього не можна зробити без патріархів і собору: як би так собором рішити пристати до католицької церкви, а без нього не можна їм сього робити на власну руку. І так справа тягла ся. В 1439 р., на соборі в Фльоренції, здавало ся, вже вдало ся привести до сього, бо унію прийняв і митрополит київський Ісидор, і майже всї грецькі владики, і цїсар візантийський, що хотїв тим способом дістати поміч від папи на Турків. Але нї в Греції, нї в Ісидорових епархіях тої унії не прийняли і самі Ісидорові прихильники мусїли відступити від неї. Всї заходи в. кн. Казимира Ягайловича зістали ся без успіху. Потім дуже горячо взяв ся був до унії в. кн. Олександр, але Москва, користаючи з тої „тїсноти вірі православній", почала відривати від в. кн. Литовського одну землю за другою, і се так налякало правителїв литовських і польських, що вони полишили сю справу.

Та минуло з того часу кількадесять лїт, страх той призабув ся; католицька церква в Польщі в другій половині XVI віку вийшла

з непорядків, устаткувала ся, і бачучи розстрій і упадок православної церкви, набирала охоту підбити її. Навіть між православними було чимало таких, що бачучи непорядки в своїй церкві, думали, що найкращим виходом буде зєднати її з церквою католицькою, бо без того католицькі правителї далї будуть давати таких митрополитів і владиків, що від них православній церкві тільки сором і біда. Наприклад Василь-Константин Острозький висловляв такі гадки. Але він і иньші все ж таки стояли на тім, що се треба зробити за порозуміннєм з патріархами, всїм миром православним.

186. Фльорентийський собор (старинна гравюра): папа і митр. Ісидор, з правого боку православні духовні (досить фантастично представлені).

Але владики, котрі тепер задумали піддати ся під власть папи, розуміли, що патріархи на таке не пристануть, і зєднати ся з католиками значить розірвати з патріархами. Знали, що на се громадянство не піде. Тому рішили робити се діло потайки, сподіваючи ся, що як воно буде зроблене, тоді правительство польське зуміє погнати за ними і низших духовних і громадянство. Першим пішов на ту стежку Балабан, розгніваний тим, що патріарх так неделїкатно взяв сторону братства. Він порозумів ся ще з иньшими владиками, і за кілька місяців, в 1590 р., зібрало ся вже їх четверо: крім Балабана ще владика луцький Терлецький, турівський Пельчицький, холмський Зборівський. Вони списали постанову, щоб піддати ся папі, але вести діло далї потайки. Згодом і иньших владиків до себе притягли. Найдовше вагав ся митрополит Рогоза; він також був дуже ображений фальшивою грамотою, яку на нього змайстрував оден грецький пройдисвіт—нїби то Єремія кидає на нього клятву. По довгих ваганнях митрополит також пристав до тої змови владиків. З кінцем 1594 року вони списали заяву до папи і до короля, де звіщали про свою постанову піддати ся під власть папи і привести до того иньше духовенство і громадянство, з тим щоб устрій церковний і обряд православний зістали ся не рушані, а владиків православних зрівняно в усїх правах з епископами католицькими.

Король був тим дуже утішений: обіцяв їм усяку ласку, оборону і опіку. Потім з кінцем 1595 р. Терлецький і новий владика володимирський Потій поїхали до папи і дня 23 грудня на святочнім засіданню, перед усім двором і кардиналами зложили перед папою свою покору і присягу на вірність католицькій церкві іменем всїх владиків, і так прийнято їх до церкви католицької.

64. Боротьба з унїєю. Хоч владики вели свою справу потайки, але поголоски про їх заходи почали ходити вже досить скоро. Православне громадянство одначе не дуже ними трівожило ся, сподіваючи ся, що без нього ж владики не будуть сеї справи кінчати: однаково мусить прийти вона на собор. Острозький й просив короля, щоб позволив православним скликати собор, але король не згодив ся. Тодї Острозький, як голова православних, окружною грамотою своєю закликав їх, щоб нї в якім разї не йшли за тими зрадниками владиками, міцно стояли при вірі православній і поборювали унїю всїми силами. Грамота ся, видрукована і розіслана по всїм православнім світї українськім і білоруськім, зробила сильне вражіннє на своїх і чужих. Балабан, побачивши, який гнїв підіймаєть ся на владиків, завагав ся й відступив від унїї: написав, нїбито його без відомости підписано на владичих заявах. За ним пішов також і владика перемиський Копистенський. Але з тим більшим завзятєм рішив ся підтримувати владиків-уніатів король. На біду православних, в цар̣городськім патріархатї настало замішаннє по смерти Єремії (вмер р. 1594) і звідти православні Українцї й Білорусини не могли добути нїякої помочи. Просили приїхати протсінкеля царгородського Никифора, уповажненого патріаршого, але й того перехоплено на Волощинї, за наказом таки польського ж правительства, і всаджено на вязницї. Неоден рахував на козаків, бо

187. Ґедеон Балабан владика львівський.

вони вже з осени 1595 р. помагали на Волини громити прихильників унії і правительство бояло ся мабуть непомалу їх мішань у сю справу, але й козаки тепер також не могли нічим помогти сьому ділови: саме взяв ся до них Жолкєвский, з початком 1596 р., коли православні з напруженою увагою готовили ся до рішучої стрічі з владиками уніатами.

Кінець кінцем православним удало ся викрасти з вязниці Никифора і він орґанїзував собор: викликав кількох вищих духовних достойників грецьких і дав провід справам. На день 6 жовтня король визначив в Берестю собор для публичного обявлення унії, і православні подали ся теж туди: духовні і світські, депутати брацтв, міст, шляхти, ріжні пани і маґнати, які ще зістали ся при православію, і в головах сам кн. Острозький з сином Олександром, воєводою волинським, що зістав ся при православній вірі. Тим часом як уніатські владики з духовними католицькими і делеґатами королївськими розпочали свої засїдання в соборній церкві, православні, не маючи приступу до церков—бо була то епархія Потія, уніата,—зібрали ся в одній господї і тут урядили свій собор. Кілька день пересилали ся сї два собори між собою, кликали одні одних до себе, кінець кінцем повели кождий своє діло. Уніатські владики проголосили унію, а всїх духовних, що від неї відстали, прокляли; православні під проводом Никифора проголосили проклятими й ізверженними всїх, хто пішов на унію й постановили просити короля, аби відставив владиків, які самовільно прийняли унію.

188. Кирило Терлецький владика луцький.

Але король анї в гадцї не мав слухати православних. Навпаки він і вся католицька сторона стояла на тім, що владики поступили правильно: се їх дїло—рішати в справах віри, а низше духовенство і громадянство повинні йти за ними. На сїм пунктї завязала ся суперечка лїтературна, полєміка. Православні доказували, що владики не можуть самі рішати без вірних, се дїло собора, значить уніати поступили беззаконно і стратили через те право до своїх епархій. На сю тему вийшло з їх боку чимало дуже важних і сильно написаних річей. Своєю ученістю визначала ся особливо книга „Апокрізіс“ Філялєта (Брон-

ського, одного з острозького кружка), силою вислову—писання Івана Вишенського. Не вважаючи на своє старовірство в справах просвітних, се був чоловік з незвичайним талантом публїцистичним, з огненним словом пророка, що палить своїм словом серця людські. З незвичайною силою ударяв він на владиків, що „втїкли на унїю“: на їх нечесне житє, на їх забаганки панські і охоту до роскоші та вигоди, за для котрої пішли на ласку королївську, на їх зневагу до простого народу, до братчиків, до підданих-селян. Коли він говорить про біду селянську і утиск селян панами, його мова звучить такими сердечними тонами, яких не знайдемо в цїлім тогочаснім письменстві. Невважаючи, що вони не були друковані і ширили ся тільки в рукописях, сї писання Вишенського мусїли робити великий вплив на сучасне громадянство.

Православні могли воювати тільки словом; противники могли їх поборювати не тільки словом, бо мали по своїй сторонї короля і всяку власть. Король, правительство і пани польські стояли на тім, що православні повинні слухати ся своїх „законних“ владиків, і силою власти своєї змушували їх до сього: силоміць відбирали церкви й віддавали у власть владиків-унїатів, помагали владикам карати непослушних священиків, всякі духовні посади давали тільки унїатам, а від православних духовних відбирали, і взагалї тиснули православних як тільки могли. Се почало ся ще перед проголошеннєм унїї, а по її проголошенню йшло де далї то все сильнїйше. З владиків особливо бушував Потїй, чоловік розумний, проворний, незвичайно енергічний, а притім суворий, що не вагав ся садити непослушних до вязниць і віддавати на всякі можливі кари. По смерти митрополита Рогози, що не був таким завзятим унїатом (казали про нього, що й помер з журби, православні його прокляли), Потїй настав на митрополїї (1599) і протягом цїлих пятнадцяти лїт нищив православних як тільки міг. Правительство до того підбивав, шляхту польську намовляв, щоб на парафії в в своїх маєтках „презенти“ (рекомендації до владики) давали тільки унїатам, а православних священиків силоміць змушували до унїї, відбираючи від них церкви то що.

Православні боронили ся як могли. На соймах вони старали ся добити ся, щоб владиків унїатів скинено і на будуче церковні посади правительство роздавало тільки православним. Трудна се була справа, бо між сенаторами, що засїдали в верхнїй палатї соймовій, православних було всього кілька чоловіка—та й ті вимерали оден за другим, або переходили на католицьку сторону, а в палатї нижнїй, посольській, де засїдали депутати шляхетські, православних також була незначна меньшість. Але громадянство українське і білоруське справдї

показало величезну енергію--брацтва, міщане, духовенство, шляхта вели агітацію і всїми способами впливали на шляхетські соймики, щоб вибирали депутатів прихильних та вкладали в інструкції для них домагання прав для православних. Зєднали ся для сього з протестантами Поляками і Литвинами, котрих католицтво також почало давити, і використовували кожду нагоду, кожде трудне положеннє правительства, силкуючи ся присилувати його, щоб відступило від унїї. Щирого поважання справдї варті були сї недобитки шляхетські, що махнувши рукою на ласку королївську і всїх можних світу сього, боронили завзято своєї справи церковної, котра в їх понятях була справою національною, бо православна церква вважала ся, як ми вже знаємо, підставою цїлого національного житя і здавало ся що з упадком православної церкви впаде до решти все житє національне.

189. Іпатій Потїй владика володимирський, потім митрополит.

Користаючи з трудного становища правительства, православні депутати (в 1607 р.) вирвали від нього закон, що на будуче владицтва і всякі посади духовні православні будуть роздавати ся тільки православним. Вже помирили ся з тим, що відібрати владицтв від владиків уніятів їм не вдасть ся, і раді були, що на місце уніатів прийдуть православні. Та щож—король Жигимонт, вірний прихильник духовних католицьких, не додержав слова: давши згоду на такий закон, не сповняв його і далї роздавав владицтва самим уніатам, і всякими способами їх підтримував, а православних нагинав під їх власть!

Православні бороли ся. Не признавали владиків-уніатів за своїх пастирів, не приймали священиків, що ті їм надавали. З сього боку Галичина, найбільше виставлена на натиск польський, принаймнї мала те щастє, що тутешнї обидва владики—львівський і перемишльський, зістали ся при православних; а найгірше було на Побужу і в Холмщинї, бо вони були в руках панів католиків і владиків уніатів. На Волини і в Київщинї против владиків уніатів помагали пани православні. Коли король захотїв відібрати від православного архимандрита Ники-

фора Тура Печерську лавру—сей найбогатший монастир і взагалї найсильнійшу твердиню православну, то київський воєвода Василь-Константин Острозький анї пальцем ворохнув, аби сповнити королївський наказ. Коли ж король післав свого дворянина, щоб силоміць відібрав Печерський монастир від Тура і віддав митрополиту-уніату,—Тур оружною рукою відборонив монастир, обсадивши його воєнним народом, а потім з ріжними „Наливайками", як скаржили ся уніати, оружною силою боронив маєтки печерські, що король хотів відібрати від нього. Так само відборонено Жидичинський монастир—найбільший з волинських монастирів.

Але страх переймав православних, коли вони думали про будучність. Що буде, як король далї обсаджуватиме всї духовні посади самими уніатами? Як вимруть ті владики й архимандрити, котрі тримали ся при православній вірі, і на їх місце прийдуть уніати? Хто ставитиме священиків православних? хто святитиме церкви? Хто боронитиме православних, як вимруть ті вельможі і достойники, які ще зістали ся вірними православній вірі і своїй народности українській? Король всї виднійші уряди давно давав тільки католикам. На дальші заходи соймові все меньше зіставало ся надїй, бо шляхта все більше польщила ся і католичила ся, і все меньше могли мати православні своїх заступників не тільки в верхній палатї (сенатї), але і в палатї посольській.

190. Медаль вибита папою на памятку прилучення українських владиків (владики перед папою).

Сей перехід українських панів і шляхти на католицтво підтинав в коренї всї надії й рахунки православних. Мелетій Смотрицький (син Герасима, ректора острозького), звісний богослов і письменник, в своїй книзї „Тренос або плач східньої церкви", виданій 1610 р., незвичайно сильними словами малює горе православних з приводу сього явища—зради найвизначнійших родів православних своїй вірі і народности. Без опіки й охорони можних панських і княжих родів не чули себе безпечними і міщанські громади та їх просвітні й національні органїзації. Берестейське брацтво наприклад король з Потїєм, місцевим владикою, розгромили до решти. В Вильнї, найбільшім тодїшнім центрі білоруського церковного і культурного житя, силоміць, військом відбирано від православних церкви, розбивано замки й двери й віддавано уніатам. Король під ту пору трапив ся в Вильнї; православні, обступивши його на дорозї, падали з жінками й дїтьми на колїна перед ним,

просячи, щоб не силувано їх совісти, не відбирано їм церков,—але се не спинило тих огидних насильств.

Останній одчай огортав православних. І з тим більшою увагою звернули вони очі, коли побачили, або скорше—духом відчули що прибуває їм до помочи нова сила в коззачині, яка по лубенськім погромі потроху віджививала і з кінцем першого десятиліття XVII віку починала ставати на ноги. Коли митрополить Потій, осмілений розгромом виленських православних, попробував те саме зробити в другій своїй митрополичій столиці, Київ та післав туди свого намістника,—гетьман козацький Тискиневич остеріг його, щоб не важив ся неволити духовних і підбивати під власть свою, бо на такий випадок він, гетьман, уже дав наказ козакам того намістника „де небудь здибавши як пса вбити" (1610). Се зробило враженнє на Потієвого намістника: він не мішав ся ні в які справи. Під опікою козацькою прибуває до Київа приїзжий грецький митрополит Неофит і сповняє владичі функції: святить церкви, поставляє священиків (1612). І знов ані митрополит ані правительство не важили ся зачіпати його, аби не стрінути ся з козаками.

Українське громадянство відчуло, що під охороною козацькою знайшов ся для нього міцний ґрунт під ногами, і що там, на далекім краю української землі, під ослоною корогов козацьких може воно повести далі свою народню роботу.

191. Печатка львівського братства 1590-х рр.

192. Заставка з „Учительного євангелія“ друкованого 1619 р. в Рохманові на Волини.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

Доба козацька.

65. Козаччина по лубенськім погромі. Сумно стало на Україні по лубенськім погромі. Як стара пісня співає:

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:
„Дніпре-батьку, Славуто! Сам собі я думаю, гадаю,
Чом я твоїх козаків у себе не видаю?
Уже чверть года три місяці вибиває,
Як твоїх козаків у мене не має...
Всї мої квіти лугові, низові понидїли,
Що твоїх козаків у себе не видїли.

Хоч Жолкєвскому не удало ся знищити козаччину до останку, як він задумував, проте лубенський погром усеж таки дуже придавив козаччину. Зігнано її з „волости“, загорожено заставами довіз припасів на Запороже і законом соймовим скасовано всї права війська козацького і його орґанїзацію. А що найгірше—і серед самої козаччини під впливом того упадку починаєть ся небезпечне роздвоєннє, внутрішня війна: частина більш смілива й безоглядна розпочинає боротьбу з частиною більш розважною, що хотїла піддобрити ся до правительства, аби вернути собі давні відносини. Се було продовженнє попереднього роздвоєння між Запорожцями та Наливайківцями, але тепер воно виливало ся в форми різші ніж перед тим, так що доходило до кривавих битв між ними, і одна сторона против другої шукала помочи навіть у польського правительства, просячи, щоб дало їм з своєї руки старшого. Поляки тїшили ся з того—нехай мовляв козаки одні дру-

гих погризуть, будуть покірнійші. Але усобиця довго не трівала. Славний гетьман Самійло Кішка обєднав козаччину; рядом походів в 1599 р.—на море і на Молдаву підняв дух в козаччині, а слідом прийшли такі обставини, що й правительство мусїло звернути ся до козаків та попросити їх помочи.

Перед тим гетьмани козацькі, які настали по лубенськім погромі—Василевич, Нечковський, Байбуза, пильнували придобрити правительство до козаччини, добуваючи вісти про Татар; Польща не воювала нї з ким і козацької помочи не потрібувала. Але весною 1600 р господар Волохів мултянських (Валахії) Михайло зачіпив польського підручника, молдавського господаря Могилу—хотів забрати від нього Молдаву. Правительство польське заходило ся боронити Могилу і покликало на поміч свому війську козаків. Самійло Кішка, котрого память народня знає тільки як героя козацького бунту на каторзї турецькій та визволення невільників козаків з турецької неволї, варт далеко більшої памяти як зручний український політик, що добре оцїнив хвилю і вмів її використати для того, щоб вернути козаччині забране від неї по лубенськім погромі. Коли польський гетьман Замойский післав до козаків кликати їх в похід на Молдаву, Кішка пустив се поза ухо; підождав, щоб попросив сам король по тім, як їх на повне знищеннє засудив та за зрадників проголосив. Мусїв король сам писати до тих зрадників. Кішка відповів, що рад служити—одначе йти не спішив ся. В польських кругах пішла горячка, шукали кого б до козаків післати, як їх до походу прихилити. Кінець кінцем Кішка дав знати королеви, що козаки підуть на війну тільки з тим, щоб з них знято засуд, невинно на них вложений,—вернено їм давнійші вільности й права, та щоб захищено від усяких кривд, які дїють ся їм від старостів та урядників українських. Заявив одначе, що козаки йдуть в похід не чекаючи сповнення сих жадань, бо покладають

193. Церква Миколи Доброго в Київі, перебудована з старої, поставленої Самійлом Кішкою.

ся на те, що король сї жадання сповнить. І справдї пішли в похід. Війна пішла досить легко, але вона ще не скінчила ся, як зачала ся нова, далеко тяжша—з Шведами в Ливонії. Знов правительство польське мусїло просити козаків, щоб не відтягали ся й від тої нової війни. А Кішка знову повторяв жадання козацькі. І сойм сим разом видав закон, котрим уневажнив попереднє скасованнє козацтва, зняв з нього засуд і хоч з ріжними застереженнями і обмеженнями, таки привернув йому давнї права.

194. Запорожцї на іконї Покрови Січевої.

Се був дуже важний початок, і Кішка ужив всього свого впливу і власти у козаків, щоб їх прихилити до участи в сїй далекій і неприємній для козаків війнї та задержати їх у нїй до кінця. Дуже тяжко приходило ся козакам воювати в тїй далекій і спустошеній країнї. Вони потратили людей, коней і всякий припас (людям місцевим при тім також дали ся сильно в знаки). Сам Кішка наложив головою, убитий при облозї міста Фелїна. Кілька разів потім зміняли ся гетьмани, не можучи вдоволити козаків в тих трудних обставинах,—але козаки таки витрівали в війнї до кінця, щоб не вийти „з служби королївської“ та на тїй підставі доходити ріжних прав і свобід для себе на Українї. І справдї потім, вертаючи ся на Україну по тїй війнї (1603), військо козацьке домагало ся, щоб його трактовано на рівнї з польським і

щоб на Україну не вводили польського війська; за свою службу козацтво хоче для себе повної свободи і прав шляхетських, і стає на ново господарем на Подніпровю, як перед лубенським погромом. Повно в сучасних листах жалів шляхетських, що козаччина „бере`гору" і своєволить, і нема на неї впину і ради.

Шляхта накликала правительство, аби приборкало козаків, але не час був на те. В тім часї ріжні пани з України й Польщі заходили ся коло так званого царевича Дмитра, що знайшов ся на Україні й збирав ся доходити царства московського, як син покійного царя Івана. Ті пани, та й сам король з ними сподївались поживити ся коло завірюхи, що мала підняти ся з того приводу в Московщині. Одначе не хотїли мішати в ту справу самої Польщи, а ставили справу так, що то на власну руку ріжні пани помагають Дмитрови,—а ті пани до помочи закликали козаків. Почавши від року 1604 раз-у-раз ріжні пани збирали козаків в похід на Московщину, захваляючи здобичу московську. Раз-у-раз многотисячні ватаги козацькі йшли в Московщину, потім справдї з богатою здобичею вертали ся на Україну, а на їх місце йшли все нові й нові. Се була так звана „смута московська", що від року 1604 потягла ся майже повних десять лїт, розбила Мо-

195. Запорожці (старий малюнок).

сковщину і з тої могутної перед тим держави зробила здобич для ріжних вояцьких і козацьких ватаг. Оден по другім зявляли ся ріжні зайди-голови, що називали себе московськими царевичами або царями і з ватагами польських або литовських вояків, козаків донських і українських ходили по краю, збирали гроші, здобували городи. Горіли городи московські; кровавими слїдами червоніли московські снїги, а на Україну, на Литву, в Польщу барилками везли ся гроші московські, возами дорогі одежі, парчові кафтани, соболині шуби.

Кінець кінцем і король не втерпів, бачучи таке останнє розбитє московське: рішив сам іти походом на Москву, щоб попробувати засїсти на царськім престолї. Сойм польський одначе грошей йому на се не хотїв давати, і знов уже від самого короля пішли ріжні дворяне кликати козаків в похід на Москву (1609). Охочі знаходили ся — не сотнями і тисячами, а десятками тисяч. Але що то значило! Ми вже знаємо, що ті люде які приставали до козаків вважали, що як вони сповняють службу королївську, то вже вони люде свобідні, нїкому не підлеглі нї вони, нї їх сїмї, нї господарства — не знають нї пана нї якогось начальства окрім старшини козацької. З кождим новим покликом на королївську службу прибувало такої вільної показаченої людности.

Не вдоволяючи ся походами московськими, козаччина ходить на землї татарські, турецькі, волоські, пускаєть ся на море. Мало маємо про се звісток — хіба припадком. Зачуваємо наприклад про великий похід 1606 року, коли козаки здобули десять ґалєр турецьких з усїм припасом; напали з моря на Варну, здобули місто, і забрали більше як на 180 тис. золотих здобичи. До сього походу прикладають стару пісню:

А в недїлю пораненьку
Зібрали ся громадоньки,
До козацької порадоньки:
Стали ради радувати,
Відкіль Варни діставати
Ой чи з поля ой чи з моря,
А чи з річки невелички?
Біжуть плинуть човенцями,
Поблискують весельцями;
Ударили із гармати,
Стали її добувати,
Стали Турки утїкати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Що нас Турків в себе взяла!
Була Варна здавна славна —
Славнїйшиї козаченьки,
Що тої Варни дисталі
І в нїй Турків забрали.

Потім в осени 1608 р. здобули козаки Перекоп якимись хитрощами, розбили і спалили. На другий рік на 16 чайках пішли на устє Дунаю, попалили й пограбили тамошнї міста: Ізмаїл, Кілїю, потім також Білгород, та не встигли забрати з собою здобич, бо сполошили їх при тім Турки.

Нам сї згадки інтересні, бо свідчать про буйну тодїшню енерґію

козацьку, що даючи ся в знаки сусїдам, заразом ширила свобідний дух і волю також на Українї, ламаючи кайдани панської неволї.

За сї власне часи, коли само правительство польське заходило ся витягнути з України як найбільше козаччини,—нечувано зростає та величезна маса „непослушних“ міщан і селян, і Україна східня, поднїпрянська й заднїпрянська, козачить ся, виходячи з послушности панської, а сили козацькі зростають страшенно.

196. Дїнпрові пороги.

66. Устрій козацький. Устрій козацький під той час уже досить виробив ся й уложив ся. Він же не був дуже хитрий—був дуже простий, і свобідний, а про те вмів бути дуже сильним, мав силу величезну, потрапив панувати над душею й тїлом козацького брацтва. В тім виявив ся великий хист і здатність нашого народу до орґанізації, що такими простими засобами, з таким простим і невиробленим матеріялом міг доказувати таких дїл.

Головна вага козацької орґанїзації все ще лежить на Низу Днїпровім, куди не сягають руки польських панів анї вояків і на свободї розвиваєть ся козацька орґанїзація. Осередком її—Січ запорозька, що переносить ся то на той то на другий острів Днїпровий. Вона розпоряджає всїми силами козацькими, розкиданими на Запорожу і розселеними на волости. Замку або кріпости якоїсь в Сїчи не чути, згадують ся тільки вали і засїки. В потайних місцях переховують ся гармати і ріжний военний припас. Армата козацька бувала не велика, але завсїди добре справна. Була військова музика—згадують ся військові сурмачі, трубачі і довбиші, що били в кітли й барабани. Були військові корогви, пильно переховувані. Був військовий скарб, військові табуни кінські, військові човни і ріжні кораблї, захоплені від Турків.

Всї сили козацької рахували в 1590-х роках на 20 тисяч. Погром 1596 р. зменьшив її, але з першим десятилїтєм XVII віку вона знову

вертаєть ся до давнього і далї зростає. Більшість козаків жила і господарила на волости; на Низу весною і лїтом пробувало по кілька тисяч козаків, готуючи ся до походів або займаючи ся ріжним промислом: рибальством, ловами, соляним промислом, або торгували з Татарами й Турками в певних пограничних містах. На зиму вони расходили ся на волость і мало хто лишав ся в зимовниках. Кілька сот козаків лишало ся на Січи, щоб стерігти армату і всякий військовий припас. Зимувати приходило ся не легко, в курінях, лихо зроблених з лози або дерева і ті що кілька зим прозимували тут, вважали ся особливо випробованими і досвідченими товаришами.

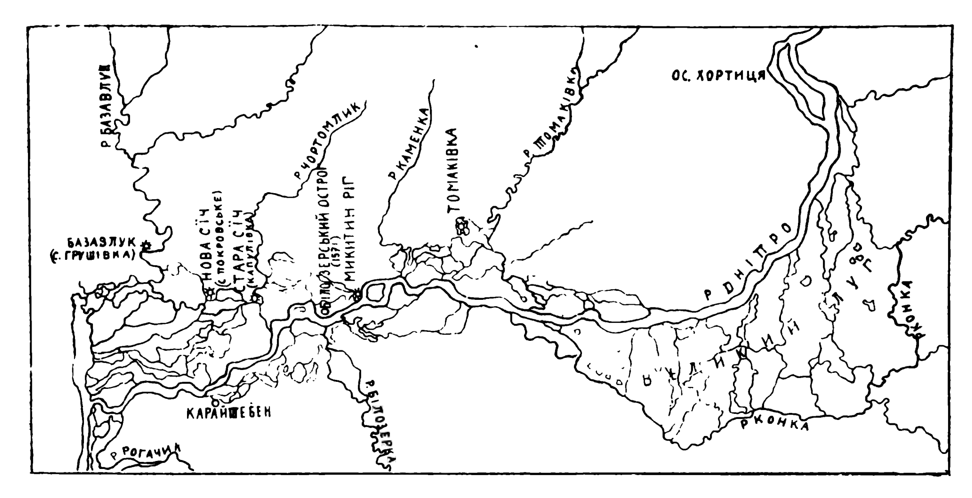

197. Запороже (Низ). В скобках теперішні назви сіл.

Військо подїляло ся на полки. Офіціально рахувало ся на початку XVII в. чотири полки і в кождім по 500 душ—стільки правительство польське нїби тримало козаків в своїй службі. В дійсности і полків тих бувало більше, і козаків в них бувало різно, навіть і по кілька тисяч (наприклад в Хотинській війнї військо козацьке мало 11 полків, і в декотрих полках по 4 тис. козаків). Полком править полковник. Кождий полк має свою корогву, свого сурмача і довбиша. Він подїляєть ся на сотнї, сотнї на десятки або инакше—курінї. Курінями правлять атамани, сотнями сотники. Ріжні поручення гетьманські сповняють осавули. Арматою править обозний, її осїдком вважаєть ся місто Терехтемирів з старим монастирем. Се місто дав козакам Баторий на шпиталь для калїк і для всяких військових потреб; але що

воно занадто далеко лежало, під носом у властей польських, то звичайно армата стояла десь близше під рукою козацькою, а не в сїй офіціальній козацькій столиці. Канцеляріею військовою завідує писар. Листи писані від війська стверджують ся військовою печатею. Військо в своїх листах звичайно називає себе „військом Запорозьким", але часто уживає також назви „рицарства запорозького", або „рицарства війська Запорозького"; в повновласти, виданій послам козацьким для переговорів з цїсарем, зве себе військо „вільним військом Запорозьким". Самі себе козаки звуть „товаришами", а ціле військо — „товариством". З польської сторони по ґречному звуть козаків „молойцями", або „панами молойцями".

На чолї війська козацкого стоїть виборний старшина, котрого в звичайній мові звуть гетьманом—часто и самі вони себе так пишуть в листах, не тільки до своїх людей, а й до правительства, а навіть і до самого короля. Правительство ж вже їх звичайно „старшими" — „старший війська Запорозького", такий нїби офіціальний титул. Хмельницький перший одержав офіціальний титул гетьмана, а перед тим належав сей титул тільки найвищим вождям польського й литовського війська.

Правом вибирати собі старшого козаки дуже дорожили: се була основа козацької самоуправи. Правда починаючи від першої реформи 1570 р. правительство визначало від себе ріжних начальників над військом козацьким, але військо дивило ся на них як на комісарів, визначених правительством для зносин з ними, до управи в військових своїх нікому справах їх не допускало. Виїмковим явищем було, що козаки в своїй усобиці по лубенськім погромі просили, аби правительство дало їм старшого від себе. Коли пізнїйше (в 1617—9 рр.) правительство хотїло справдї від себе подавати старшого, козаки противили ся тому рішучо й завзято і не допускали нїчого більшого, як тільки затверджуваннє правительством старшого вибраного козацьким військом одначе вважали правосильним свого виборного гетьмана все однаково, чи він дістав затвердженнє від правительства чи нї, й вибирали та скидали своїх гетьманів, не питаючи ся правительства, хоч як правительство того добивалось.

Всякі важнїйші справи йдуть під обмиркованнє всеї старшини або ради цїлого війська. Се соправительство гетьмана, старшини й ради всього війська зазначуеть ся в звичайних виразах листів військових, де виступає не сам гетьман, а й військо і старшина. Приклад таких докладнїйших виразів дає напр. лист гетьмана Кішки до короля 1600 р., де на кінцї підписуеть ся він так: „Самійло Кішка гетьман,

полковники, сотники і все рицарство вашої королївської милости війська Запорозького".

В дійсности значіннє гетьмана і війська та їх відносини, розуміеть ся, були не однакові, залежали від обставин, а головно—від особистих прикмет гетьмана, його хисту і впливу. Чим здатнїйший гетьман, тим меньше має ваги рада; коли військо починало на кож-

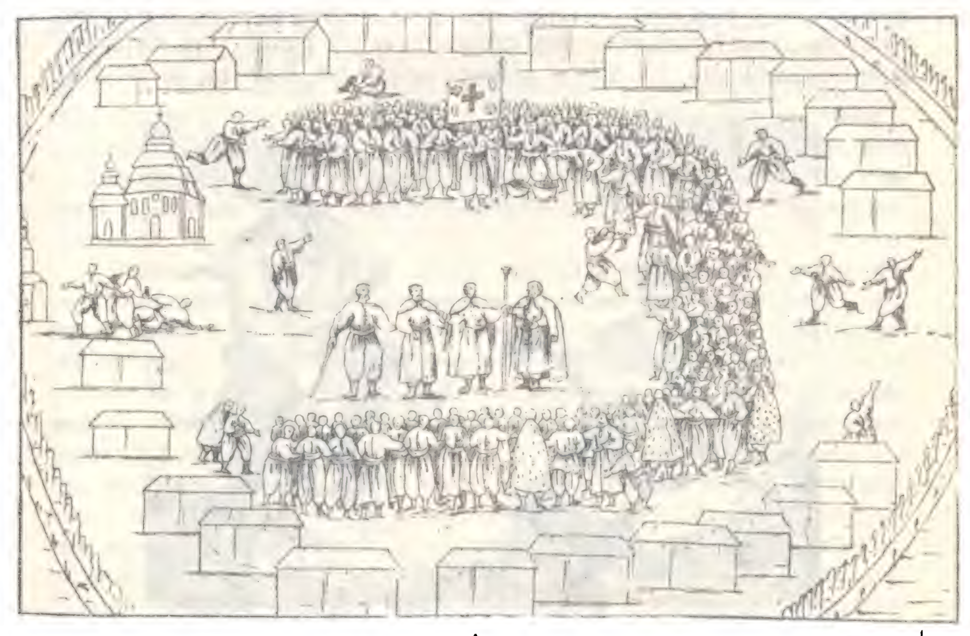

198. Рада козацька в Січи (рисунок XVIII віку).

дім місцї радити, особливо серед воєнних обставин, се був знак, що воно не чує віри до свого провідника, що він не держить війська в руках і не вміє собі дати ради. Гетьман, коли чує за собою силу і певний себе, дає на військову раду тільки те, що сам хоче. Взагалї ж по за радою він править сильно і самовластно, має право над житєм і смертю кождого, і військо йому вповні і безгранично послушне. Отсе сполученнє такого широкого козацького самовластя в таким незвичайним послухом і дісціплїною найбільше й дивувало сторонніх. З одного боку грізний гетьман, котрий одним словом веде військо куди хоче, посилає людей на погибіль і одним рухом може віддати на смерть кождого; з другого боку рада, котра поводить ся з своєю старшиною і з самим гетьманом низвичайно безцеремонно, а старшина

перед нею корить ся і понижуєть ся, і взагалї наради ведуть ся без порядку, з галасом, криком без якихось вироблених форм обміркування і голосовання: кричать, сварять ся, кидають шапки, під першим вражіннєм скидають гетьмана, а гетьман кланяєть ся, понижаєть ся перед юрбою.

Але се переживання давнїйших часів; орґанїзація твердне і міцнїє в міру того як збільшаєть ся і розростаєть ся. Власть гетьмана все більше шануєть ся і окружаєть ся зверхнїми формами такого пошанівку. Факти скидання гетьмана на радї стрічають ся все рідше, і під зверхнїми формами крайньої простоти і демократизму—що й свому найвищому

199. Запорожці (рисунок XVIII віку).

вождеви на знак власти давав не дорогоцїнну булаву, а просту „комишину",—виробляєть ся високий дух лицарського самовідречення, що так дивував і чарував стороннїх. „В них нема нїчого простацького крім одежі, завважає Француз Боплян, служебник гетьмана польського Конєцпольского, великого ворога козаків. „Вони дотепні й проникливі, вибагливі й щедрі, не жадні до богацтва, але страшенно цїнять свою свободу; міцні тїлом, легко зносять жар і холод, голод і згагу. На війнї витрівалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні—бо не цїнять свого житя. На зріст гарні, проворні, сильні, з природи мають добре здоровлє і навіть мало підлягають хоробам; від хороби вмерають дуже рідко, хіба в дуже великій старости; здебільшого кінчають житє на ложі слави—вбиті на війнї".

67. Морські походи. Московські смути, богата московська здобич, вербованнє козаків ріжними великопанськими здобичниками до походів у Московщину і нарешті — заходи самого правительства розвинули воєнні сили козаччини до небувалої висоти. По словам Жолкєвского під Смоленськ, коли його облягав король в 1609 р., прийшло 30 тисяч козаків, і потім іще надтягало, а иньший самовидець рахує всеї козаччини, що волочила ся тої зими по Московщині, більш як 40 тисяч: „запорозьких козаків на ріжних місцях у Москві страшенна сила, рахували їх більше як 40 тисяч і все більше їх прибувало: трохи не з усім кошем з Запорожа вийшли, а послугу королеви чинили значну", каже він. Що не вся сила козацька була тоді в Московщині, се само собою розумієть ся, і ті сорок кілька тисяч „Запорозців" в Московщині дають нам тільки понятє про величезну масу і силу покозаченої людности в тодішній Україні.

З кінцем 1612 р. смута московська стала притихати, в 1613 р. козацьких і всяких иньших добичників починають з Московщини вигоняти до решти. Величезна маса воєнного козацтва, призвичаєна за стільки літ до неустанної війни й добичництва, шукає собі иньшого поля й кидаєть ся в землї турецькі, волоські, а головно на море. Морські походи, з часта практиковані й перед тим, тепер доходять небувалих розмірів і нечуваної відваги; роки 1613 – 1620 се героїчна доба козацьких морських походів, коли козаки на своїх убогих чайках швендяли по цілому Чорному морю, не даючи спокою Турецькому царству, перед котрим дріжав весь тодішній европейський світ, і до божевіля доводили всевластних султанів турецьких, що навіть в своїх палатах царгородських не чули себе безпечними від тої убогої козацької голоти.

Тодї ото козаччина наша здобуває собі світову славу своєю незрівняною відвагою і зручністю. Сучасний турецький історик, описуючи морські походи козаків, каже: „можна сміло сказати, що не знайти на цілім світї людей сміливійших, які меньше дбали б про житє, меньше бояли ся б смерти; люде обізнані з морським ділом оповідають, що ся голота своєю зручністю й відвагою в морських битвах страшнійша від усякого иньшого ворога". А французький посол в Царгородї, що був свідком тих козацьких походів, не знаходить слів похвали козацькій хоробрости та радить свому правительству не пожалувати яких

200. Козацька чайка (рисунок Бопляна).

50 тисяч талярів, щоб козацькою фльотою звязати зовсїм турецькі сили і не дати їм ніякої змоги висунути ся на Середземне море, де Турки тоді воювали ся з Іспанією.

Особливо вражали ті убогі засоби, з якими козаки пускали ся против могутної турецької фльоти. От як оповідає згаданий уже Боплян про морську справу козацьку:

Висилають наперед на Запороже всякі речи потрібні до походу і для будови кораблїв і потім ідуть самі козаки на Запороже й будують чайки. До одної чайки береть ся їх душ шістдесять і виготовляють одну чайку за два тижнї—бо вони майстри на всї руки. Основою служить вербовий або липовий човен, довгий на 45 стіп; на нього набивають з дощок боки (борти), так що виходить човен довготи шістдесяти стіп, а ширини 10—12 стіп і такої ж глубини. Наоколо обвязують човен обвідкою з снопків очерету, щільно і міцно привязаню. Роблять дві керми, з заду і переду, ставлять щоглу на вітрила, і з кождого боку 10—12 весел. Помосту в човнї нема, і від хвилї він наливаєть ся повно водою, але та очеретяна обвідка не дає йому потонути. Таких чайок 5-6 тисяч козаків виробляють за два-три тижнї штук 80 до 100. В кожду чайку сїдає 50—70 чоловіка. На боках чайки 4—6 гарматок, в бочках сухарі, пшоно і саламаха. На кождій чайцї квадрант (до означування напряму дороги).

Так зібравши ся пливуть Дніпром; на переді отаман, з корогвою на щоглї. Човни йдуть так тїсно, що сливе оден торкаєть ся другого. Турки звичайно тримають свої ґалери на устю Дніпра, щоб не пропустити їх, але козаки вибирають темну ніч перед новим місяцем і викрадають ся очеретами. Коли їх помітять, іде пополох по всїх краях аж до самого Царгороду; султан розсилає гонцїв по всїх побережних краях, остерігаючи людей, але се мало помагає, бо за 36—40 годин козаки вже в Анатолії (на малоазійськім побережу). Приїхавши, лишають при кождому човнї тільки двох козаків та двох джур на сторожі, самі ж з рушницями нападають на міста, здобувають, граблять, палять, забігаючи і на цїлу милю від берега, і з здобичею вертають до дому.

Коли доведеть ся їм стрінути турецькі ґалери чи иньші кораблї, поступають так. Їх чайки підіймають ся над водою тільки на $2^1/_2$ стопи, тому все перше вони побачать корабель, нїж той їх побачить. Отже побачивши, спускають щогли, заходять від заходу сонця і тримають ся до півночи так, щоб тільки не спустити корабля з виду. О півночи з усеї сили гребуть до кораблїв, і половина приготовляєть ся до бою, щоб приставши до корабля, кинути ся в середину його. Неприятель несподївано бачить, що 80—100 човнів обпало кораблї, разом напов-

няють своїми людьми і здобувають відразу. Здобувши забирають гроші і всякий дрібний крам, гармати і все що не боїть ся води, самі ж кораблї з людьми топлять.

Коли галєри стрінуть козаків на морі в день, то тут справа труднїйша: Турки розпочинають сильну стрільбу з гармат і розганяють козаків як шпаків; одні тонуть, иньші тїкають. Але знов як візьмуть ся до бою, то вже тримають ся—одні стріляють, другі набивають рушниці й по кождім вистрілї подають товаришам; стріляють, добре — але гармати турецькі чинять козакам великі шкоди, так що в такій стрічі гине добрі дві третини козаків, рідко коли верне ся половина. За те хто вертає—приносить богату здобич: шпанські й арабські червінці, коври, золотоглави, шовкові матерії ріжні.

201. Козацька гармата.

Так оповідає Боплян. В піснях народнїх в живій памяти заховали ся оповідання про сї походи. Малює ть ся в них і ґалєра турецька, на котрій працюють закувані невільники українські (в думі про Самійла Кішку):

Із города Козлова до города Трапезонта
Гуляла галєра цвіткована-мальована,
Чотирма цвітами процвітана.
Першим цвітом процвітана—
Златосиними киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана—
Турецькою червоною габою обвивана;
А третим цвітом процвітана—
Християнською кровю фарбована;
А четвертим цвітом процвітана—
Невольниками осажена,
Козацькими гарматами обриштована.

Живо і сильно описують незнані нам на імя старі поети народні страшнї бурі чорноморські, де загибали не раз цїлими десятками козацькі чайки безвістно (в думі про бурю на Чорному морі):

На Чорному морі на білому каменї
Ясенький сокіл жалібно квилить—проквиляє,
Смутно себе має, на Чорнеє море спильна поглядає,
Що на Чорному морю недобре ся починає,

Що на небі усї звізди потьмарило,
Половину місяця в хмари вступило.
А із низу буйний вітер повіває,
А по Чорному морю супротивна хвиля вставає,
Судна козацькі на три части розбиває.
Одну часть взяло, в землю Агарську занесло,
Другу часть гірло Дунайське пожерло,
А третя—де ся має?—в Чорному морю потопає...

Саме роки по скінченню московських походів були найгорячійшим часом тих козацьких походів на море. Що року по кілька разів вибераєть ся козаччина на море, забїгаючи так далеко, як перед тим не важила ся, та сміло кидаючи ся на фльоту турецьку. 1613 року козаки два рази ходили на море і починили великі шкоди в землях турецьких, оповідає Жолкєвский. Султан вислав чималу фльоту свою, ґалєри і чайки, до очаківського порту, щоб погромили козаків, як будуть вертати, повоювавши кілька кримських городів; та вийшло навпаки, бо замість того що мали Турки їх громити, вони самі придибали нічним дїлом необачних Турків і погромили. На весну (1614) козаки вибрали ся знову на море, але сим разом не пощастило: розбила їх буря. Але козаки тим не журили ся і на літо вибрали ся вдруге; було їх коло двох тисяч, значить з сорок чайок. Переплили Чорне море навпростець під Трапезунт і почали пустошити тутешнє побереже, засїяне богатими містами і селами, що жили тут безпечно, не знаючи страху, „бо від коли Турки посїли Малу Азію, не було тут нїколи трівоги“, пише тойже Жолкєвский. Утїкачі Турки були козакам за провідників і вони тут швендяли скрізь. Напали на Синоп, роскішне місце, прозване „містом коханків“; здобули тутешнїй замок, знищили залогу, спалили великий турецький арсенал—всякі кораблї, ґалєри, ґалїони. Перше нїж встигла зібрати ся на них місцева людність, забрали здобич і пустили ся назад. Султан, почувши таку пригоду, впав в страшенний гнїв, велїв повісити великого візира (головного мінїстра)—насилу жінки і донька султанські випросили йому житє. Знову кораблї турецькі поплили ловити козаків під Очаковим. Але козаки довідали ся про се завчасу і роздїлили ся на дві партиї: одні вийшли на беріг за Очаковим далї на схід і задумали на валках перетягнути чайки через землю в Днїпро повище Очакова; та напали на них Татари і козаки багато людей і здобичи потратили, одначе вернули ся до дому. Иньша партия пішла пробоєм через Очаківський лиман; теж стратила богато здобичи: самі

202. Козацька гармата.

своїми руками мусїли кидати її в воду, щоб облекшити свої чайки; але пробили ся. Турки зловили тільки двадцять козаків і післали їх до Царгороду, аби було на кім зірвати серце: як прийшли люде з Трапезунту до султана, плачучи ся на козаків—видано їм тих козацьких бранців, аби мали на кім помстити ся.

На другий рік (1615) козаки вибрали ся ще більшим походом, на 80 чайках, не більше не меньше як на сам Царгород—„обкурити мушкетним димом мури царгородські", як говорило ся. Вийшли на берег між двома портами константинопольським, Мізевною і Архіокою і спалили їх до решти. Султан, бувши на ловах під містом, сам на власні очі з свого покою бачив дим своєї столиці від того козацького огню. Страшенно розгніваний, наказав, щоб зараз турецькі кораблї прогнали козаків. Але козаки не сполошили ся; грабили скільки хотїли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецькі кораблї догонили їх аж коло дунайського гірла. Козаки, помітивши їх, кинули ся на турецькі галєри і погромили Турків. Самого адмірала турецького раненого взяли в неволю; давав за себе окупу 30 тисяч, але так і вмер в неволі.. Иньші турецькі кораблї утїкали. Козаки забрали кілька ґалєр турецьких, привели їх під Очаків і тут на глум спалили їх на очах Турків очаківських. Потім напали на Очаків, зайняли худобу, і без перешкод вернули ся до дому.

Коли вони на другий рік вийшли на море, Турки по торішнїй пробі завчасу вже вислали свої кораблї, щоб не пустити їх на море. Кораблї заступили їм дорогу під лиманом Днїпровим, але козаки не злякали ся, вийшли на зустріч і вдаривши на турецькі кораблї побили і погромили їх. взяли кільканадцять галєр турецьких і ріжних меньших човнів до сотнї. Прогнавши таким чином Турків, звернули ся на кримське побереже, поруйнували, пограбили, здобули і спалили Кафу—головний ринок невільників українських. Силу забрали там невільників з наших сторін і пустили на свободу. В Царгородї страшенно переполошили ся, почувши про сей другий погром турецької фльоти; позбирали козаків, як були в неволї турецькій, питали ся, яким би способом можна було загородити козакам дорогу? Не знати вже, що там ті їм сказали, але Турки не бачили иньшого способу, як іти походом, щоб забрати в свої руки всї пограничні замки українські—Камінець, Черкаси, Канїв, Білу Церкву, обсадити їх турецьким військом і не пускати звідти козаків на землї турецькі!..

Козаки тим часом на осїнь того року (1616) вийшли новим походом на море. Не було їх сим разом більше як 2000, але похід удав ся їм на прочуд! Вони вибрали ся знова на малоазійське побереже. Їхали

на Самсун, але вітри віднесли їх під Трапезунт. Вийшовши з човнів, пройшли берегом під Трапезунт пішо, здобули місто, пограбили й спалили. Ударила на них ескадра турецька, під началом ґенуезького адмірала Цікалї-баші; було там шість великих ґалєр і багато меньших кораблїв, але козаки погромили їх, здобули три ґалєри і потопили. По сїм погромі довідали ся, що султан післав кораблї під Очаків, щоб там їх погромити. Тодї козаки пішли на безборонний Константинополь, пограбили і наробили бешкету, скільки хотїли, і так посміявши ся з усїх заходів турецьких пішли туди де їх не сподївали ся — в Азовське

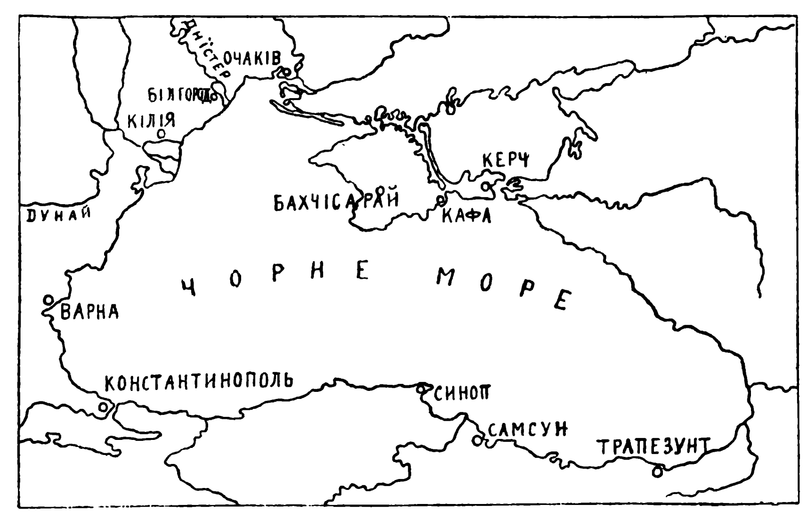

203. Чорне море—місця козацьких походів.

море. Через тутешнї ріки пройшли на Днїпро (мабуть через Молочну, перетягнувши відти човни в Конку) і так вернули ся на Запороже. Баша турецький, простоявши даремно під Очаковим, щоб бодай чимсь показати ся, вичекав, аж козаки з Січи розійдуть ся, і на своїх човнах пройшов Днїпром на Запороже. На коші січевім було всього кілька сот козаків, що зістали ся тут зимувати. Побачивши турецьке військо, вони уступили ся з Січи, і баша міг помстити ся принаймнї над порожнїм гнїздом козацьким: взяв кілька малих гарматок, кілька човнів козацьких і повіз то з парадою великою до Царгороду — дурити султана і весь двір турецький, що ось то він розгромив страшну Січу козацьку!

68. Польські переговори з козаками і гетьман Сагайдачний. Посміваели ся козаки з Турків та на весь світ про себе славу пускали—

а Полякам від того душа терпла! По кождім поході козацькім султан давав наказ своїм башам, аби йшли на Україну, знищили ті замки, „паланки" пограничні, звідки козаки в походи виходять, та поставили там свої замки й залоги турецькі. І справді не минало року, щоб на пограниче українське не вибирало ся військо турецьке, або принаймнї не йшло чуток про його приготовання до походу. Польське ж правительство, витративши ся на московські походи, не маючи чим заплатити за них свому військови, сиділо сї всї роки зовсїм без усякого війська. Ніхто не хотїв іти служити, не діставши грошей за попереднє, і у Жолкєвского бувало всього війська 300—500 чоловіка! Тому на кожду вість про похід турецький в Польщі не тямили себе з переляку. Виправдували ся, перед султаном, що козаки ходять без їх волї, бо правительство польське скільки мога їх нищить, але вони виходять з московських країв. Правда, винні були не тільки козаки: не без гріха були й ріжні польські та українські пани, що мішали ся в молдавські справи, лазили туди з військами, і тим дражнили Турків, —але все валено на козаків.

Пробували їх якось погамувати. В 1614 р. Жолкєвский загрозив козакам, що піде на них військом, коли не перестануть своєволити, і почав ладити ся до походу. Але козаки тих заходів не злякали ся і стали громадити ся під Переяславом до війни. Жолкєвскому нї з чим було йти туди, і так його погрози зістали ся порожнїм словом. Правительство звернуло ся до помочи панів. Воно висилало на козаків так звані комісії, себ то просило виднїйших українських панів, аби вони разом з Жолкєвским поладили відносини козацькі, як королївські комісари; при тім розуміло ся, що такий пан не піде сам, а поведе з собою свій полк дворовий, кількадесять або й кількасот людей, і так зберeть ся якесь військо. Почавши від року 1614 трохи не кождого лїта висилано таке комісарське військо на козаків, щоб воно завело між ними лад. Але не вихидило з того нїчого. Козаки звичайно просили дати їм на письмі „ординацію", які порядки комісари хотїли між ними завести, потім знаходили в тій ординації ріжні пункти, на котрі не можуть згодити ся,—бо й справдї жадання комісарські були такі, що козакам на них ніяк не можна було пристати: щоб козаки стерегли границь, а чужих країв не зачіпали, жили на Низу, не виходили на волость, а пробуваючи на волости у всім слухали ся б старост і панів, в маєтках котрих пробувають. Козаки казали, що будуть посилати своїх послів до короля, аби їх до такого не примушував, і на тім комісія звичайно кінчила ся: наказувала, щоб козаки тим часом шанували ся, на чужі краї не нападали, своєвільств не чинили; козаки обіцяли, а тим часом робили далї що хотїли.

Се була політика тодїшнього гетьмана Петра Сагайдачного: не доводити до війни з Польщею, обіцяти тим часом і нїби корити ся, поки прийде такий час, що правительство польське буде козаків для своєї війни потрібувати,—а поки що поширювати силу козацьку на Україні. Гетьманом чуємо Сагайдачного в перше в морськім поході 1616 р., що вславив ся здобутем Кафи, як то потім оспівують вірші на похорон його:

за своєго гетьманства взяв в Турків місто Кафу,
аж і сам цісар турський був в великім страху,
бо йому чотирнадцять тисяч та людей вбив,
каторги одні палив, другії потопив—
много тоді з неволї християн свободив,
за що то Бог з воїнством єго благословив [1]).

Але настав на гетьманстві він мабуть трохи скорше, бо вже від р. 1614 бачимо в козацькій політиці отой самий напрям, яким визначив ся Сагайдачний. А може й перед тим уже гетьманив, з ріжними перервами, як і пізнїйше мусів не раз уступати ся перед провідниками своєвільників—бо наші звістки про гетьманів козацьких взагалї дуже неповні в тих часах. В народній памяти він майже не задержав ся—коли не рахувати звісної пісні про те як Сагайдачний

проміняв жінку на тютюн та люльку—необачний!

Пісня ся не передає зовсім дійсного характера славного гетьмана—так як з Байди Вишневецького зробила запорозького гуляку. В сучаснім громадянстві славили Сагайдачного навпаки, як дуже розважного, глубокого полїтика, що вмів поставити козаччину на службу загально народнім справам і зробив з війська козацького опору національного українського житя. Те що тільки наклььовувало ся в 1590-х роках, за часи Лободи й Наливайка, з далеко більшою свідомістю й виразністю здійснив Сагайдачний і відкрив тим нову добу в історії українського житя.

204. Петро Сагайдачний—ґравюра з книги „Вірші“.

Родом він був з західньої Галиччини, з перемиської землї

[1]) „Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного“, 1622. Подаючи відти уривки, я поправляю правопис і вимову, бо в друкованім вона підігнана більше під словянську.

(з Самбірщини), з якоїсь мабуть дрібної шляхетської родини, як герб на його образку натякає. Виступає перед нами, як представник тих Галичан, що з своєї тісної отчини посунули тоді на широку Україну наддніпрянську будувати народню українську справу. Вчив ся в острозькій школі, потім вступив до війська козацького; називають його учасником молдавської й ливонської війни (1600—1601), так що мабуть ще в 1590-х роках уже був він у війську.

205. Сагайдачний здобуває Кафу (звідти ж).

Але ся діяльність Сагайдачного нам незвісна—аж в останніх роках свого житя (1616—1622) висуваєть ся він на перший плян сучасного українського житя. Перед тим уже прославив ся він як незвичайно зручний і щасливий вожд козацький. Ось як пише про нього сучасник Поляк Як. Собєский, що нераз бував з Сагайдачним у походах: Скільки проводив він запорозьким військом, всюди був окритий славою подвигів на суші й морі і мав незмінне щастє. Кілька разів погромив Татар на степах перекопських і навів страх на Крим. Не меньше прославили його морські походи—і тут завсїди мав він щастє, зруйнував кілька великих міст турецьких в Европі й Азії, попалив околиці Константинополя. Взагалї був се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив житє, в битві був перший, коли приходило ся відступати—останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не піячив—як то звичайно у козаків; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини.

Перед правительством Сагайдачний вперше заслужив ся дуже в московській війнї 1617 р.: козацька поміч королеви тоді страх була потрібна, але й козаччині ся війна трапила ся під добру пору, тому Сагайдачний з великою охотою взяв участь в сїй війнї. Комісії напосїдали на козаччину все більше і по козацьких походах на Туреччину комісари знову вибрали ся з військом на Україну, домагаючи ся, щоб козаки не зачіпали Турків, не бунтували людности на Україні, щоб від-

правили з війська свого всяких людей новоприбулих і до козацтва не належних і звели ціле військо козацьке на одну тисячу, а всї иньші щоб вернули ся в звичайне підданство! Сагайдачний з старшиною, щоб не доводити до війни, обіцяв і приймав сї умови, з тим щоб у короля просити потім зміни декотрих пунктів. Але все тяжше ставало отак викручувати ся, і дуже добре трапило ся для них, що саме під ту пору як комісари змушували козаків підписувати таку „ординацію“ — король польський заходив ся коло війни з Московщиною. Сойм польський не хотів давати грошей на війська на сю війну, вся надія була на козаків. Королевич Володислав, щоб добити ся корони московської (під час смути бояре московські вибрали були його царем, але потім відрекли ся), пустив ся в Московщину з малими силами і треба було його ратувати. Сагайдачний сподївав ся, що тепер за московською війною підуть в непамять всї ординації комісарські й почав збирати військо. Під покровом сих зборів козаччина своєволила на Україні цїлу зиму і весну 1618 р., тільки літом Сагайдачний вибрав ся, ведучи більше 20 тисяч самого вибраного війська і пішов під Москву, де стояв королевич Володислав По дорозі нищив Московщину, здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали, як котрому місту удало ся від його відсидїтись. Зійшов ся з королевичом, що страшенно утішив ся з цілим військом сею козацькою помічю, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготовити ся, так що здобути Москви не вдало ся. Одначе правительство московське по сїм стало далеко податливійше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажаннє сойму, щоб сю війну закінчено як найскорше, скористали з сеї податливости московської сторони і прийшли до згоди з Москвою. Се було дуже неприємне Володиславу, і Сагайдачний теж стояв за дальшу війну з Москвою, але нїчого було робить: війну скінчено.

206. Герб війська Запорозького (звідти ж).

Тепер маючи спокій з московської сторони, правительство польське на літо 1619 р. знову вислало Жолкєвского з комісарами й вій-

ськом—робити порядок з козаками. Знову стали жадати, щоб козаки своє військо зменьшили, на море не ходили, човни попалили і таке иньше. Се було чорною невдячністю польського правительства по тім, як воно кликало козаків на милость божу й мало їх двадцять тисяч в своїй службі, а тепер казало їм всім вертати ся в підданство, зіставивши якусь одну або дві тисячі. Та що робити! Жадало, инакше грозило війною, а Сагайдачний до війни не хотів доводити. Між військо роздано за службу 20 тис. золотих і тим трохи заспокоєно його. Кінець кінцем стало на тім, що буде козаків 3000 (а їх десять тисяч зібраних стояло під час сих переговорів!). Підписано умову, комісари розійшли ся. Сагайдачний поїхав на Січ—про око палити чайки козацькі. Козаки нарікали на Сагайдачного за таку податливість, і на Низу кінець кінцем вибрали иньшого гетьмана, Бородавку. Але Сагайдачний чекав, сподіваючи ся, що Польщі прийдеть ся таки чи скорійше чи пізнійше поклонити ся козакам, як прийде потреба. А тим часом зайняв ся справою, яка задавала польським плянам болючійший удар, ніж які небудь козацькі своєвільства.

69. Київ стає центром культурного українського житя. В польських кругах досі знали Сагайдачного як сміливого і щасливого войовника на Україні знали ще щось: про його прихильність до справ української церкви і освіти, до всього того що тоді для України було житєм національним. Як вихованець острозької школи—чоловік близький інтересам тоїдшньої освіти й книжности, Сагайдачний підтримував близькі зносини з церковними і ученими кругами київськими, де тоді було богато його близших земляків Галичан, і там знали, що на Сагайдачного, на його поміч і поміч війська Запорозького можуть рахувати в усякій потребі українського народнього житя.

Се була хвиля незвичайно важна в історії українського житя. Київ, що кілька століть пролежав в забутю, все більше й більше забуваючи колишнє своє культурне і національне значіннє,—раптом відродив ся до нового.

В XVI віці се була звичайна собі погранична кріпость, де стояла військова залога, тулило ся трохи міщанства й иньшого стану людей під охороною замку, і тільки старі руїни, а серед них кілька заціліних монастирів: в першій лінії славний Печерський, потім Пустинсько-миколаївський (тепер так званий Малий Миколай) і Михайлівський нагадували колишню славу Київа. Але і в сих монастирях вигасала потроху память колишнього їх культурного значіння, книжности і учености. На архимандритів та ігуменів, як знаємо, попадали люде, які спромогли ся заплатити королеви і великому князеви добре чолобитє, а ні в

голові їм були справи наукові й освітні, і величезні матеріальні засоби сих монастирів, що володіли незмірними маєтками, жертвуваними протягом стількох поколїнь,—росхапували ся або йшли на сите й пяне житє монахів.

Заведеннє унії змусило українське громадянство звернути особливу увагу на ті церковні позиції, які ще зістали ся в православних руках: треба було вирвати їх з впливів правительства і подбати про те, щоб сі позиції були обсаджені людьми відповідними. Печерський монастир був найсильнійшою, найбогатшою і значить—найважнійшою з тих позицій; громадянство звернуло на нього пильну увагу, після того як Никифор Тур оружною рукою оборонив його від нападів уніатів По його смерти (1599) на се місце вибрали ігуменом Єлисея Плетеницького, ігумена монастиря лещинського (на Білоруси), що підчас берестейського собору показав себе як визначний і завзятий патріот. Про сього чоловіка мусить бути вдячна память в українськім народї, бо велико заважив він в пізнійшім українськім житю. Був родом з Галичини, з-під Золочева, з дрібної місцевої шляхти; подробиць з його житя майже нїяких не знаємо. Коли дістав ігуменство печерське, був ще чоловік не старий, мав коло 50 літ. В документах чуємо, як він боронить маєтности монастирські від чужих рук, маємо жалї монахів печерських на нього і иньшу старшину монастирську, що вони „не знать куди подївають монастирські гроші“: мабуть Плетеницький зачав уймати трохи видатки на сите і пяне житє черцїв, обертаючи на потреби культурні. Видко, зміркував, що тут під захистом козацького війська, яке знов почало приходити до сили і вже не раз давало поміч київським Українцям в тісних обставинах, - можна розпалити нове огнище українського культурного і національного житя Отже заходив ся коло збирання засобів на се.

Коштом монастирським Плетеницкий купує друкарню Балабанів—заведену владикою Ґедеоном в його маєтку Стрятинї (коло Рогатина), коли він був посварив ся з брацтвом львівським; потім вона лежала закинена, поки Плетеницький „воскресив друкарню припалую пилом,“ як каже похвальне слово йому, і перевізши до Киіва, пустив в рух коло р. 1615 (перша книжка вийшла з неї р. 1616). Ще перед тим заходив ся він позбирати до Києва людей книжних, учених, з тих же своїх країв галицьких. В тім часї, коло р. 1615—6 бачимо ми в Києві вже цїлий ряд освічених і учених людей з Галичини, як от пізнїйший митрополит Іван Борецький (Бірецький, з Бірчі), Захарія Копистинський—учений історик церковний, братанич перемишльського владики, Лаврентий Кукіль, по латини Зизанїй, бувший дідаскал (учитель) львівської

школи, славний автор українського словаря Беринда, що працював у Балабанів при друкарні і з нею разом мабуть перекочував до Київа — і богато иньших. Будучи першою особою в православних кругах київських, Плетеницький мав змогу приміщувати своїх учених земляків не тільки в Печерськім монастирі, а і на ріжних иньших духовних позиціях Київа. Разом з сим кружком однодумців, маючи добру заручку у свого земляка і однодумця Сагайдачного, що в тім часї виступає на

207. Печерський монастир, з рисунка 1651 р.

чолї козацького війська, зачинає Плетеницький в тих роках 1615 6, ширшу культурну і організаційну роботу — саме тоді як Сагайдачний вийшов на гетьманство, може і не перший вже раз.

Разом з тим, як засновувала ся друкарня печерська, завязувало ся брацтво в Київі. Гальшка Гулевичівна, богата шляхтянка київська, жінка маршала мозирського Стефана Лозки, записала свій ґрунт у Київі на Подолї, де скупляло ся житє київське (бо Старий Город стояв майже пусто). Призначала його на просвітні завдання: на заснованнє монастиря, при нїм школи „для дїтей шляхетських і міських", „гостинниці для странників віри православної". Слїдом засновано брацтво, котре мало зайняти ся здійсненнєм тих плянів: його „упис" (уставу) списано з кінцем 1615 року, і в нього вписало ся „безчисленно" народу всякого стану, з місцевого духовенства (перед усім з того кружка Плетеницького, що був певно властивим провідником того діла), також з україн-

ської шляхти і міщанства. Вписав ся в се брацтво і гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким; тим способом приймало військо нове брацтво й його культурні заходи під свою опіку і прибирало собі право скрізь і всюди виступати його заступником і покровителем. Маючи такого оборонця на місці, українське громадянство київське не журило ся ніякими властями й сміло й енергічно розвинуло свою культурну роботу, що сю глуху діру, якою перед тим був Київ, раптом зробило центром національного українського житя

208. Никифор Тур (пізнійший портрет з Печерської лаври).

Новозасноване брацтво зараз же зєднало ся з фундацією Гулевичівни і на пожертвованім нею ґрунті заснувало брацький монастир Богоявлення і при нім зараз же заложило брацьку школу. Борецький, бувший дідаскал львівський, став її першим ректором і поїхав зараз до Львова закупити книжок і всього потрібного для школи; мабуть тогож року (1617) почато й науку. Печерська друкарня, відложивши всяку иньшу роботу. спішно випустила часословець, першу тодїшню учебну книгу — „аби вдоволити потребі шкільній в православнім городї Київі", як пише в передмові Плетеницький. Школу ведено за прикладом львівської: про науку в грамоті патр. Теофана читаємо, що вчили тут „грецько-словянського і латино-польського письма". Одною з перших книжок закуплених для науки тутешньої була грецько-словянська граматика видана львівським брацтвом і взята Борецьким на борг у львівських братчиків. Завдяки помочи київських духовних кругів і шляхецтва та вишколеним уже силам галицьким (львівським) нова київська школа стала від разу сильно. З віршів на похорон Сагайдачного, що читали ся учениками її в р. 1622, бачимо, що вчили ся тут головно дїти міщан київських, київських духовних, також і українських шляхтичів.

Жваво працювала і нова друкарня. Перед тим на Україні перше місце займала друкарня острозька; за рр. 1580—1606 вона видала більше книжок ніж які небудь українські друкарні. Але як умер старий князь Острозький (1608) і Острог перейшов в руки його сина ка-

толика Януша, друкарня ся заглохла зовсім. Нова ж печерська друкарня за пятнадцять літ (1616—1630) випустила більше книжок, ніж до того вийшло на цілій Україні. Мала великі засоби і добрих, відданих свому ділу провідників. Заложено для неї свою фабрику паперу, свої робітні письма (шрифту). Правда, виходили звідти переважно самі церковні книги—алеж у церковній сфері головно обертало ся тодішнє національне українське житє, як ми вже знаємо, і на сю сторону головно налягав новий учений київський кружок.

Організаційна діяльність нового брацтва також давала себе відчувати. В ворожих кругах зараз оцінено її: уніатський митрополит Рутський (наступник Потія) незадовго, пишучи про перешкоди, які спиняють поширеннє унії, головною перепоною вважав отсе київське брацтво „засноване три роки тому". Він нагадував правительственним кругам, що засновано його без дозволу королівського, тому можна б його закрити. Але у правительства не підіймала ся рука на нього—бо за ним стояли братчики з мушкетами, військо Запорозьке з гетьманом Сагайдачним на чолї.

70. Нова єрархія. Київський кружок був першим звязком, що звязав козаччину з вищими верствами української суспільности. Досї козаки стояли в тїснїйшім звязку тільки з українським селянством, що в козацтві шукало визволення від панської кормиги, а козаччина в своїх інтересах ішла на зустріч сїй селянській течії, що незвичайно зміцняла й помножала козацькі сили. Иньші верстви, хоч би й українські, дивили ся на козаччину, з того часу як вона набрала свого соціального характеру, скорше ворожо—як на елемент руїнний. Київський кружок, розпочавши свою культурну роботу під захистом козаччини, вважав потрібним розясняти, що козаччина се не якась шумовина, піна суспільна, а продовжателї старих воєнних, лицарських традицій старої Руси:

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насїння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутєм. Се з того поколїння військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах плавало по морю й по землї (приробивши до човнів колеса) і Константинополь штурмовало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від константинопольської церкви приймали, і по сей день в сїй вірі родять ся і хрестять ся і живуть",—поясняло духовенство київське, коли його обвинувачували вороги, що воно за помічю й охороною козацькою відновило православну єрархію і взагалї має зносини з козаками.

Коли перші заходи, розпочаті під охороною козацькою, вийшли

вдатно,—київські круги рішили покористувати ся приїздом на Україну єрусалимського патріарха Теофана, щоб під покровом Сагайдачного довершити діло ще важнїше, а саме відновити єрархію православну. Була се справдї потреба пекуча. Після смерти львівського владики Балабана (1607) і перемиського Копистинського (1610) на цїлу Україну зістав ся одним оден православний владика львівський Тисаровський, та й той дістав владицтво тільки обманувши короля, що буде уніатом, а не додержав сеї обіцянки. Король, не сповняючи своєї обіцянки і закону соймового, давав владицтва тільки уніатам, невважаючи нї на що, і можна було справдї бояти ся, що колись зовсім не стане православних владиків на Українї; та й тепер уже православне житє церковне приходило в повний розстрій—а сього й хотїло ся королеви і правительству.

209. Єлисей Плетеницький (звідти ж).

Отже прочувши, що патр. Теофан має їхати з Москви назад, київські громадяне запросили його до Київа і тут показавши засновані інституції й початки культурної та освітної роботи, просили його, щоб відновив їм єрархію—посвятив митрополита і владиків. Загальний український зїзд, скликаний до Київа на престольне свято Печерського монастиря—день Успенїя, виступив з усильним прошеннєм в сїй справі. Патріарх довго не відважав ся, „бояв ся короля і Ляхів“. Але Сагайдачний заявив патріархови, що він бере його на свою відповідальність і ручить ся за його безпечність. Невважаючи що на Запорожу гетьманом вибрано Бородавку, між козаками на волости рядив усїм Сагайдачний і на слово його можна було полягати. Місцева шляхта підтримувала його запевнення. Патріарх нарештї згодив ся і протягом осени і зими 1620 р. в ріжних місцях, в великім секретї посвятив митрополита і пятьох епископів—на всї владицтва українські й білоруські. Потім під охороною козацькою щасливо виїхав з України на Молдаву, не слухаючи Поляків, що запрошували його їхати через Поділє, де можна було його справдї добре зловити.

Владиків посвячено, але стояло далеко важнійше питаннє—як добити ся для них права сповняти свою службу владичу? Як виробити для них свобідний вїзд в їх епархії, щоб правительство не боронило їм своє діло робити? Київське громадянство і старшина козача сподївали ся, що правительство польське, потрібуючи козацької помочи, мусить зробити православним сю уступку.

Польща переживала тодї дуже тяжкі часи. З тої причини, що польські своєвільні банди, так звані лисовчики помогали цїсареви Фер-

210-11. Київські печери, з рисунків 1651 р.

динандови против семигородського князя, що був присяжником турецьким, султан рішив розпочати війну з Польщею. Доправили ще й козаки, що були під проводом Бородавки: вчинили похід на Царгород, пограбували його околиці з нечуваною відвагою і нагнали такого страху, що приходило ся киями ґнати турецьких матросів, аби йшли на свої ґалєри, плисти против козаків; неможна було дати козакам ніякого відпору і вони попустошивши царгородські околиції пішли собі далї бушувати по Чорному морю і робити що хотїли. Султан після сього звелїв турецькому війську рушити на Польщу і під кінець лїта воно зближило ся до границь молдавських. Жолкевский з тим військом яке мав пішов на зустріч, щоб зійти ся з військом молдавським, але Волохи, побачивши таке мале військо, не хотїли йти з Жолкевским на Турків. Він мусїв вертати ся і недалеко Днїстра Турки його погромили; сам Жолкевский наложив головою, його помічник, гетьман польний Конєцпольский попав у неволю; мало хто виратував ся.

Так Польща зістала ся зовсїм без війська і з великим страхом чекала нового турецького походу на другий рік. Нещастє, що спіткало Жолкевского, толкували тим, що він не заручив ся помічю козаць-

кою: козаків було в тій війні або дуже мало, або таки й зовсім не було—своєвільники бушували з Бородавкою, а статочнійших, що були по стороні Сагайдачного, Жолкєвский теж не постарав ся притягнути до себе, і вони займали ся справою церковною, поки Жолкєвский воював ся з Турками. „Жолкєвского забито в Волощині й Конецпольского взято, бо без козаків війну зачав, так говорив: не хочу я з грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти"—так переказує тогочасний український літописець тодішні оповідання. Тому тепер

212. „Мироточиві голови" в київських печерах.

213. „Відчитуваннє біснуватого" (звідти ж).

правительство з усїх сил заходило ся притягнути козаків. Брало ся на всякі способи, навіть патр. Теофана просили, щоб козаків до того намовляв. В київських кругах рішили, що за козацьку участь в війнї треба добити ся, аби правительство признало нових владиків. Король і його порадники не хотїли на тім попускати. Даремно на соймі (на початку 1621 р.), коли йшла мова про приготовання до війни, голова українських послів Лаврентий Древинський, звісний український парляментарист, ударяв на правительство, пригадуючи всї кривди, які дїють ся народови українському й білоруському:

„Почавши від Кракова в Коронї як помножаєть ся слава божа за помічю тої нововидуманої унїї? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтности церковні попустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до в. кн. Литовського—там робить ся те саме, навіть в містах пограничних з Московською державою. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священиків розігнано. В Пинську те саме вчинено; монастир Лещинський на корчму обернено. Через се дїти сходять з світу без хрещення, тїла мертвих вивозять ся з міст без церковного обряду як стерво; люди без шлюбів живуть в

нечистоті, не сповідаючи ся, не причащаючи ся з світу сходять. Невже се не самому Богови обида? невже не буде мстити ся за се Бог?... Перейдім до иньших кривд і утисків нечуваних. Чи то не кривда народови нашому руському, що, не кажучи про иньші міста, чинить ся у Львові? Хто грецького закону, не уніат, той не може мешкати в місті, ані торгувати на локті і кварти, ані до цехів не може бути принятий. Коли хто умре, мешкаючи в місті, того мертве тіло не можна провести через місто з церковною церемонією, ані до хорого з тайнами господніми іти не вільно. А в Вильні чи не утиски то? чи чуване коли? Коли мертве тіло під замком хочуть провести через замкову браму (якою ходять і їздять всі, навіть Жиди й Татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити иньшою брамою, якою тільки гній міський вивозять“.

Король буде жадати ледви чи не більшу половину війська від народу руського, а нарід сей як буде заступати грудьми сю державу, коли далї не буде задоволений в своїх прошеннях і домаганнях? Як можемо заходити ся коло спокою від сусїдів, коли не маємо внутрішнього спокою у себе дома?—питав Древинський.

Але не слухано того. Коли Мелетий Смотрицький, висвячений на владику полоцького, поїхав на Білорусь і почав, хоч і обережно, сповняти свої справи владичі, уніати підняли крик, і король, не вважаючи на таку небезпечну хвилю, не отягав ся їх ратувати: видав наказ арештувати Борецького і Смотрицького і всїх новопоставлених владиків. Борецький з иньшими владиками, сидячи під охороною козацькою, що правда—не журили ся тими арештами,—але ж і подати ся в свої епархії не сміли. На Білоруси всїх хто давав яку поміч Смотрицькому або звертав ся до нього як до владики—арештовувано і король навіть збирав ся смертю їх карати. Правда, до кари смертної не прийшло, але все таки тяжко покарано тих людей ріжними карами, і Смотрицький мусїв також тїкати під охорону козачу.

Тому київські круги з Сагайдачним разом рішили стримати козаків від походу, поки король не вдоволить їх домагань—поки не „заспокоїть православної віри“.

71. Хотинська війна і кінець Сагайдачного. Козаки зараз же з зими, послухавши патріарха і всяких обіцянок королївських, почали були ладити ся до походу. Зимою ходили вони під Білгород, здобули місто і визволили багато невільника—яких три тисячі християн слобонили, говорено на Україні. Потім на волости почали збирати всякий припас до походу—коней під армату, порох, олово і всякий припас: всякий поклик на королївську службу був тим для козаків дуже милий,

що давав їм притоку до збирання таким способом всякого припасу з людей не-козацьких; для того вони так радо й відзивали ся звичайно на всякий заклик короля. Борецький з Сагайдачним постановили перепинити сї збори козацькі, поки король не вдоволить їх. В червнї скликано велику раду козацьку—мали козакам привезти гроші від короля. Поїхав туди сам Борецький з великим числом духовенства. Зараз же на початку ради з великим гнївом і жалем почав оповідати перед козаками, які насильства дїють ся їх вірі; читав лист з Вильна, про нелюдські гонення за владиків. Потім Сагайдачний прочитав лист від патріарха, з великою пошаною: наперед поцілував, а прочитавши положив на голову собі. Козаки підняли великий крик: присягали ся боронити віри, не жалуючи горла свого. Але другого дня говорив посол королївський, заохочував до війни, передав гроші від короля, і козаків знов потягло до походу. Кінець кінцем рішили, щоб до короля в посольстві поїхали Сагайдачний з Єзекіїлем Курцевичем, ігуменом козацького терехтимирівського монастиря, що тепер був висвячений на владику володимирського; вони мали королеви представити, щоб признав нових владиків, инакше козаки не підуть на війну.

214. Патріарх Теофан.

Та козаки не втерпіли, коли їх почали заохочувати до походу. Тим часом як Сагайдачний з Курцевичем їздили до короля, козаки з Бородавкою вже пішли на Молдаву й почали грабувати край. Король збув посольство Сагайдачного ріжними ласкавими словами, нїчого певного не пообіцявши, а тим часом війна почала ся, і Сагайдачний поїхав уже просто на війну до козацького війська. Але Бородавцї се не пройшло дурно. Коли Сагайдачний приїхав до війська, його прихильники почали підіймати козаків против Бородавки, докоряючи йому, що він зле порядкував в походї, погубив багато людей в Молдаві, розіславши на чати, і не наготовив припасу на війну. Його скинули з гетьманства, судили і засудивши на смерть, стяли в колї козацькім під Хотином, а гетьманом знов вибрали Сагайдачного.

Приймаючи гетьманську булаву знов у свої руки (сим разом уже в останнє), Сагайдачний постановив ще раз спробувати прихилити коро-

ля і правительство до українських бажань козацькою заслугою. Більше нічого й не зіставало ся—хіба облишити військо польське і завернути козаків з поля битви, поки король не сповнить козацьких бажань,—але на таке Сагайдачний не рішив ся. Польське військо перейшло за Дністер під Хотином, кріпостю турецькою, і турецьке військо вже надходило велике, як хмара, обступаючи Поляків, а козаки ще не надійшли й Поляки бояли ся, щоб Турки не заступили їм дороги і не розєднали. Першим ділом Сагайдачного було відшукати козаків і привести їх до Поляків. Се він і зробив, незвичайно зручно маневруючи під самим носом Турків, і щасливо провів козаків до польського табору,—але сам не вийшов здорово, бо шукаючи козацького війська, наскочив на Турків, пострілено його в руку і ся рана так і не загоїла ся—на другий рік Сагайдачний з неї таки й умер.

Козацького війська було, по польським відомостям, коло 40 тисяч, з невеличкою, але дуже порядною артилєрією. Польського війська було коло 35 тис. (серед нього теж 8 до 10 тисяч реґулярних козацьких рот). Таким чином з приходом козаків сили Поляків зросли у двоє. Але не тільки тим чисельним приростом тїшили ся Поляки: вони велико покладали на козацьку звичку до війни з Татарами й Турками, на їх славну відвагу. Уже з походу козаків до польського війська, коли чати козацькі пробивали ся кріз турецьке військо, до Поляків доходили оповідання про нечувану відвагу, з якою сї дрібні чати відбивали ся від полків турецьких. І тепер коли козаки стали табором побіч табору польського, військо турецьке головну силу і натиск свій звертало на козаків, сподїючи ся, що як зломлять козаків, то легко покінчать і з Поляками. Але козаки не тільки відбивали ся від далеко більшого турецького війська, але й переходили самі в атаку і не раз громили Турків та добивали ся до їх табору. Робили також нічні вилазки, заповзаючи з нечуваною смілістю в середину самого турецького війська та полохаючи Турків непомалу. Бідували дуже через брак паші, але під зелїзною рукою Сагайдачного тримали ся до останку, тим часом як з польського війська шляхтичі з найзначнїйших фамілїй, скучивши довгою війною, без сорому тїкали, ховаючи ся в фури, що йшли по провіант, то що. Поляки розуміли, що тільки козаками тримають ся, і коли турецький султан, стративши надію на побіду, нарештї помирив ся з Поляками і повів свої полки назад,—признавали Поляки, що козакам завдячують се вибавленнє Польщі від погибели, й під небеса вихваляли заслугу козаків і Сагайдачного, їх мужність, витрівалість, порядок, обзайомленнє з війною.

Та коли вповаючи на сю свою заслугу і ласкаві обіцянки коро-

лївські, Сагайдачний з хотинського поля, крівцею козацькою политого, рушаючи назад на Україну, вислав до короля прошення козацькі—почув що иньше.

Не бо-зна що й просили козаки. Хотїли, щоб їм збільшено давнїйшу платню, тих убогих 40 тис. золотих до 100 тисяч; щоб нагорожено шкоди понесені в сїй війнї, щоб козакам свобідно було пробувати в оселях своїх, в маєтностях королївських, духовних і панських, користуючи ся вільностями своїми, і щоб „заспокоєно було віру православну“.

215. Хотин.

Знаючи велику дражливість шляхти на всї козацькі „вільности“, козаки висловляли свої жадання як найсмирнїйше. Дарма! Король Жиґимонт думав, що вже козаки йому не будуть потрібні, і вже не хотїв тратити ласкавих слів. Сказав, що волю свою перекаже через комісарів, а комісарам поручив відновити постанови 1619 року, звести військо козацьке до двох, що найбільше—до трох тисяч, а всї иньші щоб вернули ся в звичайне підданство. В справі ж віри сказав, що козакам як і досї не було нїякої кривди, так і далї не буде—буде, значить, все по давньому. А щоб козаки се лекше прийняли, казав Сагайдачному й иньшій старшинї пообіцяти дарунки, щоб козаків заспокоїли.

Комісію одначе не можна було відбути, бо не було чим заплатити козакам за службу й не було війська—післати з комісарами. Відповідь козакам подано иньшою дорогою—але се не зміняло справи: розвіяли ся надії козацькі.

Сагайдачному король показував ласку, посилав йому грошей на лїкарів то що,—але се не потїшало старого гетьмана. Смутило його, що пляни і надії, котрими він жив, не справдили ся. Чуючи близький кінець, він роспорядив своїм маєтком, призначивши частину його на київське брацтво, а другу—на брацтво львівське, щоб з доходів тримало „ученого маістра, в грецькім язику досвідченого“, „на науку і

цвіченнє діток православних і вихованнє бакалярів учених, на вічні часи". Вмер потім за кілька день, 10 квітня 1622 р., оплаканий гірко всїми, хто дорожив національним українським житєм. Брацькі школярі читали похвальні вірші йому, видані потім осібною книжечкою: прославляли його мужність, любов до свого народу, до його освіти і церкви, та давали в приклад козацтву. Книжечка ся була заразом похвалою війську Запорозькому та заохотою, щоб ішло слїдами Сагайдачного та боронило далї народнїх справ. В тім напрямі впливало і київське духовенство, підтримуючи тїсні зносини з козаччиною.

72. Незгода з правительством. Наступники Сагайдачного на гетьманстві бажали справді йти його слїдами. Поруч своїх козацьких справ вони раз у раз домагали ся від правительства, щоб полагодило справи православної віри, признало православних владиків, скинуло унїатських; силкували ся підтримати українську шляхту, що з свого боку на соймах нарікала на гоненія православних з причини унїї, на кривди і утиски православним міщанам у Львові, то що. Але король і правительство гнївом кипіли і на православних, що вони противлять ся унїатським владикам, і на козаків, що підтримують православних та не сповняють жадань королївських.

Козаччина в сїм часї держала в своїх руках усе полудневе Поднїпровє, не хотїла чути про зменьшеннє війська і послух панам, навпаки козаки казали, що буде ще більше війська козацького—буде 100 тисяч, і як король не вдоволить їх бажань, буде біда Польщі. Ходили далї на море, наводячи скажений страх на Турків—бо „поголоска про чотири козацькі човни на Чорнім морі лякає Турків більше нїж вість про чуму", писав французький посол в Царгородї. Правительство польське ярило ся гнївом. Пани-магнати з України накликали його, аби конче приборкало козаків, бо шляхтї не можна господарити, не можна бути певним житя свого на Українї, сподїваючи ся що хвилї народнього повстання. Се був час, коли польські панове, розмежувавши Україну між собою, бачучи велике залюдненнє своїх „маєтків", хотїли б уже перейти до справжнього панського господарства—заводити фільварки, панщину, всякі дани й повинности, але козаки в великім числї сидячи по маєтках панських, не тільки самі були „непослушні", але й решту міщанства і селянства підтримували в непокірнім настрої. Пани тому хотїли, щоб козаків було яких дві, найбільше три тисячі і мешкали вони тільки в королївщинах (землях державних), а хто мешкає в панських—аби у всїм був послушний панови, не вимовляючи ся нїяким козацьким присудом

Але щоб козаків до того примусити, треба було знов по всїх

тих заслугах козацьких під Москвою і Хотином справити їм в подяку таку різню, як під Лубнями. Поки що бракувало на се сили. Польському війську ще й досі не було заплачено за Хотинську війну, і ніхто в Польщі не хотів служити.

Тим часом, бачучи що правительство польське і особливо король не хоче йти на ніякі уступки українському громадянству, Українці хапали ся за ріжні пляни, щоб витворити таку ширшу політичну, міжнародню комбінацію, яка дала б змогу оперти ся против польського правительства — або змусити його до уступок, або— відірвати Україну від Польщі. Київське духовенство вертало ся до старих гадок українських ворохобників XV і XVI віку—шукати помочи у Москви; адже справа зійшла на ґрунт релігійний—боротьби за віру, а московське правительство на сім грунті не зарікало ся мішати ся в польські та литовські справи, коли тільки чуло з сього користь для себе і мало сили відповідні. Як тільки Москва почала по смутній добі знову ставати на ноги, стали до московського правительства звертати ся ріжні люде з України, шукаючи помочи—найбільше в ріжних церковних справах. Особливо торували стежку в ті сторони ченці густинські — з Густинського монастиря, заснованого незадовго перед тим на Задніпровю в маєтностях кн. Вишневецьких, коло Прилук, недалеко від тодішньої границі московської, та з прилучених до нього монастирів Мгарського і Ладинського. Ігуменом густинським був тоді печерський старець Ісаія Копинський, дуже шанований як великий подвижник і представник найбільш правовірного православного благочестя, неподатний на ніякі уступки уніятам чи правительству (за се потім, по смерти Борецького він був вибраний на митрополію київську). Маючи ласку у князів Вишневецьких, а особливо у княгині Раїни Могилянки (сестри Могили, а матери пізнійшого тяжкого ворога України князя Яреми), Ісаія розмножив ті монастирі, зробив з них велику кольонію чернечу, і власне він з своїми старцями густинськими, виходячи з потреб православних, був найбільшим прихильником московської протекції. Але в сю сторону оглядали ся також і иньші київські духовні в тодішніх обставинах. Літом 1624 р. сам митрополит вислав до Москви одного з владиків, описуючи тяжкі біди, які терплять православні, і запитуючи московського царя, чи не

216. Петро Сагайдачний (пізнійший портрет, київської академії).

прийняв би Україну і військо козацьке під свою руку, як би козаки не устояли в війнї з Поляками, що повисла вже тодї над Україною. Але Москва саме ще тільки ставала на ноги, бояла ся знову зачіпати ся з Польщею і московське правительство відповіло митрополитови ухильчиво. Сказало, що здаєть ся серед самих Українців ще ся гадка не зміцнила ся, козаки займають ся морськими походами більше, нїж думають про боротьбу з Польщею,—а як буде на Українї міцна постанова, тодї дайте знати, а цар і патріарх (царів батько) про се поміркують, як би вас визволити,—так переказали бояре митрополитови.

217. Раїна Могилянка княгиня Вишневецька.

Часи справдї були дуже тяжкі для православних. На Білоруси йшли далї гоненія, і ще більше загострили ся, коли при кінцї 1623 р. витебські міщане, роздражнені до останнього всякими утисками і кривдами від тамошнього уніатського владики Йосафата Кунцевича, збунтувавши ся, вбили його. Шибеницї, вязницї, відбирання останнїх прав посипали ся на винних і невинних. „Всяке гоненіє на православних підняли, особливо на епископів православних — від престолів, міст і монастирів наших відогнали і до крови на святу православну віру підняли ся",—писав митрополит до Москви. Владики крили ся в Київі „під крилами христолюбивого воїнства черкаських молодцїв" (козаків) і з трівогою чекали, чим скінчить ся боротьба правительства з козаками, що насувала ся все грізнїйше: як би козаччину приборкано знову, як тридцять лїт тому під Лубнами, прийшло ся б владикам справдї тїкати за московську границю.

Але козаки тим не журили ся і навпаки почували велику силу і енергію в собі. З великим завзятєм і розмахом вели далї морські походи на землї турецькі, а дуже були утїшені, що против Турка знай-

шов ся у них несподіваний союзник в Криму: хан Махмет-ґерай і його брат Шагін-ґерай збунтували ся против султана турецького, що хотів їх скинути, і закликали до помочи козаків, а ті з великою охотою взяли ся їм помагати. Коли турецькі кораблї лїтом 1624 р. подали ся до Криму, везучи нового хана на місце Махмет-ґерая, козаки під сам той час рушили на Царгород, захопили Турків зовсїм неприготованими (хоч уже наперед ріжні страшні поголоски про козаків ходили в Царгороді) і цїлий день свобідно грабили собі обидва береги Босфору; понищили богаті оселї, роскішні вілї, а ввечері спокійно забрали свою богату здобич на чайки і вийшли на море, перше ніж Турки зібрали ся боронитись. Коли ж догонили їх турецькі кораблї, споряджені за той час, козаки спокійно чекали їх (противний вітер не давав змоги нашим іти на Турків). Побачивши таку відвагу Турки так налякали ся, що вернулись назад, не зачепивши козаків, і вони пішли собідно до дому. А два тижнї пізнійше на ново, ще з далеко більшою силою пішли на Царгород; на лиманї Днїпровім загородили їм дорогу кораблї турецькі: було їх 25 великих ґалер і 300 меньших кораблїв; але козаки били ся з ними кілька день, пробили ся на Чорне море і пішли знову на Царгород. Сим разом цїлих три днї грабили й палили береги Босфору і спокійно відплили собі до дому. Стрівожений сими нападами султан вислав післанців до Криму, до капітан-баші, аби лишив всїх тих Ґераїв, а їхав скорше Царгорода боронити. Тому було се дуже на руку, бо й так не мав що робити в Криму—і там здибав ся з козаками: коли пустив ся в глубину краю на непокірних ханів, здибав ся з військом Махмет-ґерая, що мав при собі також і полк козацький. Невеликий він був, але побачивши таку компанїю, Турки стратили всяку охоту бити ся, почали переговорювати ся; тодї Татари з козаками напали на них, погромили й гонили за ними до Кафи. Взяли Кафу. Капітан-баша утїк на кораблї і щоб визволити з рук Махме-

218. Густинський монастир (рисунок Шевченка).

та бранців і гармати, що він захопив, потвердив його на ханстві й поїхав до Царгороду ні з чим.

По такім початку Махмет-ґерай і особливо Шагін-ґерай—більш енерґічний і рухливий, що підбивав свого брата, заходили ся заручитись і на будуче помічю козацькою. Вони міркували, що Турки їх в спокою не лишать і при найпершій оказії таки з ханства скинуть. Тому писали до короля польського, щоб козаків нахилив до того, аби й далї їм на Турків помагали. Самі теж козаків до того намовляли. Зимою, на сам свят-вечір (24. XII. 1624 р.) Шагін-ґерай на урочищу Карайтебен переговорював ся з військом козацьким і уложив з ним союзний трактат: щоб козаки помагали Кримцям, а Кримцї козакам в усякій пригодї й ніколи не опускали.

Козаки вірили в вірність і трівкість сього союзу з Кримською ордою і сподївали ся оперти ся на нїм в тяжкій хвилї—не тільки в війнах з Туреччиною, але і в недалекій, мабуть, війнї з Польщею. Се незвичайно підіймало у них дух, а ще до того саме під ту пору стала ся пригода, яка розвинула перед очами України перспективи ще ширші.

73. Українські пляни і війна 1625 р. В осени того ж 1624 року приїхав до Київа і допитав ся до митрополита чоловічок, що називав себе Олександром Яхією, сином і законним наслїдником турецького султана Магомета III (що вмер р. 1606). Казав, що його мати, Грекиня з роду, викрала його з двору султанського і виховала в православній вірі; що його як законного претендента на трон султанський чекає нетерпляче весь християнський світ Туреччини: Болгари, Серби, Албанцї і Греки присягли вже йому як свому законному цареви і чекають його з готовим військом в 130 тис. вояків. Але він хоче приєднати до сеї спілки ще Україну і Московщину, щоб з ними разом розвалити царство Турецьке. Сподїваєть ся одначе помочи і від ріжних ворогів Туреччини з Західньої Европи: від герцоґа тосканського, від Іспанїї і т. ин. Митрополит, вислухавши сих оповідань, не знати чи повірив тому всьому, але подумав, що з сього може вийти щось користне. Він справив Яхію з своїми людьми на Запороже, і той зараз таки став з козаками і Шагін-ґераєм укладати пляни війни з Туреччиною. Митрополит же задумав зацікавити сею справою Москву і зробити її тим більш охочею для вмішання в українські справи. Виїхав сам в сторони козацькі й разом з козаками й Яхією вирядив нове посольство до Москви: їхали козаки запорозькі й післанець Яхії Марко Македонянин. Мали вони оповісти цареви про ті пляни і союзи Яхіїні та просити для нього царської помочи, чи військом чи

грошима. Але се не дуже удалось. Цар видко теж зацікавив ся справою: післанець Яхії був представлений йому потайки поміж запорозькими послами; цар переслав через нього Яхії богаті дарунки, але вмішати ся сам в його справи чи в українське повстаннє все таки не відважив ся.

З широких плянів українсько-кримсько-московського і ще незнати якого союзу, що укладали собі українські політики київські чи запорозькі, таким чином не вийшло нічого. Переговори тодїшні зістали ся тільки памяткою тих широких комбінацій, що пригадують собою попередні мрії Дмитра Вишневецького і пізнійші заходи Богдана Хмельницького. А тим часом покладаючи ся на ріжні союзи і загнавши ся в широкі пляни, козаччина досить болючо наскочила на сувору дійсність війни з Польщею. Московські бояре казали правду, що самі козаки ще не досить пильнують справи, аби Москві до неї устрявати. Військо козацьке здало ся на те, що є у нього під боком новий союзник, хан кримський, і мабуть Польща не схоче зачіпати ся від разу і з ним і з козаками, тому далї займало ся морськими походами, не журячи ся польськими жаданнями та погрозами. Тріч ходило на море, з великими силами, і ся морська війна затягла ся на пізню осінь. А тим часом гетьман польський Конєцпольский все збирав ся приборкати козаків, що й йому самому, яко державцеви великих королївщин на Українї кісткою в горлї сидїли, і саме тепер зібрав ся на них. Далї відкладати не можна було, бо заносило ся на війну з Шведами; прийшло ся б іти з України, кинувши її на волю козацьку. На перешкодї стояв союз козаччини з Кримом, але Конєцпольскому лїтом 1625 р. удало ся закупити грошима Шагін-ґерая і його брата, щоб вони не мішали ся до війни його з козаками. Потім спішно, поки ще козаки не вернули ся з моря, Конєцпольский післав своє військо на Україну, а сам з комісарами поспішив за ними слїдом.

Похід сей застав козаків зовсїм неприготованими. Не стрічаючи ніде козацького війська по дорозї, Конєцпольский пройшов цїлу Україну аж до Канева; але й тут було тільки три тисячі козаків, що не могли поміряти ся з польським військом і оборонною рукою пішли під Черкаси, на зустріч головному війську, що мало прийти з Запорожа. Сим несподїваним маршем Конєцпольский примусив

219. Місця війни 1625, і потім 1637 року.

Україну сидїти тихо, не дав старшинї скликати козаків оселих „на волости“. Тим часом гетьман Жмайло на Запорожу богато потратив часу, чекаючи козаків з моря, та пересилаючи ся з ханом, щоб поміг козакам, згідно з союзом. Конецпольский за той час дочекав ся комісарських полків, так що його військо числом зрівняло ся з козацьким або навіть і перейшло його, а при тім було краще уоружене і споряжене, нїж не приготоване до війни військо козацьке. Козаки одначе рішились не піддавати ся. Комісари жадали, щоб козаки видали проводирів морських походів і всяких своєвільств (того року стали ся розрухи в Київі: вбито одного уніятського священика і війта Ходику, за те що хотів ширити унію), також аби видали Яхію і послів посиланих до Москви, зменьшили військо козацьке „до давнїйше означеного числа“ і таке иньше—всього сього козаки не могли прийняти. Битва стала ся під Криловим, на ріцї Цибульнику, і хоч козаки держали ся добре, але кінець кінцем сю позицію признали собі незручною і потайки відступили далї на полудне, над Курукове озеро (під теперішнїм Круковим). По дорозї полишили свої застави, які гинули до ноги, аби тільки стримати Поляків, про те Поляки досить скоро добили ся до головного козацького війська, перше нїж воно встигло добре заложити ся табором. Одначе табору козацького здобути не здолали і кінець кінцем, бачучи перед собою затяжну війну, розпочали переговори. По довгих пересилках і торгах удало ся Конецпольскому, що козаки підписали з комісарами умову, аби козаків на будуче було тільки 6 тисяч, і мешкати з правами козацькими вони могли тільки в королївщинах; протягом 12 тижнїв мав бути списаний реєстр того шеститисячного козацького війська і хто не попаде до того реєстру—мав бути в підданстві своїм панам і урядам.

220. Військова печатка 1620-х рр.

Сповнити сього козаки не могли, хоч би як хотїли. Але Конецпольский і комісари переконали їх, що инакше не можуть закінчити походу, і не уступлять ся з України, поки не доведуть сього дїла до кінця. Старшина козацька могла потїшати козаків, що в дїйсности сеї куруківської устави Полякам допильнувати не вдасть ся, бо польське військо мусить іти на війну з Шведами, що вже й зачала ся—мабуть і козаків будуть кликати, а тодї всї куруківські постанови підуть в забутє.

За помічю старшини новому гетьману Михайлови Дорошенкови, вибраному на місце Жмайла під Куруковим, удало ся тихо і без замішань сповнити, чого від нього добивали ся комісари. Списав реєстр, виключив з війська всіх хто не попав до реєстру. Але всяким способом про-

тягав виселеннє козаків з панських маєтностей, сподїючи ся, що вдасть ся відчепити ся від сеї прикрости і взагалї від усїх тих куруківських постанов.

74. Війна 1630-го року. Дорошенко, чоловік зручний, добрий правитель, і старшина, що підтримувала його, вплинули на українську людність, щоб терпеливо перечекала сї тїсні часи, не доводячи до нової війни. Иому удало ся навіть стримати виписчиків (так звали ся козаки „виписані“ з війська, себто не вписані до реєстру), щоб не ходили на море, і дїйсно крім дрібних виїздів на море ніяких більших походів не було. На щастє наспіла нова війна Махмет-ґерая і Шагін-ґерая з Турками, і козаки брали в нїй участь, з потайною згодою польського правительства, що хотїло затримати союз з Ґераями против Турків. Кілька разів ходили козаки в похід до Криму з тими своїми союзниками, добиваючи ся до Кафи, до Бахчісараю, і в однім з тих походів наложив головою й сам Дорошенко. Се було нещастєм, бо його наступники не вміли покермувати так зручно козаччиною, не допускаючи її до суперечок з правительством; але якийсь часъ все таки удавало ся підтримувати спокій.

Се був час коли не тільки між козаччиною, особливо вищими верствами її, але і між громадянством і в церковних кругах взяв гору настрій угодовий, компромісовий. Втомивши ся безплодною боротьбою, певна частина київського духовенства і української суспільности готова була йти на угоду з правительством, сподїваючи ся тим способом прийти до якихось спокійнїйших, можливійших відносин. На передї такого угодового напряму стояв Мелетий Смотрицький, славний український письменник і богослов. Збентежений тими гоненіями, що впали на нього після того як його висвячено на архіепископа полоцького, він виїхав був з України до Греків, і вернувши ся став намовляти православних до згоди з католиками. Потім навіть перейшов на унїю, коли та угода розбила ся о супротивленнє православних, і відкинений православними вмер скоро в Дерманськім монастири на Волини, що випросив собі від маґнатів-католиків. Але не він оден хилив ся тепер до порозуміння з правительством і католиками. Хилив ся до згоди і новий архимандрит печерський, прославленнй потім Петро Могила, а й сам митрополит Борецький вагав ся, поки не побачив рішучого невдоволення православних против яких небудь уступок правительству, католицтву і унїї. Переважна більшість громадянства стояла по сторонї правовірних, в родї Копинського, і против всякої угоди, і кінець кінцем змусила владиків залишити всякі переговори про се. Але все таке вже то одно, що з київських кругів не було побудок козакам до гострійших виступів

против правительства—теж помагало спокійнійшим відносинам, і якось згода стояла, хоч старшина сильно гнівала ся на правительство, що не цінить всього того що вона робить для нього, всіх служб і послушности. Заступник Конєцпольского на Україні, Стеф. Хмєлецкий з свого боку підтримував добрі відносини з козацькою стороною і скільки від нього залежало, пильнував не наприкряти ся їй. Не дуже пильнував куруківських постанов—і до якогось часу згода стояла.

221. Мелетий Смотрицький (уже як уніат).

На гірше пішло, як вмер Хмєлецкий, а натомість з шведської війни вернув ся знову на Україну завзятий ворог козаків Конєцпольский, і з ним незаплачене польське військо (з кінцем 1629 р.). Поляків розкватировано на Україні, на великім просторі (говорили, що Конєцпольский умисно їх роскидав, аби не вчинили бунту), і сї польські вояки сильно докучали козакам і всякій иньшій українській людности. Се викликало серед неї супротивлення і бунти, а тим часом Конєцпольский домагав ся, аби у всїм сповняли ся куруківські постанови і кождий непослух зараз збирав ся „кровю хлопською гасити". Гетьман козацький Грицько Чорний, потверджений правительством, сповняючи його накази, чи сам від себе стараючи ся, вислав жаданнє на Запороже, аби тамошнї козаки вийшли „на волость" і прилучили ся до реєстрового війська „для послуг воєнних". Коли ж ті не послухали, виписано їх з реєстру. Тоді Запорожці під проводом Тараса Федоровича весною 1630 р. рушили на волость. Чорного здурили, що йдуть в послушности, потім напали несподївано, вхопили його і приставивши до війська, засудили на смерть і стяли. Довідавши ся про се, реєстровці почали тїкати до польського війська, що стояло в Корсуні. Запорожці, приступивши, почали їх добувати; прості реєстрові почали переходити до Запорозців, лишаючи старшину; міщане корсунські почали громити Поляків з свого боку; вояки польські мусїли утїкати з самою душею.

Так почало ся повстаннє. Запорожці розіслали по Україні свої

універсали, закликаючи всіх до війська—хто був козаком, або хоче ним бути, аби всї прибували, вільностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських ратували. Трівожні поголоски про якісь замисли Ляхів на православну віру, вже перед тим ходили особливо від церковних соборів, що відправляли ся лїтом 1629 р. за приводом правительства. Вони викликали велике невдоволеннє між козачиною і народом на тих духовних, що брали в них участь, і на Ляхів, що до того їх приводили. Тепер сї трівожні чутки про польські замисли на віру православну почали чіпати ся до козацького повстання. Оповідали, що польське військо було розкватироване по Україні на те, аби винищити всіх православних, що Грицько Чорний був присяг на унїю й за те його вбито, а уніати ті гроші що нїби то збирали на школи, дали Конєцпольскому на військо, аби знищив православних, і таке иньше. Козацьке повстаннє переміняло ся на війну за віру. Купили ся виписчики, підіймало ся селянство, полохаючи шляхту та побиваючи жовнїрів де запопало. Сим разом вийшло отже зовсїм навпаки нїж 1625 р.: не Конецпольский захопив несподївано козаків, а вони його, і перше нїж він постягав своїх вояків, котрих так необережно роскидав, повстаннє обхопило вже всю східню Україну і військо козацьке зросло не звичайно.

222. Брама Дерманського монастиря.

Не можучи зібрати зараз військо, Конєцпольский післав на місця повстання свого повірника Самійла Лаща, славного забіяку, а той почав „гамувати люде“ по своєму. Він і між шляхтою був звісний, як останнїй розбійник, що нікому не перепускав, нікого не жалував з своєю бандою проклятою: оповідали, що на нїм було засудів за ріжні злочини більше 200, а позбавлений чести шляхетської був 37 раз, але поки жив Конецпольский, він його заслонював своїми екземптами (посвідченнями, що той занятий на військовій службі, тому сповненнє всяких засудів

над ним треба припинити); коли Конецпольский умер, то шляхта Київського воєводства оружним походом, зібравши до 12 тис. людей, пішла на гнїздо Лаща і вигнала відти всїх його людей і сїмю, аби не було й слиху про них.

Отакого чоловіка пустив тепер Конецпольский перед себе гамувати людей; можна собі уявити, що він виробляв! Сучасник Киянин, що переказує тодїшнї поголоски, оповідає, що Лащ напавши на Лисянку на сам великдень, застав людей в церкві і порізав їх усїх, від попа почавши, а скінчивши жінками й дїтьми; про містечко Димир теж каже, що Поляки тоді цїле вирізали. Цїле не цїле, але сї звістки малюють перед нами тодїшнїй настрій—можемо з того знати, які почутя живили в собі люде на Ляхів, і зрозуміла річ, що де Українцї надибали Ляхів вояків, то теж платили чим могли.

223. Останки владичої палати в Володимирі.

Така дрібна війна зайняла цїлий місяць квітень. Козаки за сей час зібрали ся під Переяслав, приготовили ся до війни, заставили Днїпровий беріг своїми заставами. Конецпольский, позбиравши яке міг військо, перейшов під Київом Днїпро, але наскочивши на козаків, мало не опинив ся в неволї і чим скорше вернув ся назад. Потім уже з більшою обережністю переправив своє військо і розложив його в шанцях між Днїпровим берегом і Переяславом, щоб не заступили його з заду козаки. Та через се його військо, і так невелике, ще більше змалїло і він попросту не мав з чим зачіпати козаків: його приступи під козацький табор козаки побивали й громили. Чекав помочи від короля, але той теж не мав чим помогти, а дрібнїйші полки, що йшли до польського війська, не могли пробити ся до Переяслава через побунтовану Україну. Повстанцї українські ходили по всїй Поднїпрянщинї, побивали і грабили польські роти і тих Поляків, що Конецпольский розставив над Днїпром. Нарештї по двох тижнях тої переяславської війни стала ся рішуча битва.

Се та битва, що на основі пізнїйших переказів оспівана була Шевченком в „Тарасовій Ночи“:

Червоною гадюкою несе Альта вісти,
Що б летіли крюки з поля Ляшків панків їсти.
Налетїли чорні крюки—вельможних будити;
Зібрало ся козачество—Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки, виймаючи очі;
Заспівали козаченьки пісню тії ночи—
Тії ночи крівавої, що славою стала
Тарасови, козачеству—Ляхів що приспала.

Київський лїтописець записує про неї так: Лащ, а за ним і Конєцпольский, помітивши чату козацьку, вийшли з обозу, щоб її погромити, і загнали ся від обозу досить далеко. Якісь два гайдуки, перебігши до козаків, сповістили їх, що Конєцпольского нема в обозї. Тодї козаки напали на обоз і розгромили, забрали гармати і гаківницї і до свого табору притягли. Наспів на те Конєцпольский, але і його взяли так, що мусів просити згоди, і на тім битва перестала.

Звістки очевидців потверджують, що Поляків сильно погромлено в сїй битві: розбито обоз, перервано дорогу до Днїпра, і Конєцпольский мусїв помирити ся з козаками. Козаки не вважали за добре доводити його до останнього. Згодили ся на тім, що все забуваєть ся: і козаки що збунтували ся, і тих трохи реєстрових що зістали ся при Поляках (було їх, кажуть, коло двох тисяч) не будуть одні одним докоряти. Реєстр збільшено до 8 тисяч, а що найважнїйше—його непереведено вже, так що не знати хто був козак, а хто нї—кожний, значить, міг користувати ся вільностями козацькими.

75. Безкоролїве. Що козаччина не програла переяславської війни, а навпаки ще сильнїйшою ногою стала на Українї, се було дуже корисне в тодїшнїх українських відносинах: наближала ся хвиля, коли українське громадянство збирало ся дати рішучу і властиво вже останню битву за справу народню на полї парляментарнім, соймовім. Виступити могла тут сама тільки українська шляхта, її слабкі останки які ще тримали ся при своїй народности; але важно було, щоб вони чули за собою широкі круги громадянства українського, реальну силу козачу і щоб польська суспільність теж відчула се.

Доживав свої останнї днї король Жиґимонт, сей невблаганний ворог народнїх змагань українських, і все на Українї й Білоруси готовило ся до рішучої боротьби, що мала бути зведена по його смерти, при виборах нового короля і виготовленню pacta conventa, себто тих умов, що мали бути йому при виборі предложені і ним прийняті та присягою потверджені, по конституції польській Ще за житя його українські посли, бачучи, що не можуть нїчого добити ся на соймі против завзятя Жиґимонта, казали уніатам: „бачимо, що нїчого не

здобудемо, поки живе сей король, але під час безкоролївя ми всїми силами повстанемо на вас". І коли пішли вістки, що король догорає, король вмирає,—українське громадяиство, шляхта, духовенство, братства, міщанство, козацька старшина—всї почали готовити ся, щоб натиснути на Поляків і на будучого короля, аби вже раз скінчили ся ті незносні кривди, які діяли ся українській народности, церкві, культурному і національному житю.

224. Петро Могила.

Король умер в місяцї квітнї 1642 р. Хоч у нього були сини, і старший з них Володислав вперед уже вважав ся батківським наслїдником, про те по польській конституції треба було його вибирати, і то насамперед скликати сойм конвокаційний, щоб завести порядок на час безкоролївя, потім сойм елєкційний для вибору і вироблення pacta conventa, і нарештї сойм коронаційний для коронования. Сойм конвокаційний був скликаний зараз лїтом того року і вже на нїм українські депутати – а серед них особливо старі парляментаристи волинський депутат Древинський, браславський Кропивницький і поруч них новий діяч Адам Кисіль—всїми силами добивали ся, щоб українська справа була полагоджена насамперед, а без того щоб не приступати до вибору королївського. Подтримували їх також посли від козацького війська, вислані тодїшнїм гетьманом Петражицьким-Кулагою: добивали ся заспокоєння віри, а для себе права участи в виборі короля, нарівнї з шляхтою. Се була важна справа, вона висувала питаннє про участь козаків в соймованню взагалї, а се дало б їм важний вплив на полїтичне житє. Але шляхта спротивила ся допущенню козаків до вибору, а посли козацькі якось не вміли постояти перед високими панами; дарма, що Кулага для сильнїйшого враження посунув з військом на Волинь і тут маєткам козацьких неприхильників дав почути на собі козацьку руку. Справу ж віри православної відложено на сойм елєкційний. Се дуже не сподо-

бало ся в українських кругах і з тим більшим завзятєм ставили ся вони на елєкційнім соймі, скликанім на осінь.

На першім пляні стояла справа владиків. Православні хотїли добити ся того, щоб старі православні владицтва, монастирі, церкви відібрано від уніатів і віддано православним; але так далеко іти не важили ся навіть ті що хотїли православних задоволити, в тім і сам королевич Володислав. І так йому приходило ся йти супроти польського духовенства і завзятих католиків, що були поміж сенаторами й иньшими діячами Польщі. Нарештї стало на тім, щоб роздїлити владицтва і всяке иньше добро давнійшої православної церкви між православними й уніатами. Постановлено зробити дві митрополії, православну і уніатську, а владицтва подїлити по половинї: православним дати владицтва: львівське, перемиське і луцьке на Вкраїнї та зробити їм одно нове владицтво на Білоруси, а уніатам віддати давнійше владицтво полоцько-витебське на Білоруси і три українські: володимирське, холмське і пинсько-турівське; мали бути роздїлені між ними також церкви й монастирі—осібними королївськими комісарами. Православні хоч не хоч мусїли згодити ся на се. І то королевич тільки своїм особистим впливом переводив сей закон, против виразного супротивлення духовних і богатьох світських сенаторів, що не хотїли згодити ся на се без дозволу папи—ну а папа певно не дав би на те дозволу. Володислав посилав ся на те, що треба задоволити Українцїв і козаків з огляда на Москву: з Москвою він збирав ся воювати, бо кінчало ся перемирє, а як не задоволити православної справи, то козаки не схочуть помагати, або й під Москву підуть Справдї між козаками Копинський, тодїшнїй митрополит, пускав такі гадки, що в Польщі однаково нічого не добють ся: треба йти під московського царя. Кінець кінцем Володиславу вдало ся прихилити богатьох сенаторів до тих уступок для православних. Мали бути також видані закони про рівноправність православних по містах то що—але про се шкода говорити, бо то все зістало ся на папері тільки,

Які б не великі були ті здобутки українські, та все таки й вони значили дуже багато: при тих слабких силах православних Українцїв, якими вони могли роспорядити на соймі, і то була велика побіда—остання парляментарна побіда, здобута останками української шляхти, що слїдом змалїли й росплили ся майже до решти серед шляхти польської.

Українцї рішили кувати зелїзо поки горяче, і зараз узяли ся до вибору митрополита. Тих самовільно поставлених владиків і митрополита Копинського правительство не хотїло прийняти, і в тім православні мусїли уступити. На митрополію тут же на місцї вибрано Петра Могилу,

печерського архимандрита. Він мав між польськими панами знайомости, свояків і приятелів, свого часу потягав за правительственними заходами коло зєднання православних з уніатами, тому Поляки хотіли його бачити митрополитом на місце Копинського. Українці, особливо козаки з початку дивили ся на нього невірно, як настав він печерським архимандритом (1627). Він тоді заходив ся заводити в Київі свою власну школу — колєгію для науки латинської, против школи брацької, і ріжні правовірники православні підняли на нього козаків, а ті збирали ся вже побити учителів тої школи і самого Могилу, підозріваючи в тім якусь лядську штуку. Могила мусів відступити від свого і кінець

225. Руїни собора св. Софії в Київі (з сучасного малюнка).

кінцем стало на тім, що він прилучив свою школу до брацької, взяв її в свою опіку, як старший братчик, і реформував її на свій спосіб — на взірець єзуїтських колеґій сучасних, аби могла з ними витримати конкуренцію. Уступка, зроблена ним, помирила з Могилою Киян і козаків, а велика енерґія й запопадливість, яку показав він і в сїм ділї і в иньших справах церковних, здобула йому поважаннє в українськім громадянстві, і воно досить радо згодило ся вибрати тепер його митрополитом.

Не помилило ся, бо справдї Могила зєднавши в своїх руках величезні монастирські засоби з властю і авторитетом митрополита, вмів покермувати справами освітними й церковними енерґічно й вдатно. В його руках зістав ся Печерський монастир з величезними богацтвами, йому віддано тепер иньший пребогатий монастир Пустинсько-Миколаївський; Михайлївський, де проживали попередні митрополити, також пе-

рейшов під його вплив. Далі зіставав ся він старшим братчиком і керманичем брацтва. В його руках зібрали ся всі засоби, всї інституції православного Київа. І він використав отсї небувалі засоби й авторитет. Відживив й упорядкував запущене і розстроєне церковне житє православне. Високо поставив брацьку колеґію—пізнїйшу київську академію, що на честь його потім носила імя „Могилянської". Розвинув великий рух видавничий, дбав про розвій лїтератури й учености, хоч, треба то сказати, ся київська могилянська ученість досить далека була народньому українському житю, бо приноровлялась більше до церковно-словянських взірців, з одного боку, і до польсько-латинської культури

226. Св. Софія по Могилиній реставрації (з малюнка 1651 р.).

шляхетської—з другого. Понятє про народню українську стихію ще не встигло виробити ся ясно, а навіть подекуди нова шкільна наука й письменство пішли назад против початкив письменства на живій, розговірній мові, що заявили ся вже перед тим. Але сього тодї не бачили і високо ставили енерґію і рухливість нового митрополита.

Свою енерґію і запопадливість Могила показав зараз по виборі, зайнявши ся вибором православного владики для Перемищини, де засїв був уніат Крупецкий і не хотів уступати ся, хоч як його хотїли позбути ся Українцї. Вибрано владикою українського шляхтича з Волини Гулевича-Воютинського, чоловіка дуже завзятого—хотїли мати такого, щоб видер з рук уніатів се владицтво, признане останнім законом за православними. Але з різких виступів Гулевича—оружних наїздів, які він чинив, проводячи місцевою українскою шляхтою, щоб відібрати церкви та маєтки своєї епархії, скористали Поляки, добули на нього

засуд і потім той засуд зняли за дорогу ціну—за розділ перемиської епархії на православну і уніатську.

Могила був обережнійший. Він теж мусів здобути силоміць свою катедральну церку—св. Софію, що була в руках уніатів. Але се зробили його люде наперед, а Могила приїхав на готове. Се було в звичаях того часу, і серед православних тільки збільшило славу Могили як чоловіка, що вміє сильно постояти за добро православної церкви, і за се пробачили йому навіть суворе поступованнє з попереднім митрополитом Копинським, що не хотів добровільно уступити ся перед Могилою, вважаючи його лядським прислужником. Та мусів.

Кияне, духовенство, доохрестна шляхта українська радісно витали Могилу, стрічами, промовами, віршами й школярськими ораціями. В його особі святкували свою першу національну побіду по стількох літах смутку, неволі й пониження.

76. Сулима і Павлюк. Новий король горів военними замислами, але польська шляхта була неохоча до його плянів, тому Володислав дуже цінив козаків і дбав про їх прихильність. Зараз по своїй коронації зачав він війну з Москвою, а козаків ще перед тим вислав на пограничні сіверські землї, що належали до Москви. В похід свій під Смоленськ теж закликав козаків. Сойм одначе не дав йому повести війну по своїй волї і вже на другий рік Володислав мусів її закінчити. Сподівав ся, що розгорить ся за те війна з Туреччиною, але й тут сенатори польські наказали Конецпольскому, щоб ніяким чином не зачіпав ся з Турками і пильнував прийти з ними до згоди, і так Конецпольский учинив. Рішено було поставити коло порогів кріпость, щоб загородити козакам путь на Запороже, і Конецпольский поручив звісному вже нам інжінеру свому Бопляну, аби знайшов відповідне місце. Сим разом справа не зістала ся в проекті (як то вже не раз бувало): справді коло Кодацького порога зачали будувати замок, і вже за кілька місяців стояла там польська залога, на великий гнів козакам, котрих не тільки не пускали на Запорожи, а ще й робили ріжні прикрости, перешкоджаючи в усяких промислах степових. І без того козаки були незадоволені, бо не тільки нічого не дістали за останню війну, а ще користаючи з спокійного часу уймали їм навіть против давнїйшого,—а тут іще така халепа! Отже чекали тільки нагоди, щоб розвязати собі руки і знищити ненависне лядське гнїздо. Подумати тільки—куди залїзло!

Таку добру нагоду, здавало ся, насувала козаччині шведська війна що нависла над Польщею з початком 1635 року. Володислав, як і його батько, мав претенсії на шведську корону, бо його батько був з шведського королївського роду і якийсь час був навіть королем шведським· тому він з великою радістю вхопив ся за сю війну. Збирав ся воюваюти Шве-

дів на морі, а згадавши собі козацькі походи, задумав пустити на них козаків: виписав козацьких майстрів, щоб вони на Німані зробили тридцять чайок і наказав зібрати понад реєстр з півтори тисячі козаків в сей похід. Так і зроблено було, і козаки себе й на Балтийськім морі показали не гірше як на Чорнім: Шведи привитали їх з гармать, але гарматні кулі козацьким чайкам не пошкодили, вони кинули ся на шведський корабель, здобули й навели доброго страху на Шведів. Всї дивували ся, як вони на тих малих човнах зносили вітер і бурю і розкидані вітром зараз же знову збирали ся в порядку. Але повоювати тут їм не прийшло ся, бо й тут війна не витанцювала ся і незабаром король сказав козакам вертати на Україну, а чайки поховати про дальшу потребу.

227. Козаки (сучасна гравюра).

Тим часом на Україні козаки, не знаючи, що діло йде до згоди, сподївали ся, що Польща вплутаєть ся в тяжку війну й не буде мати змоги дуже пильнувати козаччини. Отже задумали саме тепер визволити ся від ненавистного Кодака. Тодїшнїй гетьман козацький Іван Сулима несподївано, в ночи напав на Кодацький замок, здобув його, вхопив коменданта й казав розстріляти, иньших вояків порубано й сам замок до решти знищено. Се наробило великого гнїву в Польщі. Конецпольский, що вже вертав ся з шведської війни на Україну, грозив крівавим погромом козакам за таку обиду. Реєстрові козаки, щоб не допустити до війни, постановили видати тяжкому ворогови провідників того нападу на Кодак, Сулиму і його близших товаришів-старшину. Адам Кисїль, що був комісарем в справах козацьких, оповідає, що його попередник і старший товариш в сих справах Лукаш Жолкєвский (брат гетьмана) крім того й грошима сипнув між козаччину, намовляючи, аби відступила від Сулими. Реєстровцї вхопили Сулиму і пятьох його товарищів і вислали в кайданах до Варшави, а там їх на соймі судили й засудили на смерть. Поляки, навіть неприхильні козакам, дуже жалували, що такі славні вояки згинуть від меча катівського—особливо Сулима. Він був довголїтнїм ватажком козацьким, кілька разів був

гетьманом, безліч ходив на Турків і ніколи навіть рани на війні не дістав. Мав золоту медалю від папи Павла (що був папою в другім десятилїтю XVII в.), а дістав її за те, що здобувши турецьку ґалєру і на ній взявши в неволю багато Турків, триста тих турецьких бранців привів до Риму і подарував папі. Сам король силкував ся якось вiратувати його від смерти, але не міг. Намовляли Сулиму перейти на католицтво, подаючи надію, що се його уратує, і він послухав, але се нічого не помогло: стято його, потім тіло розрубано і повішено на чотирох рогах міських улиць.

228. Церква в с. Сулимівці, збудована мабуть Іваном Сулимою (зелізне накритє нове).

Відсилаючи Сулиму і його товаришів на смерть, реєстровці просили і короля ріжних пільг: аби їх старости не кривдили, та й гроші за службу, давно вже не плачені, аби раз уже їм заплатили. Король обіцяв, та не було чим виплатити, як звичайно; навіть кодацький замок не було чим відновити. Тим часом наказувано козакам, аби на море не йшли й своєвільних пильнували. Але се приходилось їм все тяжше, бо не тільки виписчики, а й реєстрові козаки все більше почали бунтувати ся, жалуючи ся, що від них служби й послуху хочуть, а грошей не платять і від утисків панських і старостинських не дають оборони. Кисїль, що був тоді комісаром, старав ся підтримувати порядок, прикладом Жолкевского роздаючи гроші між старшину, аби гамувала „чернь“ козацьку. Тодїшнїй гетьман Томиленко і писар військовий Онушкевич теж старали ся гамувати як могли; але козаччина бунтувала ся, особливо козаки правобічні: Черкаський і Чигиринський полк, а головним привідцею невдоволення був Павлюк Бут.

На хвилю заняли козаків справи кримські. Хан тодїшнїй Інаетгерай, збунтувавши ся на султана, теж як колись Шагін-ґерай, намовляв козаків, аби разом з ним ішли воювати Турків і їх підручників. Козаччина своєвільна з Павлюком справдї рушила в Крим і се трохи протягло спокій на Українї. Але вернувши ся з кримського походу на Запороже на весну 1637 р. Павлюк почав відти підіймати козаччину. Уже тепер і гроші, привезені нарештї королївськими комісарами, не

богато поправили: реєстровці підносили ріжні жалї, Павлюк намовляв їх підіймати ся, доходити своїх правд, инакше грозив, що буде їм біда від повстання. Армату козацьку Павлюківцї захопили й забрали на Запороже. Томиленко намовляв, аби не бунтували ся, але сам нїчим не виступав против них, і його підозрівали, що він сам до Павлюка хилить ся. Тодї реєстровці скинули Томиленка й вибрали старшим Саву Кононовича, полковника переяславського, яко більш певного— але се послужило тільки початком до повстання. Павлюк вислав на волость своїх полковників Кирпа Скидана і Семена Биховця з листами, закликаючи козаків, міщан і всякого стану людей, аби підіймали ся й ішли до війська, „а тих зрадників, що їм пан Жолкєвский обіди, вечері й бенкети справляв, а за то йому наших товаришів повидавали"— аби не тримали ся й не боронили. Козаки підняли ся; Кононовича й Онушкевича з старшиною вхопили й відвезли до Павлюка, що стояв під Боровицею, за Черкасами; тут їх судили, засудили і смертю скарали.

Одначе по сїм Павлюк замість зараз іти з військом на волость, вернув ся на Запороже. Говорили, що змовляєть ся з ханом і донськими козаками, аби прийшли йому в поміч. На волости лишив він своїм заступником Скидана і той ширив повстаннє й збирав військо. Розсилав своїх козаків з листами, закликаючи всїх, хто тільки тримаєть ся благочестивої віри, аби підіймали ся на Поляків. І справдї народ підіймав ся, громив шляхту й приставав до війська, особливо за Днїпром, де трохи не цїле селянство покозачило ся—„чисто що хлоп то козак", як Поляки доносили. Але се була помилка Павлюкова, що він сам тим часом сидїв на Запорожу і завчасу не зайняв позиції на волости. Повторило ся подібне як в 1625 р. Військо польське, під проводом польного гетьмана Миколи Потоцкого, рушивши в осени, встигло пройти в Черкащину, поки Павлюк поспів з Запорожа, і се підрізало дух у повстанцїв—повстаннє потахло, не маючи посеред себе головного війська козацького. Скидан, що стояв в Корсунї, не важив ся сам стати против Потоцкого і відступив під Мошни та став туди скликати всїх з волости. Лївобічні козаки під проводом Кизима стояли за Днїпром, вагаючи ся, чи встрявати в війну, що так непевно починала виглядати. Павлюк, притягнувши під Мошни, закликав лївобічних, щоб за віру християнську і золоті вільности козацькі постояли, але перше нїж вони пристали до війська, на Миколин день (6 грудня 1637 р.) стала ся рішуча битва між Мошнами й Россю. Козаки вдарили на Поляків, що заложили ся табором коло села Кумейків; але позиція польська була добра, неможна було до неї близько приступити за болотами, і Поляки відгромивши гарматною стрільбою

козацьке військо, самі перейшли в атаку. Вдарили на табор козацький, розбили його—хоч і з великими втратами; велике заміщаннє серед козаків зробило, що від стрільби займяв ся у них на возах порох.

229. Адам Кисіль (портрет пізнійший, як він уже був воєводою київським).

По сім Павлюк з К. Скиданом та з иньшою ще своєю старшиною, узявши також і частину гармат, побіг наперед під Боровицю і тут став громадити військо. Над військом, що зістало ся, взяв провід Дмитро Гуня і далї в порядку з ним почав уступати ся. Хорих і покалїчених мусїли кинути в Мошнах; військо польське заставши їх тут, не пожалувало немічних і безборонних, побило їх без милосердя. Гуня тим часом прилучив ся під Боровицею до Павлюка. Почали ся переговори. Потоцкий инакше не хотів мири-

ти ся, тільки щоб видали Павлюка, Томиленка, Скидана; Кисіль та иньші поручили ся словом своїм, що їм нічого лихого не буде, і реєстровці не втерпіли, видали Павлюка і Томиленка. Скидан з Гунею були в Чигрині; зачувши се, що дієть ся, подали ся відти на Запороже. Тимчасовим старшиною Потоцкий настановив Іляша Караімовича; козаки мусіли підписати заяву, що вони будуть сповняти роспорядження Потоцкого, своєвільників з Запорожа виженуть, попалять човни. Сю заяву між иньшими підписав також і Богдан Хмельницький яко писар військовий—вперше ми його тут стрічаємо між козачою старшиною.

Приборкавши отак козаків, Потоцкий поручив реєстровцям, щоб зробили тепер порядок на Запорожу, сам же заходив ся пострашити людей на Україні—пройшов на Київ, Переяслав, Ніжин, караючи людей, замішаних в повстаннє: вбивав на палю й иньші нелюдські муки завдавав. Потім розложив для постраху військо польське по всій Україні лівобічній і правобічній.

Никли трави жалощами, гнулось древо з туги:
Дознавали наші предки тяжкої наруги.
Кого били-потопили в глибокій Росаві,
А кого судом судили в далекій Варшаві.
Осудили недобитків на великі муки:
Розійшли ся по Вкраїні каліки безрукі.
Огласили із Варшави: „дивіте ся, люде!
Хто вставатиме на шляхту, то всім теє буде“.
Нехай буде, нехай буде, коли божа воля,
Щоб росла в боях крівавих українська доля.
Нехай знають на всім світі, як ми погибали,
І гинучи, свою правду кровлю записали!
Записали—прочитають неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветь ся Россю, Дніпро в море ллєть ся.
Поти серце українське з панським не зживеть ся.

77. Острянинова війна і пригнетеннє козаччини. Придавив Потоцкий козаччину на волости, але на Запорожу не здужав задавити: там далі збирав ся козацький нарід. Ватаги Кизима і Скидана, уступивши ся перед реєстровими, громадили ся там. Коли полк реєстрових прийшов був робити порядок на Запорожу з поручення Потоцкого, під проводом Караімовича, Гуня, що був старшим на Запорожу, не тільки не піддав ся, а ще й реєстрові з Караімовичевого війська почали переходити до нього, так що той скоріш подав ся назад на волость.

Запороже чекало тільки весни, щоб підняти ся наново та нагородити собі програну війну, і завчасу розіслало своїх людей—підій-

мати нарід Старшим вибрано сим разом Яцка Острянина, довголітнього полковника козацького. Він кинув ся на лївобічну Україну, де нарід особливо був приготований до повстання. Військо польське силкувало ся загородити йому дорогу, але Острянин зручно обминув його, від Кремінчука скрутивши на північ, і пройшов на устє Голтви, де вона тече до Псла. Тут заложив під м Голтвою табор на дуже гарній позиції, серед ярів і байраків, і міцно укріпив ся. Польське військо, що стояло на Україні, кинулось на Острянина і пробувало здобути табор козацький, але відбито його, а потім козаки, взявши в два огні з засїдки погромили Поляків ще гірше, так що цїлі роти польські погинули, і мусїли вони відступити.

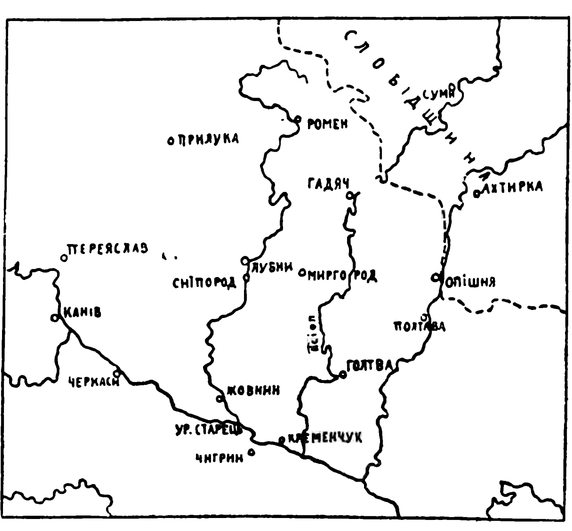

230. Місця війни 1638 року.

Розохочений тим Острянин зробив помилку: замість того, щоб зістати ся на добрій позиції та збирати далї військо до себе, він, не чекаючи полків, що наспівали до нього, пішов за Поляками на здогін під Лубни. Сподївав ся він в дорозї перейняти ті полки, що поспівали до нього—Скидана з Чернигівщини, Солому з Київщини, Путивльця й Сикирявого з иньших міст. Але розминув ся і підійшовши під Лубни, мусїв сам з своїми силами стати до бою з Поляками, програв битву і мусїв спішно відступати в гору до Слобідщини. А тим часом і ті полки, що йшли йому в поміч—Донцї й Запорозцї, не можучи знайти Острянина, наскочили на Поляків і мусїли піддати ся, видали своїх полковників, але нїчого не виграли тим; повторила ся історія солоницька: під час дальших переговорів Поляки несподївано напали на козацький табор і порізали, побили сих козаків до ноги. До Острянина тим часом приступила така сила покозаченого народу з Роменщини, що він задумав знову вдарити на Поляків, зайшовши від полудня, коло Снїпороду; але нова битва знову випала для козаків нещасливо, і після того Острянин став відступати понад Сулою в

низ. Поляки йшли за ним; по новій битві під Жовнином Острянин вважав справу програною і покинувши військо з частиною козаків, пішов за московську границю: оселив ся там в Слобідщині, теперішній Харківщині. В ті сторони йшли наші люди, з того часу як пани польські стали заводити і за Дніпром польські порядки, а особливо по кождій невдатній війні велика сила нашого народу йшла туди, осідала слободами і заводила подібний устрій козацький, як на Україні.

Над полишеним Острянином військом взяв провід Дмитро Томашович Гуня, що і в торішній війні вже раз виратував військо козацьке від погибели і сим разом не допустив козакам розсипати ся: дав добру відправу Полякам, а потім, чуючи, що надтягає сам гетьман Потоцкий з новими силами, відступив на саме Дніприще й заложив тут новий табор на старих окопах, над старим річищем Дніпровим, де ще за давніх часів били ся козаки з старостою черкаським. Позиція була незвичайно добра, а Гуня ще так добре її укріпив, що потім польські інжінери признавали, що позицію сю ніяк не можна було добути; хіба тільки голодом можна було виморити той табор, а не здобути. Се відступленнє з-під Жовнина і оборона на Старці-Дніпрі записали Гуню на вічні часи між найславнійшими проводирями козацькими.

Потоцкий обложив козацький табор, але побачив, що здобути його не можна, і розпочав переговори; Гуня відповів, що не від того аби мирити ся, але не так як під Кумейками, а з честю—щоб козакам вернено всї давні вільности. Умисно затягав переговори, сподіваючи ся, що прийдуть помочи, а Поляки постоявши, стратять охоту до війни. Пробував їх Потоцкий обстрілювати—терпіли. Задумав виманити з табору і почав нищити, палити сусїдні околиці—козаки жалували ся, але таки терпіли. Зносили недостачу в поживі й припасї, сподіваючи ся полковника Филоненка, що віз до них всякий запас з-за Дніпра. Та спіткало їх нещастє: наскочив Филоненко на Поляків і хоч сам пробив ся, але з голими руками: весь обоз його попав в руки Полякам. Дуже се підрізало козаків і тепер вони вже на правду почали просити згоди у Потоцкого. Але той не мав тепер охоти багато говорити: козаки мусїли прийняти тяжкі постанови, що уложив на них сойм по торішнїм повстанню. Одно що козаки виборoли собі своєю завзятою обороною на Старці: Поляки сим разом не жадали видачі проводирів—всїм було пробачено, як що тільки не згинув в битві або в котрійсь різнї, що без милосердя задавали козакам польські вояки, де мали до того силу.

Аж тепер придушено козаччину. Зіставлено війська козацького всього кілька тисяч. Шість тисяч мало бути по закону, але й сього числа не додержувано, бо не вписувано на порожні місця, а крім того

повписувано в реєстр богато не-козаків, а Поляків. Виборну старшину скасовано, всїх старших настановляли власти польські, і то полковників не з козаків, а з шляхтичів польських, і вся вища старшина була польська. Польські пани мали правити козаччиною. Мешкати козакам позволено тільки в староствах Черкаськім, Корсунськім і Чигиринськім. Всї не вписані в реєстр мали бути послушні панам і старостам.

Козаки попробували ще просити короля, щоб зняв ті тяжкі постанови, але се нїчого не помагало. Ще якийсь час хвилювала ся ко-

231. Чигирин (рисунок Шевченка).

заччина, збирали ся купи, але по двох невдатних війнах не мали охоти до третьої. Потоцкий з військом стояв над душею і не було надії на успіх нового повстання. По тім як козацькі посли ні з чим вернули ся, при кінцї 1638 р. переведено нові порядки Наставлено війську козацькому нову старшину, замість старшого—комісара польського, полковниками самих „родовитих шляхтичів", з козаків тільки двох осаулів та сотників. Між ними опинив ся й Хмельницький—сотником чигринським. Відновлено Кодак: сам Конецпольский вийшов туди з військом польським, вистояв там, поки скінчили замок, і поставив залогу; коменданту кодацькому наказано не пускати нїкого на Запороже, а хто б ішов самовільно—того смертю карати. На Запорожу мали чергувати ся два полки реєстрові, щоб стерегти Татар і не давати купчити ся на Низу своєвільникам. На волости розложено польське військо для постраху.

Сим разом Польща довгий час не зачинала нїяких воєн, не потрібувала анї свого війська, анї козацького, і новий порядок, заведений

законом 1638 р., могли перетримати цілих десять літ. Панам польським здавало ся, що се вони вже на завсїди задавили „козацьку гидру". Аж тепер могло розвинути у всїй своїй пишноті панське хозяйство на Україні, приборкавши „непослушних". Як українська пісня то оспівала:

Зажурилась та й заклопоталась бідна вдова—
То то не бідна вдова,—то королевська земля:
Що стали Жиди великий одкуп давати—
Стали оден другого на милю оранди становити...
Як іде український козак то й корчму минає,
А Жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:
Ще ж і тим Жидове не сконтентували,
Що три річки в одкуп закупляли:
Що мав би чоловік піти та рибя піймати,—
То ще він до річки не добігає,
Уже він Жидови за одкуп найкраще обіщає...
Щеж і тим Жидове не сконтентували—
Де була яка річка велика, мости в одкуп забрали:
Од верхового по два шаги брали,
А од пішого по шагу.
А од бідного старця, що він випросить,
То одбирали пшоно та яйця.

78. Повстаннє Хмельницького. Таке сильне придавленнє українського житя одначе само не віщувало трівкости новим порядкам. Всї з невдоволеннєм терпіли їх, чекаючи тільки першої нагоди, щоб скинути. І реєстрові козаки, позбавлені самопорядкування та піддані чужим для них і неприхильним начальникам Полякам; і козаки виписчики, виключені з війська, що на рівні з селянами мусїли нести всї тягарі й корити ся панським посїпакам, а ще й зносити всякі напасти і наруги від рсквартированих польських вояків; і українське селянство, що шукало земель безпанських, а з страхом і гнївом бачило, як наступає на нього кормига панщинна; і українське міщанство, і духовенство, що стратило поміч і оборону, яку мало в козаччині. Весь новий порядок держав ся на однім: на спокою в Польщі, що вона своє військо могла тримати на Україні й козаків не

232. Богдан Хмельницький, італійська гравюра XVII віку.

потрібувала. Перша війна, яка б трапилась, підрізала б сї порядки на Українї, бо до війни треба було б війська, треба було б козаків. На рідкість трапило ся так довго прожити без війни. Шляхта міцно тримала в руках короля і не позволяла йому зачіпати сусїдів. Але кінець кінцем того горючого матеріалу на Українї так богато зібрало ся, що він навіть і без війни загорів ся—від одних чуток про королївські бажання війни.

Володислав носив ся з плянами війни з Туреччиною. Підбивала його до того сильна республїка венецька, що воювала з Турками — обіцювала приєднати до того й иньші держави. Знаючи неохоту до війни у панів польських, король задумував напустити козаків на Туреччину, щоб її зачіпили, і потайки переговорював ся з козацькою старшиною. Але провідавши про се, пани так на нього насїли, що мусїв того всього вирікти ся, і старшина козача ту справу зовсїм затаїла між собою. Се було в 1646 роцї. Незадовго по тім одначе стала ся пригода, що ті королївські заходи вивела на яв. Приключила ся кривда велика отому сотникови чигринському Богданови Хмельницькому: забрали йому старостинські урядники його батьківщину Суботівську, знищили господарство, наругали ся з сїмї його, а як він став тої кривди доходити, сам опинив ся у вязницї панській, з котрої його тільки приятелї виручили. Розгніваний і розжалений, стративши все, постановив Хмельницький підняти повстаннє.

233. Церква Хмельницького в Суботові (малюнок Шевченка).

Бувши сам в тих потайних переговорах з королем, Хмельницький знав, що король для своїх плянів хотїв би збільшення козацького війська і визволення його з панської кормиги; тому сподївав ся, що король не дуже буде против повстання виступати - козаки все занадто вірили в силу і волю королївську, хоч конституція польська дуже мало тої волї королеви полишала. Оповідали, що Хмельницький зручним способом викрав у одного з старшини, Барабашенка, листи королївські, писані до козаків, і з ними утїк на Запороже при кінцї 1647 року. Там між козацтвом своєвільним, а далї й між реєстровим, що на Запорожу стояли, став він ширити гадку про повстаннє, покликаючи ся

на спочуте королівське, а що ще важнійше—через своїх знайомих мурзаків татарських завів зносини з ханом, намовляючи, щоб з козаками післав своїх Татар на Вкраїну. Не нова була се річ, але Хмельницькому вдало ся те, що не вдавало ся анї Жмайлови, анї Павлюкови. Хан був сердитий на Поляків, що ті не платять йому умовленної річної данини, голод був у Криму, треба було війни, а поки на Україні був спокій, трудно було там чим поживити ся. От і обіцяв хан Хмельницькому помагати, післати йому в поміч Тугай-бея, мурзу перекопського з великою ордою татарською.

234. На хорах Богданової церкви (старий малюнок).

Як про се на Запорожу довідали ся, справа повстання була порішена. Хмельницького вибрано гетьманом. Післано потайки вісти по Україні, що на весну буде війна, і всякими потайними дорогами почав охочий народ збирати ся за Запороже.

Але поголоски про се пішли й між панів, вони затрівожили ся й зачали кликати Миколу Потоцкого, аби оборонив Україну (тодї вже був він гетьманом головним, на місце Конєцпольского, що помер, а польним гетьманом Калїновский). Потоцкий став ладити ся до війни, до походу; король відводив його від війни та радив пустити краще козаків на море; але Потоцкий бояв ся сойму і не хотїв слухати короля. Писав одначе до Хмельницького, намовляючи його, аби вернув ся на Україну, але Хмельницький добивав ся, щоб скасовано закон 1638 р. і вернено давнї вільности козацькі. Сього Потоцкий сам без сойму не міг зробити, і так приладив ся на війну і з весною рушив на Україну.

Наперед, по великоднї скоро, післав свого сина Стефана з кін-

ним військом і з козаками, а иньшу частину реєстрових Дніпром на байдаках. Сам же з Каліновским, з головним військом польським, ішов по волї, збираючи роти свої. Необережно Стефан Потоцкий загнав ся в глибокий степ; Хмельницький пустив його, а далї обложив на потоку Жовті Води (що тече до Інґульця). Затримавши його тут, тим часом взяв ся до тих реєстрових, що йшли Дніпром; там було також богато таких людей, що тягнули до повстання, і під Камінним Затоном вони збунтували ся, побили старшину, що тримала з Поляками, й пристали до Хмельницького. Тодї й Татари, що ще приглядали ся тільки з боку, що то воно буде, прийшли до табору Хмельницького, і так вдарили всї разом на військо Стефана Потоцкого. Тодї й ті козаки, що були з ним, пристали до Хмельницького і військо польське погромлено цїле до решти на урочищу Княжий Байрак дня 6 мая 1648 р.

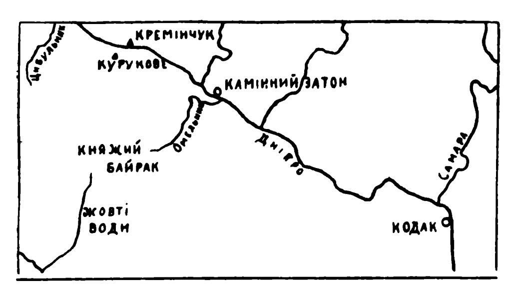

235. Околиця Жовтих Вод.

Хмельницький по сім не гаючи ся кинув ся на волость. Головне військо польське надійшло вже було під Чигирин, але не маючи вістей від Стефана Потоцкого, оба гетьмани затрівожили ся й боячи ся вскочити в якусь біду, завернули назад і по дорозї вже нищили міста, запас всякий, щоб ворогови не дістало ся. Проминули Корсунь, коли прийшла вість, що Хмельницький з Татарами вже надходить. Сполошили ся й стали табором між Корсунем і Стеблевим, на місцї дуже недобрім. Побачивши ж велике військо козацьке і орду, налякали ся й кинувши таборище, хотїли відступати. Та вскочили в засїдку, і Хмельницький погромив і се головне військо польське до останку—вся старшина польська і самі гетьмани обидва попали в руки Хмельницького, а той віддав їх Тугай-беєви.

Польща зістала ся без вождів і без війська, перед лицем побідної козаччини. А ще на нещастє Поляків під ту пору вмер король Володислав, котрого козаки дуже любили і могли б за його посередництвом помирити ся з Польщею. Бо нї Хмельницький, нї козаччина, підіймаючи повстаннє, ще не думали про якийсь перестрій українського житя. Хотїли добити ся скасовання закону 1638 р., щоб вернено давнї порядки козацькі, як писав Хмельницький з Запорожа до Потоцкого,— що найбільше, аби військо реєстрове помножено до 12 тисяч, як задумував сам покійний Володислав у своїх зносинах з козаками. По

корсунській битві Хмельницький вислав своїх послів з листами до короля і до ріжних визначних панів, звиняючи ся за повстаннє, і щоб не дратувати Польщі поступив тільки під Білу Церкву й тут чекав відповіди; але за той же підіймав через своїх людей Україну наоколо. Не треба було на те великих заходів: куди тільки приходила звістка про погром польських гетьманів, там самі Поляки й Жиди ґакували ся й тікали як швидче, а нарід підіймав ся, грабив панські маєтки, побивав панів і Жидів, захопляв панські ґрунти й заводив між собою козацький лад. В тім часі Хмельницький міг би перейти вздовш і впоперек цілу не то що Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу, і

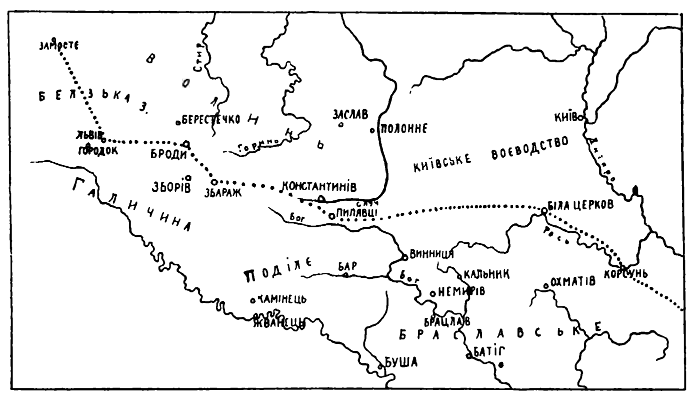

236. Місця війн Хмельницького
похід головного війська Хмельницького 1648 року.

не стрів би перешкоди, а тільки морем би підняло ся наоколо нього пригноблене хлопство, селянство, щоб зробити кінець панованню шляхти; і так на саму вість про Хмельницького підіймали ся повстання. Але Хмельницькому то не було в голові; йому й так було боязно, що він так сильно образив „маєстат річи посполитої“ (величність держави польської) і вона замість прихильного поладнання козацької справи завізьметь ся всїми силами козаків подолїти.

Чекав відповіди на свої листи—але довідав ся, що король в домовині, Польща опинила ся без власти. Се робило обставини ще труднійшими для скорого поладнання: Хмельницький і козаки вірили в добру волю короля, а були перековані, що все зло робило ся від панів,—а Польща опинила ся саме в руках сих панів. До Варшави скликано конвокаційний сойм, і той радив на всякі способи, як бути з козаками, а нічого не робив для полагодження козацької справи. Вислали Адама Киселя і ще кількох комісарів на переговори з Хмельницьким, а заразом постановили зібрати нове військо на козаків. Не виглядало се на

охоту полагодити справу, і тому Хмельницький держав ся далї обережно. Сам нїби не виступав против Польщі, чекаючи, що йому привезуть комісари, але тим часом ріжні ватажки козацькі йшли на всї боки підіймаючи далї нарід і побиваючи шляхту й Жидів. Все Заднїпровє, вся Київщина крім Полїся і майже цїла Браславщина була вже в руках козацьких „загонів", як їх називали. Ярема Вишневецький, володар величезних маєтків заднїпрянських, найбільший ворог козаччини, бо вона найбільше його підтяла, -- мусів аж через Полїсє тїкати з Заднїпрянщини, бо Київщина була в повстанню. Перейшов на Волинь і там пробував стримати козачину, що наступала під проводом Кривоноса (в піснях званого Перебийносом).

Хмельницький посував ся поволї теж на Волинь, чекаючи комісарів. Але перше ніж ті до нього перебили ся через загони козацькі, нове польське військо зібрало ся в полудневій Волини і почало наступати на Хмельницького. Тодї й Хмельницький рушив против нього й післав по Татарську орду. Зійшли ся під Пилявцями, маленьким замочком над р. Пилявкою. Хмельницький протягав час переговорами, поки діждав ся Татар, а потім вивабивши Поляків на битву, ударив з усїми силами козацькими й татарськими. Поляки програли битву, а наслухавши ся ріжних перебільшених страхів, які пішли потім по війську, рішили відступати. Але в ночи пішла по табору чутка, що начальники вже втїкли з війська, і се навело такий переляк, що все польське військо кинуло ся тїкати куди видно. Козаки, заставши рано порожнїй табор потім гонили, побивали, ловили, обловили ся здобичею як нїколи...

237. Максим Кривонос, сучасна польська гравюра.

Недобитки зібрали ся у Львові і віддали головне начальство Вишневецькому. Той позбирав гроші з міщан, з церков, з монастирів, але по всїм тим покинув Львів, бо тут оборонити ся вважав неможливим, і подав ся до Замостя Хмельницький посував ся поволї теж на захід, вичікуючи вибору нового короля, що мав би полагодити справу. Приступив так і під Львів; мав його власне в руках, бо той стояв майже без усякої оборони. Кругом в Галичинї підіймало ся також повстаннє: селяне, міщане, разом з шляхтою українською підіймали ся, проганяли Поляків. Але Хмельницький не дбав про те. Простояв під Львовом два тижнї, обстрілював місто, потім сказав, що жалує його задля Укра-

їнцїв львівських, взяв викуп і пішов далї на Замостє. З своїми силами міг би й сю кріпость взяти без клопоту, але не хотїв сього, умисно вів облогу так, щоб нічим скінчила ся—і нарештї діждав ся тут вибору нового короля.

Вибрано брата Володиславового Яна-Казимира, за котрого Хмельницький теж подавав свій голось. Новий король прислав Хмельницькому лист, повідомляючи про вибір, обіцяв козакам і вірі православній всякі полекші й просив залишити похід та чекати королївських комісарів. Хмельницький відповів, що сповнить волю королївську—вертає назад, і подав ся з військом до Київа.

38. Козацьке військо обстрілює Львів в 1648 роцї. Стара львівська гравюра.

79. Боротьба за визволеннє України. Хмельницький вертав до Київа в радісній надїї на скоре й щасливе поладнаннє козацької справи й кінець війни; він все ще мав перед очима тільки справи козацькі, за котрі повставав. Нарід український для нього, як і для проводирів попереднїх повстань, був знарядом до осягнення козацьких бажань, а через козаччину міг сподївати ся деякої полекші також і собі; національна справа для Хмельницького не виходила по за релїгійну справу, котрою теж не знати чи дуже він інтересував ся, бо не бачимо, щоб він стояв у близших відносинах з київськими кругами. Аж тепер, прибувши до Київа, щоб чекати королївських комісарів Хмельницький в сїм центрі тодїшнього національного українського житя мав нагоду війти близше в тутешні пляни, погляди й бажання.

Знаємо, які широкі пляни снували ся в Київі тому кільканадцять літ, за митрополита Борецького. Тільки тодї ще не було сили, на котрій було можна оперти ся —козаччина ще була слабка до того; тепер під рукою Хмельницького вона виросла до такої могутности, що з нею можна було снувати ріжні пляни. Патріарх єрусалимський Паисий,

що тоді нагодив ся в Київі, піддавав теж ріжні гадки, що далеко виходили за межі козацьких ординацій і торгів з польським панством; кажуть сучасники, що він називав Хмельницького князем Руси (України), головою незалежної держави Української. Під впливом тутешніх розмов Хмельницький сам почав иньшими очима дитити ся на своє повстаннє і його завдання. Добити ся більшого реєстру і більших вільностей для козацького війська—се було мало, треба було думати про весь нарід, про всю Україну. Нові гадки свої Хмельницький висловив перед комісарами, з котрих оден записав їх для нас:

„Я доказав уже, про що не мислив зразу, тепер докажу, що намислив", казав Хмельницький. „Визволю з лядської неволї руський (український) нарід увесь! Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможе минї в тім весь нарід, по сам Люблин, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх двіста, триста тисяч".

„За границю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблї не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділю й Волини А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: „сидіть і мовчіть, Ляхи!" І дуків і князів туди загоню! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно!

„Не стане минї на Україні нога ніодного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хлїб їсти — нехай війську Запорозькому буде послушний.

„Малий я і незначний чоловік, але з волї божої став самовладцем і самодержцем руським (українським)".

Вибираю слова, в котрих яснїйше вириваються ті гадки, що тепер займали Хмельницького. Не дуже ясно ще може йому самому уявляли ся ті нові пляни, але ясно виступає головне—те що я сказав вище: свідомість, що треба бороти ся за весь український нарід, за всю Україну, за її визволеннє, незалежність і самостійність. З сього погляду вся торішня війна мусїла виглядати страченою, змарнованою. Упущено найкращий час для визволення українського народу. Треба було думати, щоб як найскорше се поправити. І комісари, приїхавши на початку 1649 р., застали вже великі приготовання до війни на Україні, Хмельницький навіть не схотїв переговорювати ся з ними про порядки, які мають бути заведені в козацькім війську. Розумів, що для того аби говорити про визволеннє українського народу, треба труснути державу польську в самих основах.

Та сим разом йому не так щастило як першої війни. Хоч початок був дуже вдатний.

239. Богдан Хмельницький, портрет його зарисований в Медведівськім монастирі в першій половині XIX в.

Зараз як комісари повідомили короля про воєнні заміри Хмельницького, скликано загальний похід шляхетський, а регулярне військо польське, не чекаючи шляхти, рушило на козаків, на полудневу Волинь. Хмельницький пішов навпроти його. Побачивши велику силу у нього, польське військо почало уступати ся назад і стало під міцним замком Збаразьким. До нього пристав Вишневецький, і йому віддано головну команду. Хмельницький обложив Збараж тісно і почав томити польське військо неустанними атаками й стріляниною, так що Полякам скоро прийшла остання біда. На милость божу кликали короля, щоб ішов в поміч; але король не мав з чим іти, бо шляхетське військо тільки ще збирало ся. Нарешті, щоб не дати війську під Збаражом пропасти, пішов туди не чекаючи иньших полків. Та зовсім несподівано вскочив у засідку. Бо Хмельницький, зіставивши частину війська під Збаражем, сам з Татарами пішов потиху напроти короля і заступив йому дорогу на переправі під Зборовим. В хмарний, дощовий день обложив він його так, що не можна було рушити ся. В війську королівськім вже підняв ся був такий страх, що готові були тікати куди видко, не краще як під Пилявцями,—та в останній біді знайшли ратунок. Задумали відвести орду від козаків, написали до

NА СТАРОЖИТНЫЙ КЛЕЙНОТ П: ХМЕЛНИЦКИХ
Б
Х
Г
В
W
Е
З
К
М
КЛЕЙНОТЪ
АБДАНКЪ

хана, що сим разом сам був з ордою,—обіцяли йому все що схоче, аби відступив від Хмельницького. І зрадив хан. Почав наставати на Хмельницького, аби мирив ся з королем. Тоді побачив Хмельницький, як небезпечно він на орді опер ся: мусів тепер чинити волю ханську, аби той не вдарив на нього разом з Поляками.

Пішли переговори, стала ся умова в перших днях серпня 1649 р.

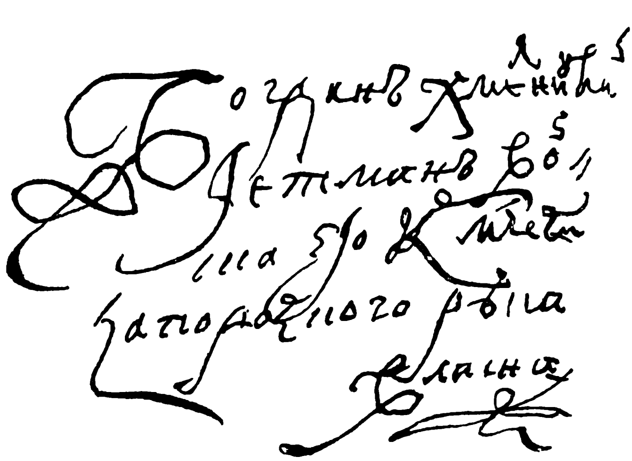

241. Підпис Хмельницького під реєстром 1649 р. (титулова карта реєстра, з гербом Хмельницького на с. 305).

Розумієть ся, в таких обставинах, в яких сю умову прийшло ся укладати, анї думати було про ті широкі справи визволення українського народу; приходило ся вертати до старих справ реєстру козацького, прав віри православної. Розглядаючи її з такого вузшого становища умова була великим кроком наперед. Реєстр війська козацького уставляв ся на 40 тисяч; вписані до нього козаки й їх сїмї могли мешкати в королївських і панських маєтностях воєводства Київського, Чернигівського і Браславського, не підлягаючи анї урядам анї панам своїм. В сих сторонах не могло бути роскватироване польське військо, анї не мало туди входити. Не мали там мешкати також анї Жиди анї єзуїти. Всї уряди в сих воєводствах що до найвищих, мали діставати тільки православні. Гетьман козацький одержав „на булаву“ староство Чигиринське. Унїя мала бути скасована, митрополит православний дістав місце в сенаті польськім.

Се було дуже богато в порівнянню з тим, про що думав Хмельницький рік тому, по перших погромах Польщі. Але було нїщо в порівнянню з новими плянами визволення українського народу. Хоч уся східня Україна на дїлї мала перейти тепер, по тих постановах, під власть козацького гетьмана і війська козацького, то все таки шляхетське право не скасовано, величезна більшість людности не могла попасти між реєстрову козаччину і мала далї зістати ся в підданстві панськім. Не того сподївало ся селянство укріанське, підіймаючи ся на зазиви висланців Хмельницького. Тепер довідувало ся воно, що підданство й

панщина зістають ся далї, й пани хочуть вертати ся назад на Україну, а Хмельницький видає накази, щоб піддані слухали ся своїх панів. Можемо собі представити, як се мусїло знеохотити до нього людей. Та були й иньші події, що впливали на те знеохоченнє—як от татарський погром по зборівській угодї, коли Татари за згодою польського правительства вибрали величезну силу невільників з України, а по Україні пішла чутка, що то Хмельницький позволив Ордї брати людей. Так само і кари смертні, що почали чинити ся над людьми, замішаними в попереднїх повстаннях.

Хмельницький розумів, що велике народнє повстаннє, викликане ним, може обернути ся по такім нещасливім закінченню проти нього самого. Богато народу, по такім розчарованню в великій війнї за визволеннє кидало Україну й ішло на слободи за московську границю, оселяючи ся в теперішнїй губернії Харківській, Воронїзькій, Курській. А те що лишало ся на Україні, кипіло гнївом і жалем, і який небудь відважний чоловік міг підняти нове повстаннє—не тільки против панського панування, а й против того, хто позволяв вертати ся панському пано-ванню—против самого Хмельницького.

242. Військова печатка Хмельницького.

Хмельницький довго навіть неважив ся братись до списування реєстру; потім, взявши ся до нього, казав приписувати до кождої козацької сїмї ще сїмї підсусїдків козацьких, потім богато ще понад сорок тисяч приписав,—але все се була тільки латанина. Хмельницький, як що навіть і мав з початку щиру охоту помирити ся на Зборівській умові, мусів дуже скоро переконати ся, що нарід і громадянство українське не дадуть йому виконати сю умову. А з другого боку бачив він, що і з польської сторони нема щирої волї на сю умову. Дещо не було сповнено від разу (митрополита до сенату не пустили, унїї не хотїли скасувати),—а і в иньшім, очевидно, тільки чекали догідної хвилї, щоб того всього скинути ся. І Хмельницький з старшиною дуже скоро мусів в серцї своїм рішити воювати на ново, дибивати ся того, чого не удало ся добити ся під Зборовим.

80. Заграничні союзи. Не навчений тяжким досвідом з ханом, Хмельницький знову будував свої пляни на союзах і помочах заграничних, замість опирати ся на силї народнїй, на щирім і нелукавім союзї з народом. Намовляв знову хана на Польщу, а ще й через султана, котрому піддав ся під зверхність і опіку, хотїв хана примусити щоб з наказу султанського йшов воювати на Польщу. Всїми спосо-

бами силкував ся подвигнути до війни з Польщею Москву і теж аби злакомити московських політиків, обіцював піддати Україну під руку царську. Вів зносини також з сусїдами своїми підданцями турецькими: господарем молдавським і князем семигородським. З господарем молдавським Василем Лупулом змовив ся посвоячитись: взяти його доньку за старшого свого сина Тимоша; коли ж Лупул став відтягати ся, то Хмельницький пішов походом на Молдаву, знищив страшенно країну і столицю молдавську Яси, так що Лупул мусїв відкупити ся великими грошима й пообіцяв віддати доньку певно

З сих зносин найбільше значіння для української полїтики на будуще набрали переговори Хмельницького з Москвою. У козаччини з нею були давнї зносини і рахунки. Боротьба з Кримом ішла спільними силами всеї пограничної України, дарма що вона була тодї розрізана московською границею. Ще в 1530-х роках кримські хани нарікали перед правительством литовським, що невважаючи на союз Литви з Кримом, а воєнні відносини Москви з Литвою,—все таки боротьба з Кримом ведеть ся спільно українською козаччиною, і тою що сидїла в городах литовських, і тою що жила за московською вже границею. Пізнїйше ми бачили такий плян Вишневецького: зєднати обидві держави в спільній боротьбі з Кримом, спільним ворогом всього погранича. І потім ріжні козацькі ватажки практикували в меньших розмірах сю полїтику, представляючи справу так, що вони ведуть боротьбу з бісурменом так само в інтересах Москви, як і в інтересах Литви й Польщі, тому з одного боку претендували на платню від короля, а з другого боку допрошували ся „казни“ (грошей) від московського правительства—служили на дві сторони, як колись казали. Правда, се не стояло на перешкодї тому, що на поклик польського правительства сї самі козаки без клопоту йшли воювати московські землї: вони дивили ся на війну як на своє ремесло й продавали свою службу тому хто платив (так робили всякі воєннї ватажки тодїшньої Европи), та й з українськими землями Польщі стояли вони в тїснїйшім звязку і залежности, тому мусїли оглядати ся на королївське правительство.

На иньший ґрунт переводять справу київські круги в 1620-х рр., зачинаючи з московським правительством розмову про те, щоб воно прийняло під свою зверхність і оборону козацьке військо з цїлою Україною, принаймнї поднїпрянською. Хотїли, значить, відірвати ся від Польщі всею землею й перейти під зверхність московську, так як колись укладали такі пляни українські ворохобники XV—XVI вв. Нема сумнїву, що й пізнїйше такі пляни й розмови виникали і в київських і в козацьких кругах. Хмельницький, оперши ся в перших початках на помочи кримській, також завів слїдом переговори і з московським пра-

вительством, просив помагати козакам і взяти під свою оборону їх і „всю Русь“--всю Україну. Московські політики не розуміли сього инакше, як тільки так, що українська Русь, як давнє володіннє Володимирового роду, мала б прилучити ся до Московського царства й признати „царем і самодержцем“ московського царя як наслїдника княжого київського роду і його прав. Тому Хмельницький, потрапляючи під їх мисли, так і переказував через своїх послів. Взагалї він хитрував старим козацьким звичаєм і силкуючи ся залучити як найбільше сусідів до своєї боротьби з Польщею, кождому говорив те, що йому було б приємно почути, аби тільки затягнути. Так переказував і до московського царя, що хотїв би мати його царем і самодержцем: видко, так продиктував йому московський посол, що тими словами треба просити. Але заразом піддав ся під зверхність султана і був ним прийнятий, як його підручний (васаль)—маємо грамоту султанську з 1650 року, котрою султан про се його сповіщав і посилав йому кафтан на знак своєї опіки і зверхности. Пересилав ся також і з семигородським князем, заохочуючи його, щоб схотїв бути королем України, а пізнїйше піддав ся ще під опіку шведського короля. І в тих же часах, укладав умови з королем польським, признаючи його своїм володарем.

243. Михайло Кричевський, полковник переяславський, убитий 1651 р.

Хмельницький мав великий талант полїтичний і державний, без сумнїву любив Україну і відданий був її інтересам. Але він занадто хитрував і мудрував і більше дбав, як я вже сказав, про помочи заграничні нїж про те, щоб розбудити силу і витрівалість, свідомість і завзятє у власнім народї. Хоч уже в тих київських розмовах на початку 1649 р. він ставив своєю метою визволеннє всього українського народу і всеї України, все таки сї нові думки й пляни не представляли ся йому ще вповнї ясно, і він і пізнїйше зіставав ся ще занадто козаком, стояв під сильнїйшим впливом чисто козацьких поглядів і інтересів, нїж нових, всенароднїх, загально українських. Треба було часу, поки вони виробили ся і усвідомили ся. А житє не стояло, треба було

кувати долю України в тій же хвилї. Не легке дїло було обертати такими величезними масами народнїми, відірваними просто від плуга, або тою змінною, бурхливою масою козацькою, що привикла міняти собі гетьманів що кілька місяців. Важили ся занадто великі справи, аби можна було віддавати їх хвилевому настроєви козацької ради. Хмельницький зелїзною рукою уняв козаччину, але не покладаючи ся на її витрівалість, тим меньше на маси народнї, шукав помочи за границею.

Нещастєм його і цїлої України було, що найвищий порив, коли ставлено метою дїйсне визволеннє народу і напружено до того всї сили, скінчив ся зборівською катастрофою. Ся катастрофа розчарувала народнї маси, знеохотила і утомила їх, і після сього вони вже не охотили ся до повстання. Се ж не були вояки з ремесла, а в переважній більшости хлїборобське селянство, що повстаннєм хотїло збути ся панської і польської кормиги, стати хозяїном своєї працї, жити і дбати свобідно про свій добробут, про задоволеннє своїх економічних і культурних потреб. Коли повстаннє не здійснило його надій, воно відкаснуло ся від нього і з неспокійного правобіча йшло за Дніпро все далї й далї, на степове пограниче і границю московську, а Хмельницький де далї то все більше мусїв покладати на заграничну поміч, щоб вибити ся з польської матнї.

Слїдячи за заграничними зносинами Хмельницького, польське правительство скоро після зборівської згоди зачало також приготовання до війни. Перша зачіпка одначе вийшла досить несподївано: зачепив козаків в Браславщинї Калїновский і знов його розгромлено під Винницею, зимою 1650 р., не гірше як під Корсунем. Польське правительство до війни було не готове, і тепер Хмельницький мав дуже добру нагоду погромити Польщу на ново. Упустив одначе час, напираючи на хана, щоб ішов в поміч. Хан пішов, але був розгнїваний, що Хмельницький хоче через султана змушувати його, і при першій же оказії пімстив ся над Хмельницьким. Коли Хмельницький зійшов ся з польським військом під Берестечком (недалеко Володимира), в рішучій битві орда покинула козаків, почала тїкати, а як Хмельницький поїхав завертати хана, той вхопив і завіз його з собою. Полковники, зіставши ся без гетьмана, не сміли брати на себе команду, знаючи, який Хмельницький завистний в таких справах. Рішили відступати, але на переправі через болото, що лежало за табором, счинило ся замішаннє, військо козацьке пішло розсипкою і було страшно погромлене. Потоцкий з військом польським рушив через Волинь на Україну, з півночи з Литви гетьман литовський приступив під Київ і здобув його. Хмельницький, вирвавши ся від хана, став збирати військо під Корсунем. Але козаччина

була неохоча до війни по такім погромі, а селянство було втомлене й розчароване в тих усїх війнах ще більше. Одначе й Поляки, бачучи, як завзято, до загину боронить ся скрізь українська людність і як тяжко йде похід, теж стратили охоту до дальшої війни. Кисїль був знову посередником і довів до нової згоди, уложеної в серединї вересня (сентября) 1651 р. під Білою Церквою.

244. Нагробник Адама Киселя в церкві с. Нискинич.

Ся друга угода була обкроєним, обрізаним повтореннєм Зборівської умови. Війська реєстрового вже мало бути тільки 20 тисяч і сї козаки могли проживати й користувати ся козацькими правами тільки в королївщинах Київського воєводства. Про скасованнє унії вже мови не було. Пани й урядники мали зараз вертати ся до своїх маєтків, і тільки вибираннє данин відкладало ся на кілька місяців (поки буде споряджений реєстр). Хмельницький мав відправити орду й не вести більше зносин з чужими державами.

Сим разом одначе Хмельницький певно вже не надавав сим умовам нїякої ваги і сю угоду прийняв тільки на перепочинок. На весну (1652) він уже закликав Орду і пішов з нею, провожаючи сина Тимоша, що пішов на Молдаву справляти своє весїлє. Хмельницький видко знав наперед, що Поляки Тимоша не пропустять, і так справдї вийшло. Калїновский заступив Тимошеви дорогу на Поділю і несподїівано наскочив на старого Хмельницького з усім його військом і Татарами. Став ся ще оден погром польського війська; сам Калїновский полїг в битві, козаки відплатили за Берестечко. Але дальша війна потягла ся сїра й марудна, обидві сторони, й українська й польська, не спромагали ся на сили й енерґію, щоб ударити на ворога сильно і завзято; безконечна

війна зморила й утомила всіх. Головна увага була звернена на молдавську історію, що скінчила ся вмішаннєм до неї Поляків і облогою Тимоша в Сучаві, де він згинув, поцілений з гармати. Не поспівши синови в поміч, Хмельницький зійшов ся з Поляками на Поділю недалеко Жванця, і оба війська довго стояли, не маючи охоти нападати. Нарешті хан ще раз зрадив козакам і погодив ся з Поляками, з тим щоб вони козакам вернули зборівські права.

245. Сава Туптало, сотник часів Хмельницького (батько звісного письменника Дмитра митрополита ростовського).

Але сим разом Хмельницький вже не приступив до тих переговорів: він не журив ся ханом, бо мав уже вість, що в його боротьбу з Польщею входить новий союзник, московський цар. По довгих ваганнях московське правительство рішило ся прийняти Україну під царську руку й розпочати з Польщею війну.

81. Московська зверхність. Московське правительство мало велику охоту вмішати ся в козацьку війну, щоб вернути собі втрати смутного часу, а може й на Україні що небудь заробити; але довго вагало ся, боячись рискувати: дуже вже Польша дала ся в знаки Москві в попередніх війнах. З другого боку одначе московські політики мусіли рахуватись і з тим що якби Поляки зломили Хмельницького, то першим ділом обернули б Кримців і козаків на Москву: так і пробували вже зробити. Тому скоро по нещасливій війні Хмелницького з Польщею 1651 р. в Москві рішили, що таки треба вмішати ся в українську справу. Поставлено се, по давнїм звичаям, на релїгійний грунт: що Москва мусить взяти в свою оборону православних людей в Польщі. Для форми післано посольство в Польщу, домагаючи ся, щоб козакам вернено зборівські права. Колиж Польща на се не пристала, московський земський собор, скликаний на те в осени 1653 р., постановив, що цареви годить ся „прийняти під свою високу руку гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке з містами й землями“ і воювати за них з Польщею.

Про се зараз же післано вість Хмельницькому — що Москва його

246. Портрет Хмельницького 1651 р. ґравірований Гондіусом в Ґданську.

бажаннє сповняє, приймає його в свою оборону і на весну пішле військо на Польщу. Хмельницькому се під ту хвилю здавало ся дуже на руку. Иньшого союзника не було в тій хвилї. Туреччина сама не хотїла мішати ся; хан показав себе не вірно; з Молдавою й Семигородом не виходило нїчого путнього. Шведське правительство, вороже Польщі й польським королям, здавна, ще з 1620-х років силкувало ся війти в близше порозуміннє з козаками, але тепер не показувало охоти до війни з Польщею, а з Польщею розірвати ся козакам хотїло ся доконче. Тому Хмельницький махнув рукою на Польщу на хана і одержавши вість, що вже виряджено на Україну великих бояр, прийняти присягу від Хмельницького і всеї України, він призначив їм, щоб їхали до Переяслава і залишивши війну, поїхав туди сам.

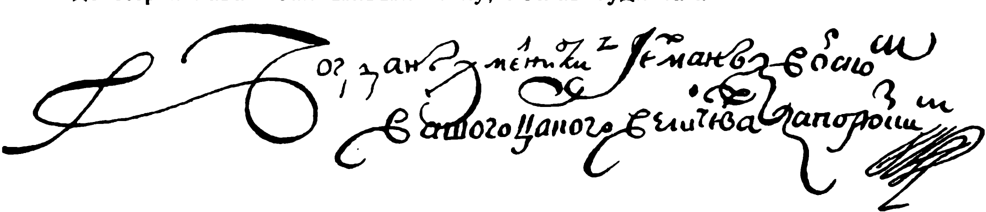

247. Підпись Хмельницького з останнїх лїт його гетьманування (зменьшена).

В перших днях січня 1654 р. зїхав ся він з московськими послами в Переяславі. Московські посли хотїли, щоб скликано військо на раду, аби всїм військом ухвалили піддати ся під Москву. На жаль не маємо про се нїяких близших відомостей, окрім того як описав московському правительству сам посол, боярин Батурлїн. Він оповідає, що військо на запитаннє Хмельницького ухвалило піддати ся цареви. Потім прочитано царську грамоту, де цар обіцяв Українцїв в ласцї тримати й від ворогів обороняти. Посли тодї сказали, шоб усї йшли до церкви — присягти цареви. Але тут вийшло непорозуміннє. Хмельницький сказав наперед присягти послам іменем царським, що цар не видасть Україну Польщі, буде боронити від ворогів і права та вільности українські в цїлости буде держати—так як польські королї складали присягу на pacta conventa. Але бояре заявили, що не можуть присягати, бо цар московський самодержець, править по своїй волї і не присягає своїм підданим. Се дуже збентежило старшину, вона довго змагала ся і тільки щоб не розбити справи, присягла нарештї. Потім посли розіслали своїх людей по містах і місточках—приводити до присяги Україну, ту що була у власти козацькій.

Уже ся історія з присягою була неприємним розчарованнєм для Хмельницького; за нею пішли иньші. Коли Хмельницький вислав по сїм своїх послів—предложити царському правительству бажання війська

що до відносин України до Москви, то далеко не всї отсї бажання знайшли згоду у московського правительства. Важнїйші статї, на які, дало воно свою згоду, були такі:

Права і вільности всякого стану людей на Українї потверджують ся.

Всякі виборні суди козацькі і виборні уряди міські мають далї свобідно відправляти ся. Гетьмана вибирає військо свобідно і тільки сповіщає царя про вибір.

Гетьман і військо Запорозьке можуть приймати посольства від чужих держав, тільки сповіщати царське правительство про те, з чого йому може вийти шкода.

Війська козацького має бути 60 тис.

Тут декотрі пункти—як отсе право заграничних зносин, давали дуже богато, так що Україна мала права осібної держави, зовсїм самостійної, автономної, тільки звязаної особою царя з Московщиною. Але з другого боку московське правительство не хотїло віддати повного самопорядкування українському громадянству, не хотїло позволити, щоб воєводи і всякі уряди настановляли ся самою людністю, щоб всї доходи з України збирали ся самими українськими виборними урядниками до місцевого скарбу і віддавали ся на місцеві потреби. Правда, у самого українського громадянства сї думки про автономію тільки що

248. Богдан Хмельницький, сучасна гравюра (Waumans).

наростали і виясняли ся, і різко їх ставити воно не важило ся, щоб не відіпхнути від себе Москви і не знеохотити її до війни з Польщею за Україну. Але все таки ся неохота Москви до плянів українського самопорядкування виявила ся виразно і зробила прикре вражіннє на Україні. Було очевидно, що на місце польських урядників Москва хоче прислати своїх воєвод на Україну, і першим ділом уже прибули такі воєводи до Київа, поставили собі тут нову кріпость, своє військо московське і оснували ся тут так як хозяєва, не дбаючи про гетьмана і його власть, і такі воєводи мали згодом прибути й до иньших українських міст. Не хотіла Москва також признати церковної автономії України: намагала ся привести київського митрополита і владиків під власть московського патріарха.

Хмельницький і старшина побачили, що чого иньшого вони хотіли від Москви, а до чого иньшого вона береть ся. Вони хотіли від неї помочи в боротьбі з Польщею для визволення України і свобідного житя. Москва ж дивила ся на Україну як на новий прибуток свого царства і хотіла взяти її міцно в свої руки. Війну з Польщею звела, але мала на оці прилученнє білоруських земель, до котрих брала ся вже давнійше; Хмельницького теж просила вислати своє військо на Білорусь в поміч московському, і той се сповнив. В заміну московське правительство прислало своє військо на Україну, щоб з Хмельницьким іти на Волинь і там зійти ся з тим військом що було на Білоруси. Але Хмельницький відразу стратив охоту до московької помочи, побачивши, як Москва сильною ногою ставала на Україні, як хапала ся кождого необережного слова, кождого нерозважного руху, щоб забирати українське житє в свої руки. Бояв ся, що з сього московського походу виростуть тільки нові претенсії московські до України і українського житя.

Похід звів ся ні на що. Хмельницький не рушив ся з Київщини, так що московське правительство аж докоряло йому за се відтяганнє від війни. А Хмельницький думав, як йому вийти з тих трудностей, в яких опинив ся, зеднавши ся з Москвою, та пильним оком приглядав ся до нових відносин, які тепер зовсім иньшою дорогою пішли від заданого ним удару.

82. Між Москвою і Швецією. Війна Москви й козаків на Білоруси пішла незвичайно вдатно з початків. Городи білоруські здебільшого піддавали ся добровільно козакам і московському війську. Козаки зайняли білоруські землї пограничні з Гетьманщиною й заложили тут новий полк. Московське військо опанувало білоруські землї аж по саме Вильно. Така перемога Москви над Польщею заохотила й иньших сусїдів покористувати ся нагодою.

В Швеції настав новий король Карло X і задумав відновити стару

війну з Польщею. З Шведами ж у зносинах стояв здавна князь Семигороду (або Трансильванії, на Угорщині): се був союз протестантських держав против держав католицьких—Польщі й Австрії. Тепер король шведський і князь семигородський надіяли ся знищити Польщу. В Польщі і Литві вони сподівали ся оперти ся на панах-протестантах, що дуже терпіли, як і православні, від католицької шляхти і правительства. Мали на думці також Хмельницького, що здавна вів приязні переговори і з Семигородом і з Швецією, заохочуючи їх на Польщу. Досї оті його заохочення не мали особливого успіху, і тому він мусів особливо заходити ся коло Москви. Тепер же, саме як московське правительство вже знеохотило Українців першими своїми заходами, Швеція, і з нею Семигород ставали до боротьби з Польщею, робили ся союзниками України, і Хмельницький задумує оперти ся на них не тільки для визволення Українців від Польщі, але також і на те, щоб розвязати собі руки в відносинах з Москвою. Він з великою утїхою прийняв заклик шведського короля до спільної боротьби з Польщею і чекаючи тої спільної війни не дбав про московські походи.

249. Портрет Хмельницького, з лїтописи Величка.

Зима 1654 на 1655 рік пройшла в досить млявій оборонній війні з Польщею: хан зєднав ся з Поляками, по тім як Хмельницький пристав до Москви, і польське військо з татарською ордою пішли походом на Браславщину, відти на Київщину. Хмельницький з московським військом стрів їх недалеко Білої Церкви під Охматовим; московське військо показало себе не особливо, але наспів в рішучу хвилю Богун з своїм полком, і Поляків відбито, а хан після сього покинув польське військо, побачивши, що йому не ведеть ся. Хмельницький дав Полякам спокій. Весною 1655 р. він дістав звістку від шведського короля, що той вибераєть ся походом на Польщу і просить Хмельницького, щоб і той напав на Поляків під ту пору. Хмельницький вибрав ся на Поділє, на Камінець, відси прийшов під Львів і далї під Люб-

лин. Але разом з ним пішло і московське військо під проводом боярина Бутурліна, і се дуже звязало Хмельницького: він не міг свобідно своїм військом роспоряджати ся. Погромивши Потоцкого під Городком, мав цїлу Галиччину в руках, але не хотїв здобувати міст, щоб Москва не схотїла там ставити свого війська. Взяв зі Львова тільки окуп, замісць його здобувати, і навіть як вели ся переговори з львівськими міщанами, Виговський, військовий писар і довіренний чоловік Хмельницького, умисно намовляв їх, щоб не переговорювали з Бутурлїним і не піддавали ся на царське імя. Так і шведському королеви Хмельницький відписав, що не хотїв пускати Москву в західню Україну, тому не здобував там нїчого. Шведський король з своєї сторони наставав на гетьмана старшину, аби зовсїм розірвали з Москвою; він остерігав їх, що і московське правительство при своїм самодержавнім устрою „не потерпить у себе вільного народу", не додержить даних обіцянок що до вільностей українських і поневолить козаків. Хмельницький з початку старав ся впливати на Швецію, щоб не доводила до розриву з Москвою та не зневолювала й його до розриву. Бажаннєм його і старшини було мабуть—зробити Україну нейтральною державою під протекторатом Москви й Швеції, а може й Туреччини, з котрою по своїм підданню під Москву Хмельницький відновив незадовго свої давнї відносини. Але затримати нейтральність між Москвою й Швецією було трудно: обставини змушували вибирати щось одно між ними. Коли Шведам почало щастити на війнї й вони захопили всю північну Польщу, Поляки постарали ся розсварити Москву з Шведами: подали надію цареви, що виберуть його королем польським, і так цїла Польща зєднаєть ся з Московщиною. Так привели до того, що Москва з Польщею уложила перемирє, а розпочала війну з Шведами. Се зараз поправило польські дїла і дуже було неприємне Хмельницькому: він нарікав, що Москва видає Україну Полякам, не додержує своїх обовязків перед Українцями. Особливо його гнївало, що переговори Москви

250. Герб Хмельницького, там же.

з Поляками ідуть потайки від нього, без участи послів козацьких, хто зна в якім напрямі—може на шкоду України.

Король польський, довівши до замирення з Москвою, силкував ся приєднати до Польщі й Україну. Про се він вів переговори, уживаючи всяких способів ї обіцянок: обіцяв уже навіть повну автономію Україні, але Хмельницький на се не піддавав ся. З Москви наставали на нього, щоб розірвав свої відносини з Швецією, взяв участь у московській війні з Шведами. Але Хмельницький тепер далеко більше дорожив союзом з Шведами ніж союзом з Москвою: московське правительство відкривало все більше свою політику, і Хмельницького дражнили московські претенсії—що хотіли йому з Москви наказувати, як має поступати. Сердив ся і на московські заходи коло вкорочення української автономії, на московських воєвод, котрих йому хотіли насилати в українські городи. Все більше прихилив ся він до гадки, щоб розірвати свої відносини до Москви. Як оповідав Виговський московським боярам (запобігаючи їх ласки собі на будуче), на раді старшинській в осени 1656 р. Хмельницький, розжалений наріканнями старшини на московські діла, „скричав як божевільний і несамовитий", що нема иньшого виходу, як відступити від Москви й шукати собі иньшої помочи.

251. Камяна баба в Суботові, про яку оповідають, що при ній карано людей.

З Швецією і з Семигородом Хмельницький укладає в 1656 р. тісний союз: обіцяє Шведам стати з своїм військом проти кождого їх ворога, хоч би й против Москви, і умовляєть ся поділити ся землями польськими з Швецією і з Семигородом. З початком 1657 р. розпочато спільними силами України, Семигороду і Шведів рішучу війну з Польщею, против волї московського правительства. Сам Хмельницький одначе був настільки вже хорий, що не пішов в похід: вислав київського полковника Ждановича з трома полками в Галиччину. Разом з тим рушив Юрий Ракочій князь семигородський на Варшаву, щоб там зійти ся з шведським військом. Війна ся, як би повела ся щасливо, мала зробити кінець Польщі, віддати під власть козацьку західню Україну і визволити гетьмана з під власти і впливу московського правительства. Але кампанїя не удала ся: Ракочія Поляки погромили і

напустили на нього Татар, так що він мусів помирити ся з Польщею. Ждановичу не удало ся доказати нічого важнійшого, а особливо прикро й небезпечно було, що в війську його прокинув ся бунт: козаки, прочувши, що старий гетьман доживає останні дні, бояли ся нової завірюхи по його смерти, говорили, що вони не будуть воювати Польщі против царської волї; здибавши в поході московського посла, вони просили його переказати цареви, що против царської волї не підуть Жданович, побачивши такий настрій в війську, скоріш залишив похід і пішов назад.

252. Суботівські хрести, малюнок Шевченка (в першій половині XIX в. про хрест що з лївого боку оповідано, що під ним поховано кости Богданові, як їх Поляки викинули з церкви).

Хмельницький, без того вже дуже хорий, був незвичайно розжалений сею подією; покликавши перед себе Ждановича, він так схвилював ся, що вдарив його параліч, відібрало йому мову і через шість день він умер, 27 червня 1657 року.

Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важила ся вся її доля, стратила свого довголітнього провідника—одинокого чоловіка, котрий міг покермувати нею, і на місце його дістала недосвідченого півголовка—Юраська Хмельниченка, ще за житя батька вибраного на його місце гетьманом—за для самого його великого імени.

Був то оден з найбільш трагічних моментів в історії України.

83. Гетьманщина. Великий рух народнїй, піднятий Хмельницьким, дав новий лад усій східнїй Україні—Гетьманщині. Воєнна організація козацька уже в перших десятилїтях XVII віку поволї осідала на землю, в міру того як все більше осілої й господарської селянської й міщанської людности віддавало ся під присуд козацький і приписувало ся до війська. Поділ козацького війська на полки переходив в поділ показаченої території на полкові округи. Вже в 1630-х роках стрічаємо ми такі полки як чигиринський, черкаський, канївський, корсунський, білоцерківський, переяславський і навіть лубенський – хоч Лубенщина була маєтністю панською, а не королївською. Вже в сїм часї полковники, сотники й отамани були не тільки начальниками своїх військових відділів на війнї, але і в спокійний час мали значіннє власти судової й адміністраційної для всеї козачої людности свого округа, заступаючи для неї всяку иньшу власть.

Хмельнищина на довгий час викинула з великих просторів східньої України, з воєводств Київського, Браславського і Чернигівського всяке иньше начальство; зістали ся тільки виборні уряди міські, зістали ся маєтки монастирські й церковні, де далї задержали ся старі порядки і управа, а поза тим була сама свобідна, переважно показачена людність. Ті що не приставали до козаків, писали ся в міщане, однаково чи сиділи по містах чи по селах, і з них збирали ся ріжні доходи до козацького військового скарбу. Людність козацька не платила податків, тільки служила службу військову. В часах тих неустанних воєн військо козацьке старало ся мати тої козацької людности як найбільше, та й самі люде за безпечнійше вважали писати ся в козаки, щоб не попасти назад під панщину.

253. Хмельницький і сучасна Україна (картина кінця XVII в.).

Під фігурою Хмельницького карта України поділеної на полки (означені булавами); на низу Дніпровім Січа (шатро з корогвою і булавою). З лївого боку військо козацьке, представлене старшиною, по числу полків. З правого — шатро гетьманське, над ним герб військовий, на дорї група переляканих Поляків з написом: „А ляхамъ так страшно, что гдѣлибо повѣютъ вѣтри, вси яко Хмильницкій идетъ разумѣютъ“.

Число полків за Хмельницького було не однакове. В реєстрі 1649—50 р. на правім березї Днїпра бачимо 9 полків: Чигиринський,

Черкаський, Канївський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Браславський, Кальницький і Київський, а на лївім боцї сім: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніженський і Чернигівський. Полки подїляли ся на сотнї, але неоднаково: в иньшім полку не було і десяти сотень, а в иншім до двадцяти, і число козаків було в них нерівне: в реєстрі 1649 р. в одних сотнях бачимо козаків по двіста і по триста, в иньших по кількадесять тільки. Полковник був начальником свого полкового округа; полкова старшина: полковий обозний, судя, осаули, писар—радила при полковнику у всїх дїлах свого полку; сотник правив своїм сотенним округом, козацькими громадами завідували отамани. Властиво військові власти мали начальство тільки над козацькою людністю, але на дїлї до них перейшла власть загальна, над усею людністю, тільки значнїйші міста та маєтки церковні і панські були в меньшій залежности від них, а підлягали просто гетьманови (але маєтків панських з початку було дуже мало, бо їх народнє повстаннє покасувало).

Взагалї військовий устрій хоч нїби то належав до самого тільки козацького стану, до одного тільки війська, уже за десятилїтнє панованнє Хмельницького прийняв характер краєвого правительства. Се не зразу зрозуміли, але на дїлї уложило ся так дуже скоро. Переговорюючи з Москвою, Хмельницький по давнїй памяти говорив, що військо буде правити ся по своїм порядком, а московське правительство може на себе прийняти те що давнїйше належало до правительства польського. Але коли московське правительство почало присилати своїх воєвод і хотїло на себе збирати доходи з некозацької людности та правити нею від себе—козацька старшина, привикши за сей час правити нероздїльно, почула, що властиво для чужої, иньшої управи вже нема місця—вона б нарушала значіннє і силу козаччини. Гетьман став володарем краю, головою правительства українського, і все що було на Українї мусїло йому підлягати. Але гетьман був головою військової орґанїзації, значить і її областні представники—полковники повинні були мати значіннє власти загальної, всенародньої. Військовий штаб гетьмана займає місце кабінета мінїстрів, правительства українського. Генеральна старшина: обозний, судя, осаул, писар, що звуть ся генеральними для відміни від таких же чинів полкових,—стає радою мінїстрів при гетьманї і рішає у всїх справах загальних, полїтичних. Рада старшинська—генеральної старшини і полковників і військова рада загальна збирають ся в важнїйших справах і рішають про долю краю.

Козацька старшина і громадянство українське чуло пильну потребу такої автономної, загальної, всенародної (всесословної) орґанїзації і отся військова козацька орґанїзація сповняла її ролю; але сей

новий український автономний устрій не був продуманий до кінця і не проведений формально (се пробували зробити при гадяцькій унії з Польщею 1659 р., але її конституція не устояла ся). Через се між понятєм краєвого правительства і понятєм козацького ладу, як устрою тільки військового, так би сказати—лишала ся щілина, в яку заходили посторонні претенсії, особливо московські, й викликали замішання, непевність, роздражненнє. Не доладу також було, що військові чини, старшинська чи військова рада, до котрої входили тільки козаки, а не всі стани людей—духовенство, міщанство, селянство, шляхта мали

254. Українське діловодство середини XVII в.—письмо київського маґістрату, 1638.

правити всім краєм і всякого стану людьми. І тим більше що се було діло нове, воно не укладало ся так легко, а викликало непорозуміння і боротьбу.

Новий лад занадто був клясовим, становим (сословним), звязаним з військом, і се робило трудности в переході його до нового, всенароднього, краєвого значіння. Старі порядки військового самопорядкування, коли рада, зібрана з якої небудь нагоди ким небуд з козаків, без церемонії скидала гетьмана і старшину,—не підходили до нових відносин. Власть мусіла бути трівка, певна, коли відповідала за долю цілого краю, особливо в таких тяжких і многоважних обставинах. Хмельницькому справді удало ся, завдяки своїм талантом і щастю, дуже сильно підняти гетьманську власть против давнійшого. Військова рада збирала ся тільки тоді, як уважав се потрібним гетьман,—зрідка, в найважнійших справах, і то більше для форми. Обмірковували ся справи на раді старшини, яку також скликав гетьман, коли вважав потрібним. Але така переміна була занадто новою й свіжою, викликала невдоволеннє серед деякої части козаччини, особливо на Запорожу, і наступникам Хмельницького не завсїди удавало ся підтримати свою власть над ра-

дою, а всяке ослабленнє і захитаннє гетьманської власти ослаблювала зараз значіннє її і всього ладу козачого як власти і управи загальної краєвої.

Не зараз можна було вирвати старі погляди, сотворені всею попереднею історією козаччини, про те що центр козацького житя і устрою—се Запороже, Січа, і відти повинний виходити і вибір гетьмана, і весь напрям української політики. Уже в 1620—30-х роках, як козаччина починає опановувати волость і тут завязуєть ся трівка організація і управа козача,—уже тоді Січа тратить своє значіннє козацької столиці, козацького центра. В нових порядках центром українського житя стає гетьманська резиденція, де пробуває найвища старшина козача, де рішають ся всякі справи в військовім суді і в генеральній канцелярії військовій. Претенсії Січи на давнє значіннє являли ся вже пережитком старини, анахронізмом. За Хмельницького Січа стала собі прибіжищем сміливого вояцтва, передовою сторожею України без всякого політичного значіння. Але коли не стало славного гетьмана, Січовики претендують на те, щоб таки від них виходив вибір гетьмана і старшини; нарікають на старшину, що вона собі захопила правліннє й не хоче признавати власти Січи.

255. Волинське письмо середини XVII в. (Луцьк, 1649).

В усім сим лежали зерна пізнійших завірюх. Як би Хмельницький не вмер так рано, і ще більше—як би по його смерти Україна могла б пожити спокійно яких кільканадцять літ, сї зерна не проросли б. Українське громадянство виявило великий хист орґанізаційний. Воно жило незвичайно скоро і швидко поступало в своїм політичнім усвідомленню. Як би воно було полишене саме собі й могло спокійно по-

працювати над своїм суспільним і політичним устроєм, над своєю конституцією,—певно зуміло б зробити новий устрій трівким і певним, потрапило б вигладити ріжні суперечности й приладити до нових потреб державного житя старі відносини й порядки. Та власне отсього воно не мало—змоги спокійно і свобідно попрацювати над виробленнєм і утріваленнєм нового ладу. Весь час Україна жила на воєнній нозї, з усїх боків сторожили її иньші держави, які жадно хапали ся за всякий слїд внутрішнього роздвоєння чи замішання на Україні, щоб його роздмухати, щоб забити клин в кожду щілину та ним розбити і ослабити українське житє.

Крім тих слабих сторін полїтичних, про котрі ми говорили, сим ворогам служили службу й суспільне, соціальне роздвоєннє між українськими народнїми масами і старшинськими кругами, між народом і старшинським правительством. Нарід підняв повстаннє, щоб визволити ся з панської кормиги; він покористував ся ним, щоб вигнати шляхту з України, заволодїти землями, які шляхта поміж себе розібрала, і стати паном своєї працї й своєї долї. Більш за все він бояв ся, щоб не вернули ся знову пани на Україну і не завели на ново своїх порядків. Тому нї за що не хотїв мирити ся з Поляками, тому невірним оком дивив ся на все, що заносило на поворот до старих, панських порядків.

Тим часом старшина козацька, маючи в своїх руках власть—зайнявши з сього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: володїти землями, закладати собі села, способити підданих. В тім вона виросла й инакшого способу матеріального забезпечення свого не знала й не бачила. При першій оказїї—уже в першім посольстві до Москви 1654 р. почала вона від московського правительства випрошувати собі грамоти на ріжні маєтности, з правом садити на них підданих. Правда, тих випрошених грамот бояла ся навіть показувати на Україні, знаючи, як неприхильний до того народ. Але нарід український зачував уже, що нова старшина топче стару стежку й ставив ся ворожо до неї, бо підозрівав в її полїтиці оті власні, своєкористні забаганки.

Ей дуки, кажуть, ви дуки! за вами всї луги і луки!
Нїде нашому брату, козаку-нетеязї, стати
І коня попасти,

як кажуть козаки дукам-полковникам в думі про Ганжу-Андибера зложеній під вражіннями сього ворогування. Різко се ворогуваннє виявило ся пізнїйше, але початки його прокидають ся дуже скоро по смерти Хмельницького і ослаблюють позицію старшини й її полїтику, і се була шкода велика, бо старшина мала на оці визволеннє цїлої України, полїтичні інтереси цїлого народу.

84. Гадяцька унія. В трудних тодішніх обставинах непростимо нерозважним ділом був вибір Богданового сина, недосвідченого і нездатного молодика. Старшина не відважила ся виступити против сього перед очима умираючого Богдана, але задумала „поправити“ се діло по його смерти і поминувши Юрася, вибрала гетьманом довголітнього військового писаря, довіреного чоловіка покійного гетьмана Івана Виговського. Потім оповідали, що вибрали його з початку на тимчасового гетьмана, поки Юрась покінчить науку і постаршає, а Виговський захопив собі булаву й став „совершенним гетьманом“. Але сучасні документи про се нічого не говорять: Виговського вибрано таки гетьманом відразу, тільки старшина бояла ся, щоб „чернь козацька“ не протестувала, тримаючи ся Юрася, тому зробила сей вибір не на повній військовій раді, а на старшинськім зїзді і аж потім, як пішли до Москви доноси на се, Виговський повторив свій вибір на повнійшій військовій раді і був знов вибраний гетьманом.

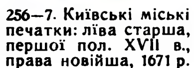

256—7. Київські міські печатки: ліва старша, першої пол. XVII в., права новійша, 1671 р.

Новий гетьман, певно, був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім безсумніву—патріот український, завзятий автономіст, однодумець старшини, що разом з нею щиро бажав забезпечити свободу і незайманність України. Але він не мав популярности такої як Хмельницький: був він український шляхтич з київського Полїся, служив по канцеляріях, до військового діла не мав особливої охоти і до війська попав припадком: оповідали, що Хмельницький його викупив у Татар, як він попав в неволю над Жовтими Водами. До того ж і на гетьманство Виговський попав не вибором повної ради, а против її волі. Все се в тодішніх обставинах, незвичайно трудних і без того, ще більше утрудняло становище новаго гетьмана.

В перших початках Виговський хотів далї вести політику Хмельницького: держати ся по можности нейтрально між Москвою і Швецією, Кримом і Польщею, щоб мати спокій на Україні, зміцнити в нїй лад і порядок і свою власну позицію. Приєднав до себе знову Кримську орду, що була перехилила ся на сторону польську. Довів розпочаті переговори з королем шведським до дуже важного союзного трактату, котрим король шведський обовязав ся „признати і проголосити

військо Запорозьке з усіми підвластними йому землями за нарід свобідний і нікому не підвластний", його свободу і права боронити против усіх ворогів, а спеціально—добити ся від Польщі признання свободи і незалежности „війська Запорозького", себ то східньої України, та розширити його територію і на західню Україну. Се були дуже важні обіцянки, але висловляли ся тоді, коли вже упадав розмах шведської політики: шведський король мусів вивести військо з Польщі бо напала на нього Данія, і Швеція таким чином не могла бути опорою для України. Зіставала ся Польща і Москва; Польща вела далі переговори з козаками, аби вернули ся назад до польського короля, і обіцяла за се всякі права, аж до автономії України. Москва навпаки з смерти Хмельницького хотіла скористати, щоб поширити свої впливи і власть на Україні взяти в свої руки збираннє доходів, поставити воєводів в иньших українських городах (досі воєводи були тільки у Київі) і скасувати церковну незалежність України. Все се були новини прикрі українській старшині й громадянству, але Виговський скільки міг ішов під лад Москві і не протестував виразно проти сих московських плянів, бо не чув себе ще певно. За свою покірність сподівав ся від московського правительства, що воно його підтримає супроти неприхильних течій, які зазначали ся против нього на Україні; але сі надії його не сповнили ся.

258–9. Печатки міста Переяслава: старша, польських часів (першої полов. XVII в.) і новійша—другої полов. XVII в.

Тому що Виговського провела на гетьманство старшина без повної ради, з сього скористали всякі елементи ворожі старшині, а особливо Запороже, що власне найбільше вороже було новим порядкам, а стояло за старий демократичний лад військовий, коли військова рада правила всім, відбирала і надавала булаву, а центром того була Січа. За Запорожем тягнули також і сусідні лівобічні полки Полтавський і Миргородський, що по сусідству стояли в найбільш тісних і близьких звязках з Запорожем. Там ото й прокинули ся зараз ворожі Виговському і старшині течії, і з них задумав скористати полтавський полковник Мартин Пушкар, щоб зсадити Виговського. Нарікали, що Виговського посадила старшина штукою, без військового вибору, без Запорожа, а гетьмани повинні вибирати ся на Запорожу, і Виговський не козак, а Лях, і не мислить добра війську і народови, а хоче запро-

дати Україну Полякам. Щоб зробити кінець тим говіркам, Виговський скликав нову раду, куди були вислані виборні козаки з полків, і на тій раді вибрано Виговського на ново, і московське правительство його признало гетьманом правильним і законним. Але противники Виговського і старшини через те не заспокоїли ся. Від Пушкаря і від кошового запорозького Барабаша далї раз у раз ішли до Москви післанцї, а з ними доноси і скарги на Виговського, що він неправильно вибраний і військо його гетьманом мати не хоче, бо він зрадник і таке иньше. Виговський сподївав ся, що московське правительство за його покірність поможе йому придавити ті неприхилні течії, накаже його ворогам, щоб слухали ся його як законного гетьмана і навіть поможе йому оружно їх приборкати. Тим часом московське правительство не хотїло так різко виступати против людей, що перед ним представляли себе найвірнїйшими прихильниками й слугами Москви. Вона приймала від них післанців, посилала до них листи, робила їм ріжні уступки, а ті з того ширили поголоски, що Москва з ними тримає, а Виговського теж не вважає правдивим гетьманом

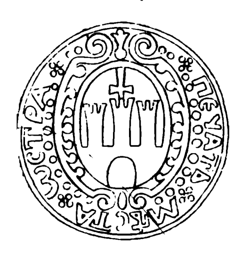

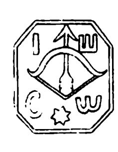

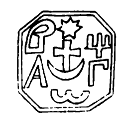

260-2. Печатки остерські: магістратська, сотника остерського (Як. Шафрана) і атамана городового (Вас. Щупаки).

Виговський побачив, що Москва щиро його не підтримує, а ворожий рух змагаєть ся, і порішив сам приборкати своїх ворогів. З Москви наказували йому, аби не воював, а чекав, чи не послухають його противники московських намов. Але довше чекати йому не можна було. На весну, закликавши в поміч Татар, Виговський пішов походом за Днїпро і під Полтавою погромив Пушкарівців. Сам Пушкар наложив головою, Полтаву здобуто, посаджено нового полковника з руки гетьмана і тяжко покарано всїх провідників повстання. По сїм свої відносини до Москви Виговський і його прихильники вважали рішучо і безповоротно розірваними. Митр. Діонисий Балабан, поставлений Українцями без московської волї, вибрав ся тепер до Чигрина. Між народом прихильники української автономії розпочали агітацію против Москви, щоб знеохотити до московської власти: оповідали, що як Москва візьме Україну в свої руки, то попереводить Українців до Москви і Сибіру (подібне саме дїяло ся тодї на Білоруси), забере з України попів, а пришле з Москви московських, і т. ин. А до европейських держав розіслали манїфест, де поясняли причини свого розриву з Москвою і оголошували їй війну:

„Заявляємо і свідчимо перед Богом і цїлим світом, що розпоча-

та й ведена нами війна з Поляками мала не иньшу причину і не иньшу мету, як оборону святої східньої церкви і предківської свободи нашої,—любов до неї водила нас з покійним вождем нашим, безсмертної памяти Богданом Хмельницьким, і Іваном Виговським писарем нашим. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою божою й справою громадською. За для того війшли ми в приязнь з Татарами та з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім з пресвітлим Карлом Ґуставом королем шведським. Всім їм ми заховали свою вірність міцно. І Полякам не дали ми ніколи приводу для розірвання трактатів, але всім додержували ми свято нашу вірність, умови і союзи. Не з иньших мотивів приняли ми протекцію великого князя московського, як тільки для того щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за помічю божою зброєю здобуту і кровю стільки разів вернену свободу нашу. Обдароване ріжними обіцянками і приреченями в. кн. московського, військо наше сподівало ся, що з огляду на спільність віри і добровільне наше піддане в. князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а ще примножатиме їх більше і більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намовили того пречеснійшого, всепобожного і найласкавійшого володаря до того, що зараз же першого року, як завели ся переговори між Москвою й Поляками, під впливом надій на польську корону, рішено заразом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб занявши нас війною з Швецією, лекше нас придавити і поневолити“...

263. Іван Виговський (малюнок з літописи Величка).

За найбільшу вину московських політиків ставить ся тут, що московське правительство зрадило Україну, війшовши в порозуміннє з Польщею; за другу—що воно внесло розділ і усобицю в українське політичне житє, підтримуючи ріжних ворохобників. І маніфест кінчить ся такою заявою:

„Так відкриваєть ся хитрість і обманство тих, що з початку через внутрішню усобну війну, а далї й відкрито своєю власною зброєю приготовили на нас ярмо неволї, без всякого приводу з нашого боку. Свідчачи неповинність нашу нї в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для захования своєї свободи взяти ся до законної оборони, щоб скинути з себе те ярмо і шукати для сього помочи наших сусїдів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загораєть ся. Ми були вірні й зістаємо ся вірними великому князю (царю) і против волї нашої беремо ся за зброю".

264. Юрась Хмельниченко (звідти ж).

Швеція, що мала бути союзником України з Москвою, вже тепер не значила нїчого—вона облишила війну і в 1660-х р. формально замирила ся з Польщею і Москвою. Через те щоб мати союзників против Москви ще иньших окрім Кримської орди, Виговський порішив довести до кінця переговори з Польщею, що тягли ся так довго. Лїтом 1658 р. він сю справу вже полагодив через свого посланця Павла Тетерю, полковника переяславського, з післанцем польським Стан. Бєньовским, а 6 (16) вересня (сентября) в Гадячі списано формальний трактат, котрим Україна вертала ся під зверхню власть короля, але як осібне автономне тїло—„велике князївство Руське". Хоч з сього трактату властиво не вийшло нїчого, все таки він і пізнїйші додатки до нього інтересні тим, що показують, чого хотїли для України тодїшнї політики українські, Виговський і його товариші:

Східня Україна (воєводство Київське, Браславське і Чернигівське) має стати осібною державою, з осібними мінїстрами, скарбом і навіть монетою, подібно як велике князївство Литовське Сойм (власть законодатна) буде спільний з Польщею й Литвою. Головою вел. кн. Руського буде гетьман вибираний всїми станами (сословіями): стани в. кн. Руського будуть вибирати кандидатів, а з них король буде одного

іменувати гетьманом. Козацького війська буде 30 тисяч, і крім того наємного війська в роспорядженню гетьмана 10 тис. Православна віра має бути у всїм зрівняна з католицькою, митрополит і владики матимуть місце в сенатї. Київська академія буде зрівняна в правах з краківською, і ще в котрімсь містї України має бути заснована одна академія.

Трактат укладав ся спішно і богато дечого в нїм ще не було продумано і вияснено. Наздогін потім, на сойм, що мав сей трактат затвердити, післано бажаннє, щоб в велике князївство Руське війшла не тільки східня, а й західня, цїла Україна. Виговський спішив ся з трактатом, щоб дістати поміч від Польщі против Москви.

85. Боротьба з Москвою. Війна почала ся. Виговський попробував вигнати московського воєводу з Київа, але се йому не вдало ся. Московське правительство після сього проголосило Виговського зрадником і наказало вибрати нового гетьмана. Але довідавши ся про трактат Виговського з Польщею, так замішало ся, що готове було відступити від своєї полїтики: воєводі Трубецкому наказано завести переговори з Виговським, обіцяти йому пробаченнє всього що стало ся і всякі уступки—навіть вивести воєводу з Київа, як би Виговський того домагав ся. Але Виговський не вірив уже в московську щирість і не хотїв вертати ся.

З початком 1659 р. він пішов за Днїпро, аби приборкати своїх противників, що знов підняли голову, як Москва була виступила против Виговського. Коли против нього рушило московське військо, він уступив ся за Днїпро, а московське військо почало підбивати собі сїверську Україну і обложило полковника Гуляницького в Конотопі (див. карту 262). Виговський же діждав ся Татар і з ордою рушив під Конотоп. Московське військо не мало докладних відомостей про його сили, рушило на зустріч тай попало в два огнї, між козаків і Татар. Став ся погром небувалий: знищено цїле військо московське, двох московських воєвод попало в неволю. Трубецкой покинув Конотоп і подав ся скорше з України. Все було тепер в руках Виговського.

Але він не вмів скористати з такої користної хвилї, не вигнав московських залог з українських міст, а відійшов за Днїпро, бо кошовий Сїрко з Запорожцями—вороги Виговського—вдарили на Крим, змусили Татар покинути Виговського, а далї напали на Чигирин, столицю гетьманську. Московська партия за Днїпром підняла голову знову; поголоска, що Виговський піддав ся Полякам, підіймала против нього людей; нїхто не розбирав, на яких умовах се стало ся: бояли ся польського панування і не хотїли про Польщу нїчого чути. Польське помічне військо, розложене Виговським в Сїверщинї, по старій памяти викликало таку ненависть, що в сих полках, прихильних Виговському, під-

няло ся повстаннє. Поляків убивали, і з ними загинув і визначний однодумець Виговського, Юрий Немирич, дуже освічений український шляхтич, котрого вважали дійсним автором Гадяцької унії. З лівого берега сей рух перекинув ся й на правий: козаки й тут заявляли, що не хочуть вертати ся під Польщу. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко зєднав ся з Січовиками Сірка й підняв повстаннє против Виговського. Не хотіли його, хотіли Юрия Хмельниченка, як законного гетьмана.

Зійшли ся і в перших днях вересня 1659 р. під м. Германівкою стали против себе оба війська. Юрий Хмельницький з своїми, Виговський з своїми. Всі козаки одначе покинули його тепер і перейшли до Хмельниченка: поголоски, що Виговський віддає Україну назад Полякам, знищили його діло. З Виговським було тільки його наємне військо й Поляки.

265. Печатка Виговського „гетьмана великого князївства Руського" по Гадяцькій унії (на печатці голуб з оливною галузкою—вістник згоди).

Військо вчинило раду й на ній окричало, що не хочуть піддавати ся Польщі, не хочуть воювати з Москвою. Поголоски, що Виговський підняв ся проти Москви на те тільки, аби піддати назад Україну польським панам, знищили ціле повстаннє. Против Виговського підняло ся на раді таке роздраженнє, що мусів іти геть, аби не вбили. Окричали гетьманом Юрася і післали до Виговського, щоб віддав йому гетьманські клейноди. Виговський, бачучи таке завзятє, віддав клейноди й уступив.

Тоді старшина, однодумці Виговського, побачивши, з яким завзятєм виступає військо против Польщі, поміркувала, що з Гадяцькою унією тепер, видко, нічого не зробиш—треба вертати ся під зверхність московську. Але хотіла все таки використати хвилю, щоб виторгувати від Москви, аби не мішала ся на будуще в українські справи. Тому намовила Юрася, аби прийнявши гетьманську булаву, не спішив зачинати з Москвою.

Ставши з військом над Дніпром, під Ржищевим, чекали, що скаже Москва. Коли Трубецкой прислав до них заклик, аби вернули ся під зверхність московську на давніх правах і вільностях, Юрась за радою старшини післав Петра Дорошенка, щоб передав Трубецкому їх умови, на яких вони згодні піддати ся Москві на ново. Там вони домагали ся, щоб на будуче на Україні московських воєвод не було ніде окрім

тільки Київа, і щоб московське військо, яке буде присилати ся на Україну, було під властю гетьмана. Щоб московське правительство поза гетьманом не мало зносин ні з ким з війська, ані не приймало листів, і щоб взагалі власть гетьманська ні в чім не обмежувала ся московськими мішаннями. Щоб гетьману вільно було мати зносини з чужими державами, московське ж правительство, ведучи переговори з чужими державами в українських справах, брало до тих перегорів українських депутатів. Щоб українське духовенство зістало ся під властю константинопольського патріарха, як сього бажало, вибираючи митрополита Діонисия Балабана і т. и.

Трубецкой промовчав, що від московського правительства прислані йому статі зовсім иньшого змісту, а закликав гетьмана з старшиною, щоб їхали до нього, аби умовити са в тих справах. Коли ж вони, послухавши, справді приїхали до Переяслава,—виявило ся, на що їх туди манили. Трубецкой сказав, що переговорювати ся нема чого, треба наперед скликати раду. Раду ж він скликав з лівобічних полків, ворожо настроєних для старшини, і крім того привів ще з собою московське військо, а московські прислужники своїх козаків. Рада була така, що перед нею Хмельниченковій старшині ані думати було виступати з якими не будь домаганнями против Москви, і на се рахував Трубецкой. Він обявив тут нові статї, прислані з Москви. До старих „статей Богдана Хмельницького", себто до тих рішень, які були дані московським правительством на козацькі бажання по прилученню до Москви, тепер пороблені додатки й зміни. Гетьману наказано посилати військо, куди цар звелить і без волї московського правительста нікуди не посилати; гетьмана заборонено переміняти без царського указу; московських прихильників заборонено карати без слідства московського; людей близьких до Виговського велено не пускати до ради ані давати їм урядів ніяких під карою смерти; воєводи московські крім Київа мати бути заведені також в Переяславі, Ніжині, Чернигові, Браславі, Умани.

266. Митрополит Діонисий Балабан.

Сї додатки стісняли й зменьшали ще гірше українську автономію. Але Хмельниченко з своєю старшиною, опинивши ся в руках Трубецко-

го й маючи перед собою ворожо настроєну раду і військо московське, не насмілили ся протестувати. Москва помішала всі їх рахунки і вони покорили ся, присягли — і затаїли гнів і злість, що Москва так їх обдурила. Але не глянули в справу глубше, не поміркували, в чім причина їх слабости, а московської побіди — в їх відчуженню від народу, в тім, що свою політику вони будували, як старий Хмельницький, на заграничних союзах, а не на свідомій помочи і участи свого народу. Се зістало ся закрите перед очима їх, і вони кидали ся далї, від Москви до Польщі, коли стрічали ся з хитрою і своєкористною московською політи-

267. Місця подій 1658—1660 рр.

кою обрахованою на погибіль української свободи, і від Польщі до Москви, коли народ підіймав ся против них, боячи ся польського панування. І від кождого такого їх хитання спадали нові біди на українську людність, зростала її неохота до дальшої боротьби, до старшини й її політики, і все затісняв ся коло України зелізний обруч польсько-московського панування.

Пройшло потім пів року. Моськовське правительство, поріжнивши ся наново з Польщею, літом 1660 р. задумало похід на Галиччину, щоб відтягнути польські сили з Білої Руси. Московський воєвода Шереметєв пішов з лївобічними полками на Волинь, Хмельниченко з правобічними полками йшов до нього полудневою границею, охороняючи її від Татар. Та польські гетьмани, діставши велику поміч з Криму, вийшли поміж Шереметєва і Хмельниченка, вдарили на московське військо під Любаром і обложили його зі всїх боків, так що воно не

могло порозуміти ся з Хмельниченком. По кількох днях збентежений Шереметєв став відступати назад, сподіваючи ся через те скорше здибати ся з Хмельниченком, і став під Чудновим. Але з Хмельниченком тим часом вели переговори Поляки, намовляючи його відступити від Москви і відновити унїю з Польщею. До сього ж намовляв його і Виговський, що таки хотїв утримати гадяцьку унїю. Не можучи нїяк зійти ся Шереметєвим і маючи против себе сильнїше польсько-татарське військо. Хмельницкий завагав ся. Старшина, ображена на Москву, що так їх підійшла попереднього року, не противила ся згодї з Польщею. Але Поляки також не були розумнїйші від московських полїтиків і покладаючи на трудне тодїшнє становище Українцїв, уже не згодили ся відновити Гадяцьку унїю, так як була уложена, а викинули з неї все, що говорило ся про велике кн. Руське. На таку унїю старшина не мала охоти приставати, але не час був противити ся і кінець кінцем згодили ся. Шереметєв по сім мусїв піддати ся Полякам—віддав їм зброю, запаси і пообіцяв вивести всяке московське військо з України. Зірвав серце на козацькім війську, що було з ним: видав його Полякам і Татарам, аби ті не грабували й не брали в неволю московського війська. Такий мерзкий вчинок викликав по всїй Українї великі жалї і гнїв на Москву.

86. Роздвоєннє України. Московські полїтики одначе не схаменули ся й тепер, не подумали відступити від своєї полїтики, аби прихилити до себе українське громадянство: задоволити його і так уже невеликі бажання, щоб не хилило ся до Польщі. Москва далї вела свою лїнїю і супроти таких хитань Українцїв навіть ще більше налягала на те, щоб забрати Україну як найбільше в свої руки, завести своїх урядників, заставити московськими залогами, взяти все під московське начальство. На її щастє чи нещастє Поляки нїчого не зробили, щоб скористати з розгрому московських сил під Чудновим. Московські залоги не були з України виведені. Приборкано повстання української людности, що близше придививши ся тепер до московських людей, по чуднівськім погромі стала їх вигоняти і побивати. Походи, які Поляки потім робили за Днїпро, не тільки не привернули до них тутешнїх людей, але навпаки вони почали горнути ся до Москви, бачучи перед очима Польщу. Кінець кінцем лївобічні полковники: свояк Юрасїв Яким Сомко, полковник переяславський, і Василь Золотаренко ніжинський привели лївобічну Україну під власть московську і стали просити дозволу вибрати нового гетьмана на місце Хмельниченка, бо кождий з них за свою услужність перед Москвою сподївав ся тепер стати гетьманом.

Москва одначе відкладала вибір, бо хотїла привести назад під

свою власть і правобічні полки з Хмельниченком. А той не знав сам на яку ступити. Старшина, що його окружала, не мала охоти вертати ся під власть московську, після того як Москва не сповнила їх бажань що до української автономії. Але козаки й уся людність українська не хотіла польської зверхности. Хмельниченко просив польське правительство, аби прислало принаймні якесь більше військо на Україну, аби затримати її від хитань; але Польща на се була не спроможна, а ті дрібні польські війська, що приходили часами на Україну, тільки знеохочували людей до Польщі. А ще більше знеохочувала їх польська шляхта, що тисла ся на Україну, до своїх маєтків, виганяла з них козаків, і так роздражнювала людей, що Хмельниченко нарешті своєму війську звелів виганяти й не пускати ту шляхту на Україну. Так само не причиняла Хмельниченку охоти в народі і орда Кримська, що ніби то йому помагала, а тим часом грабувала людей, забирала в неволю, і поговорювала вже, що Україна властиво повина бути під властю Криму. Декотрі з старшини, невдоволені ні з Москви ні з Польщі, що на права скупила ся, а оборонити своїх прихильників теж не мала сили,— не противили ся гадці признати над собою власть хана кримського— спробувати ще татарської опіки. Але люде й чути про се не хотіли.

268. Юрась Хмельниченко, сучасна гравюра.

Кінець кінцем Хмельниченко, побачивши як з усіх сторін підіймаєть ся на нього роздражненнє і неохота, а не знаходячи виходу з таких прикрих обставин, стратив охоту до всього, і до свого гетьманування. На початку 1663 р. він поклав булаву і почуваючи себе хорим і до житя нездатним, постриг ся в монахи. На його місце вибрано гетьманом зятя його Павла Тетерю, чоловіка проворного і хитрого—говорили про нього, що купив собі булаву, роздавши великі гроші старшині. Сей був рішучий прихильник Польщі і з його вибором московські політики мусїли відложити гадку про те, щоб приєднати до себе правобічного гетьмана.

В лівобічній Україні тим часом тягали ся за булаву Сомко і Золотаренко та все скликали ради, бо той котрого не вибрали раз у раз опротестовував і добивав ся нової. Московське правительство водило їх обох, але тим часом підіймав ся новий кандитат на булаву і ставав все небезпечнїйшим конкурентом. Був се Іван Бруховецький, кошовий запорозький. Він виступає як представник Січи, а противник старшини, в тім дусі як Пушкар і Барабаш. Уже в осени 1659 р., ставши кошовим, він приймає небувалий титул „кошового гетьмана". Граючи на запорозьких амбіціях, він ширить ту гадку, що булава по старим порядкам повинна бути в руках Січи і Запорожцї мусять мати перший голос при виборах гетьмана. Заразом, під лад Запорожу, де збирав ся головно народ незаможній, не родовитий, він виступав против дуків-старшин і противставляв себе їм як носитель справжнїх запорозьких традиций, та з сього становища агітував против Сомка і Золотаренка як старшинських кандидатів. Иого то фіґура оспівана в славній думі про Ганжу Андибера під образом „Феська Ганжі Андибера, гетьмана запорозького": перебраний за козака-нетягу вештаєть ся він на волости—

269. Павло Тетеря, малюнок в лїтописи Величка.

Козак-нетяга до города Черкас прибуває,
На козаку нетязі три сїромязї,
Опанчина рогозовая, поясина хмельовая;
На козаку бідному нетязі сапянцї—видні пяти і пальцї,
Де ступить—босої ноги слід пише...

Опинивши ся в корчмі, де пють три „Ляхи", дуки сріблянки: „Гаврило

Довгополенко переяславський, Війтенко ніженський, Золотаренко чернигівський“, себ то Сомко з Золотаренком і иньшою старшиною,—козак нетяга стає предметом їх глузувань. Та иньшими очима починають дивити ся на нього, як він „почав чересок виймати, увесь стіл червінцями устилати“, а далї бачуть ще більше:

„Тодї-то козак, бідний нетяга, по кабаку похождає,
Кватирку одчиняє, на бистриї ріки поглядає, кличе, добре покликає:
„Ой ріки—каже—ви ріки низовиї, помощниці Днїпровиї!
Тепер або мене зодягайте, або до себе приймайте!“
Оттодї оден козак іде, шати дорогиї несе,
На його козацькі плечі надіває,
Другий козак іде, жовті сапянці несе,
На його козяцькі ноги надіває,
Третїй козак іде, шличок козацький несе,
На його козацьку главу надїває.
Вони йому приношали і до його примовляли:
„Гей Фесько Андибере, батьку козацький, славний лицаре!
Доки тобі тута пустувати?
Час—пора йти на Україну батькувати“.
Тодї дуки-срібляники стиха словами промовляли:
„Ей, не єсть же се, братцї, козак, бідний нетяга,
А єсть се Фесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький!..
Присунь ся ти до нас, кажуть ближче,
Поклонимось ми тобі нижче,
Будем радить ся, чи гаразд—добре на славній Украіні проживати“.

Але Андибер не потрібує їх товариства й їх залицянь. Він каже своїм козакам дати їм доброго прочухана, щоб на будуче не гордилї ся перед голотою:

„Ей козаки, каже, дїти, друзї, молодцї, прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-срібляників за лоб наче волів із-за стола вивождайте,
Перед окнами покладайте, у три березини потягайте,
Щоб вони мене споминали, мене до віку памятали“.

В сїй прегарній думі з становища Запорозців описана боротьба за булаву, яку повів їх кошовий з дуками полковниками городовими і дїйсно переміг їх. Але боров ся він не по лицарськи, а доносами Москві, неправдиво обмовляючи своїх противників в зрадї, а заразом своєю агітацією против старшини копав погибельну прірву в українськім громадянстві, на користь московським полїтикам, а на шкоду українському житю. Перед московськими кругами він рекомендував себе як найбільш податливого чоловіка для московських плянів і тим підкопував свого головного противника Сомка. Побачивши таку небезку, Золотаренко в останній хвилї зєднав ся з Сомком—але було вже пізно. На останню раду, визначену на червень 1663 р. під Ніжином Брюховецький привів з собою ватаги Запорозців і „черни“ (простого ко-

зацтва) з полудневих полків, що тримали ся разом з Запорожем. Сомко тому привів також козацьке військо і навіть армату. Рада з самого початка перейшла на бійку; її перервано, а тим часом Бруховецькому вдало ся перетягнути до себе козаків Сомкових: вони підняли бунт на свою старшину, і Сомко з иньшою старшиною мусіли тікати до обозу московського боярина, присланого на раду—а той їх велїв арештувати як ворохобників. По сїм рада вже пішла спокійно, вибрано Бруховецького, московський посол потвердив сей вибір, а Сомка, Золотаренка і ще кількох суджено за зраду, осуджено і стято, без всякої вини. Всїй старшині взагалї партия Бруховецького дала тепер почути свою побіду: брали з них всякий припас і одежу—„барзо притуга великая на людей значных была", каже український лїтописець.

270. Іван Бруховецький, малюнок в лїтописи Величка.

87. Замисли Дорошенка. Отаким способом з вибором Тетері й Бруховецького Гетьманщина розділила ся на дві части. Правобічна Україна зістала ся під зверхністю Польщі, лївобічна під зверхністю Москви. Ослабило се ще гірше сили України, і зробило для неї майже безнадійним діло її визволення. Коли воно так тяжко йшло досї, хоч вело ся ще з свіжійшими силами, і то цїлої Гетьманщини,—то ще тяжше було вести його силами самої правобічної чи лївобічної України—тим більше, що багато сили йшло на суперечні змагання обох частей. До тогож і тут і там серед замішань, зневіри й несвідомости народньої повиходили на верх і захопили в свої руки власть інтригани, самолюбцї, які не думали про те, щоб вивести Україну з тої матнї, а тільки про свою користь і власть.

Та житє було таке тяжке й трудне, що вилїзши інтригами на верхи його, не легко було утримати ся на тих верхах, і першим випливши, першим се почув на собі Тетеря. Діставши булаву, першим ділом зачав він радити королеви, аби вислав великий похід за Днїпро—здобути і лївобічну Україну. Король справдї спромів ся на таку, останню вже пробу, і з кінцем року сам пішов з досить значним військом і з Татарами за Днїпро, палячи й руйнуючи меньші місточка, а кріпші обминаючи,—пройшов аж до Глухова, попробував його здобути.

але нічого не доказавши, пішов назад, почувши, що наступає московське військо. Нарід український держав ся проти Польщі ворожо, і з великими утратами, а зовсім ніякими результатами скінчила ся отся остання проба Польщі вернути собі задніпрянську Україну.

Тим часом серед сього походу почав ся ворожий Польщі рух і на Правобічній Україні (винувачено в підмовляннях до бунту Виговського і зовсім беззаконним способом його на підставі сих підозрінь засуджено военним судом і розстріляно для страху иньшим). Колиж московське військо з Бруховецьким слідом за Поляками пішло також на правобічну Україну, рух сей поширив ся ще більше. Тоді Бруховецький міг би легко підбити правобічну Україну, але він не подбав про се, а московське правительство й того меньше, бо наскучила йому війна, і не мало воно надії затримати правобічні землі. Польські війська, особливо лютий Чарнецкий (той що спалив кости Хмельницького), нелюдськими карами силкували ся загамувати повстаннє, але воно ширило ся все більше. Далї польське військо зовсім вийшло відси, бо треба було його де инде, і тоді Тетері пішло ще тяжче. Коли на початку 1665 р. оден з проводирів тутешніх повстань Дрозд погромив його на голову, Тетеря забрав свої манатки, зовсім покинув Україну і взагалї зійшов з овиду.

271. Павло Тетеря, стара гравюра.

Так правобічна Україна визволила ся від Польщі Але не мала охоти піддавати ся й Москві по тім що вже зазнала. Тоді відновила ся давнійша гадка—піддати ся під опіку Криму. Медведівський сотник Опара перший пішов сею дорогою: він оголосив себе гетьманом з ханської руки і приняв від хана потвердженнє. Се було літом 1665 р. Але скоро Татари скинули й арештували його, а козакам на гетьмана

предложили особу поважнїйшу—Петра Дорошенка. Козаки прийняли його за гетьмана (в місяцї серпнї 1665 р.). Се був справдї чоловік між козацтвом знаний і поважаний, „з прадїда козак“, як він казав про себе Полковником був уже за Хмельницького, але тільки тепер виступає на перший плян і на кільканадцять лїт стає головною фіґурою українського житя.

Був він чоловік великого духа, душею і тїлом відданний визволенню України і приймаючи булаву з рук ханських, вертав ся до старої гадки Хмельницького поставити Україну в невтральне і незалежне становище між Москвою, Польщею і Туреччиною і запевнити їй повну свободу і автономію. Не вдоволяючись опікою ханською, він прикладом Хмельницького слїдом заводить переговори з Туреччиною та заручаєть ся її підмогою. Дорошенко признав султана своїм зверхником, а той обіцяв помагати Українї визволити ся цїлій, в етноґрафічних її границях—до Перемишля і Самбора, до Висли і Нїмана, до Сївська і Путивля (на московській границї). По сїм хан дістав від султана наказ у всїм помагати Дорошенку. З Польщею він до часу старав ся не загостряти відносин, але се не перешкоджало йому вигоняти з України польські військові віддїли, які де були; вигнав їх з Браславщини, і взяв її також у свої руки. Знищив також головного прихильника московського Дрозда.

Таким чином правобічна Україна стала свобідною й нейтральною. Ставши на ній сильнїйшою ногою, маючи за собою також митрополита Иосифа Нелюбовича Тукальського, котрого польське правительство протримало перед тим два роки в маріенбурській вязниці і саме випустило на волю, Дорошенко разом з ним задумував вирвати тепер з під-московської власти також і лївобічну Україну. Помітивши, що Бруховецький починає хитати ся, Дорошенко і Тукальський завели з ним зносини і з свого боку почали підбивати на Москву, подаючи надію, що Дорошенко готов зрікти ся гетьманства й віддати Бруховецькому правобічну Україну, аби вже раз Гетьманщина вернула ся до давнїйшої цїлости. Тодї Бруховецький, що тим часом зайшов так, що далї вже нікуди було, понадїяв ся на поміч Дорошенка і Татар та справдї підняв повстаннє проти Москви.

Подібно як Тетеря, і Бруховецький досить скоро побачив, діставши булаву, що хитрими інтриґами не так легко держати ся на гетьманстві. Приподоблював ся Москві, як тільки міг, щоб мати її за собою: 1665 р. поїхав до Москви на поклін (сього московське правительство добивало ся і від попереднїх гетьманів, тільки ті не хотїли) Попросив, щоб його там оженили „на московской дѣвкѣ“, і там його справдї оженили з донькою окольничого Салтикова і справили гучне

весілє. Випросив собі двір у Москві й обіцяв там тримати свого племінника—для безпеки. А нарешті сповняючи волю московських політиків, подав цареви прошеннє від себе і старшини, щоб цар перейняв на себе управу на Україні, збирав на себе всякі доходи, а для того вислав своїх воєвод на Україну і військо, а також щоб митрополита Українцям прислано з Москви. За такий подвиг свій дістав боярський чин і гойні дарунки—між иньшим цілу Шептаківську сотню в Сіверщині йому подаровано на маєтність. Але вернувши ся на Україну скоро побачив яке угіллє огненне зібрав на голову свою. Духовенство, старшина і прості люде, навіть само Запороже—все підняло ся на нього. Духовні підняли бучу за підданнє їх під московське начальство. Старшина страшенно була роздражнена тими нечуваними нарушеннями українських порядків, а ще більше—що Бруховецький взяв собі моду всякого, хто йому противив ся, засилати до Москви, аби там його запроторили на засланнє. Простих людей Бруховецький підняв на себе тим, що відступивши збираннє доходів Москві, тепер, вернувши ся на Україну, заходив ся яко мога найбільше здерти з людей до військового скарбу, поки приїдуть московські зборщики. Пішов по Україні крик про здирство гетьманське і всяку принуку, яку при тім чинено Запороже, побачивши таке, почало само виступати против свого недавнього представника, а Бруховецький старим звичаєм став зараз обмовляти Запорозців перед московським правительством, що вони зрадники. Коли приїхали московські перепищики, переписали людей, їх ґрунти і весь маєток і стали накладати московські податки і настановляти московських зборщиків, гнів на Бруховецького і на Москву підняв ся ще більший: таких високих податків перед тим не чували. Крім того були великі нарікання на московське правительство, що воно згодило ся відступити Польщі правобічну Україну, укладаючи перемирє 1667 року: поділило ся Україною з Польщею, не додержало того, що обіцяло приймаючи Україну під царську руку.

Почало підійматм ся повстаннє. Бруховецький просив з Москви війська, щоб карати всіх непослушних як найтяжше: всі побунтовані міста і села вирізати, випалити і зруйнувати. Та тут уже Москва не схотіла слухати його, і Бруховецький побачив, що як так далі піде рух на Україні, то й Москва не схоче його підтримувати, невважаючи на всі його залицяння. Тоді ото й надумав він за помічю Дорошенка підняти повстаннє проти Москви, щоб тим способом скинути з себе ненависть народню. Не знав що Дорошенко хитрив з ним і за його хитрощі тимже добром тепер відплачував. Підбиваючи Бруховецького на Москву, Дорошенко заразом вів зносини з московським правительством. Замирив він саме тоді з Польщею, на тім що вона виведе свої війська

з України, а Україна правобічна буде признавати власть королївську, а тепер хотїв війти в порозуміннє з Москвою, щоб вона так само обмежила ся такою ж тільки зверхньою властю над лївобічною Україною та віддала її під його власть. Бруховецький, не знаючи тих замислів Дорошенка, на початку 1668 р. підняв повстаннє на Москву. Старшина підтримала його. По всїй Українї люде, наскучивши кривдами і своєвільствами московських урядників і людей военних, побивали їх або виганяли. Бруховецький розсилав листи, аби скізь Москалїв виганяли, і до воєводів писав, аби йшли з України, инакше буде їх воювати. Залоги московські, настрашені тим повстаннєм, справдї піддавали ся й виходили. Тільки в Київі і Чернигові воєводи утримали ся На весну Бруховецький ладив ся до війни з московським військом, що прийшло зза границї з бояриом Ромадановским. До помочи йому прийшли Татари, і Дорошенко йшов зза Днїпра — Бруховецький думав, що то йому в поміч. Але з дороги Дорошенко прислав до Бруховецького своїх людей жадаючи, аби зрік ся гетьманства, віддав клейноти, а за те дістане Гадяч в державу до житя свого. Як громом се вдарило Бруховецького. Хотїв був боронити ся, арештував післанцїв Дорошенка, але слїдом надійшов він і став недалеко від Опішнї. Тут виявила ся народня неохота до Бруховецького. Не вратувало його повстаннє против Москви. Перші покинули Бруховецького Татари, потім козаки крикнули, що не будуть бити ся з Дорошенком, і кинули ся грабувати обоз Бруховецкого. Вхопили його самого і привели до Дорошенка — той звелїв його прикувати до гармати. При тім Дорошенко махнув рукою, а козацька юрба подумала, що то він махнув, аби Бруховецьким кінчили — кинули ся на нього з незвичайним розяреннєм, били рушницями, списами, „як скаженого пса“, обдерли й кинули голого. Дорошенко велїв його від-

272. Петро Дорошенко, малюнок з лїтописи Величка.

везти до Гадяча й поховати в церкві, що збудував Бруховецький. Потім рушив на Ромадановского, але той не зважився виступати против нього і вийшов за українську границю.

Так ото вся Україна гетьманська тоді, весною 1668 р., опинила ся в руках Дорошенка. Послужила йому фортуна. Мав силу і міг договорювати ся з Москвою та допевняти ся Україні прав і свобід. Иого плян забезпечення автономії України під зверхністю Москви і під протекцією Польщі й Туреччини був близький до свого здійснення. Але

273. Петро Дорошенко, сучасна італійська гравюра.

тут стала ся біда — як з Виговським по конотопській побіді: раптом Дорошенко завернув ся з лівобічної України. Оповідали, що він з дому, з Чигирина дістав звістки про жінку — що вона „через пліт скочила з молодшим". Зіставивши наказним гетьманом полковника чернигівського Демка Многогрішного, Дорошенко подав ся до Чигрина. І се зіпсувало все діло.

По його виході Ромадановский з московським військом знову рушив в Сіверщину, і все що держало ся московської думки, або просто бояло ся заводитись з Москвою — підняло голову. Особливо в Сіверщині, сумежній з московською границею, мало хто міг мати надію розвязати ся з Москвою: видко було, що не зрічеть ся вона добром

тутешніх країв, тому за краще вважали корити ся, як бороти ся і бути повойованими. Архієпископ чернигівський Лазар Баранович, що правив лївобічними епархіями (бо Тукальського, вибраного правобічними, Москва не признала митрополитом), виступив проповідником московського підданства і став намовляти й Многогрішного, щоб піддав ся Ромадановскому. Дорошенко не присилав помочи, і Многогрішний пождавши піддав Ромадановскому Чернигів. Потім скликано раду старшинську до Новгорода Сіверського і тут вибрали Многогрішного гетьманом і рішили прийняти зверхність московську, але забезпечити при тім автономію українську. Многогрішний по сім прийняв титул „гетьмана сі-

274. Демян Многогрішний, малюнок в літописи Величка.

верського" і просив Барановича бути посередником між ними і Москвою в справі дальших відносин: щоб Москва відновила статї Богдана Хмельницького, вивела своїх воєвод і військо з України — в такім разї вони піддадуть ся і розірвуть союз з Татарами, а инакше будуть бороти ся, хоч би прийшло ся пропасти або йти з України в Польшу. Гарні то були слова, але пізно їх було говорити, раз уже піддавши ся. Можна було з Москвою торгувати ся, державши ся разом при Дорошенку. Тепер же вхопивши за край, московські полїтики вже не хотїли пускати з рук нїчого, і почали вводити, поки не виводили на своє.

88. Упадок Дорошенка. Вибір Многогрішного сильно підрізав Дорошенка. Не знав як з тим буть, і не уладив ся з ним. Якийсь час поминав його — так наче того й не було, і се ставило в трудне стано-

вище Многогрішного: бачив, що Дорошенко його не хоче терпіти, через те мусів бути податливійшим для Москви. Та ж тепер вела переговори з обома, пробуючи котрий попустить. Оба якийсь час держали ся тих самих жадань що до української автономії, але що позиція Многогрішного була дуже тяжка, і Сіверщина, де його признали гетьманом, була фактично в руках московських, тож Многогрішний не міг так рішучо стояти на своїм; і так ще він досить показав завзятя і щирої відданости українським інтересам.

Московське правительство через своїх воєвод мало звістки, які потверджували, що домагання Дорошенка і Многогрішного згідні були з бажаннєм всеї української людности — що вона теж не хотіла війська московського і воєвод та урядників, взагалі ніякої управи московської. Так доносив і найповажнійший, довірений представник московської власти на Україні київський воєвода Шереметєв. Тому Многогрішний так міцно стояв на своїм. Але московські політики все таки не хотіли попускати з своїх замислів та далі живосилом тягли Українців під свою власть, використовуючи кожду скрутну хвилю в українськім житю, аби ту власть свою поширювати. Тепер покладали ся вони на те, що Многогрішний мусить попустити, і він справді попустив. В марті 1669 р. на раді в Глухові предложені були нові московські статі, що мали заступити місце статей Хмельницького. Многогрішний з старшиною й Барановичем і всі присутні дуже сильно відпрошували ся від московських воєвод і не хотіли приймати сих статей; кілька день пройшло в тім, але нарешті дня 6 марта справу було таки покінчено. Московські воєводи мали бути крім Київа ще в Переяславі, Ніжині, Чернигові й Острі, але не мішати ся ні в суд ні в які справи, тільки мати власть над московськими залогами. На тім списано договір, зовсім як між двома державами, і підписано обома сторонами, а Многогрішного потверджено на гетьманстві.

275. Михайло Ханенко, малюнок в літописи Величка.

З початку Многогрішного тримала ся тільки Сіверщина з Київом, потім приступили також полки: Прилуцький і Переяславський. Полуд-

неві полки з початку зістали ся при Дорошенку, але скоро з Запорожа стали виходити нові гетьмани, поставлені Запорожцями—з початку Петро Суховієнко, прозваний Вдовиченком (1668), потім, як його погромив Дорошенко, на його місце вибрано на Запорожу Михайла Ханенка (1670). Сї запорожські гетьмани баламутили пограничні полки й робили багато клопоту Дорошенкови—переманювали на свою сторону Татар та пробували підірвати Дорошенка й на правім боці; почавши від 1669 р. він все мусїв вести дрібну війну з ними. Коли у Дорошенка попсували ся відносини із польським правительством, тому що воно не хотїло сповнити бажання Дорошенка — відновити Гадяцьку унїю і признати правобічну Україну самим тільки козакам,—тоді Ханенко війшов в переговори з польським правительством. Він не бажав майже ніяких уступок, отже польське правительство признало його гетьманом замість Дорошенка. Підтримувати його, правда, не спромогалось, і Ханенко великої сили тут не мав, а все таки бороздив Дорошенку і утрудняв і без того трудне його становище.

З Многогрішним, після того як його потверджено на гетьманстві, Дорошенко помирив ся і підтримував з ним добрі відносини,—хоч і нарікав на таких „покутних гетьманчиків". Вони були однодумцї в полїтичних справах і в відносинах до Москви старали ся не перешкоджати один одному. Обох їх дуже смутив подїл України між Москвою і Польщею, довершений тим перемирєм 1667 р. Особливо займало всїх питаннє про Київ, що був тільки на два роки зіставлений за Москвою, і потім мав відійти до Польщі; Москва потім його не віддала, але на Українї тим часом дуже трівожили ся і нарікали на Москву (потім сї нарікання Многогрішного дали привід ворогам повалити його).

Не можучи дійти до кінця з Москвою анї з Польщею, Дорошенко все більше налягав на Туреччину. Народови гадка про підданство бісурменови була ненависна, так що Дорошенко мусїв таїти ся перед ним з своїми відносинами до султана. Спустошення, що чинили на Українї його союзники Татари, викликали велике невдоволеннє. Але в тодїшнїх обставинах Дорошенко не бачив иньшого способу вивести Україну з тих нетр, в яких вона застрягла, й закликав султана, аби сповнив свою обіцянку—поміг Українцям визволити ся від Польщі. Сї пригадки довго зіставали ся без успіху. Але 1671 р. султан Магомет IV постановив іти на Україну і сповнити свою обіцянку. З кінцем того року оповістив він Польщу, що буде воювати її за те, що нападає на землї присяжника султанського Дорошенка і на весну 1672 р. з великою армією рушив на Україну. Наперед післав кримського хана і той з Дорошенком розігнав віддїли польського війська, які були на Українї, та козаків Ханенкових. Сам султан обложив Камінець на По-

ділю; кріпость ся була слабо обсаджена і скоро піддала ся; звідти султан приступив під Львів. Польща не мала відваги бороти ся з таким сильним військом і поспішила замирити ся: відступила Туреччині Поділє й обіцяла платити що року данину; „Україну в давніх границях“ віддала Дорошенку й обіцяла вивести польські залоги, які ще там зіставали ся (Бучацька угода, 7 жовтня 1672 р.).

Так була сповнена одна половина Дорошенкових плянів: Україна визволила ся від Польщі. Здавало ся, що тепер не тяжко буде сповнити і другу половину: зєднати обі половини України під московською протекцією, але з повним запезпеченнєм автономії України. Московське правительство, налякане турецьким походом, готове було зробити ріжні уступки Дорошенку, щоб не навів Турків на задніпрянські землї (а такі поголоски ходили, що на другий рік Турки обіцяли прийти і завоювати лївобічну Україну). Земський собор московський, скликаний царем, постановив прийняти Дорошенка з правобічною Україною під царську руку, бо Польща зрікла ся її Бучацькою умовою. Само собою розумієть ся, що при тім треба було сповнити бажання Дорошенка. А Дорошенко хотїв тогож що в 1668 роцї: на всїй Українї має бути оден гетьман, і йому має підлягати також і Запороже; воєводів не має бути нїде—навіть і в Київі; московське правительство буде охороняти Україну, але у внутрішні справи України не буде мішати ся. Тепер Москва готова була згодити ся на се, але такий настрій у неї не потрівав довго.

276. Камінець—його замок (сучасний вид).

Насамперед за Дніпром не було вже однодумця і союзника Дорошенкового Многогрішного. Він не жив добре з старшиною: та дивила ся на нього згорда як на мужичого сина, і Многогрішний, підозріваючи за нею ріжні інтриги, нерідко поводив ся з нею різко. Се принесло йому погибіль: ображені старшини змовили ся на нього і порозумівши ся з московським полком, в марті 1672 р. вхопили його й вислали до Москви, нїби за зраду, а собі просили позволити вибрати

нового гетьмана. Хоч за Многогрішним ніякої вини не будо, проте московські бояре взяли його на суд і на муку і потім з усею його сімєю, відобравши все що мали, вислали на засланнє до Сибіру, де він з своїми дітьми в великій біді жив дуже довго — пережив усїх своїх ворогів, що його туди запроторили. Старшині позволено вибрати нового гетьмана, і вона сей вибір вчинила за московською границею, під охороною московського війська — бояла ся, щоб не повстали люде на неї за таку зрадливу і беззаконну росправу з Многогрішним. Вибрала собі гетьманом Івана Самойловича, „Поповича“, так званого, і при виборі виговорила то собі, щоб не смів самовільно переміняти старшину без військового суду. З Москвою відновлено глухівські статї, але з них вичеркнено останню тїнь політичної самостійности України: що на зїзди в дипльоматичних справах, які дотикали ся б України, мали посилати ся українські делєгати.

З сим новим гетьманом у Дорошенка не було таких добрих відносин як з Многогрішним. Самойлович був незвичайно услужний для Москви і мав у неї віру, а боячи ся, що прийдеть ся йому положити булаву, як що Москва договорить ся з Дорошенком, всїми силами відводив Москву від порозуміння з Дорошенком: радив з ним не мирити ся, а воювати, і справдї таки намовив.

277. Мінарет при катедральнім костелї в Камінці, памятка турецького володїння.

Крім того трудність вийшла також і в тім, що Польща, хоч зрікла ся України перед Турками в Бучацькій умові, на правду не хотїла зрікати ся: не вивела своїх залог з України, далї підтримувала Ханенка против Дорошенка, і московському правительству заявила, що як би Дорошенка прийнято під московську власть, то се вважатиме нарушеннєм перемиря. А Москва не хотїла воювати ся з Польщею, і се теж спинило її в порозумінню з Дорошенком.

Страх від Турків тим часом зачав проходити. На другий рік вони свого походу не поновили. Навпаки гетьман польський Собєский сам зачав війну з Турками і побив їх під Хотином. Виявило ся що Турки не такі страшні і нема чого їх так дуже бояти ся та з Дорошенком панькати ся. Серед українського ж народу торішнїй похід Турків Дорошенкови не поміг, а пошкодив. Досї він таїв ся з своїм підданнєм Туреччинї, тепер се вийшло на яв. Все те що дїяло ся під час турецького походу: пероброблення костелів на мечети на Поділлю, оповідання про знущання Турків над християнськими святощами, заби-

раннє ними дітей силоміць в турецьку віру—все ставило ся тепер в вину Дорошенку, що він Турків на Україну навів. На сім грали вороги Дорошенкові й підіймали на нього нарід; навіть найблизші люде докоряли йому гірко за Турків.

Самойлович вірно вгадав сей час і намовляв Москву не мирити ся з Дорошенком, а воювати його і підбити силоміщь. Москва війни не хотіла і кінець кінцем наказала Ромодановскому, іти з Самойловичем за Дніпро, щоб поладити справу з Дорошенком, але поладнати згідливо, без війни. Та Самойлович хотїв знищити Дорошенка до решти, щоб він не міг йому бути більше конкурентом; замість переговорювати ся з Дорошенком, він рушив з Ромодановским з військом і почав перетягати до себе правобічну старшину і людей. Зачав похід з гори, від Канева, і справдї люде і старшина, помітивши як усе знеохотило ся до Дорншенка, без боротьби піддавали ся Самойловичу. Дорошенко даремно кликав Турків і Татар; хан, як і за Хмельницького, гнівав ся, що Дорошенко хоче ним командувати через султана, і не спішив ся помогати. Майже всї покинули Дорошенка і сидів він безпомічний на своїй Чигринській горі. Але Самойлович навіть не пішов на Чигрин: повів діло так наче й не було вже Дорошенка. В Каневі і Черкасах посадив він своє війско. Депутати від десяти тодїшнїх правобічних полків (Канївського, Білоцерківського, Корсуньского, Черкаського, Паволоцького, Кальницького, Уманського, Браславського, Подільського, Могилївського) признали над собою власть його і зверхність московську. На заклик Самойловича прибули до Переяслава і тут дня 15 марта 1674 р. на предложеннє Ромодановского „вільними й тихими голосами“ (як доносило ся московському правительству) признали правобічним гетьманом Самойловича. Ханенко, що теж прибув на сю раду, передав йому і свої клейноти. Так Самойловича проголошено єдиним гетьманом цїлої України

278. „Руська брама“ в Камінці.

89. Руїна. Дорошенко був так збентежений сим несподїваним крахом, що стратив всяку охоту до дальшої боротьби. Післав через свого післанця Івана Мазепу поздоровленнє Самойловичу—докорив тільки, що той його так по воєнному трактував, не звернувши ся з

переговорами. Готов був сам піддати ся Самойловичу. Але на той час поспіли післанці від кошового запорозького Сірка. Сей славний войовник запорозький як перед тим був прихильником Москви, так тепер став завзятим її ворогом, покоштувавши московського заслання. Він радив не їхати до Самойловича, не піддавати ся, і обіцяв поміч Запорожців, що не хотіли корити ся Самойловичу. Прийшла також вість, що Собєский має бути вибраний королем в Польщі, а він здавна мав зносини з Дорошенком і радив йому покинути Туреччину й піддати ся під протекцію Польщі — більше меньше на тих умовах, яких хотів. Прийшла також відомість, що Татари йдуть в поміч. Дорошенко рішив бороти ся далї — та гірка вже була та боротьба!

Післав Мазепу в Крим по поміч, а иньших знов післанців до візира турецького, скаржачи ся на хана; просив конче ратувати, бо як ще за місяць-два не прийде поміч, то кине Україну і піде в Туреччину. Справдї, не було вже як тримати ся, і треба було дати спокій нещасливій Україні. Та прийшла татарська орда і з нею Дорошенко став навертати назад правобічні міста живосилом, страхом караючи нещасливий нарід, віддаючи Татарам. Але тільки він завернув ся, а Самойлович прислав своє військо — знов правобічне побереже відпало від Дорошенка. Самойлович приступив під Чигрин і обложив його. Дорошенко був в останній бідї. Козаки тїкали до Самойловича; в Чигринї, як казали, було з Дорошенком всього 5 тисяч козаків, та і з тих багато було незадоволених на його турецьку полїтику. Про Дорошенка оповідали, що сидить в малім замку і в останнїй бідї хоче сїсти на бочку з порохом і запаливши її, так з собою покінчити. Та тут прийшли вісти, що йдуть Турки й Татари в поміч. Самойлович покинув усе й пішов за Днїпро. Дорошенко виратував ся, але то йому нїчого не помогло. Турки прийшли, але не помогли нїчого, а зайняли ся караннєм неслухняних на Поділлю і в Браславщинї, і сей прихід їх не тільки що не поміг Дорошенку, а ще пошкодив, бо страх перед Турками розвіяв ся по сім їх невдалім виступі ще більше. Але й Самойлович не приложив якихось сильнїйших заходів, щоб взяти в свої руки Правобіччину, і так ще оден рік (1675) пройшов в дрібній війнї: то Дорошенко йшов, руйнував оселї, карав людей, примушуючи під свою власть, то приходили з тим самим полки Самойловича, а нарештї ще проявили ся й польські відділи та почали людей змушувати піддавати ся Польщі.

Від сих походів і претенсій, від руїни татарської, турецької, польської, московської і своєї української люде стратили всяку терпеливість і почали зовсім покидати правобічну Україну. Уже й перед тим, від перших воєн козацьких, що упадали головно на правобічну Україну, люде йшли в великім числї на Заднїпровє; після того як програно було

велике повстаннє 1648—9 років (Хмельницького), сей рух українського народу за Дніпро став величезним, масовим: сила людей, цілими оселями, кидала Правобічну Україну, не хотячи вертати ся назад під власть панів, не зносячи воєнної трівоги, що тут загніздила ся й не переставала. Ішли за Дніпро, все далї й далї, навіть за московську границю, в Слобідщину, і так се тягнуло ся всї пізнїйші десятилїтя: ще збільшило ся в 1660-х роках, а тепер, в 1674—6 роках доходило до крайности. Придніпрянська Київщина і Браславщина пустїли таки зовсїм до решти, а навіть і з подальших сторін почав нарід сунути за Дніпро. Дорошенко бачив, що як так далї піде, то пропала його справа, бо не над ким буде й гетьманувати. Брав ся на всякі способи, розсилав листи, відмовляв, грозив ся, стримував силою, казав непускати, навіть розбивав ватаги пересельцїв та віддавав їх Татарам, щоб налякати і відвернути від сього пересельського руху— не помагало. Уже в 1675 р. Самойлович писав до Москви що на Правобережі зістало ся дуже мало народу. Тому що на лївобічній Українї під ту пору зіставало ся дуже мало порожнїх земель, люди йшли за московську границю, в теперішню Харківщину і Воронїжчину.

279. Іван Самойлович, малюнок в лїтописи Величка.

Дорошенко бачив, що справа його вбита вже безповоротно, але хотїв бодай чогось добити ся від московського правительства— виторгувати гетьманство в якійсь частинї України, і держав ся до останнього, щоб видерти сю уступку. Дивно і трагічно виглядав сей „останнїй козак" на своїй Чигринський горі, всїми покинений, серед спустїлого краю, з горсткою своїх наємних козаків „серденят". Але все меньше зіставало ся вже духової сили в нїм самим. Самойлович рішучо противив ся всяким уступкам, і московське правительство стояло також на тім, що єдиним гетьманом на цїлу Україну має зістати ся Самойлович, а Дорошенко мусить піддати ся під його „регімент" (власть). Переговори тягли ся, московське правительство хотїло закінчити справу по можности тихо, аби не накликати турецької біди. Дорошенко даремно кликав Турків, щоб його ратували. Сїрко, ратуючи свого союзника, виступив з старою запорозькою теорією, що справу треба віддати на рішеннє За-

порожу—воно має вибирати гетьмана, і воно рішить справу. Дорошенко передав свої клейноти Запорожцям, і Сірко збирав ся скликати військову раду для вибору гетьмана наново. Але Самойлович, розумієть ся, сих запорозських претенсій не хотів признавати. Весною 1674 р вислав він за Дніпро чернигівського полковника Борковського, покінчити справу; але Дорошенко не піддав ся, а Борковський не відважив ся здобувати Чигрин. Тоді під осінь вибрав ся великим походом сам Самойлович з Ромадановським. Дорошенко кликав Турків і Татар—не прийшли. Тоді він рішив піддати ся в останнє, не зчинаючи непотрібної усобиці: вийшов з чигринського замку на зустріч передовому полкови, а потім поїхав за Дніпро, зложив клейноти перед військом, і їх передано Самойловичу. Се було в вересні 1676 р. Політична роля Дорошенка скінчила ся. Вимовив собі тільки, щоб дали йому спокійно і свобідно дожити віку—але й сього московське правительство не додержало: виписало його в Москву, невважаючи на гіркі жалї Дорошенка і самого Самойловича. Протримали його кілька років в Москві в почеснім арешті, потім післали воєводою в Вятку (1679—82), і вже після того дали йому село Ярополче в Волколамськім повіті, доживати віку, а на Україну так уже більше й не пустили.

280. Петро Дорошенко, сучасна гравюра флямандська.

Зneміг славний Дорошенко, сидячи в неволї,
Та й умер з нудьги—остило волочить кайдани!
І забули на Вкраїнї славного гетьмана.

Вмер р. 1698, переживши і свого союзника Сірка, що помер 1680 р, і противника Самойловича, що скінчив своє житє р. 1687 на сибирськім засланнї.

90. Згін і нова козаччина на Правобережі. Підданнєм Дорошенка справа правобічної України не була розвязана Самойлович сподївав ся бути тепер гетьманом обох сторін Днїпра, та дарма. Туреччина, не підтримавши Дорошенка в час, не хотїла випускати з рук правобічної України. Польща також, і так далї за нещасливу, майже спустїлу країну били ся й шарпали ся сусїди.

Довідавши ся про капітуляцію Дорошенка, турецьке правительство на його місце задумало поставити з своєї руки Юрася Хмельни-

ченка: під час походу на Україну 1672 р. Турки його забрали до Царгороду і тримали там; тепер султан наказав патріархови зняти з нього чернецтво і з військом післав на Україну як гетьмана. Літом 1677 р. турецьке військо прийшло з ним під Чигрин. Там стояла московська залога; Ромадановский з Самойловичом пішли її виручати, тоді Турки відступили. Але на другий рік почали ладити ся до нового походу, а від Москви вимагали, аби вирікла ся Правобічної України. Се дуже стурбувало Москву і московське правительство хотіло справді покинути Правобіччину щоб не напитати біди. Але Самойлович не хотів на се пристати. Тоді Ромадановскому дано секретне порученнє іти з Самойловичом, як прийдуть Турки, але до війни не доводити, а умовити ся з Турками, щоб не ставили там своїх кріпостей, знищити Чигрин і забрати звідти людей. Літом 1678 р. Турки прийшли справді й обложили Чигрин; чигринська залога, не знаючи тайної московської інструкції, боронила ся завзято, але дістала від Ромадановского наказ вийти відти і знищити замок. Заложивши міни, вийшла, і потім вибух знищив чигринську кріпость і побив богато Турків, що поспішили ся були зайняти замок Людей силоміць перегоняли за Дніпро.

281. П. Дорошенко, з портрета в Волоколамськім монастирі, де його поховано.

На Україні дуже були з того невдоволені і сильно нарікали на Москву що так легко спустошила і віддала ворогови країну, яку люде піддали під її оборону. Перегнаних з-за Дніпра людей Самойлович хотів осадити в Слобідській Україні, з тим щоб її передали під його гетьманську власть. Але московське правительство на се не пристало, бо ті слобідські українські землї були під властю московських приказів. Тоді Самойлович осадив правобережців на степовім пограничу, понад р. Орелею. Сї перегони людей з правого берегу зістали ся в народній памяти під назвою „Згону“.

Новий король польський Ян Собєский, вибраний 1676 р., збирав ся повести з Туреччиною велику війну, щоб відібрати назад Поділє. Для того Польща відступила Москві Київ на віки, за 200 тис. рублів, і уложила з нею трактат вічної згоди в 1680 роцї та заохочувала до

спільної війни з Туреччиною. Але разом з тим вели ся переговори про мировий трактат Москви з Туреччиною. Московські бояри питали ся тоді Самойловича і він радив Полякам не вірити, в союзи з ними не заходити, а помирити ся з Туреччиною, але виторгувати від неї землї від Дніпра до Днїстра, а бо хоч до Богу. Московське правительство послухало сеї ради, але хан спротивив ся, і стали на тім, щоб границею прийняти Днїпро, а край між Днїпром і Богом зіставити пустим. Так і списано трактат між Москвою й Туреччиною в 1681 р.; але при затвердженню його в Царгородї вичеркнено сю статю, щоб землї між Днїпром і Богом зіставали ся пусті, — бо Туреччина хотіла їх освоїти.

282. Облога Чигрина 1677 р. (малюнок в лїтописи Величка) [1]).

Але се вело ся ій дуже тяжко. По чигринських походах 1677—8 рр. Турки зіставили правобічну Україну під регіментом Юрася Хмельницького: сподївали ся, що славне імя притягне до нього людей, але Юрась крім славного імени нічого взагалї не мав і не спроміг ся нічого путнього зробити в таких трудних обставинах. В 1681 р. Турки забрали його з України, а її віддали під начало волоського воєводи Дуки,[2]) і той через своїх людей зайняв ся кольонїзацією сього краю, закликаючи людей на тутешні осади й обіцюючи їм довголїтні свободи. На сї заклики пішли люде назад зза Дїнпра, скоштувавши, що й там не з медом. Але Дуку вхопили

[1]). а військо московське, в козацьке, д Днїпро, н козаки в човнах, ді, к Чигрин, з і кв війська турецькі (пояснення Величка).

[2]) Український лїтописець Величко оповідає, що Юрась Хмельниченко, потім ще раз був висланий на Україну, після Дуки але скінчив гірко, бо за те що замучив одного богатого немирівського Жида Турки засудили його на смерть в Камінцї й задушили. Але се досить сумнївне оповіданнє—з иньших джерел про се нічого не знаємо.

Поляки 1683 р. і так його заходи скінчили ся, а по нім вже Турки не спромогли ся на ніякі замітнійші заходи коло заселення тутешніх країв, хоч пробували й пізнійше щось з тим краєм робити.

З більшим успіхом повели заселеннє правобічної України ріжні осадчі з руки польської. Собєский в своїх війнах з Туреччиною хотів мати поміч козацьку і ріжні ватажки з його поручення збирали козаків. Були козаки і в поході Собєского 1683 року, як він ходив ратувати Відень від Турків, служили йому добру службу, і він заходив ся заселити полудневу Київщину ріжним народом, щоб мати з нього козацьку службу. Універсалом 1684 р. Собєский призначив на козацькі осади землї на полуднє від Роси, обіцюючи всякі права і свободи, і се потім потвердив і сойм (1685). Тоді зайняли ся скликуваннєм людей свої люде, що прийняли титули полковників тутешніх полків: Іскра в Корсуні Самусь в Богуславі, Абазин на Побожу, а Семен Гурко, прозваний Палїєм—найбільш славний між ними, зайняв Хвастівщину, між Росею і тодїшнею границею Гетьманщини. До них народ повалив валом і з

283. Могила Сірка коло Чортомлицької Січи.

правого берегу — з Полїся, з Волини, з Поділя, на тутешні слободи, і з лївобічних полків, особливо з сусідніх полудневих—Гадяцького, Лубенського, Миргородського. Як перед тим валом валив нарід з правого боку на лівий, так тепер ішов назад, так що застави на них ставили і силоміць перепиняли, і не могли стримати. Саме тоді старшина в лївобічній Україні, скориставши з попереднього припливу селянських осадників, починала заводити всякі податки і панщину на селян, тїснила їх в землях; то ж тепер на поклики Палїя й иньших полковників на вільні землі посунула їх сила силенна. За яких три-чотири роки зявила ся знову значна людність козача і значне козаче військо на Правобережу. Воно було на руку Собєскому в його війнах з Туреччиною; але під Польщею жити не хотїло, і вже з 1688 р. починає Палїй з иньшими полковниками заходити ся коло того, щоб приєднати сї відновлені правобічні полки до лївобічної Гетьманщини

91. В Гетьманщині. Тим часом як правобічна Україна переходила такі сильні зміни, такі страшні катастрофи, переходила з рук польських до московських, з московських до турецьких, пустіла і наповняла ся, умирала і оживала, стогнала під вічними екзекуціями й карами і знову поправляла ся на свободі, невмируща як саме житє—житє лївобічної Гетьманщини тихо й поволї котило ся під гору своєї полїтичної і суспільної вільности. Від року 1668, від повстання Брюховецького протягом кількадесяти літ вона не переживала ніяких різких заворушень, сильних схвильовань. Келейним, конспіративним способом спрятала старшина немилого їй „мужичого сина“ й посадила на його місце гречного і оглядного Поповича,—так само пятнадцять літ пізнїйше келейним способом спрятала Поповича і перемінила його на Мазепу. Келейно обкарнала при тім, чи позволила московському правительству обкарнати ще деякі останки українських полїтичних прав, і вірно сповняла всякі бажання московських полїтиків.

Маючи перед очима приклад Многогрішного, що бідував в Сибіри, „скитаясь меж дворовъ и помирая голодною смертью“, як сам писав у своїх прошеннях,—обережний Самойлович пильно обминав все, що могло б збудити на нього невдоволеннє московських правителїв. Синів своїх повисилав до Москви—се було добре для них, бо заробляли собі тут ласку московських правителїв, а заразом се свідчило про вірність їх батька. Сих синів потім він вивів на полковників: оден був стародубським, другий чернигівським; третім полковником—гадяцьким був його племінник; доньку Самойлович видав за боярина Ф. Шереметєва і випросив, що його прислали воєводою в Київ. І Москва цінила службу вірного гетьмана і його розумні ради, не давала ходу доносам, які йшли на нього, і здавало ся Самойловичу, що вже може бути безпечним своєї булави. Підбив ворогів своїх, обсадив ся свояками, мав ласку царську.

Правда, за сю ласку приходило ся Самойловичу сповняти часом і досить прикрі річи, а його прошення, як зачіпали московську полїтику, зіставали ся даремними. Знаємо вже, як він просив піддати під його реймент Слобідські полки і не випросив; бувало того й більше. За те мусїв зробити московському правительству те, чого досї ніхто не хотїв зробити—поставити митрополита на Українї з московської руки. Коли вмер Тукальський (1684), московські правителї поручили Самойловичу провести на митрополію такого чоловіка, що прийняв би посвященнє від московського патріарха й признав його власть над собою. Самойлович вишукав такого—був то його свояк Ґедеон кн. Святополк-Четвертинський, владика луцький. Поведено дїло так, що його вибрано на митрополію, против Барановича, котрого Самой-

лович не любив. Просив тільки московських правителів, щоб вони самі обладили се діло з царгородським патріархом. Ті й звернули ся до патріарха,—але той спротивив ся; казав що він не може сього рішити без иньших патріархів. Тоді московські політики поручили се діло візирови турецькому, і той притис патріархів так, що мусіли дати згоду (Туреччина тоді запобігала Москви, щоб не пристала до союзу, який збирав Собєский против Турків). Так зломлено церковну автономію України церкви і взято під московську церковну власть, а з нею разом — тодішнє освітнє й культурне житє українське.

284. Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський.

Та всї сї вислуги і заслуги перед московськими правителями не виратували Самойловича від сумного кінця. Покладаючи ся на ласку московську, сей колись „добрий і до всїх людей склонний і прихильний“ попович став забувати ся. Почав правити всїм самовластно, без ради старшини, поводив ся з нею згорда, за уряди брав хабари, дуже запанїв, і як підозрівали — задумував по собі передати булаву синови та зробити гетьманство дідичним (наслїдственним) у своїм родї. Тим всїм підняв на себе старшину і вона тільки чекала нагоди, щоб підвести під нього інтригу, як і під його попередника. І така нагода прийшла — зовсїм несподївано.

Невважаючи на відраджування Самойловича, московське правительство таки приступило до союзу з Польщею против Туреччини. В 1686 р уложило з Польщею вічну згоду (доплатило при тім за Київ ще раз 146 тис. рублїв) і пообіцяло воювати Кримську Орду, тим часом як Польща з Австрією й Венецією мали воювати Туреччину. Самойлович досить неприхильно відзивав ся про се, тим більше, що не вдало ся при тім виторгувати від Польщі, аби зрікла ся прав на правий беріг Днїпра, як хотїв Самойлович. Але кінець кінцем стало ся, перемінити не можна було, і треба було йти походом на Крим, разом з московським військом, з котрим ішов тодїшний голова московської

політики, боярин Вас. Ґоліцин, улюбленець царевни Софії, тодїшньої правительки, що правила іменем своїх малолїтнїх братів царевичів Івана і Петра.

Самойлович, знаючи обставини степової війни, дав розумні поради, як треба повести сей похід: іти з раннєю весною і великою силою. Але порад сих не послухали, в похід пішли пізно, коли трава вже висохла; Татари випалили степ, і прийшло ся вернути ся нї з чим. Се дуже засмутило Ґоліцина, бо могло підірвати його позицію; йому треба було знайти, на кого зложити вину. І от старшина, зміркувавши се, подала Ґоліцину, вертаючи ся з походу, донос на Самойловича, що се він умисно так підстроїв, аби похід не вдав ся, бо взагалї Москві був неприхильний, а союзови з Польщею й війнї з Кримом поготів. Хоч се була все чиста брехня, то царівна з Ґоліцином, не памятаючи заслуг старого гетьмана, вхопили ся за се, щоб звалити на нього вину походу. Ґоліцину дано порученнє зсадити Самойловича з гетьманства, з огляду на незадоволеннє на нього старшини, вислати його з родом до Москви й вибрати нового гетьмана. По тім Самойловича арештовано і з старшим сином без суду вислано на Сибір, а маєток забрано і розділено по половинї—одну половину до скарбу царського, другу до скарбу військового. Меньшого сина Самойловича, полковника чернигівського, тому що він „бунтував"—пробував відбити ся при арештї—дано під суд, засуджено на смерть і немилосердно страчено в Сівську. Старий Самойлович два роки пізнїйше вмер на засланню в Тобольську.

285. Лазар Баранович архиепископ чернигівський.

Тим часом на першу вість про арештованнє Самойловича в вій-

286. З рукописного служебника Л. Барановича: Посвята диякона.

ську і по полках почали ся розрухи против старшини: в таборі під Кодаком прилуцькі козаки вкинули свого полковника і судю полкового в огонь і засипали землею; в гадяцькім полку побили декого з старшини, в иньших громили старшину, арендарів і иньших людей значних, приятелів гетьмана бувшого. Тому старшина просила скорше вибрати гетьмана, на місце поставленого тимчасом Борковського. Очевидно, справа вибору була обладжена наперед — Ів. Мазепою. Він пообіцяв Ґоліцину за свій вибір 10 тис. рублів і під впливами всесильного тоді Ґоліцина його кандидатура не стріла ніяких перепон. Перед радою уставлені були статї — глухівські (1672 р.) з деякими змінами; потверджено за старшиною маєтности, роздані їй царями і гетьманами; постановлено, що гетьман не може відбирати від старшини урядів без

указу царського; аби Україну тіснїйше звязати з Московщиною, ухвалено дбати про те, щоб більше було мішаних шлюбів українсько-московських і щоб люде з українських міст переходили до Московщини, але сього в сгатї не заведено. По тім Ґоліцин порадив старшинї вибрати Мазепу і так старшина зробила (25/VII. 1687).

Новий гетьман, Іван Степанович Мазепа був з української шляхти з Білоцерківщини. Родив ся коло 1640 року і хлопцем висланий був на королівський двір; в 1659—1663 р. вже його посилають відти з ріжними порученнями на Україну. Потім він кинув королївський двір (се звязують з звісною його любовною пригодою вже оспіваною стількома поетами), осів ся на Україні і вступив до війська козацького; був близьким чоловіком до Дорошенка, потім в 1675 р. його зловлено в посольстві до Криму й він опинив ся на лївобічній Україні, тут він знайшов ласку у гетьмана Самойловича і у Москви і в хвилї упадку Самойловича був ґенеральним осаулом.

287. Посвященнє козацької корогви (звідти ж).

92. Старшина і поспільство. Переміна гетьмана не зробила переміни в українськім житю: Мазепа йшов слідами свого попередника, тою протореною стежкою, якою пішла вся старшина лівобічна, жадна спокою і вжитку по десятилітях безладної і нещасливої боротьби. Упадок Дорошенка послужив наукою і заразом показчиком нових обставин. Се був останній діяч Хмельниччини, останній вірний представник плянів українського визволення, і ті крайні способи, яких хапав ся він для їх здїснення, і та доля, яка його спіткала — покиненого всїми, зненавидженого народом — наводила його сучасників на гадку, що Україні нема виходу з московської стежки. Даремно, думали, борюкати ся з московською силою, маючи против себе поспільство, ворожо настроєне против старшини з мотивів соціальних і підозріливе навіть для найчистїйших політичних ходів її, і таке ж вороже і непевне Запороже. Лекше, було плисти за московською течією та користати з ласк московських правителїв для власного достатку.

288. Водосвятиє (звідти ж).

Обкроюючи полїтичні свободи України, добиваючи ся все нових

і нових уступок від старшини в політичних справах, московські правителї сповняли їх прошення що до маєтностей і володінь і в сей бік справляли інтереси старшини. Витворити на Українї маючу поміщицьку верству, закріпостити їй селянську людність—се значило зблизити і приподобити Україну до такогож поміщицького, невільничого ладу Московщини. Заразом се збільшало ворожнечу між народом українським і його політичними проводирями, роскопувало все ширше той рів, що відділяв їх. Приборкувало й свободолюбну народню масу—„род сицев иже свободы хощет", як писав про Україну старий Баранович,—сей нарід що не хотїв корити ся московським порядкам (як то показав повстаннєм 1668 року). І заразом віддаючи в неволю нарід, давало налигач на старшину. Московські правителї розуміли, як добре кождої хвилї зможуть пострашити її, що підіймуть на неї сей поневолений нарід.

Московське правительство знало що робило, щедро роздаючи маєтности старшинї за вірну службу та потверджуючи надання гетьманські—воно накладало тим міцне ярмо на старшину. Але „іго" се було солодке і старшина приймала його радо й легко йшла сею дорогою, яку показувало їй московське правительство. Вона перетворялась на поміщиків, освоювала землї, вільні перед тим або військові, кріпостила людей і вірно служила московському правительству за поміч в сих ділах. І ту ж лїнію ведуть гетьмани-вибранцї старшини—Самойлович і Мазепа. Вірно тримаючи ся московської власти і сповняючи її волю, вони служили інтересам старшини, помагали їй присвояти собі військові землї й кріпостити людей,—і не бачили, чи не задумували ся над тим, який небезпечний розбрат сей новий суспільний лад творив на Українї, підкопуючи всяку полїтичну роботу, відбираючи всяку змогу до неї.

Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок лїт часу—многоважного часу, коли рішала ся доля вільного ладу, заведеного великим повстаннєм 1648—9 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою будували нову неволю українського народу, що зїла потім всї останки й початки того вільного ладу. А йшло се двома дорогами—присвоюваннєм земель і поневоленнєм люду.

По великім повстанню 1648—9 р., по вигнанню панів, на Українї лївобічній проявила ся велика маса свобідних земель, котрі собі люде займали вільною займанщиною, садячи оселї, хутори й розробляючи скільки хто мав сили. Але хоч здавало ся, що весь старий, панський устрій був „скасований козацькою шаблею", але останки його пережили повстаннє, і як пройшла перша буря, вони зараз стали відживати й поширювати ся, заглушуючи перші сходи нового, ще слабкого, неоформленого ладу. Зістали ся маєтки православних монастирів і цер-

ков, що господарили в них по давньому; задержали свої маєтки деякі пани-шляхтичі, що пристали до козацького війська й повипрошували собі потвердження на маєтки свої від царського правительства; а за ними почали собі випрошувати грамоти на маєтности і козацькі старшини.

Зайнявши місце польської шляхти, козацька старшина, як уже згадувано, вважала себе також за панську верству, що має стати на місце шляхти. Старшинські роди приймають герби шляхетські, винаходять або й видумують собі родоводи від ріжних шляхецьких родів. За недостачею власних збірників законів, які б нормували новий лад, вони по судах і урядах міських і козацьких уживають старі збірники законів—Литовський Статут і Магдебурське німецьке право міське, і з них старі понятя про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу та зводять його поволі на старі дороги. На підставі тих старих законів серед старшини росли й скріпляли ся права на землю, права на селянський, не козацький люд.

289. Самойлович, з старого портрета.

Свобідні, незайняті землі старшина освояла без всяких формальностей, так само як робили то козаки й селяне—тільки її заїмки були далеко більші, обраховані не на працю власних рук, а на підданську, кріпацьку. Не вдоволяючи ся землями пустими, старшини випрошують від гетьмана, полковників, а то й від царського правительства, землї заселені, на яких жили вільні селяне і господарили на своїх землях як на власних. Несподівано сї селяне з своїми землями опиняли ся в руках „пана"—старшини, і коли сьому панови удавало ся дістати потверджечнє за якусь заслугу від царського правительства—западала клямка на віки: так як за польських часів соймове або королївське наданнє віддавало землї й їх вольних осельників на власність польському шляхтичеви. Знаємо вже, що р. 1687 гуртом потверджено за старшиною все, що встигла вона за той час випросити від гетьмана; старшина хотїла тодї, щоб і на будуще царське правительство гуртом потвердило надання гетьманські й вищої старшини, а також землї купле-

ні, але на се московське правительство не пристало: треба було випрошувати кождий раз осібно, а значить — і вислугувати ся.

Низша старшина, яка не могла вихвалити ся заслугами перед царським правительством, розширяла свої займанщини скуплею, то значить купувала від селян і козаків їх землї за дурничку, користаючи з тїсних часів, або й докучивши наперед та попросту змусивши до продажі, так що часто одно тільки слово було, що се була купля, а покривало ся нею чисте насильство. А що козакам їх земель продавати не позволяло ся, то переводили козаків в підданство, часом також

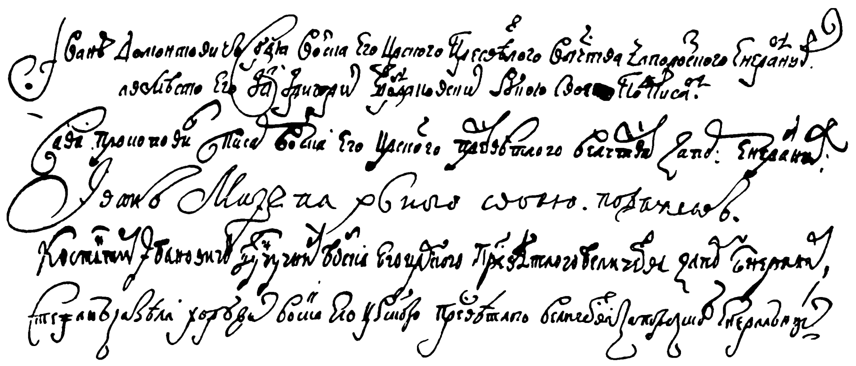

290. Підписи генеральної старшини на присяжнім листї 1682 р. (Домонтовича, Проковича, Мазепи й ин).

против їх волї. Особливо все се почало робити ся вже пізнїйше, після Мазепиних часів, як не стало свобідних земель.

Всїми тими способами в руках старшини зібрала ся величезна маса земель. Справдї, не стало бідному козаку нетязї й коня попасти, як скаржила ся дума. А тим часом неспокої й війни протягом шістдесятих і сїмдесятих років гнали ще масу нового народу з правого боку до Гетьманщини Нарід сей, не знаходячи свобідних земель, мусїв осїдати на землях панських, церковних, старшинських і — приймати на себе ріжні обовязки данні і роботні, панщинні для свого „пана". З початку називають їх скромнїйшою назвою „підсусїдків", але далї в повну силу входить звичайне „підданство".

Вже за Самойловича старшина без церемонії говорить про підданські обовязки людей, що сидїли на їх землях, і ті обовязки, які накладала на новоселих, починає вона перекладати на давнїх осадників, що сидїли на своїх землях, а дістали ся разом з маєтками на власність, чи в державу при якімсь урядї (такі маєтки, що звязані були з якимись урядами, звали ся ранговими). Для того насамперед пильнує загородити дорогу селянам до козацтва — точнїсенько як польські пани

перед Хмельниччиною. По повстанню 1648 р. вільно було писати ся в козаки кождому хто хотів і мав змогу і достаток служити своїм коштом військову службу. Тепер заводить ся „компут“ (реєстр), і хто не вписаний був в той компут, не міг дістати ся між козаків, а був „посполитим“, селянином. Сих селян обкладають данинами і податками, а коли дуже були завзяті, то їх ріжними способами зганяли з їх грунтів, а на їх місце осаджували новоприхожих, за умовою, чи без умови — „так як всї“; і так поволі всіх підводили під новий панщинний лад.

291. Василь Борковський, наказний гетьман перед вибором Мазепи.

Власне в часах Самойловича, коли ото сунув нарід без памяти з Правобіча, а потім і силоміць переганяв ся, — починає гетьманський уряд і з свого боку також приводити „поспільство“ до „обиклого послушенства підданих“ своїм панам. В тім часі се послушентво ще не було дуже велике: селяне мали помагати при покосї, ставити гати для млинів то що. Але раз взявши селян в свої руки, загородивши їм заставами дорогу назад на правий бік, повели пани се діло скоро і вже в Мазепиних універсалах перших років XVIII в. (1701) признаєть ся законною панщина — два дні на тиждень, і крім того дань вівсяна, і то все для селян, що сиділи на своїх власних ґрунтах, не були підсусідками.

Ой горе нам, не Гетьманщина —
Надокучила вража панщина,
Що ходячи поїси, сидячи виспиш ся!

Як на панщину йду — торбу хліба несу,
А з панщини йду — ані кришечки,
Обливають мене дрібні слізочки...

— як співаєть ся в піснї.

Розумієть ся, ся нова панщина страшенно бентежила селянство, що ще в свіжій памяти мало часи безпанські, як собі на вільній землї господарило. Гірка злоба підіймала ся в нїм на сю старшину, що так хитро й швидко вміла взяти його в свої лабети. Особливим гнївом дихали люде на гетьмана Мазепу, підозріваючи, що то він як шляхич і „поляк“, як його прозвали, напосїв ся завести на Україні польські панські порядки. З великою підозріливістю ставили ся до всїх вчинків його і старшини; навпаки не підозрівали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все се дієть ся против його

волі. З особливою теж симпатиею звертали ся до вождів правобічної козаччини, особливо до Палїя, величаючи його як вірного представника свободолюбної і вільної козаччини в противставленню до Мазепи.

Мазепа і старшина чи не розуміли ваги сього, чи не вміли тому запобігти. Свідомі народнїх жалїв і недовіря, вони не звіряли ся навіть на козаків і побіч козацьких полків заводили собі полки наємні, з усякої наволочи—так званих сердюків, компанейцїв; просили також московського війська на Україну. Але не робили нїчого, щоб знищити причини народнього невдоволення і їх відчуженнє від народу і простого козацтва все збільшало ся. А се з часом відбило ся дуже тяжко на них—коли їм прийшло ся стрінути ся з московським правительством, за кермою котрого так довго і спокійно плили.

93. Мазепине правлїннє. Перші роки гетьманування Мазепиного виглядали як звичайне собі продовженнє гетьманування Самойловича. Далї будовано при помочи московського правительства і гетьманського „рейменту“ поміщицьку верству старшинську і пильно держала ся і вона і гетьман московської клямки. Неприємностями грозили тодїшні московські замішання, боротьба партиї царя Петра і царевни Софії—не вгадати було, кого тримати ся; але Мазепі пощастило вийти з сього цїло. Його покровитель кн. Ґолїцин упав на другий же рік, після нового, також нещасливого походу на Крим; але Мазепа, що ходив з ним разом, не тільки не попав в біду з ним укупі, а нагодивши ся в Москві під ту хвилю, попав в особливу ласку новому цареви, виправив з Ґолїциньсих маєтків ті гроші, що заплатив йому за свій вибор, а для своїх рідних і близьких і для всеї своєї партиї старшинської при сїй оказії нового царювання випросив цїлу купу ріжних надань маєтків, що як весняний дощ пролили ся на старшинські души, заохочуючи їх до дальшої вірности й „служби великому государю“.

Все се зробило дуже сильним становище Мазепи на Українї. Заразом, користаючи з великих засобів, які дала йому спадщина по Самойловичу і всякі доходи військові, він дуже жваво заходить ся коло будівництва церковного, жертв на духовні й просвітні цїли. Немов щоб заглушити всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, скатоличений, „Лях“, заходить ся Мазепа коло величних як на той час будівель, головно церковних, обдаровує важнїйші, найбільш шановані українські монастирі і церкви богатими роскішними будовами, образами, ріжними дорогими річами, записуючи на кождім місцї перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народности і культурі, і заразом—свою славу, могутність, богацтво. Навіть після того як ся українська церква, так богато ним обдарована,—мусїла за наказами

царськими його проклясти і відректи ся від нього, і всякі памятки по Мазепі нищено, затирано всяку память по нім,— ще й тепер уся Україна повна тих ріжних памяток небувалої гетьманської щедроти для церкви і всього того що в тім часї підходило під розуміннє української культури.

Печерську лавру Мазепа відновив, обвів монументальною камінною огорожею, що й тепер дивує око глядача, поставив гарні брами з церквами на них — так звану Святу браму і другу, так звану Економську; не дурно його портрет на стіні олтаря лаврської церкви ховав ся до самих останнїх часів. В Пустинно-Миколаївськім монастирі вибудував нову величаву церкву св. Миколая (відібрану потім в 1831 р. від монастиря на воєнний собор). Вибудував наново брацьку церку Богоявлення і поставив новий будинок для академії. Поставив величаву церкву вознесення в Переяславі— згадану Шевченком в його славній панорамі України:

292. Мазепа — з портрета в олтарі київської лаври.

Вечірнєє сонце гаї золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепи сяє біліє,
Батька Богдана могила мріє...
Київським шляхом верби похилі
Требратнї давнї могили вкрили:
З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись зєднались мов брат з сестрою—
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче...

Довго було б вичисляти всї памятки Мазепині по Україні і по за нею. В церкві Гробу Господнього в Єрусалимі на великі свята й досї уживають замість антімінсу срібну плиту, артистично ґравіровану (мабуть італійської роботи), „подаяніємъ ясневельможного єго милости пана Іоанна Мазепи, россійского гетьмана“ [1]), як значить ся на ній.

Без сумнїву, духовенство, старшина і вся так сказати тодішня українська інтеліґенція славила такого щедрого і гойного гетьмана, і як би не пізнїйше нещастє, він зістав ся в памяти українській як незабутнїй протектор українського духового і культурного житя. Без сумнїву, сї памятки робили сильне вражіннє і на маси народні, викли-

[1]) „Російського“ в значінню „руського“, того що ми тепер звемо українським— мішанина імен, яка тодї не шкодила, аж нашими часами дала себе знати.

кали подив для гетьманської власти і вельможности. Але через се не зменьшало ся незадоволеннє на гетьмана за всї ті явища суспільні й економічні, які будили гнїв і ненависть серед народу. В сїй сфері Мазепа не показав відповідної розваги і проникливости, хоч ріжні події аж надто сильно накликали його увагу в сей бік—почавши від тих бунтів і розрухів, які підняли ся в війську і по Україні против стар-

293. Мазепин дар Гробови Господнему.

шини по скиненню Самойловича. Мазепа з старшиною заходили ся приборкати нарід страхом, залякати: замішаних в тих розрухах ловлено і віддавано на ріжні суворі карі, від битя киями включно до кари смерти в ріжних тяжких формах, і по сїм „станула в мирі тишина і безбоязненноє людем 'тамошним мешканє“, як записує сучасник Величко. Не можна сказати, щоб старшина не задумувала ся над причинами такого невдоволення, одначе на утишеннє його не знайшла нїчого більше, як те щоб скасувати аренди заведені за Самойловича в 1678 р., за дозволом царським, на ріжні військові потреби, а головно на утриманнє наємного війська, яким окружав себе гетьман і старшина з огляду на неприхильний настрій народу і простого козацтва.

Віддавано в аренду куреннє горілки, шинкованнє нею і продажу тютюну і дегтю, і хоч при тім зіставлено право варити горілку для власної потреби (селяне господарі мали право зварити на рік оден казан горілки для себе, козаки — по два, а пиво і мед скільки схочуть), то все таки сї „оранди" розбудили велике невдоволеннє між народом. Тому рішено було тепер пошукати якихось иньших доходів, а оранди скасувати. Але що нових доходів не знайшли, а загального податку завести бояли ся, щоб не роздражнити людей ще гірше, то кінець кінцем таки аренди зістали ся далї і покасовані були тільки деякі дрібнїйші оплати. Бо без наємного війська таки й старшина й гетьман вважали неможливим підтримувати „безбоязненне мешканнє" своє.

294. „Свята брама" в київській лаврі.

Тим гетьман з старшиною і заспокоїли ся, але нарід не заспокоїв ся, хоч і не важив ся піднятись против захищеного компанейськими та московськими ратями нового ладу.

Цїкавим проявом тодїшнього настрою являють ся проби повстання, вчинені Петриком Іваненком в 1692—6 роках. Се був канцелярист військової канцелярії, що з якихось причин мусїв сховати ся 1691 р. на Запороже, і там пробував порушити Запорожцїв до боротьби з Мазепою за визволеннє українського народу від „нових панів." Січ як за Самойловича так і за Мазепи була ворожо настроєна до гетьманського і старшинського правлїння і до московського правительства, на котрім опирав ся новий лад. Кошовий запорозький Гусак в листах до Мазепи дорікав, що тепер в Гетьманщинї бідним людям стало гірше як за Ляхів, бо кому й не треба і той завів собі підданних, щоб йому сїно й дрова возили, в печах палили, стайні чистили (зовсїм так як нарікали на Поляків перед повстаннєм Хмельницького). Петрик, знаючи такий настрій Запорожа, сподївав ся підняти Запорожцїв, і крім того дістати поміч від Кримської орди. Московське правительство, а з ним і Гетьманщина далї стояли на воєннім становищу супроти Криму й Туреччини, і хан признав Петрика гетьманом українським і обіцяв поміч для визво-

лення України, щоб князівство Київське і Чернигівське з усім військом Запорозьким і народом малоросийським, з Слобідщиною і Правобережем стало осібною державою, а Крим буде її боронити від ворогів, за теж козаки не боронитимуть Кримцям воювати московські землі. Запорожцям Петрик казав: „Я стою за посполитий нарід, за самих бідних і простих — Богдан Хмельницький визволив нарід малоросийський з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі — від Москалів і своїх панів". І обіцяв, що весь нарід український повстане з ним:

295. Мазепина церква св. Миколая в Київі.

„Я, пане кошовий, горло своє ставлю — веліть мене на сустави порубати, коли вся Україна від самої Полтави почавши, не поклонить ся тобі—аби тільки хоч шість тисяч Орди взяв тай ходім! Думаєш, не поможуть нам братя наші голоколінки з бідними людьми, котрих сердюки, орандарі та тиї дуки, що їм царі маєтности понадавали, мало вже живими не їдять? Та вони як почують тільки, що ти з військом з Січи рушаєш, то самі тих чортів панів подавлять, і ми вже на готовий лад прийдемо А гетьман зараз на Москву втіче, бо там вся його душа, а тут тільки тінь одна, у війську Запорозькім"...

Від сих вістей про Петрика справді пішов гомін по Україні й затрівожив гетьмана й старшину. Люде похваляли ся: як прийде Петрик з військом Запорозьким, пристанемо, побємо старшину, орендарів та зробимо по давньому, щоб усі були козаки, а панів не було Мазепа трівожив ся, просив московського війська, бо бояв ся, що як рушить сам з України, то піде повстаннє. Але страхи сї не справдили ся. Запорожці, хоч самі таким же духом дихали на Мазепу й усю старшину, не дуже охотили ся йти з Петриком на Україну, та й ставати союзниками Кримців не дуже їм хотіло ся. Літом 1692 р. Петрик дістав

поміч від хана і з Татарами пішов на Україну; кликав і Запорожців іти з ними визволяти Україну від Москви, що замишляє поневолити до решти нарід український і для того каже гетьманови роздавати людей в підданство старшині—„аби люде наші за тим тяжким підданством оплошили ся і не змогли противити ся, як Москалї захотять сповнити свої замисли: посадити своїх воєвод і взяти нас в вічну неволю". Але січове товариство не пристало до Петрика, позволило тільки йти охочим, і таких назбирало ся небогато. Петрикові листи, розіслані в пограничні місця українські, теж не мали впливу: Мазепине військо вже стояло на границї, і коли люде побачили, з якими слабкими силами йде Петрик, не важили ся повставати. Мусів вернути ся з самого погранича і по сім нещасливім початку люди мали ще меньше віри в можливість повстання. В 1693 і 1696 р. Петрик пробував ще підняти Україну, але мав з собою самих Татар, і за останнім разом вбив його оден козак, щоб дістати нагороду, обіцяну Мазепою за голову Петрика—тисячу карбованців.

296. Мазепина церква Вознесення в Переяславі.

Але настрій через се не покращав. На Січ далї тїкала сила всякого бідного, неімущого, незадоволеного люду,—даремно гетьман наказував своїм „компанїям" стерегти і не пускати туди людей. Далї йшли з Сїчи погрози, що підуть на Україну бити панів і арендарів, а Мазепа скаржив ся цареви, що „не такі страшні Запорожці, як цїлий український посполитий нарід, весь перейнятий своєвільним духом—не хоче бути під своєю властю" і готов кождої хвилї перекинути ся до Запорожців. Коли в 1702 р. гетьман хотів стягнути полки против Січовиків, що під проводом нового кошового Гордієнка грозили ся „знайти собі иньшого пана",—полковники спротивили ся тому, боячи ся, щоб не підняло ся повстанне на Українї.

В другий бік так само тїкали люде за Днїпро до козаків Палієвих, що почавши від 1689 року починають повставати проти сусїднїх панів, грозять ся „прогнати Ляхів за Вислу—щоб і нога їх тут не постала", і справдї швидко поширюють свою козацьку територію на всї боки, вигоняючи шляхту. Поляки пробували приборкати сю ко-

заччину, а скінчивши війну з Туреччиною в 1699 р, ухвалили скасувати її зовсім. Але Палій з иньшими полковниками не давали ся, здобули найважнійші польські кріпости—Немирів і Білу Церкву і не на жарт збирали ся воювати ся з Польщею. І се вабило людей, незадоволених порядками в Гетьманщині. Палій ставав народнім героєм і Мазепа зачинав уже бояти ся його гірше як перед тим Петрика—що з нього піде повстаннє по Гетьманщині. „У всїх одна думка—йти за Днїпро, і з того може вийти велика біда", писав гетьман в Москву. „І козаки й посполиті—всї на мене недобрі, всї кричать в оден голос: пропадемо до кінця, заїдять нас Москалї".

94. Перед розривом. Мазепа росписував перед московським правительством невдоволеннє народнє, що підіймаєть ся на нього від сих „легкомисних і непостоянних людей" за його вірну службу московському правительству. Він хотїв тим, очевидно, розігріти вдячність московську за такі прикрости, що спадають на нього за сю вірну службу, але не була се дуже мудра політика, бо всї попереднї досвіди показували, що звичайно всї вірні служби забували ся, коли против гетьмана прокидав ся рух на самій Українї і московському правительству не рука була підтримувати його. Та мабуть Мазепа дуже сумно не дивив ся на українські обставини й сподївав ся, що за московською підмогою й своїми компанійцями він потрапить далї тримати ся безпечно, не дбаючи про настрій народнїй. Тим часом його вірні служби московському правительству дїйсно стягали на козацтво і весь нарід український де далї все більші тягарі, і через те у людей не тільки „відпадало серце до великого государя", як говорили сучасники, себ то пропадала охота до московської опіки,—але й на гетьмана як на вірного слугу Москалїв підіймало ся все більше гнїву і жалю народнього—як то ми вже з попереднїх відзивів бачили.

Нове правительство московське, царя Петра, відновило війну з Туреччиною і Кримом в 1695 роцї і чотири роки раз-у-раз козацьке військо мусїло ходити походами куди посилав цар—то на турецькі городи, то на Татар, а крім того сильно терпіла Україна ще й від татарських нападів через сю війну. Та се ще було нїчого, як виявило ся потім. Гірше йшло далї. Скінчивши війну з Турками, цар Петро пристав до війни Польщі з Шведами, щоб при сїй оказії відкрити Московщинї дорогу до Балтийського моря. І знов почавши від 1700 р. козацьке військо мусїло ходити рік заріком, своїм коштом, не маючи нїякої заплати, в далекі походи на північ, де богато козаків пропадало зовсім від непривичного повітря, від тяжкої служби, а котрі й вертали ся—то піші й голі, а до того приймали всяку зневагу від московського начальства, що ними там роспоряджалось—било, лаяло,

калїчило, робило що хотїло. Крім війни раз-у-раз уживано їх на ріжні тяжкі роботи, на будованнє кріпостей; 1706—7 роки сила народу мусїла працювати коло будови нової кріпости в Київі, на Печерську, бо цар Петро бояв ся шведського походу на Україну. Козаки мусїли робити зимою і лїтом, під доглядом московських приставників, що поводили ся з ними грубо і немилосердно. До того ще раз-у-раз швендяли через Україну московські полки й команди і чинили всякі кривди, забирали всякий припас, поводили ся грубо не тільки з простим народом, але і з старшиною. З усїх боків підіймали ся „плач, стогін і лемент" козацтва, народу, і навіть найбільш покірливі перед московським пакованнєм люде починали нарікати, що так далї бути не можна.

297. Мазепа—з портрета Бутовичів.

Ось як описує се Филип Орлик, писар військовий і довірений чоловік гетьмана в пізнїйшім листї:

„Зачала ся робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські городи до головної армії то рекрутів то всяких начальників, і полковники з старшиною часто приходячи до гетьмана з жалями оповідали, що пристави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові бють, уха шпадами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величества, а там великоросийські люде доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину бють смертельним боєм. Два полковники, миргородський (Апостол) і прилуцький (Горленко), як головнїйші і від иньших до Мазепи сміливійші, так сказали Мазепі: „Очи всїх на тя уповають і не дай Боже на тебе смерти, а як зістанемо ся в такій неволї, то й кури нас загребуть". А прилуцький то потвердив такими словами: „Як ми за душу Хмельницького завсїди Бога молимо, так навпаки ми і дїти

наші во вічні роди будемо душу і кости твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі зіставиш“.

Мусіла боліти від того душа й Мазепі самому, а крім того й ріжні тревожні гадки виникали у нього. Досї він опирав на московській підмозї; але з кінцем 1705 року московська справа в шведській війні починає обертати ся на гірше. Шведський король, сміливий Карло XII за сей час упорав ся з иньшими участниками війни: королем данськимі польським. Знищив партию короля Авґуста в Польщі, довів до вибору нового короля, а Авґуста примусив замирити ся і зрікти ся польської корони (1706), і так зістав ся сам оден Петро против сього страшного противника, що здобув собі славу непобідимого і необорного вояовника. Треба було сподївати ся Шведів і на Україні, а на Москву була мала надія Коли Мазепа завів мову з царем про небезпеку від Шведів, то цар сказав йому рішучо, щоб не сподївав ся помочи: не може йому дати московського війська, бо самому потрібне. Ну а з своїми силами Мазепі не було що й думати бороти ся з Карлом. Очевидна річ, що як би Шведи тільки вступили в покинену Москвою Україну, то там зараз би підняло ся повстаннє: люде, роздражнені московськими кривдами, певно пристали б до Шведів, а й старшина хто зна чи схотїла б стати проти них. Треба тямити, що з Шведами була звязана память про давнїйші трактати за часів Хмельницького та Виговського, коли то під шведською протекцією і охороною мала бути забезпечна свобода і незалежність України. З сим були звязані ріжні надії і вони так і зістали ся не розбиті і не опоганені, тільки не здійснені, бо Шведи тоді відійшли на бік. Тепер вони йшли на Вкраїну, і старшина чула, як на неї неначе спадає обовязок довести до кінця діло, не доведене її предками—спробувати за помічю шведською визволити Україну від московської власти, що останніми роками так тяжко, безжалісно і немилосердно затяжіла над українським житєм.

298. Княжий герб, приготовлений для Мазепи.

З другого боку мав Мазепа не раз добру нагоду переконати ся, що московська ласка швидким конем їздить. В неспокійній голові царя Петра виникали все нові й нові проєкти, і між ними дуже часто випливали й ріжні комбинації що до України. То він задумував скасувати військо козацьке й завести на Україні рекрутчину. То думав зробити з України князївство для якогось потрібного чоловіка (напр. для анґлійського герцоґа Марльборо, через котрого цар думав втягнути в свої

пляни Англію), і навіть на потіху Мазепи Петро був випросив уже у німецького цісаря титул князя німецького цісарства; виготовлено вже для нього і грамоту від цісаря і герб (див. мал. 298). Знаючи близше Петра, Мазепа бачив, що як справді трапить ся якась користна комбінація з Україною, то не пожалує він ані гетьманських заслуг, ані його вірности. Неможна було на нього полягати, а треба було самому думати про себе.

До ріжних иньших болючих справ приєднала ся ще одна, а то про правобічну Україну. Правобічні полковники, задумуючи боротьбу з Поляками, хотіли зєднати ся з Гетьманщиною, щоб мати від неї поміч. Почавши від 1688 р. Палій і иньші полковники раз-у-раз просили Мазепу, щоб прийняв їх під свій „реймент". Мазепа дуже рад був взяти під свою власть правобічне Подніпрове, але цар тому протививсь, бо був в союзі з королем польським і не міг прийняти земель, котрі Польща вважала своїми. Тим часом на правобічну козаччину налягла польська хмара: гетьман польський Сєнявский в 1793 р. ударив на полудневі полки, в Браславщині і на пограничу подільськім; тут козаччина була найслабша і Сєнявский погромив тутешніх полковників і залив кровю тутешнє повстаннє. Палія він зачепити не насмілив ся, бо той був сильнійший. Але і Палієви не було безпечно, і він по сім ще пильнійше просив Мазепу взяти його в оборону. Але цар не тільки не хотів сього, а навпаки ще пообіцяв Полякам, що сам приборкає їм Палія. Тоді Мазепа, не хотячи упустити провобічну Україну, постановив поступати, не оглядаючи ся на царську волю.

299. Портрет Мазепи в королівській шведській Ґріпсгольмській галереї.

Літом 1704 р. цар поручив йому йти в правобічні сторони, нищити панів, що тримали ся шведської партиї; от при сій оказії Мазепа й постановив забрати правобічну Україну. Але він бояв ся, що Палій може стати йому небезпечним противником, через свою велику популярність між козацтвом. Тому обернув справу зовсім несподівано: закликавши до себе Палія, звелів його взяти, а до Білої Церкви на місце Палія післав полковником свого племінника Омельченка. Палієві козаки здебільшого були при війську Мазепи; котрі були в Білій Церкві, хотіли боронити ся, але міщане білоцерківські, не хотячи усобиці, під-

дали місто, і Омельченко став правити Хвастівщиною. Перед Петром Мазепа неправедно обвинуватив Палїя, що він накладав з шведською партією, і його заслано на Сибір. Палїєву пригоду оспівано в піснї, дуже росповсюдненій між народом, що довго памятав Палїя й богато зложив про нього ріжних оповідань і казок:

„Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Палія листи:
— „Ой, прибудь, прибудь, Палїю Семене,
Та на бенькет до мене....“
Ой, вже Семен, ой, вже Палїєнко
На подвіре виїзжає,
А там його вельможний Мазепа
Вином з медом напуває.

Ой, вже Семен, ой вже Палієнко
Меду-вина та й напив ся,
Та свойому вороному коню
Та й на гриву похилив ся
Ой, як крикнув вельможний Мазепа
Гей на свої сердюки:
— „Ой, візьміть, візьміть Палія Семена
Та закуйте йому руки“.

Так Мазепа заволодів правобічною козаччиною. Вперше отсе відважив ся Мазепа поступити против царської волї, але з початку пройшло се гладко: він виправдував ся, що поки в Польщі була сильна шведська партия, не годило ся віддавати Полякам правобічних земель, і цар прийняв сї пояснення. Під Мазепиною рукою правобічна козаччина знову починає поширювати ся сильно. Одначе кінець кінцем в 1707 р. цар наказав Мазепі віддати правобічні землї Полякам. Мазепа не слухав і під ріжними вимівками далї держав правобічні землі, бо дуже дорожив ними і сподївав ся затримати їх за Гетьманщиною.

300. Військова печатка Мазепи.

95. Шведчина. Між ріжними доказами на Мазепу переслав Кочубей при своїм доносї пісню Мазепою зложену. Як близькому до гетьмана чоловікови можна Кочубеєви повірити, що зложив її справдї Мазепа:

Всї покою щире прагнуть
А не в єден гуж тягнуть;
Той направо, той наліво,
А всі браття: то-то диво!
Не маш любви, не маш згоди;
От Жовтої взявши Води
През незгоду всї пропали
Самі себе звоєвали!
Ей, братища, пора знати,
Що не всїм нам панувати,
Не всїм дано всеє знати
І річами керувати!
На корабель поглядимо:

Много людей полїчимо,
Однак стирник сам керует,
Весь корабель управует.
Пчулка бідна матку мает
І оноє послухает.
Жаль ся, Боже, України
Що не вкупі мает сини!
Єден живет із погани,
Кличет: „сюди, отамани!
Ідїм матки ратувати,
Не даймо єй погибати“.
Другий Ляхом за грош служить,
По Вкраїнї і той тужит:

„Мати моя, старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Ґди аж по Дніпр Туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в конець сил не міла“.
Третій Москві юж голдует
І єй вірне услугует.
Той на матку нарікает
І недолю проклинает:
„Ліпше було не родити,
Нежли в таких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руїнують,
От всїх немаш зичливости,
Анї слушной учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають“.
. . . .
Ей, панове єнерали,
Чомуж єсте так оспалі?
І ви, панство полковники
Без жадної політики
Возьміте ся всї за руки,
Не допустіть гіркой муки
Матцї своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права.

Ся пісня може служити до певної міри поясненнєм полїтики Мазепи. Він хотів сотворити сильну власть гетьманську, оперту на відданій їй старшині, піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити розномисленність демократичного устрою однодушністю монархії обєднаної в особі гетьмана. На се й пішли двадцять літ панования Мазепи. Але коли настав час, не зважив ся старий гетьман сміливо і одкрито покликати Україну до повстання, як писав у сїй „пісні“. Він все чекав, мудрував до останньої хвилї. Правда, що й риск був великий і небезпека страшна.

Трівожно приглядаючи ся до успіхів Карлових, Мазепа вже досить давно забепечив ся на обидві сторони—держачи далї лінію вірного слуги московського, мав зносини з шведською партиєю через своїх знайомих, і через них в 1707 р. завів переговори з новим польським королем з Карлової руки—Стан. Лєщиньским. Подробиць тих переговорів досї не маємо: Мазепа вів їх дуже секретно, не відкриваючи навіть перед найблизшими своїми повірниками, дарма що між ними декотрі дуже налягали на нього, аби заводив зносини з Карлом—не знали, що гетьман уже мостить в той бік стежку. Та власне ся обережність найбільше підрізала Мазепу. Він все бояв ся чимсь показати себе аж до останньої хвилї, ждав, що може без нього самі справи вияснять ся, і через сю обережність власними руками нищив те, що могло б потім йому дуже стати в пригодї. Не важив ся нічим показати народови свою неохоту до Москви. Посилав війська далї, куди йому цар казав. А як на Дону, при самій границї українській підняло ся в 1707 роцї дуже небезпечне для Москви повстаннє донських козаків, під проводом Булавіна, Мазепа не тільки нічим не підтримав Донців, а ще й

своїми козаками поміг Москві задавити се повстаннє—саме перед тим як сам він підняв ся против Москви.

Правда, за те йому до останьої хвилї удало ся затаїти ся перед Москвою, і цар йому вірив у всїм. Весною 1708 р. військовий судя Кочубей, розгніваний на Мазепу, що збаламутив йому доньку, з свояком своїм полковником Іскрою подали донос цареви і в нїм оповіли про зносини Мазепи з шведською партиєю; та цар не увірив тому й віддав Кочубея й Іскру на військовий суд, а той засудив їх на смерть. Але виграшка з того була невелика. Мазепа, видко, покладав ся, як свого часу Бруховецький, що нарід український так уже на Москву розїв ся, що кождої хвилї за ним повстане на неї. Але вийшло, що премудрив у тім, бо не приготовивши ґрунту для повстання, наперед знищив для нього всякі надії; але того він не знав.

В 1708 р. в осени Карло воював в землях литовських, на пограничу України і Московщини. Саме мав рішити ся дальний плян шведської війни—чи буде вона перенесена в землї московські чи на Україну. Як би Карло пішов на Московщину, Мазепа міг би зістати ся далї глядачем, і по тім, котра сторона взяла, гору, міг би безпечно виміркувати собі, кого тримати ся. Отже трудно вірити оповіданням, буцїм Мазепа кликав Карла на Україну: дуже не на руку було се йому. Взагалї про переговори Мазепи з самим Карлом досї нїчого не відомо. Знаємо, що Карло збирав ся йти на Смоленск, на Московщину, аж раптом побояв ся, що в спустошених московських сторонах не буде чим прогодувати військо, і в місяці вересні (сентябрі) повернув на Україну, на Стародуб.

Ся вістка захопила Мазепу зовсїм не приготованим. Саме перед тим за наказом царським повисилав він козацькі полки з України—в землї литовські (білоруські) і за Днїпро, на Поляків, а на Україну, в саму середину її Петро прислав московське військо, вважаючи на нарікання Мазепи на непевний настрій українського народу. Тепер, одержавши вість про рух шведського війська, цар вперейми післав своє військо, що й перехопило Стародуб у Шведів, а Мазепі наказав післати

301. Шабля Мазепи в чернигівськім музеї (з написом: Іван Мазепа, 1662).

туди ще й своїх козаків, в поміч московському війську. Слідом і сам цар рушив на Україну і Мазепі звелів прибути до нього самому. Настала страшна хвиля, де треба було рішити ся в той або другий бік. Властиво під ту хвилю Мазепа був уже так обсочений, що не міг і рушити ся против Москви. Але він і старшина горіли бажаннєм не упустити сеї нагоди, коли можна було ще визволити Україну; ся думка, очевидно, так глубоко впила ся в їх голови, що вони вже не міркували, як обставини обертають ся против них, рішили своїм переходом на шведську сторону і переважити справу в шведський бік. День у день старшина наставала на Мазепу, щоб посилав до Карла, порозумів ся з ним що до дальшої боротьби з Москвою спільними силами, і нарешті Мазепа за спільною радою розпочав зносини з Карлом, просив його—як каже Орлик, перейти за Десну, щоб зійти ся з Мазепиним військом. А в 20-х числах жовтня, обсадивши козацьким військом свою резіденцію Батуринську, з тим військом козацьким, яке йому зістало ся, і з старшиною поїхав до шведського табору, що стояв саме над Десною. На чім тут стало порозуміннє між ними, не маємо близших відомостей, і тільки з пізнійших документів можемо міркувати, чого хотіли Мазепа й старшини, пристаючи до шведського короля:

302. Бандура Мазепи (з його гербом), тамже.

„Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом малоросийським має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння“. Швеція чи иньші союзні держави „анї для визволення анї для опіки анї для иньших цілей не мають претендувати на власть над Україною і військом Запорозьким, чи на зверхність або яку небудь підвластність, анї не мають брати яких небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі або займати своїми залогами кріпости українські, які були б зброєю чи трактатами здобуті від Москви. Мають Україну содержувати в цілости і иньшим не позволяти її неволити яким небудь чином. Мають свято заховувати цілість границь, непорушність вільностей, законів, прав і привілєгій, аби Україна вічними часами свобідно уживала своїх прав і вільностей без усякого ущербку“.

Се може служити за характеристику бажань і змагань Мазепи і його однодумців в сім моменті. Та скоро вони мусили переконати ся, що помилили ся в своїй рахубі.

96. Погром Мазепи. Свою політику Мазепа вів у такім секреті, що навіть козацьке військо, яке він вів з собою до короля, не знало

про його замисли і довідало ся тільки на дорозї. Про союз Мазепи з Карлом довідав ся цар Петро скорше, нїж українське громадянство; перше нїж Мазепа встиг оповістити українську людність про свій союз з Шведами, цар уже наложив свою тяжку руку на Україну, не дав і рушити ся. Зараз же московське військо обложило Батурин, здобуло його через зраду одного чоловіка, захопило Мазепині запаси і скарби, армату і всякий припас і страшно росправило ся з людністю: людей порізало, місто зруйновало до решти, начальників віддало на страшні муки. По иньших місцях також всіх підозрених в спілцї з Мазепою і Шведами страшно карано, але з старшиною велено поводити ся ласкаво, аби затримати при московській сторонї. Розіслано царські листи між народ, де представлювано, що Мазепа передав ся до Шведів на те, аби Україну віддати під Польщу, завести на Україні унію, а благочестиву віру викорінити; що був він богоодступник, тайний католик, українському народови ворог, обтяжав його беззаконними поборами. А від московського правлїння обіцяно Українцям всяку полегкість і ласку. Заразом усю старшину оповіщено, аби зіхали ся до Глухова вибрати нового гетьмана на місце Мазепи.

Натомість Мазепа і король шведський в своїх листах, котрі теж розсилали до українських людей, закликали всіх до себе, запевняючи, що король шведський не мислить нїякого лиха, а хоче Україну „од того московського тиранського іга оборонити“, вернути давні права і вільности, а Москва хоче Україну поневолити і коли тепер тому не запобіжать, не мине її погибіль.

Не знати, за ким би пішов український нарід і старшина—чи за листами царськими чи за Мазепиним, якби мали волю вибирати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросийських мали люде жалї великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досї за найвірнійшого прислужника московського. Але тепер не могли вони вибирати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всїм тимже за всяку приклонність до Шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важила ся ворохнути ся проти Москви.

Старшина покірно прибула до Глухова, тут перед нею з ріжними церемонїями скинено Мазепу з гетьманства, повішено заочно фіґуру його на шибеницї й проклято всенародно, потім вчинено вибір нового гетьмана і по волї царській вибрано покірного і плохого полковника стародубського Івана Скоропадського. Духовенство послушно кидало церковну анахтему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників. Громадянство українське, спішачи скинути

з себе підозріннє, свідчило свою вірність цареви і при тій оказії пильнувало урвати що небудь і собі з тих богатих милостей, які розливав цар на всю вірну старшину, в виді надань маєтностей, нових і відібраних від Мазепинців Навіть з тої старшини, що пішла була за Мазепою до Шведів, чимало повертало ся назад—як полковник лубенський Апостол, ґенеральний хорунжий Сулима, Ґалаган і иньші. Сам Мазепа завагав ся і завів листуваннє з царем, але кінець кінцем побояв ся звірити ся на слово Петрове, та й Шведи стерегли його пильно.

303. Похід Шведів через Україну
(—марш Карла, марш Мазепи йому на зустріч).

Що замисел не удав ся, було очевидно. Але Мазепа ще дурив себе надіями, що справа обернеть ся на його користь, тому намовив Карла зимувати на Україні, і тим підірвав ще гірше свого союзника: ся зимівля на Україні знищила шведські сили. Одиноким успіхом було—що Запорозька Січ пристала до Шведів. Давнійше була вона дуже неприхильна Мазепі, як московському і старшинському прислужнику—се ми знаємо. Кошовий Кость Гордієнко, Головка призвищем, що старшував в Січи почавши від 1701 р., був великий ворог московської і старшинської неволі й дуже різко виступав против Мазепи. Але тепер, як Мазепа перейшов до Шведів, Гордієнко потягнув в його бік. Одначе пройшло кілька місяців, поки йому вдало ся повести за собою січове товариство: запорозька старшина досить довго тримала ся між Мазепою і Скоропадським як нічия, і тільки в перших місяцях 1709 року перехилила ся рішучо на шведський бік і післала своїх послів до Мазепи, а в марті кошовий з військом Запорозьким прибув сам в шведський табор і витав короля латинською промовою. Шведи були дуже утішені сим запорозьким військом, його воєнним вишколеннєм і досвідом, але їм сей прибуток не пішов на здорове, а Запорожцям тим меньше. Шведський король, щоб забезпечити собі зносини з Запорожем, посунув ся ще далї на Україну й застряг під Полтавою, що не піддала ся йому, а загоро-

жувала дорогу на Запороже. А на Січ післано московські війська й здобуто її, завдяки бувшому Січовику Ґалаґану, що тепер, відставши від Мазепи, з усїх сил вислужував ся перед царем, а знав усї запорозькі стежки і доріжки. Запорожці піддали ся на обіцянку Ґалаґана і московських офіцерів, але слова їм не додержано і немилосердно покарано за повстаннє: „голови луплено, шию до плахи рубано, вішано й иньші тиранські смерти задавано, мертвих з гробів богато— не тільки товариства (козаків), але й ченців відкопувано, голови їм відтинано, шкуру луплено, вішано". Запорожці по сім, які заціліли, перенесли свій кіш на татарську територію, до Олешок, недалеко устя Днїпра. І там Січа була 19 літ.

За сим погромом Січи, в місяці маю, наступив, місяць пізнїйше, погром і шведської армії під Полтавою. Розгромлено шведське військо і останки його рушили за Днїпро на турецьку територію. Але московське військо йшло за ними слїдом. Карл і Мазепа зневеликими відділами салдатів і козаків ледви встигли утїкти за Днїпро, решта війська мусїла піддати ся московському війську, що догонило їх над Днїпром. Старшина українська, що була ще з Мазепою, піддала ся Москві здебільшого зараз по полтавській битві. Мало хто пішов за Мазепою: генеральний писар Пилип Орлик, племінник Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, військовий обозний Іван Ломиковський, ґенеральний бунчужний Федір Мирович, ґенеральний осаул Гр. Ґерцик й иньші. Через степи утїкли вони з королем до Тягинї (Бендер) і тут отаборили ся з ним на кілька літ. Карло заходив ся втягнути доконче Туреччину в війну з Москвою, і се вдало ся йому. Але Мазепа не дожив до сього: зломлений, перемучений всякими трівогами, непевний свого житя (бо цар Петро неустанно силкував ся добути його в свої руки і візиру турецькому обіцяв 300 тис. талярів як би його видав) він росхорував ся і вмер 22 серпня. Похоронено його в монастирі в Галаці, на Дунаї.

97. Орликові заходи. Старшина, що була при Мазепі, козаки та січовики з своїм Гордієнком все таки ще не покидали своєї думки про те, щоб за помічю Швеції й Туреччини вирвати Україну з московських рук: в тім була тепер вся їх надія. По довгих переговорах на місце Мазепи вибрано гетьманом Орлика (в квітні 1710 р.). При тім списано інтересні постанови, яке має бути правлїннє гетьманське. Хоч сї постанови не були здїйснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удало ся нїколи,—але вони цїкаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що звязали свою долю з визволеннєм України. В постановах сих богато нового, що могло б бути важним кроком наперед. Єсть тут і замітні початки чисто парляментарного устрою. Зазначено

тут, що останніми часами гетьмани стали присвоювати собі „самодержавную владзу, узаконили самовластієм такоє право: так хочу, так повеліваю“. Тому ся конституційна хартия постановляє на будуче такі порядки: три рази до року, на Різдво, Великдень і Покрову мають бути „ґенеральні ради“ в гетьманскій резинденції для порішення всяких важнійших справ; на ті ради мають приїздити: ґенеральна старшина, полковники з усею полковою старшиною і сотниками, виборні від полків „ґенеральні совітники“ і депутати запорозької Січи. Як би в управі гетьмана або в його ділах помітне було щось шкідливе для народнього добра, тоді старшини і совітники мають право то „виговорити“ гетьманови, а він за те не має на них гнївати ся або їх карати. Без рішення отсеї генеральної ради гетьман може відправляти, тільки пильні справи, яких не можна відкладати, і то тільки за радою ґенеральної старшини. Ніяких секретних зносин і кореспонденцій гетьман не має права вести. Не може також роспоряжати скарбом військовим: до того має бути вибраний генеральний підскарбій, а гетьман має свої доходи, призначені „на булаву і особу його гетьманську“. Далї постановляло ся, аби гетьман пильнував, щоб людям військовим і посполитим не чинено надмірної тяжкости, утиску і здирства, від котрого вони кидають свої оселї та йдуть „у прочку“, шукати лекшого прожитку в заграничних сторонах: Забороняло ся старшині і всяким „військовим і посполитим урядникам“ обертати козаків і посполитих до них не належних на свої господарські роботи, відбирати ґрунти або силою змушувати до продажі, забирати за які небудь вини майно людське або обертати людей собі на роботу, і т. д.

304. Портрет Мазепи в лїтописи Величка.

Добре то все було — але не удало ся його здійснити, не удало ся укладчикам сеї хартиї вернути ся на Україну — заводити ті нові порядки.

Надїя, правда, якийсь час манила, а була хвиля, що й здійсненнє

її здавалось дуже близьким. Король шведський прирік, що не замирить ся з Москвою, поки не дібеть ся, що Україні привернена буде її свобода. Те саме пообіцяв Запорожцям хан кримський. Туреччина, боячи ся московської переваги, теж пристала до Швеції, в осени 1710 р. розірвала зносини з Москвою і на весну визначила похід. Весною 1711 р. Орлик з своїми козаками і Татарами та помічними полками польських панів з шведської партиї рушив на правобічну Україну, в ті полки правобічні, що від 1704 р. були під московською зверхністю. Тутешні городки піддавали ся йому; піддала ся Умань, Богуслав, Корсунь; ґенер. осаула Бутовича висланого зза Дніпра Орлик розбив. Але коли приступив під Білу Церкву, тут діло не пішло, богато з Орликового війська погинуло, а Татари тим часом почали грабувати край, серце людей тутешніх почало від Орлика відпадати, і він скорше завернув ся назад.

305. Мазепа з ґравюри кінця XVIII віку.

Літом 1711 року рушив на Турків цар Петро. Понадіявши ся на обіцянки молдавські, необережно загнав ся він на Прут, як Шведи на Україну. А тут його обступило турецьке військо і попав він в останню біду. Орлик сподівав ся, що тепер можна буде продиктувати цареви свої бажання що до Українців: цар мусить зрікти ся всяких прав на Україну. Та все поправили побрязкачі царські: візира турецького підкуплено, він випустив Петра з його армією на дуже легких умовах, а українську справу в умові згадано такими неясними словами, що кождий їх собі по своєму толкував. Орлик казав, що на основі сеї умови Москва обовязала ся уступити ся з України по обох боках Дніпра, а царські представники доводили, що в тих словах нема для Москви такого обовязку. Турецьке правительство приняло толкованнє Орлика і заповіло нову війну з Москвою за те, що вона не хоче уступити ся з України. Але знов московські гроші все змінили: таки потверджено торішню умову, а справу українську при тім пояснено так, що Москва зрікаєть ся правобічної України (окрім Київа) і Запорозької Січи, а лівобічна Україна зістаєть ся під Москвою. Коштувало се цареви ще

100 тисяч червоних, але за те як ні силкував ся Орлик подвигнути Турків, щоб допоминали ся й лївобічної України—як козакам обіцяли, —все було даремне. Та й з правобічної України не було потїхи, бо на підставі давнїйших трактатів претенсії на неї заявили Поляки.

Кілька років одначе з тим ще протягло ся, бо цар не виводив своїх військ з правобічної України: казав наперед перегнати людей звідти на лївий бік. Про се оголошено ще в осени 1711 р. і потім чотири роки московські салдати перегоняли людей за Днїпро: тільки з кінцем 1714 р. віддали Полякам Білу Церкву й пішли за Днїпро. Орлик при кінцї 1712 р. попробував з Запорозцями захопити собі правобічні краї, але сила їх була мала, і польське військо під проводом Сєнявского (що йшло займати правобічні землї) розігнало їх без великого труду. Москва з Туреччиною в 1713 р. прийшла до повної згоди, і король шведський мусїв виїхати з Туреччини в свої краї. З ним поїхав і Орлик з кількома товаришами; иньші вернули ся на Вкраїну. Запорожцї теж почали просити ся назад, але московське правительство приймало ватаги їх, а цїлої Сїчи не хотіло прийняти через умову з Туреччиною (1712 р.)—аж як прийшла нова війна з Туреччиною, тодї її прийнято (1733 р.). Орлик з Гордїєнком даремно намовляли Запорозцїв, щоб не вертали ся під Москву. Взагалї Орлик кількадесять лїт ще пробував використати кожду нагоду, щоб знайти нових союзників против Москви, заінтересувати їх українською справою, але зовсїм безрезультатно.

306. Руїни Мазепиного будинку в Батуринї, з старого малюнка.

307. Мазепині церкви (з гравюри архид. Мігури, зробленої на честь Мазепи в 1706 р.).

ЧАСТИНА ПЯТА.

Упадок козаччини і українського житя.

98. Обмеження гетьманської управи. Союз Мазепи з шведським королем мав великі наслідки для українського житя. Він дав притоку правительству московському—цареви Петрови і його помічникам взяти ся сильнійше до касовання української автономії. Таку лінію московське правительство вело з самого початку, ми вже се бачили. З початку полишило Україну в повнім завідуванні гетьмана і старшини, але потім все покорочувало власть гетьманську і самопорядкуваннє українське. Кожду переміну гетьмана, кожду трудну хвилю українського житя використовувало воно на те. Кождого разу говорило ся, ніби то потверджують ся „статї Богдана Хмельницького“, і Україна стоїть на тім, на чім до Москви приставала, але в дійсности відносини України до Москви все далї й далі відходили від порядків Хмельницького. Правда, від того щоб завести на Україні податки московські і управу московську—від сього наміру московські бояре після народнього повстання за Бруховецького відступили, або краще сказати—на иньші часи то відложили. Поки що зіставили Україну ніби то у власти гетьмана і козацької старшини; але посадивши своїх воєводів по всїх більших містах і свої залоги військові, звязали ту гетьманську управу так, що анї ворохнути ся було їй. Всї важнійші справи не инакше мали робити ся як за дозволом московським. За всім правительство московське пильно стежило, а роздаючи маєтности старшинї, певне було, що сї московські прислужники і від себе за всім будуть слїдити, аби Москві чимсь прислужити ся.

Та сим московські правителї ще не були вдоволені, бо вели до того, щоб зовсім скасувати всяку окремішність українську та порівняти Україну у всім з землями московськими. І тепер от задумали вони скористати для сього з Мазепиної справи.

Хоч Україна, несподївано захоплена Мазепиним переворотом, анї

рушила ся на поклик гетьмана, але московські правителї вхопили ся за сю нагоду. „Мазепина измѣна“ нїби то кинула тїнь на Українцїв, ославила як зрадників все українське громадянство і, мовляв, змусила московське правительство до заведення нових порядків, щоб запобігти зрадї на будуще.

Під першу хвилю, коли важно було стримати Україну від усякого нахилу в Мазепин і шведський бік, про се не говорило ся. Як найскорше перевели вибір нового гетьмана, щоб його Мазепі противставити, але справу затвердження прав українських відложили на пізнійше, мовляв на спокійнїйший час. Коли пройшов найгорячїйший час і Шведів знищено,—старшина з гетьманом Скоропадським стала нагадувати цареви про потвердженнє. Просили охоронити Україну від самовільства московських ґенералів і всяких начальників, що за час Шведчини, посилаючи ся на воєнні потреби, хозяйнували на Українї як хотїли, не питаючи ся нї полковників, нї гетьмана, страшенно гнобили нарід не шануючи нїяких прав нї законів. Цар на сї пригадки нїби то згодив ся, старі права потвердив, але гетьманській власти давнїйшого значіння вернути не схотїв. Навпаки, за кілька днїв по тім потвердженню (31 липня 1709 р.) призначив московського боярина Ізмайлова „бути при гетьмані для порядковання разом з ним всяких справ, за спільною радою,—з причини останнього повстання на Українї і запорозького бунту“. Ізмайлову поручено було разом з гетьманом пильнувати порядку на Українї і всього правлїння гетьманського і старшинського, а заразом пильно наглядати за гетьманом і старшиною. Рік пізнїйше додано ще одного такого резидента, і стало їх двох при гетьманї. Гетьманську резіденцію перенесено з Батурина до Глухова, під саму московську границю і поставлено два московські полки залогою, щоб ті резіденти могла зараз арештувати гетьмана і старшину, якби за ними виявило ся щось підозріле.

308. Мазепа окружений алєгоричними фігурами, з тоїж гравюри.

Сим одним уже підірвано гетьманську власть і відібрано гетьманови

давнійше значіннє. Нічого він не міг зробити без відома, а властиво — без дозволу царських резідентів, і кождий на Україні розумів, що сила не в гетьмані, а в тих резідентах, в царських міністрах та ріжних довірених людях. Вони далї роспоряджали ся на Україні як хотїли по своїй волї. Правительство царське обтяжало Україну постоями військ московських, що страшенно оббірали людність українську. А козаків ганяло в далекі сторони, на копаннє каналів, на будову кріпостей, в околиці Петербурга, в Астрахань, на Кавказ, „на лінію“—як тодї казали, і там козаки гинули й мерли цілими тисячами, а котрі й вертали ся, то потративши здоровє і весь припас, а не діставали за се ніякої заплати.

3(9. Мазепа нїби то,—старий малюнок з портрета, що нїби був тодї в монастирі під Лисянкою.

У Глухові у городї, во всї дзвони дзвонять,
Та вже наших козаченьків на линїю гонять.
У Глухові у городї стрільнули з гармати—
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові огнї горять, у Полтаві димно.
На могилї гетьман стоїть—геть там його видно.
„Допевняй ся, пан-гетьмане, допевняй ся плати,
Як не будеш допевнятись, будем утїкати“.
„Ой ідїте же, панове, до Петра до свата,
Ой там буде вам, панове, велика заплата—
По заступу у рученьки та ще і лопата!“
Сидить козак на могилї, сорочку латає—
Ой кинув ся до черешка—копійки не має.
Їхав козак на линїю та й вельми обдув ся [1]),
Іде козак із линїї—як лихо зігнув ся!

310. Так званий Мазепин дім в Чернигові.

Полковник Черняк, що був при роботах на Ладозькім каналї, в 1722 р. так описував сю козацьку біду в доношенії своїм российському сенатови: „При Ладозї у канальної роботи многеє число козаків хорих і померших знаходить ся, і що раз то більше умножають ся тяжкі хороби—найбільше вкорінила ся горячка і опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелїннєм господина бриґадіра Леонтиєва без жадного бачення немилостиво бють при роботї палками,—хоч і так вони її не тільки в день і в ночи, а навіть і в днї недільні і празничні одправляють—без спочинку до неї приганяють. Бою ся я отже, щоб козаків тут не

[1]) Мав черес повен грошей.

погубити як торік—що їх хіба третя частина в минулім році до дому вернула ся, тому поперджаю сенат сим покірнійшим моїм писаннєм і рабсько прошу: благоволіть не допустити моєї команди погинути до кінця при канальній роботї і аби не була переведена на иньші місця для зачинання иньшої роботи—сам Бог видить, нема ким її робити, бо всї козаки в силї своїй дуже ослабіли і ледви живі,—але щоб пустили їх до дому принаймнї в первих числах септемврия, не заводячи в глубоку осїнь, до роскиса і плюскоти“.

В народнїх пїснях теж зістали ся ще, хоч слабі спомини сих канальних робіт:

Ой дали хлопцям широкі лопати,
Та пїслали хлопця молодого та канави копати.
Ой летїв ворон да із чужих сторон,
Та летячи кряче:
Ой сидить хлопець та над канавою
Та жалїсно плаче.

Ой летїв ворон та із чужих сторон
Та летючи в гору крикнув:
„Щеж бо я хлопець, хлопець молоденький
Ой тутечки не привикнув!
Ой продай же, тату, та воронії конї,
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволї!“

Орлик, пізнїйше пригадуючи Запорозцям сю біду, толкував їм, що се „Москва“ умисно хотїла військо козацьке вигубити і для того „по кількадесят тисячей козаків указами своїми спровадивши, одних тяжкими і незвичайними роботами помордували, других голодом поморили, а иньших борошном гнилим отрухлим з ящурками і з вапном помішаним потруїли“...

Умисно не умисно, але страшенно тяжко лягало се на Україну. Та ніхто не осміляв ся підняти голос против волї грізного царя. Ніхто не був певний нї свого житя, нї тим меньше—свого уряду.

Цар Петро не вдоволяв ся тим, що гетьманську управу піддано під такий пильний догляд, ще й від себе вмішував ся, визначав полковників і старшин сам своєю волею, против волї і без відомости гетьмана. Ріжні пролази за дарунки ґенералам та мінїстрам діставали собі уряди на Українї, поминаючи гетьмана, і потім і в вус собі не дули на нього. Почали далї давати українські уряди не тїльки Українцям, а й Великоросиянам. Цар Петро наказав гетьману, щоб видав доньку за якого небудь великоросийського чоловіка, і коли Скоропадський, послухавши царського наказу, став питати для доньки якогось приємного цареви жениха—вказали йому на одного з царських довірених людей Петра Толстого, а потім цар, мовляв вважаючи на заслуги Скоропадського, сам від себе дав Толстому стародубське полковництво, найбільший з полків українських. Так зроблено перший початок, і потім все більше роздавано полковництва великоросийським офіцерам, комендантам (давнїйшим воєводам), так що перед смертю царя вже мало що лишило ся полковників з Українців.

Мішаючи ся так в управу українську в усяких справах малих і великих та чинячи тим велику замішку, цар заразом користав з кождого непорядку в гетьманській управі, щоб показувати на ті недоладности та немов для кращого порядку все більше покорочувати гетьманську та старшинську власть. Скоропадського він і призначив на гетьманство тому, що він був старий, плохий недотепа і ним лекше було по своїй волі обертати. Старшина хотіла Полуботка, так цар, оповідають, не згодив ся: він, каже, занадто розумний, з його може вийти другий Мазепа. А при Скоропадськім забрали велику силу ріжні його свояки і особливо молода і гарна гетьманиха Настя, з Марковичів родом: про неї казали, що то вона, Настя, носить булаву, а Іван (гетьман) — плахту. Зять гетьманський Чарниш, настановлений судєю ґенеральним, завів великі непорядки, хабарництво і неправду в військовім суді. Посилаючи ся на такі непорядки в гетьманській управі, цар в 1722 р. приготовив новий удар українській автономії. При гетьмані поставлена була рада, так звана „малороссійская коллегія", з шести великоросийських старших офіцерів, з тих ґарнізонів (залог), що стояли на Україні, з бріґадіром Веляміновим у головах. Ся колеґія мала пильнувати судів і приймати скарги на всякі суди і уряди українські—навіть на найвищий військовий суд і військову (гетьманську) канцелярію. Мала наглядати, щоб від старшини не були кривди і тісноти козакам і посполитим і за порозуміннєм з гетьманом робити против того всякі заходи. Мала стежити за гетьманською канцелярією і всякими писанями, що туди входять і звідти виходять. Мала пильнувати всяких доходів українських, приймати їх від війтів і урядників і видавати на військові та всякі иньші потреби. А про всякі непорядки мала доносити просто сенатови.

311. Іван Скоропадський.

Таке небувале розпорядженнє цар Петро в своїм указї пояснював непорядками гетьманськими, в канцелярії і в суді і в зборі доходів, і старшинськими кривдами: що у козаків і посполитих землї за

бирають, в кріпацтво повертають. Даремно Скоропадський іменем „всїх малоросийських людей“ з плачем і слїзми просив царя не вірити оповіданням про ті непорядки, не ламати старих прав і порядків українських. Цар не послухав, а щоб народови українському з кращої сторони ті нові порядки показати, розіслав по Українї друкований указ і в нїм писав, що колеґія заводить ся на те тільки, аби старшина людей не кривдила, і додав свій наказ, даний колеґії, де згадувало ся про кривди старшинські.

312. Гетьманиха Настя Скоропадська.

Страшенний се був удар і гетьману і всій старшинї, всїй гетьманській управі. Ясне дїло було, що справжня управа буде тепер в руках сеї колеґії чи її голови, а за гетьманом з старшиною тільки порожнє імя зіставало ся. Дуже непокоїло також старшину отсе, що цар, покорочуючи її власть заразом підіймав против неї поспільство, обіцюючи суд і управу на старшинські кривди, виносив на верх справу неправедно захоплених земель і незаконно закріпощених людей та показував стежку до нової колеґії з усякими скаргами в сих справах.

99. Перше скасованнє Гетьманства. Полуботок. Скоропадський так був вражений тим, що захворів і вмер. Але його смерть дала цареви нагоду тільки до нового удару: він постановив зовсїм скасувати гетьманщину. Одержавши відомість про смерть Скоропадського, він поручив заступати гетьмана полковникови Полуботкови з генеральною старшиною і в усїх справах радити ся з Веляміновим. Разом з тим Україну з-під міністерства чи колеґії (як тодї називали) заграничних справ, через котру гетьмани досї мали зносини з царським правительством, велїв перевести в завідуваннє сенату, зарівно з звичайними провінціями Росії. Коли ж старшина прислала до нього своїх послів, просячи дозволу вибрати нового гетьмана на місце Скоропадського, то дуже довго на се не давано відповіди, а як старшина на-

гадувала, то літом 1723 р. цар дав таку відповідь, що справа гетьманського вибору зовсім відкладена не знати до якого часу. Цар писав в тім указі, що царське правительство підшукує особливо вірного і певного чоловіка на гетьманство, вважаючи на те, що „від часів першого гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського всї гетьмани виявили себе зрадниками“, і не належить цареви про се докучати, „бо тим часом визначене Україні правительствоі в ділах нема замішки“. Сими словами грізний цар не тільки відкладав справу, але й нагадувати про неї забороняв. Гетьманство мало бути скасоване очевидно — на завсїди.

Але те що настало по скасованню гетьманства змушувало українське громадянство гірко жалувати за гетьманами. Хоч царське правительство справу так обертало, мовляв усе робить ся для кращого порядку і для охорони народу від кривд старшинських, але на ділї нові великоруські правителї не приносили нїякого порядку анї полекші народови, навпаки ще більще кривд, насильства і всякого обтяження народови прибувало, і всї жалували, що нема кому за нарід, за Україну стати — нема голови, нема гетьмана.

Голова нової колеґії Велямінов поводив ся як правдивий старший, давав накази старшині, всім роспоряджав ся, на самого Полуботка, гетьмана наказного, кричав як на свого підвладного: „Що твоя служба проти моєї? знаєш, що я бріґадір і президент (колеґії), а ти проти мене нїщо!“ Старшинї похваляв ся, що так їх зігне, що тріснуть; а на пригадки про старі права українські кричав: „уж ваші давнини велено перемінити, а поступати з вами по новому, — я вам указ!“ Коли так поводили ся з наказним гетьманом і ґенеральною старшиною, то можна собі уявити, як ставили ся сї великоруські начальники, почувши свою силу, до низшої старшини і до простих людей. Колеґія позаводила небувалі податки і збори, против давнїйших прав, і роспоряжала тими сумами самовільно. Полковники з Великоросів, покладаючи ся на те, що правительство за них завсїди постоїть, — допускали ся ще більших самовільств і кривд, нїж Українцї. Далї своєволили російські військові, обїдали нарід постої. А козаків далї посилано великими партиями на далекі роботи, де вони гинули як мухи від тяжкої і непривичної роботи, від незвичайного повітря і страви. Трапляло ся, що з пяти — десяти тисяч, що посилали ся на ті роботи, гинула на місцї третина, половина, а решта вертали ся калїками. Рахують, що за пять літ 1721 — 5 отак згинуло на тих роботах — на Ладозькім каналї, на Кавказї, на Волзї, до двадцяти тисяч козаків!...

Полуботок, чоловік енерґічний і перейнятий любовою до свого краю, не міг дивити ся на се. Вважаючи, що за притоку до ламання

старих українських прав служать ріжні українські непорядки, він пильнував завести кращий лад в українській управі і зробити край кривдам старшинським, на які посилав ся цар Петро. Росписав універсали, під тяжкими карами забороняючи старшині уживати козаків на свою службу. Заводив кращі порядки в суді, щоб не було там хабарництва і судї для своєї користи щоб не кривдили людей: наказав, щоб у судах сільських, сотенних і полкових судив не сам оден судя чи отаман, а засїдало в судї кількох—аби оден другого пильнував. Уставив порядок для апеляції — як на рішеннє низшого суду скаржити ся до вищого. Завів кращий лад в навищому військовому судї.

313. Павло Полуботок, полковник чернигівський, наказний гетьман.

Одначе правительство московське тільки посилало ся на ті непорядки та кривди, щоб за їх притокою „Малую Россію къ рукамъ прибрать“, як поясняв потім полїтику Петра його повірник— отой Толстой. Тому заходи Полуботка коло кращих порядків не тільки не сподобали ся московським правителям, а навпаки—накликали на нього великий гнїв їх. А то тим більше, що він разом з тим не переставав вкупі з старшиною допоминати ся (ще перед тою царською відповідю) дозволу на вибір нового гетьмана, скаржив ся на непорядки і грубе поводженнє великоросийських правителїв і посилав ся на статї Богдана Хмельницького против тих нових порядків. Коли Велямінов прислав скаргу на Полуботка, що він противить ся колеґії, цар Петро рішив ще далї покоротити права українські, викликав Полуботка до

Петербурга з иньшою головнійшою старшиною, а щоб на Україні меньше було взагалі старшини і козацтва під сю пору, наказав вивести військо козацьке на полудневу границю—мовляв стерегти Україну від Татар.

В Петербурзї Полуботок з старшиною подали цареви прошеннє, щоб Україні повернено старі права. Посилали ся на те, що по статям Богдана Хмельницького ніхто не має мішати ся до козацького суду, а тепер великоросийська колегія мішаеть ся в судові справи, приймає скарги і таке иньше. Але разом з сим наспіло прошеннє з Стародубського полку, де просили завести московський суд і полковником дати Великороса. Полуботок казав, що се прошеннє підстроїв Велямінов — щоб против домагань старшини правительство могло покликати ся на бажання української людности і касувати далї українські порядки. Цар, одержавши прошеннє, вислав на Україну свого довіреного чоловіка, Румянцева, щоб він розпитав ся між козацтвом, чого вони хочуть—чи давнїх порядків українських, як Полуботок з старшиною, чи порядків московських, як Стародубівці, а заразом щоб зібрав відомости про кривди людям від старшини.

314. Церква в с. Боровичах, перероблена з будинку Полуботка.

Полуботок, довідавши ся про се, зрозумів добре, до чого воно прямує і чим може скінчити ся. Румянцев з Веляміновим легко могли добути від людей такі відповіди яких їм було треба, особливо, що Україна зістала ся без старшини і не було кому запобігти тому. Перед грізним московським начальством люде здебільшого відповідали б так, як їм відповіди піддавали, значить богато зібрало ся б голосів за заведеннє московських порядків на Україні—ще як би до того подавала ся надія, що людям повернуть землї забрані старшиною. Не можучи сам виїхати з Петербурга, Полуботок післав від себе людей на Україну з наукою, як поводити ся при тій ревізії старшинських кривд,

яку буде вести Румянцев, і які давати відповіди на його запитання. Разом з тим, на його бажаннє, козацьке військо, що стояло на полудневій границї над р. Коломаком, вислало до царя свої прошення, де скаржило ся на всякі кривди від нових великоруських правителїв, на незаконні побори, на тяжкі постої московських військ і знищеннє народу від них, та просило знову дозволу на вибір гетьмана по давнїм і порядкам.

Не було в тім, як бачимо, нїчого незаконного, але цар Петро страшенно розгнївав ся, що Полуботок так іде йому впоперек дороги, звелїв арештувати його і всю старшину, що була з ним в Петербурзї, і всадити до вязницї. Також наказав арештувати всїх хто складав коломацькі пункти і прислати їх до Петербурга. Не маючи в чім обвинуватити Полуботка в його полїтичній дїяльности—бо власне поступав як найкраще для добра свого краю, розпочали против нього слідство про його правлїннє полкове та про господарство -- про кривди людям і козакам, які звичайно тоді були за кождим старшиною—в тих скуплях земель козацьких, в кріпощенню. Так його тримали під слідством кілька місяців, і не діждавши ся того кінця він умер в осени 1724 р., в Петропавловській кріпости.

Ся смерть його у вязницї зробила велике вражіннє на Україні, особливо між старшиною. Полуботка прославляли як героя—мученика за Україну. Оповідали, що він сміло докоряв Петрови за нарушеннє українських прав, доводив, що придавленнє України не робить йому ніякої чести--далеко більше слави правити свобідним і вдячним народом, ніж гнобити його силою. Пригадував вірність і службу Українців, і докоряв цареви, що за ті служби кріваві платить їм гнївом і ненавистю: „За те все ми замість вдячности здобули тільки зневагу і поневірку, попали в останню неволю, платимо дань ганебну і незносну, змушені копати вали і канали, сушити болота непроходимі, гноючи їх трупами наших покійників, що цїлими тисячами гинули від утоми, голоду і нездорового повітря; і всї ті біди і кривди наші тепер ще збільшили ся під теперішнїми порядками: начальствують над нами чиновники московські, не знають прав і звичаїв наших і майже безграмотні—знають тільки, що їм все над нами чинити можна“. Розгніваний Петро крикнув на Полуботка, що буде йому смерть за се, і звелїв всадити до вязницї. Але як довідав ся, що Полуботок у вязницї тяжко розхорував ся, прийшов до нього сам, просив йому вибачити і лїчити ся, щоб не довести до смерти. Та Полуботок не прийняв царської ласки і відповів: „За невинне стражданнє моє і моїх земляків будемо судити ся у спільного і нелицемірного судиї, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом“. І справдї скоро

після того умер і цар Петро. Так оповідали на Україні, і по старих домах українських дуже часто можна було стрінути портрет Полуботка і під ним підписані слова „з мови, що Полуботок говорив цареви Петрови“: „Вступаючись за отчизну, я не боюсь ні кандалів ні тюрми, і для мене лучче найгіршою смертю умерти, як дивитись на повшехну гибель моїх земляків“. Одначе Полуботок на сих портретах не подобає на дійсний портрет Павла Полуботка: малюєть ся він тут далеко старшим, тож думають, що на сих портретах представлений його батько Леонтий, котрого помилкою помішали з його сином Павлом.

315. Звичайний (хибний) портрет Полуботка.

100. Відновленнє гетьманства і гетьман Апостол. Україна зістала ся безборонну в руках колегії й Велямінова. Визначнійші старшини сиділи в вязницях в Петербурзі, всі иньші присіли з страху від царського гніву і кар і не насміляли ся піднести голосу против всесильного Велямінова, а ріжні підлизи прислужувались йому, помагаючи заводити московські порядки на Україні. В Стародубський полк полковником призначено майора Кокошкіна, в Чернигівський теж Великороса Богданова. Україну наповнено великоруським військом: в декотрих полках стояло по цілому полку, в декотрих по половині і більше. Все се військо против всяких прав утримувало ся от уже другий десяток літ коштом української людности, і колегія накладала на удержаннє московських військ все нові й нові податки і побори. Так напр. в 1722 р. вона зібрала 45 тис. рублів податків і 17 тис. мір муки для московських військ, а в 1724 вже 140 тис. рублів і 40 тис. мір муки. І разом з тим далі нищило ся козацтво всякими роботами: так в 1723 р. вислано 10 тис. козаків над Каспийське море, на р. Сулак, будувати кріпость св. Хреста, в 1724 р. їх велено вернути, але на їх місце вислано свіжий відділ козаків, теж десять тисяч, і так далі...

Страшенна руїна нависла над Україною і люде вже не знали,

звідки сподївати ся ратунку. Але смерть Петра (на початку 1725 р.) змінила відносини. Його жінка і наступниця Катерина з своїм головним помічником Меньшіковим не чула себе так сильно і певно, як грізний Петро, і вважала потрібним дещо попустити—між иньшим і Україні. Тим більше що заносило ся на нову війну з Туреччиною, військо козацьке потрібне було для війни, а заразом побоювали ся петербурські правителї, щоб українська старшина, розгнївана всім попереднім, не задумала вчинити якогось бунту. Через те Катерина з Меньшіковим збирали ся дозволити вибрати гетьмана, скасувати колегію—повернути давнї порядки в управі і скинути новозаведені податки. Одначе знайшли ся й рішучі прихильники Петрової полїтики, які завзято противили ся таким відмінам. Особливо Толстой між ними посилав ся на наміри покійного царя, що він умисно не позволив поставити гетьмана і покоротив власть полковників і иньшої старшини, „даби Малую Россію к рукам прибрать",— в тім напрямі вже зроблено богато, а заразом підкопано становище старшини, піднявши против неї поспільство—„полковники и старшины съ подданными пришли въ немалую ссору", і ніяк не можна тратити сих здобутків Петрової полїтики, повертаючи Україну до старих порядків. Сї голоси взяли гору, і все скінчило ся на дрібних полекшах: випущено з вязниць арештованих старшин—котрі ще там не повмирали. Також зменьшено трохи податки і замість походів на Сулак заведено грошевий даток

Одначе незадовго, весною 1727 р., вмерла цариця Катерина, імператором російським став внук царя Петра, малий Петро II, а при нїм всевласною особою опинив ся Меньшіков. Меньшіков же, захопивши величезні маєтности на Україні, був не в згоді з малоросийською колегією й стояв за приверненнє старих українських порядків. А скоро по тім Меньшікова повалила партія Долгоруких, захопивши під свої впливи молоденького імператора, ті ж Долгоруки були противниками взагалї Петрової полїтики, хотїли вертати все до старини, так що ся зміна тільки ще скріпила заміри повернути Україну до старих порядків.

Зараз переведено її наново з-під сенату в міністерство заграничних справ. Скасовано малоросийську колегію і заведені нею податки і побори. Старшин, яких ще тримали в Петербурзї, пустили на Україну, а натомість Велямінова притягли до слїдства за ріжні непорядки, на які скаржила ся старшина. І нарештї найважнїйше—рішено перевести вибір нового гетьмана. З тим уже лїтом 1727 р. вислано на Україну тайного совітника Наумова, щоб він вчинив вибір гетьмана і був при нїм резідентом. В тайній інструкції поручено йому не допускати вибора иньшої особи як тільки тої, котру правительство на се призначило. А був нею старий полковник миргородський Данило Апостол.

Про те одначе щоб противити ся такій волї царській, старшина анї гадки не мала. Рада була, що відновляють ся старі порядки і прийняла б якого небудь гетьмана. Апостол же був таки дуже підхожий чоловік для Українців, не тільки що його петербурське правительство призначало. Він був старий козак,—казали, що мав сімдесят літ, а може й більше. Виростав в тих часах, як українська сила не була зломлена і люде не зневірили ся в можливости вибороти для українського народу свободу і кращу долю. Був оден з близших товаришів Мазепи, як той укладав ся з Шведами, але вернув ся скоро, поміркувавши, що з того шведського союзу нічого не буде. Тримав ся здержливо і тим кінець кінцем здобув собі віру і ласку правительства, але заразом ніколи не встряв в якусь ворожу для України справу — вів свою лінію українську. Належав також до невеликого числа старшин, які не замазали рук своїх кривдою народньою. Так що справдї можна було радїти такому гетьманови.

316. Данило Апостол, „нововибранний гетьман“ (сучасна німецька гравюра).

Старшина заявила, що радо приймає Апостола на гетьмана і по сім дня 1 жовтня (октября) в Глухові вчинино парадний вибір. Наумов приїхав на площу під церкву, де стояло військо козацьке і нарід; за ним несли гетьманські клейноти. Прочитано царську грамоту, котрою

визначено вибір гетьмана, і по сїм Наумов запитав, кого хочуть мати гетьманом. Всї в один голос назвали Апостола, і так по три рази запитавши, Наумов проголосив Апостола гетьманом. Апостол, як годить ся, відмовляв ся, але коли наставали на нього, прийняв вибір і зложив гетьманську присягу на вірність цареви. Була велика радість у всїх—описує в рапортї правительству Наумов.

Вже з сього оповідання бачимо, що повного привернення давнїх порядків українських все таки не було. При виборі гетьманським не було вже мови при укладаннє статей, які мали бути підставою української конституції; не потверджувано й старих прав українських іменем царським. Резидент царський Наумов мав разом з гетьманом полагоджувати ріжнї справи, як от скарги на суд військовий. Сей військовий суд (генеральний) мав тепер бути мішаний, зложений з трох українських старшин і трох великоросийських офіцерів, визначених правительством. Скарбом військовим мали завідувати підскарбії - оден Українець, другий Великоросиянин. І в військових справах гетьмана з військом козацьким віддано під власть фельдмаршалови росийських військ. А хоч вірили Апостолови більш ніж кому з української старшини, проте по виборі його на гетьмана одного з його синів держали в Петербурзї як закладня, для більшої вірности. Полїтика царя Петра таки не минула дурно й не була цілком відкенена новим правительством.

317. Данило Апостол, з старого портрета.

Але Українцї тїшили ся й тим, що позбули ся велямінівського правлїння й вернули ся до свого автономного житя—хоч і обкроєного. Апостол помаленьку і потихеньку пильнував скріпити власть і значіннє гетьманське, ослабити впливи й мішання в українські справи росийських мінїстрів і воєнних та адміністративних чинів. Заразом, як і Полуботок, пильнував завести кращі порядки в урядах і судах і в цїлім правлїнню українськім, оборонити нарід від кривд старшинських, вивести самовільство і хабарництво, щоб не було притоки росийському прави-

тельству мішати ся в українські справи та ламати українського устрою. А в відносинах своїх до російського правительства, показуючи йому всяку охоту і вірність, вів до повернення старих прав, стверджених статями Богдана Хмельницького.

При нагоді коронації молодого царя, на початку 1727 р. виїхав Апостол з старшиною і пробув при дворі більше як півроку, запобігаючи ласки царської й ріжних впливових на царськім дворі людей для можливого привернення української автономії до давнійших прав. Наслідком сих заходів були „рішительні пункти“ постановлені царем і його тайною радою на подані гетьманом прошення в серпні 1727 р. Не привертаючи Україну до статей Хмельницького вповні, вони все таки дещо попускали з дотеперішньої політики, признавали деякі права українські бодай загально і подавали надію в будуччині на ділї дещо з того здійснити. Дуже важні обмеження української автономії зіставали ся все таки й на далї. Так напр. признано право свобідного вибору гетьмана—одначе не инакше як за царським дозволом. Право вибору старшини зіставлено за військом, але на ділї тільки що до низших урядів: так сотників мають вибирати сотенні козаки і вибравши кількох кандидатів, давати їх на затвердженнє гетьманови, полкову старшину має вибирати полкова старшина з сотниками і значними козаками і подавати на затвердженнє гетьманови; але кандидатів на полковників і ґенеральну старшину мали подавати на затвердженнє цареви. Суд український затверджено по статям Хмельницького—але з тим щоб далї в ґенеральному суді було три члени українські, а три Великороси,—хоч се зовсім не згідне було з статями Хмельницького; і так дальше.

Найгірше було, що і се все випрошувало ся, викланювало ся і так як дане було з ласки, могло бути каждої хвилї назад відібране—як і справдї відібране було дуже скоро. Але що ж було робити, коли не чуло ся сили бороти ся, доходити свого права. Попереднї події показали повну недостачу відпорної сили у українського громадянства—і Апостол вважав своїм обовязком гетьманським кланяти ся, просити і буквально—чолом бити за ласку цареви.

На підставі тих рішительних пунктів переведено вибір нових кандидатів на українські уряди і заповнено вакансії в українській управі. Далї, вибрано осібну комісію з українських юристів, яка мала зібрати в одно закони і права українські і виробити таким чином український „свод законів“. Щоб зробити кінець розхапуванню військових і козачих земель, переведено ревізію прав на землю всеї старшини. Упорядковано на нових основах полкові канцелярії, де збирали ся справи полкової управи. В 1730 році видано дуже важну науку судам, в тім

дусї як заходив ся Полуботок: всї суди від сїльських і сотенних почавши до військового мали судити ся не одним судєю, а з товаришами, колеґіяльно, і вказано порядок апеляції—обжаловання судових рішень: з судів сотенних в полкові, а з полкових в ґенеральний військовий; сей ґенеральний суд мав бути судом тільки апеляційним: вчинати в нїм справ не можна було.

Важною подїєю було також поверненнє Запорожцїв. Я згадував уже (гл. 97), що відчуженнє від України під турецькою зверхністю уїло ся Сїчовикам дуже скоро і вони почали просити ся, щоб російське правительство прийняло їх назад. Гордїєнко і Орлик стримували їх, як могли, але по смерти Годїєнка тим сильнїше зачали вони просити ся на Україну. Російське правительство одначе не вважало можливим їх прийняти назад, поки стояла згода з Туреччиною, щоб не нарушити трактату, яким Запорозцїв признано турецькими підданими; але обіцяло їх прийняти, як тільки піде до війни з Туреччиною: російському війську на випадок такої війни було дуже важно мати Запорожцїв по своїй стороні. На війну ж зачало заносити ся вже з кінця 1720-х років і поверненнє Запорожцїв стало справою найблизшого часу. В 1733 р., коли почало ся безкоролївє в Польщі, війна була прінціпіально рішена, і лїтом того року Запорожцям післано царську грамоту, що їх приймають назад під російську зверхність, але коли перейти—про те обіцяно дати знати. Одначе далї чекати Запорожцям не можна було, бо хан кликав їх в похід у Польщу. Тому на початку 1734 р. вони вийшли з Алешок і перейшли на Запороже, на Базавлук. Потім в Лубнях постановлено з запорозькими делеґатами статї, на яких Запороже вертало ся під Росію: жити їм на старих місцях, як жили до 1709 р., і свобідно промишляти; правити ся своєю старшиною, підлягаючи безпосередно головному начальнику російських військ на Українї; стерегти границь, а за службу свою діставити від російського правительства що року 20 тис. рублїв. По сїм Запорожцї зложили присягу цариції. Було їх тодї всїх понад 7000 чоловіка.

318. Могила Гордїєнка недалеко Алешок (коло с. Камянки).

Так були похоронені останнї пережитки Мазепиного повстання на Українї. Тільки невгомонний Орлик, користаючи з нових заворушень:

з польського безкоролівя і боротьби ріжних партий за польську корону, куди замішала ся також і Росія, та з російсько-турецької війни, силкував ся заінтересувати ворожі Росії держави українською справою та побудити їх, щоб сею справою зайняли ся,—але все те було даремне.

Сі Орликові заходи і в оден майже час розпочата війна в Польщі, в Криму та Молдаві змушували російське правительство бути обережним в відносинах до України. Воно стримувало ся і не повертало різко своєї полїтики, хоч в правительственних кругах російських давно повіяло иньшим вітром. Цар Петро II вмер 1730 р., його місце зайняла його тїтка цариця Анна і з нею вернув ся суворий настрій її дядька Петра І. Коли старий Апостол захорував тяжко—розбив його параліж 1733 р., цариця не дозволила передати правлїння українській старшині, а поручила правити Україною свому резидентови кн Шаховскому з радою, зложеною пополовині з Українців і Великоросів; так приготовлено було нове правительство, що мало зайняти місце гетьмана по його смерти. За те зроблено деякі полекші в поборах та податках і зменшено число великоросийських полків, розкватированих на Україні, то що.

Апостол скоро вмер (в січнї 1734 р.). Була то як на ті тяжкі часи теж на мала утрата для України. Без сумнїву, він щиро бажав добра своїй Україні і вмів працювати для того добра. Коли його полїтика похила і покірна може вражати неприемно, то треба памягати, як трудно було здобути ся йому на яку небудь твердшу полїтику маючи наоколо себе нові поколїння українського громадянства, виховані в московській школї, зневірені в можливости не то що боротьби, а й просто якогось гідного повождення, призвичаєні запобігати перед усім московської ласки,—та всяких пройдисвітів, ні з чим не звязаних з українським народом і Україною, що з ласки царських близьких позасїдали на ріжних визначних урядах і не мали перед собою иньшої мети, як збогаченнє своє і своєї сімї.

101. Друге скасованнє гетьманства. Смертю Апостола російське правительство покористувало ся, щоб знову скасувати гетьманство. На першу відомість про смерть його роспублїковано друкований указ, що на те аби вибрати „доброго і вірного чоловіка к тому знатному уряду“ треба пильної і міцної розваги, отже поки знайдеть ся такий, цариця заводить „правлїннє зложене з шести осіб“. Царський резидент кн. Шаховской з двома товаришами Великоросиянами і ґенеральний обозний Лизогуб з двома товаришами-старшинами будуть спільною радою полагоджувати всї справи гетьманського уряду. „А бути їм в засїданнях в равенстві, а засїдати по правій стороні Вели-

коросийським, а по лівій Малоросийським". Правити їм по „рішительним пунктам" Апостола, а цариця обіцяє український народ заховувати при привилеях по статям Богдана Хмельницького.

Все се навіть виразами своїми дуже сильно нагадувало звісну вже нам грамоту Петра І, і справді згадки про статї Хмельницького, і про тимчасовий характер того правління писали ся про око, а в тайній інструкції кн. Шаховскому таки по щирости пояснено, що про вибір гетьмана згадано на те тільки, аби не вийшло якого замішання, а по правді правительство зовсім не думає більше вибирати гетьманів, — Україну переведено назад під власть сената, як звичайну провінцію, і фактичним її правителем мав стати перший член нової колєгії, кн. Шаховской. Рівність членів, згадувана в указі, зіставала ся порожнім звуком супроти тих прав, якими був наділений перший член. Князеви Шаховскому секретно поручало ся пильнувати і наглядати українських членів правління, і як би за ними виявило ся щось підозріле, то арештувати і на їх місце своєю волею призначати людей прихильних російському правительству, і взагалї в важних випадках не оглядати ся на ніякі інструкції, тільки поступати по мисли своїй.

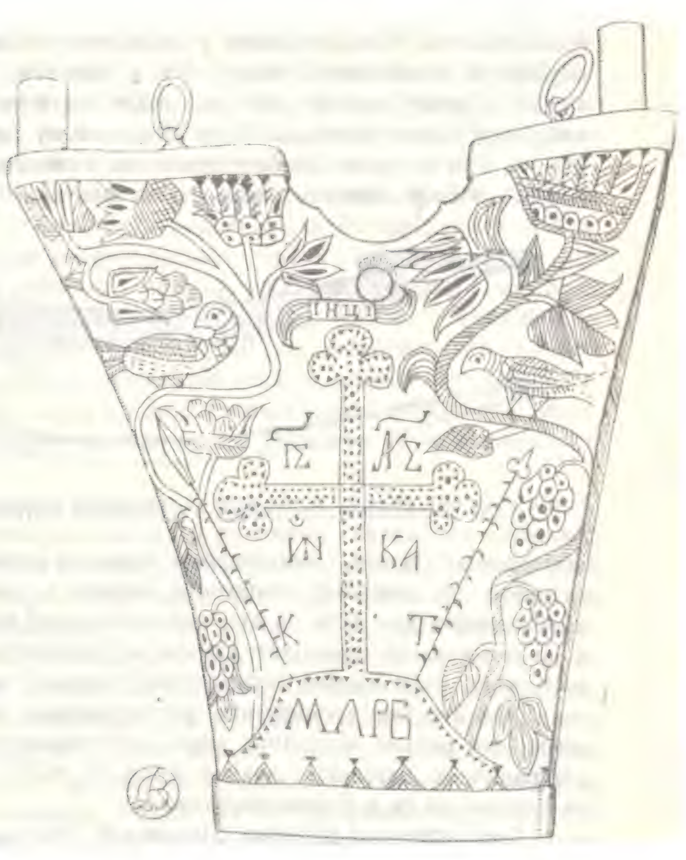

319. Порошниця запорозька, 1726 р.

Таким чином новий перший член мав в дійсности бути справ-

жнім правителем України, так само як колишній президент Петрової малоросийської колегії. Але в тодішних своїх правителях і взагалї в Великоросиянах призначуваних на українські уряди прийшло ся правительству російському розчарувати ся. Вони своєволили, уїдали ся народови і тїснили його, правили неправедно, покладаючи ся на довіре правительства. Тим відбивали у громадянства всяку віру в московські порядки й московських людей, і в ті привабні слова про справедливість і оборону народу, що розсипали ся в московських указах про заведеннє нових порядків. Тому Шаховскому наказано дбати також і про те, аби членами нового правління і генерального суду призначували ся з Великоросиян люде гідні, такі щоб український народ до

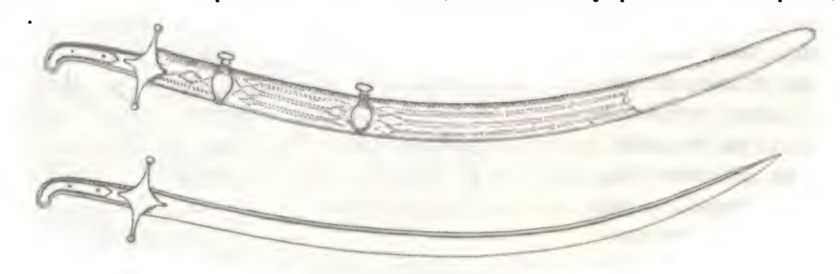

320. Козацька шабля (збірка Українського Наукового тов. в Київі).

московських людей і московських порядків набирав охоти. Поручало ся також по давньому толкувати людям з простого народу, що ті нові порядки заводять ся для охорони людей від кривд старшинських, а на гетьманське правлїннє валити всї непорядки і кривди, аби люде не бажали відновлення гетьманства. Нарештї для того, щоб українські вищі верстви зросийщити, рекомендувало ся Шаховскому непомітно, але пильно відводити українську старшину від Поляків і иньших „заграничних жителїв", і зручно вести до того, щоб Українцї женили ся і своячили ся з Великоросиянами.

Такі інструкції діставав Шаховской і його наступники; можна собі уявити, як мусїло себе почувати українське громадянство під таким правлїннєм. Хоч царське правительство при тім наказувало звичайно вести свою полїтику „секретно", „подъ рукою", искуснымъ образомъ", але не було чого сподївати ся якоїсь делїкатности в тих часах, коли не жалувано й своїх та найвиших, а не то що ту придавлену й перелякану українську старшину. Само правительство, як доходило до дїла, забувало про всяку делїкатність. Київського митрополита Ванатовича разом з ігуменами київських монастирів скинуло з урядів і заслало за те, що не одслужили молебня в царський день. Взявши ріжні, зовсїм

безоснові підозріння на старшину, поручало обшукувати й забирати папери й листи найвизначнійших і ні в чім непідозрілих старшин—в тім самого Лизогуб, а найстаршого українського представника. Можна собі уявити, як поводив ся і Шаховской і його наступники з українськими людьми!.. Шаховской вважав навіть, що правительство занадто ще панькаєть ся з старшиною, і радив зовсім віддалити її від всякої участи в правлінню та визначити одного намістника Великоросиянина (розумів мабуть свою чесну особу). Правительство царське одначе не приставало на сі ради і заспокоювало свого занадто горячого представника, що українські члени в правлінню однаково нічого не значать, а як би їх зовсім віддалити від всякої участи, то се могло б українське громадянство „привести в сумнїв". А як заховували ся при тім затверджені царським правительством права і привилеї, може показати такий приклад: київський міський маґістрат боронив своїх прав против самовільств московських властей, отже 1737 р. тодїшнїй правитель український (перший член колеґії) кн. Барятинський, прискіпавши ся до якоїсь дрібниці, арештував весь київський маґістрат і разом з ними всї грамоти міста Київа, а правительству пояснив, що зробив се на те, аби маґістрат не мав на що посилати ся на доказ своїх прав і вільностей.

Крім отсього великоросийського правління тяжіла над Україною в сих часах також важка рука всякого воєнного начальства: київських воєнних ґубернаторів (що заступили місце давнїх воєвод) і начальників российських військ, що під час затяжної кампанії турецької і кримської та війн польських роспоряжали ся як хотїли на сусїднїй Україні, командували українськими полками і всякою старшиною, не питаючи ся ніяких прав ні пунктів. Перелякана самовластєм своїх московських правителїв, їх суворим поводженнєм, підозріливістю і неперебірчивістю в тяжких карах, українська старшина мовчки корила ся, не осміляючи ся навіть піднести голоса за своїми правами, за обіцяним вибором гетьмана і давнїми порядками. Радїла, як ще їй давали якось жити, і державала себе як то кажуть „тихше води, низше трави". Яке було тяжке те московське правліннє, виховане в суворий школї Бірона, показують пізнїйші згадки Українців, коли на місце московських правителїв в 1740 р. визначено Англїйця ґенерала Кейта: сей суворий вояка лишив по собі добру память тим, що був неохочий до тортур і всяких слїдчих мук, був обережний в визначуванню кар, поводив ся з людьми привітно і ласкаво. І се вже було в дивовижу!

Коли так тяжко приходило ся українським верхам, то як уже було на сподї? Тяжко приходило ся і від своєї старшини, що відсунена від усякого політичного значіння, не маючи сміливости противити ся по-

літиці московській, з тим більшою запопадливістю заходила ся коло збільшення своїх маєтків та хозяйства, коло збогачування свого потомства землями і майном усяким. Уступаючи ся перед московською політикою, чинячи волю її, за те свобідно, заробивши ласку правителів московських, загарбувала собі землї, кріпостила козаків і посполитих, певна, що правителі дивитимуть ся кріз пальцї і не дадуть ходу дїлу, коли який небудь покривджений селянин або козак доходитиме своїх кривд перед московськими властями.

Правительство, щоб налякати старшину, вміло пускати чутки, що нові порядки заводять ся на те, аби оборонити людей від старшинських кривд; але на дїлї у тих нових московських правителів так само не можна було знайти ніякої управи на старшинські кривди: вирощені серед лютого кріпацтва Московщини, до того звичайно великі хабарники, вони тягли за панами, а не за покривдженими людьми.

Замість справедливих і чесних людей, котрі могли б заохотити людей до московських порядків, українська людність бачила перед собою московських хапугів і своєвільників, призвичаєних до незвичайно суворого і жорстокого поводження з людьми. Бачила ріжних пройдисвітів, що лякали людей доносами, і доводили людей до тюрм, вязниць і заслань страшним „словом і дїлом“ (такими словами: що вони знають „слово і дѣло государево“ доношувано в страшну „тайну канцелярію“ російську в усяких політичних справах). Звісний анекдот проте, як переїзжий російський офіцер, заїхавши з своєю командою до одного українського пана і не вдоволивши ся трактованнєм, яке було йому зроблене, причепив ся до свого хозяїна, що у нього на кафлях печи між иньшим намальовані російські двуглаві орли. Арештував його і відіслав в тайну канцелярію обвинувативши, що він пече на своїх печах царський герб „невідомо з яким замислом“. Тайна канцелярія, побачивши в тім „слово и дѣло“, взяла того бідного панка на допити, нащо він поставив на печах царський герб і його пече? А хоч той свідками показав, що се звичайні кафлї, куплені на ярмарку, то все таки, щоб визволити ся з рук страшної канцелярії, мусїв пожертвувати добрий табун коней, рогату худобу і чималу суму грошей.

321. Булава (чернигівський музей).

Правительство і правительственні сфери, розуміючи, що Українцям не могло бути по серцю все те що виробляли вони з Україною, незвичайно підозріливо були настроєні для Українців: все прислухали ся до якихось змов, зрад, і за кожду дрібницю готові були брати людину на слідство—тодїшнє слідство, нечувано суворе, з немилосердними муками, що й оправданному нераз відбирало здоровлє на завсїди. Страшні перекази про сї допити і слїдства довго ходили по Україні. „Не переставали допитувати, розпитувати, мучити ріжними машинами і нарештї—пекти шиною нещаславих людей, що попались їм в руки", оповідає сї перекази пізнійший Українець, автор „Исторії Русов или Малой Россіи"; „діла сї і подвиги на теперішній час здали ся б горячковими привидами або божевільством, але тоді се були справи важні, секретні—і давали великі доходи. Людей катували і мучили на підставі самих тільки доносів та всїляких причіпок перехожих і росквартированих салдатів, а ще більше—дезертирів і всяких заволок; для доноса, досить було сих слів—„о словѣ и дѣлѣ государевѣ", і се „слово и дѣло" було для злих і нікчемних людей немов талїсманом злоби і пімсти; містило в собі три пункти: житя, чести і добра государевої особи і його фамілії. Кождого обивателя, хоч би й найчеснійшого і зовсїм певного, брали на муки за доносом очевидного злодїя і нікчемника: не участував хто салдата або якого небудь заволоки, не обдарував або необережно чимсь розгнівав—вже біда! Заволока іде до міського або сїльського начальника і кричить перед ним, що має на того і того донести „слово и дѣло государево"—„куй (в кайдани) його і мене!". Начальство не маючи що розбирати, остовпівши від одного слова доносчикового, кує в кайдани однаково обвинуваченого і доносчика і відсилає під найпильнійшою сторожею в міністерську канцелярію[1]). А там не входять в відносини доносчика і обвинуваченого і в причини доноса—чи може він бути правдивий, не розбирають навіть, чи обвинувачений по свому віддаленню і способу житя може вчинити якусь шкоду цареви і його фамілії, котрих він не бачив і бачити не може. Сліпо тримають ся інструкції, ставлять доносчика на тортури і коли він три способи їх витримає і тим донос

322. Пернач Полуботка (тамже).

---

1) Тут автор мішає з тайною канцелярією.

свій потвердить, то вже обвинувачений не має що казати: його мучать і замучують напевно".

При тім тяжка військова служба для козаччини в турецьких, кримських і польських походах, а для людей ходженнє з підводами, даваннє провіанту на військо, то задурно, то немов би за плату, котрої одначе не можна було дочекати ся.

Москалики, соколики, поїли ви наші волики,
А коли вернете ся здорові—поїсте й остатні корови—

записує автор тоїж історії України на память, „як українські народи хвалили свою гостинність московському війську в турецьку війну". З записок сучасника Якова Марковича, ґенерального підскарбія, довідуємо ся як цілими десятками тисяч забирано волів з України для війська—„з тим що на них пізнійше буде дана плата"!..

323. Пернач Якубовича.

Страшенно нищено людей, отим забираннєм худоби і провіанту, як і тими підводами, де люде не раз тратили свою худобу і з батіжками вертали ся на Україну без усякої заплати.

Ой у неділю рано пораненьку усї дзвони дзвонять,
Ой там наші, наші чумаченьки вози й воли гонять.
Ой почім тая Молдава славна що жовтиї піски?
Ой у Молдаву гнали по чотирі вози, з Молдави пішки.
Ой почім тая Молдава славна, що крутиї гори?
Ой у Молдаву йшли чумаки в жупанах, назад та голі.

102. Гетьманство Розумовського. Всї отакі обставини незвичайно тяжко відбили ся на наріднім житї. Україну зруйновано до решти. Московський мінїстр Волинский переїхавши через Україну в 1737 р. писав тодїшньому правителеви Біронови: „До самого вїзду мого в Україну не думав я, що така вона пуста, і стілька множество тутешнього народу пропало, а й тепер стільки вигнано (на війну), що не зістало ся й стільки хлїборобів, щоб їм самим для себе збіжа посїяти, і хоч то вважають за їх упертість, що богато поля лишило ся без засїву, але як по совісти розсудити, то й робити нема кому і нема чим—бо вже скільки торік волів викуплено і на підводах поморено, а тепер ще й понад то з одного Ніжинського полку взято в армію 14 тис. волів, а скільки з иньших полків узято, того докладно сказати не можна". А ще пізнійше, 1764 р., пригадуючи се все, старшина українська писала в своїм прошенню до цариці: „За минулої турець-

кої війни крім того що Україна кілька літ несла її тяготу, утримуючи армію на кватирах, постачаючи провіант і фураж дачею, а ще більше—забираннєм силоміць на підводи коней і волів від усякого стану людей,—ще брано з неї всякі побори: волами і кіньми до кількасот тисяч і всякими иньшими для армії потрібними річами—на рахунок пізнійшої заплати, по квіткам або й без квітків. Так теж і під час нинішньої пруської війни забрано волів і коней. А крім того як попередніх років, так і тепер Україна утримує провіантом і фуражом кілька полків на рахунок будучої заплати. Але за все вище писане, окрім деякої суми, заплаченої за волів і коней, забраних під час турецької війни, ніколи заплати не було,—і через се всї загалом обивателї українські, а особливо козаки й мужики прийшли до крайньої нужди і бідности".

Такі обставини викликали велике невдоволеннє, горячі бажання повороту до гетьманської управи—і велику радість, коли сей поворот став можливим. Закінченнє тяжкої турецької війни (1740) кількома місяцями тільки випередило смерть цариці Анни. По недовгім реґентстві другої Анни в осени 1741 р. став ся переворот і на царськім престолї, скинувши реґентку, засїла донька Петра І Єлисавета. Се принесло зміну російської полїтики що до України. Хоч Єлисавета вважала себе вірною ученицею свого батька в полїтиці, але в відносинах до України особисті симпатії змушували її до більшої поблажливости. Ще бувши простою вел. княжною, позбавленою всяких впливів і значіння, вона закохала ся в гарнім двірськім співаку Олексїю Розумовськім. Він був син реєстрового козака з села Лемешів з Чернигівщини (теперішнього Козелецького повіту), мав гарний голос, співав у церкві, потім був післаний до Петербурга, до царського хору. Тут впав він в око царівнї, котра зробила його управителем одного свого маєтку, ставши царицею обвінчала ся з ним потайки і до самої своєї смерти мала в ласках, зробивши фельдмаршалом і ґрафом римського цїсарства. Хоч неучений і не визначний здібностями, Олекса Розумовський був чоловік з тактом, при тім добрий і щирий; він умів добре знайти ся на такім незвичайнім становищі, в полїтику не мішав ся, але вірний зістав ся своїй українській отчинї і здобув для неї симпатиї цариці. Зпочатку Українцям дано тільки деякі дрібні полекші, але в принціпі рішено було відновленнє гетьманства і приверненнє иньших українських порядків. В р. 1744 нова цариця приїхала в Київ, оглядала його святощі і відповідаючи на радістні привитання громадянства, заявляла свою прихильність і ласку українському народови. Прихильний настрій цариції до української справи, розумієть ся, був звісний старшинї, і сї обопільні заяви прихильности і довіря приготовляли ґрунт для нового напряму української полїтики. Запевнені в приязнім на-

строю цариці, ґенеральні старшини й полковники подали їй прошеннє, аби позволила вибрати гетьмана, і цариця заявила свою прихильність сїй справі та велїла прислати за сим парадну депутацію до столицї при нагоді шлюбу наслідника Петра (з будучою царицею Катериною II). Коли ся депутація прибула, їй показана була велика честь, а на предложене прошеннє про вибір нового гетьмана обіцяна прихильна відповідь. Справу протягано тому, що чоловік призначений правительством на гетьманство ще не був готовий. Був то молодший брат Олексія Розумовського Кирило. Иому тоді тільки скінчило ся двадцять літ (родив ся 1724 р.); виховували його на великого пана і вислали з ґувернерами за границю, кінчати свою освіту. Розуміеть ся, се було звісне українській старшині, і її депутати, сидячи в Петербурзї, терпеливо чекали, аж поспіє той будучий гетьман. Нарештї в 1746 роцї привезено його з заграничної подорожи, оженено з царською своячкою Катериною Наришкіною, обдаровано ріжними високими чинами, орденами і титулами (між иньшим визначено його президентом російської академії наук!), і по тім усім вважали можливим подати його українській старшинї на гетьмана. В 1747 р. дано сенатови указ про відновленнє гетьманства, а з кінцем 1749 р. цариця повідомила нарештї депутацію українську, яка все ще сиділа в Петербурзї, чекаючи відповіди, що на Україну посилаєть ся царський представник і міністр, царицін свояк ґраф Гендріков для вибору гетьмана, і з тим відіслала її на Україну.

324. Медальон з портретом Олексія Розумовського і волосєм цариці Єлисавети (переховусть ся в родинї Милорадовичів).

Дійсно в лютім 1750 р. прибув до Глухова сей царський міністр, з великою парадою. Українська старшина і всякі військові чини з духовенством заздалегід чекали його там. 22 лютого справлено в незвичайно святочній обстанові вибір гетьмана.

Напереді йшла військова українська музика, потім секретар мінїстерства заграничних справ віз царську грамоту, котрій зібрані полки оддавали честь. За ним бунчукові товариші Гамалія з товаришами несли гетьманську корогву, а за нею йшов генеральний хорунжий Ханенко з двадцятю бунчуковими товаришами. [1]) Потім бунчукові това-

[1]) Бунчукові і військові товариші—почетні чини, вони давали ся значним особам, з заслужених старшинських родів, котрі не займали нїякого уряду.

риші Маркович і Ширяй несли на червоній подушці гетьманську булаву і за нею йшли ґенеральні старшини: судя Горленко, підскарбій Скоропадський і писар Безбородко, й при них 24 бунчукові товариші. Бунчукові товариші Лизогуб і Чорнолузький несли на оксамитній подушці гетьманський бунчук і йшов ґенеральний бунчужний Оболонський з бунчуковими товаришами й иньшою старшиною. Бунчукові товариші, два Горленки несли на оксамитній подушці гетьманську печать і за нею йшов писар ґенерального суду Пиковець з канцеляристами ґенеральної канцелярії і військового суду. Нарешті бунчуковий товариш Мокрієвич ніс військовий прапор і з ним ішли військові товариші, а в кінці їхав каретою царський представник Гендріков. Ся процесія пройшла в церкву і тут по прочитанню царської грамоти предложено присутному „війську і народови“ вибрати собі гетьмана. Розумієть ся, всї заявили, що гетьманом хочуть Кирила Розумовського. Повторивши тричі своє запитаннє і діставши все туж відповідь, царський представник проголосив вибір Розумовського, і потім вся процесія з клейнотами пішла в иньшу церкву, св. Миколая, на святочну службу Божу, відправлену з нагоди сеї радісної події. Ґенеральна старшина піднесла в дарунку царському представникови за труд і честь 10 тисяч рублїв (величезну на той час суму), його товаришам 3 тис., а полкам на утїху видано більше 900 відер горілки.

По сїй усій параді вислано до цариці депутацію з повідомленнєм про вибір гетьмана; тоді цариця потвердила Розумовського на гетьманстві і видала укази, щоб гетьмана рахувати в рівні з російськими фельдмаршалами, а потім ще надано йому найвищий орден російський св. Андрія. Великоросийських урядників, заведених в Гетьманщині, покасовано; під власть гетьмана піддано також Запорозьку Січ і взагалі відновлено український устрій, який він був перед 1722 р.— перед заведеннєм малоросийської колеґії, і Україну знову переведено в міністерство заграничних справ. Одначе Розумовський, посваривши ся з міністром, чи як звано його — президентом іностранної колеґії, сам потім попросив перевести його назад під сенат.

Так розпочало ся правлїннє останнього українського гетьмана, що потрівало без малого пятнадцять лїт. Весною 1751 р. новий гетьман одержав від цариці гетьманські клейноти і грамоту подібну змістом до грамоти даної Скоропадському, відпущено його на Україну і він прибув в свою столицю. Знов з великою парадою справлено наступленнє на уряд нового гетьмана. Подібним порядком як при виборі, тільки вже везли ся ґенеральними старшинами на конях і в каретах гетьманські клейноти, окружені бунчуковими і військовими товаришами; везено царську грамоту дану Розумовському і їхав він сам

теж в роскішній кареті, запряженій шістьма конями, окружений скороходами і лакеями, в супроводі бунчукових товаришів, запорозьких козаків і компанейців. В церкві наступило проголошеннє царського потвердження, потім клейноти відвезено до гетьманської палати, і там гетьман приймав обідом старшину й иньші чини. Українські літописці з великою докладністю поописували всі сі церемонії—останній відблиск української державности, і заховали їх в своїх літописах як останню радісну подію українського життя перед доконечним скасованнєм української автономії.

325. Кирило Розумовський.

Сам новий гетьман був чоловік зовсім чужий Україні й її житю. Він виріс в Петербурзі, був усім звязаний з петербурським панством. Иого довіреним дорадником був Гр. Теплов, бувший його учитель, чоловік хитрий і недобрий, українським порядком неприхильний. Иого пізнійша записка „про непорядки в Малоросії" дала цариці Катерині матеріал против українського гетьманського і старшинського правління, для його скасовання, і на Україні Теплова вважали головним провинником в скасованню гетьманства. Оповідали, як ще в перший обізд України з новим гетьманом стала ся пригода: в Чернигові вітер здер з Розумовського кавалєрію св. Андрія і Теплов підхопив її; з того стара Розумиха ворожила синови лихо від Теп-

лова і радила не держати при собі Теплова і не слухати, але той не послухав і від того пропав.

На Україні Розумовський нудив ся, проживав частійше в Петербурзі; держав себе не як товариш української старшини, а немов якийсь володар з божої ласки, і завів у своїй глухівській резиденції двір на взірець двору петербурського. В справи українські не дуже мішав ся, і Україною правила старшина по своїй волї, зносячи ся безпосередно з сенатом і російським правительством. З огляду на впливи і значіннє Розумовського в правительственних кругах, ріжне російське воєнне і иньше начальство не важилось мішати ся і командувати на Україні по давньому. Клопіт був тільки через Запороже: все виникали на Січовиків скарги, то з приводу нової лінії кріпостей, що захопила старі запорозькі землї, то з приводу нападів Запорожців на землї кримські, турецькі і польські, і з Петербурга раз-у-раз наказували гетьманови тримати Січ в порядку, а в дійсности се було, розуміеть ся, неможливо, і приготовляло Січи гіркий кінець. Поза тим українське житє під охороною царської ласки до останнього гетьмана текло досить спокійно, старшина мала змогу упорядковати устрій і відносини українські по мисли своїй: те що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасованнє гетьманства, а в дечім дожило і до наших часів. В сїм вага сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий був він сам своєю особою.

103. Устрій і суспільні відносини Гетьманщини. З попереднього ми знаємо в головнїйшим, як формував ся устрій української Гетьманщини (див. особливо гл. 83). Військовий поділ на полки й сотні з часом осів на землю, став поділом на округи полкові й сотенні, а потім як скасовано польський устрій, сей військовий козацький устрій, зайнявши його місце, почав переходити в загальну управу, адміністрацію. Не так легко одначе було сьому військовому устроєви, приладженому більше до воєнної мобілїзації, ніж до адміністрації, перейти в систему такого загального, общеземського правлїння. Коло сього треба було богато попрацювати, і кращі представники української старшини працювали над сім щиро—але бачили ми, які трудности стрічали вони в тім з боку російського правительства, що замишляло зовсїм скасувати автономний український устрій, посилаючи ся на його непорядки, а зовсїм не бажало його упорядковання Полуботок згинув через сї свої заходи; Апостол в коротке своє правлїннє встиг тільки дещо зробити в сїм напрямі, а потім наступили тяжкі часи великоруського правлїння, коли нові власти і ріжні посторонні великоруські начальства, воєнні і адміністративні, своїми мішаннями й

роспорядженнями, часто суперечними і безтолковими, заплутували до решти українську управу.

В центральнім правлінню цілої Гетьманщини з початку сформували ся два зверхні уряди, оден—військова або ґенеральна канцелярія другий—ґенеральний суд. Військова канцелярія завідувала справами військовими і загальними, на чолї її стояв військовий (генеральний) писар. По смерти Апостола вона обєднала ся з правящою колеґією, як вищий уряд, під назвою ґенеральної військової канцелярії. Військовий суд судив ґенеральний судя, з початку сам оден, а потім, як знаємо, зроблено сей суд колеґіальним: придано судї засїдателів, і так став ся пізнійший ґенераляний суд. При поставленню на гетьманстві Апостола віддїлено було в осібну управу ще скарб військовий визначивши до того двох підскарбіїв; рахунки вела осібна скарбова канцелярія і при ній рід державного контроля: комісія рахункова (счетная). Нарештї була ще осібна артилерийська канцелярія, під начальством обозного: вона завідувала військовою арматою і призначеними на те маєтностями і доходами.

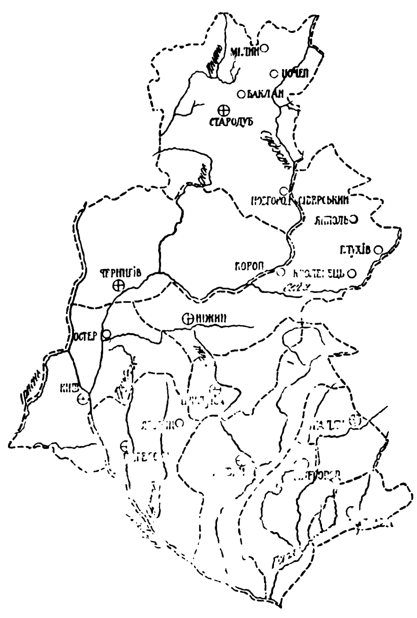

326. Гетьманщина XVIII віку, з подїлом на десять полків* (з карти зробленої в 1780-х роках Оп. Шафонським). Кільце з хрестиком значить полкове місто; --- границї полків.

Рада військова перестала збирати ся уже з часів Самойловича і деяка память про неї зіставала ся тільки при виборі гетьмана, і то тільки для прикраси. Всякі важнійші справи рішала рада старшини, скликувана гетьманом; справи звичайнійші або пильнійші—рада гетьманська з ґенеральною старшиною і полковниками.

Після того як правобічна Україна одійшла до Польщі, Гетьманщина поділяла ся на десять полків: Стародубський, Черниґівський, Київський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Полки і тепер були дуже не однакові що до величини, людности та числа козаків, яке значило ся в них. Так напр. в 1723 р. в Ніжинськім полку було 8 сотень і в них без малого 10 тис. козаків (6566 конних і 3379 піших), в Київськім 8 сотень і в них не сповна 3 тис. козаків (1657 кінних і 1269 піших). Всього в десяти полках було тодї 114 сотень і близько 50 тис. коза-

ків. В 1735 р. правительство відділило зпоміж козаків для дійсної військової служби 30 тис. „виборних“ заможнійших, поділивши їх пропорціонально по полкам, а решту призначило в „подпоможчики“ виборним (пізнійше одначе так обернуло ся, що навпаки сї підпоможчики служили службу коштом заможнійших виборних).

Головна власть в полку належала полковникови. Хоч в кождім полку була подібна полкова старшина як в цілім війську, але вона не мала в правлїнню особливого значіння, і взагалї в XVIII віцї власть і сила полковників незвичайно зросла. З того часу як московське правительство взяло в свої руки іменованнє полковників і заборонило гетьманови скидати їх без волї царської, значіннє полковників дуже підняло ся, і гетьман з ґенеральною старшиною не мали великої сили над ними. З другого боку стратило всяке значіннє в полковій управі, так само як і в військовій, рядове козацтво. Самопорядкуваннє зістало ся тільки в громадах козачих. Навіть сотників полковники звичайно визначали своєю властю, а хоч по закону сотників, чи кандидатів на сотника ніби то мала виберати сама сотня, та се робили вже не сотенні козаки, а сотенна старшина—як що такі вибори робили ся.

327. Панський будинок XVIII в.: хата поставлена полковником Гнатом Ґалаганом 1721 року.

Таким чином од козацького самопорядкування не зістало ся майже нічого, і на скільки зістало ся ще взагалї самопорядкуваннє, в справах, які виходили за межі громади, то було воно старшинське— лежало в руках старшинських родів, що під назвою товаришів бунчукових, значкових і значних військових сотворили привілеґіовану дідичну (наслїдственну) верству—„шляхецтво“, як вони себе називали, і все правлїннє гетьманське XVIII віку має характер панський, аристократичний (старшинський).

В повній залежности від нього стояли міщанські громади. Меньші, так звані ратушні—підлягали просто полковій і навіть сотенній управі; більші, так звані маґістратські—такі що мали повний маґістрат, управу нїмецького права, мали бути незалежні не тільки від полковників, а навіть самому гетьману тільки в деяких справах підлягати (таких городів в серединї XVIII в. рахують десять). Але й сими в XVIII віцї розпоряджали ся полковники досить самовільно. Духовенство,

хоч підлягало безпосередно синодови, через своїх владиків,—одначе на ділї стояло також в сильній залежности від старшини. Не говорити вже про рядове козацтво і посполитих—панських підданих: вони стояли під повною властю старшини.

Останнє пановаиннє старшини під рейментом Розумовського взагалї розвинуло і ствердило сей старшинський, панський характер Гетьманщини, який уже перед тим, з кінця XVIII віку так сильно почав зазначати ся. Пильнуючи можливо упорядкувати, довершити і викінчити суспільнополітичну будову гетьманщини, старшина робила її на своїх панських підвалинах і розвиваючи принціпи панських прав старшинських, руйновали до решти останки старого демократичного люду. Велико заважили тут, на сї старшинські змагання, також законодатні памятки, за недостачею свійського писаного права прийняті від старого устрою.

328. Значний старшина, з ікони початку XVIII в.

Я вже згадував (гл. 92), що звичайове народнє українське право, яким мали судити судї вусяких судах, не було списане, і через се суди звертали ся до помочи збірників права, які були під рукою і задержали ся в судах міських — до маґдебурського права, також до Литовського Статута, і то не в першій, близшій до місцевого права, а в пізнїйших редакціях 1566 і 1588 рр. глубоко перйнятих впливами польського шляхетського устрою і права. Хоч до них звертали ся в питаннях права приватного і карного, але при загальнім шляхетськім характері сеї збірки законів її шляхетські основи набували все більшої сили, в міру того як виростала повага Лит. Статута.

Коли при відновленню гетьманства в 1727 р., на основі „рішительних пунктів“, була зібрана комісія українських юристів, щоб звести в одно українські закони, ся комісія, замість заходити ся коло збирання права народнього того що вважало ся справедливим і законним в народї,—взяла ся також за сі ж готові збірки права, уживанів українських судах: Литовського Статута і Маґдебурського права. На сїй підставі зробила вона свій збірник законів, скінчений в р. 1743, під назвою: „Права, по которимъ судится малороссійскій народъ“. Хоч він не був правительством затверджений, але скріпив ще більше значіннє статутово-маґдебурського права, і правлїннє Розумовського, заходило ся перевести постанови Лит. Статута про устрій і порядок судовий.

Оден з українських юристів того часу Федір Чуйкевич в 1750 р. предложив новому гетьманови записку „Суд і росправа в правах малоросійских" і в нїй, показуючи недостачі і хиби українських судів, подав плян реформи його в дусї Литовського Статута. В такім напрямі справдї була переведена реформа в остатнї роки правлїння Розумовського. Ґенеральний суд доповнено виборними депутатами від полків, на взірець польського трібуналу. Суди полкові були перемінені в суди гродські і мали правити ся на взірець польських старостинських судів. А для справ цивільних (гражданських) і поземельних заведені повітові суди підкоморські і земські, з виборних шляхетських (старшинських) судїв. Гетьманщину роздїлено на 20 таких повітів.

Ся реформа, правда, не простояла довго, але вона показує нам загальний напрям старшинських змагань. Прийнявши за своє право Литовський Статут, старшина при кождій нагодї проводила в житє ті основи шляхетського устрою, якими сей Статут перейнятий. Старшина дивить ся на себе як на шляхетську верству (сей термін—„шляхецтво малоросийське" з серединою XVIII віку входить все в ширше уживаннє в усяких справах українських). Прикладаючи до себе постанови Литовського Статута про шляхетські права і привилеї, старшина претендувала на такі ж права в українськім устрою і житю. Так само як отсе реформував ся старий військовий устрій Гетьманщини на подобу шляхетського устрою Польщі—так само проводили ся понятя про шляхетські права в права маєткові, в відносини поспільства до панів, в права селянські—властиво в безправність селянську. З того дуже богато зацїлїло і по скасованню гетьманства. Так ріжні постанови цивільного права, взяті з Литовського статута, ще й досї мають вагу в старій Гетьманщинї—нинїшнїй ґубернїї Чернигівській і Полтавській як тутешнє місцеве право; а понятя про шляхетські права старшини над поспільством дуже сильно вплинули на весь суспільний уклад Гетьманщини.

104. Слобідщина. Ослабленою, блїдшою так би сказати копією Гетьманщини XVIII віку була сусїдня українська Слобідщина, що займала нинїшню Харківську ґубернію з сусїднїми частями Курської й Воронїзької. Ми вже не раз згадували про неї, знаємо, що вона заселила ся українськими виходнями, як ті в тїсні часи мандрували з українських земель, що були під Польщею, за московську границю й осідали за лїнією пограничних кріпостей, вибудованих московським правительством—за так званою „білгородською чертою" що загорожувала дорогу Татарам в московські землї. Осїдаючи тут на татарських шляхах, наші виходнї приймали на себе сторожеву службу й воєнну оборону отсього погранича, а за се від московсько правительства діставали ріжні права й привилеї.

Звістки про таких українських виходнів маємо ще з другої половини XVI, потім в першій половині XVII в. Значна маса таких пересельців вийшла в 1638 р. з гетьманом Яцком Острянином—було їх самих козаків звиш 800 душ, не рахуючи жінок і дітей. Вони оселили ся в околицях Чугуєва й організували тут осібне військо козацьке, але щось скоро сприкрило ся їм тут, вони збунтували ся, вбили Острянина й пішли назад за польську границю. Потім особливо великий рух наступив, як нарід розчарував ся в Хмельниччині, особливо після Берестечка, в 1651 р. Українці йшли великими партиями і меньшими ватагами, селили ся слободами, ставили городи, та переносили козацький устрій в ті сторони. Так 1652 р. тисяча козаків з полковником Дзиньковським, прийшовши з сімями і всім господарством, оселили ся над р. Сосною, поставили город Острогожськ і зробили початок Острогожському полкови. В тім же часї иньші Українці оселили ся над Пслом, поставили город Суми й положили початок полкови Сумському. 1654 р. стрічаємо перших осадників в Харкові, що будують тут на другий рік город і т. д. Переселеннє потім трівало й дальше, в 1660, 1670 і 1680-х роках, і зайняло велику просторонь, як добра половина Гетьманщини, тільки рідше заселена.

За свою військову службу сї українські слобожане були увільнені від всяких податків і повинностей, їм позволено жити й правити ся „по своїм обиклостям", і на взір Гетьманщини вони організували тут полки, числом пять—Сумський, Ахтирський, Харківський, Острогожський й Ізюмський. Полки поділяли ся на сотні й мали такий же устрій як в Гетьманщині, правили ся виборною старшиною; тільки безпосередно підлягали московським приказам, і взагалї стояли в більшій залежности від московського начальства, ніж полки Гетьманщини. Гетьмани пробували намовити московське правительство, щоб віддало слобідські полки під гетьманське начальство. Особливо Самойлович добивав ся того, як Москва відрекла ся правобічної України. Але Москва, маючи замір з часом і Гетьманщину поставити в подібне становище, не здавала ся на сі представлення. Рано заведено в Слобідщині московське право—судили по законам московським, тим більше що між українськими осадниками було де що і московської домішки таки від разу, і тутешня старшина росийщила ся ще скорше і лекше ніж у Гетьманщині. Слобідщина служила московським правителям немов пробним камінем для касовання козацьких порядків, і звичайно правительственні реформи в Гетьманщині на кількадесять літ попередержали ся реформами в Слобідщині.

Уже в 1732 р. в Слобідщині попробували були зовсім скасувати старий козацький устрій: заведено замість козацьких полків драгун-

ські, здатнійших козаків зачислено туди драґунами, а всїх иньших переведено в селянський стан; офіцерів визначено великоросийських. Се викликало одначе таке невдоволеннє, що цариця Єлисавета 1743 р. скасувала сю реформу і відновила козацький устрій—одначе в справах не-воєнних віддала сї полки під власть білгородського ґубернатора. Такий порядок протримав ся ще двадцять літ, до 1763—4 рр., коли слобідські полки покасовано і заведено на їх місце гусарські вже на завсїди.

Суспільні відносини теж складали ся тут подібно як у Гетьманщині, але також ще скорше підводили ся під московські. На старих заїмках і військових землях виростали маєтности старшинські, заселяли ся підданими; старшина переходила в положеннє московських поміщиків, некозацька селянська людність—в становище кріпаків. Величезні надання від московського правительства тим старшинам, які вміли особливо зарекомендувати свою вірність і покору, помагали тому. Сумський полковник Кондратіїв напр. за свою вірність дістав такі величезні надання, що в 1780 р. його сїмя володїла 120 тисячами десятин. Коли в 1767 р. обмірковував ся проєкт нових законів для Росії, декотрі слобідські депутати підіймали мову про відібраннє забраних старшиною земель і закріпощених людей та поверненнє їх в свобідне селянство; але се не мало ніякого успіху: поміщицькі й кріпацькі порядки московські встигли вже занадто сильно закорінити ся.

329. Слобідщина въ XVIII в.

Подвійним кільцем означені полкові міста; кільцем з кропкою сотенні, пунктіром старі татарські шляхи; лїнїя Ахтирка-Білгород-Острогожськ се стара Білгородська лїнїя укріплень; Орель-Донець се нова т. зв. українська лїнїя, будована в XVIII в.

105. Культурне житє Східньої України—письменство і школа. З суспільного становища, як бачимо, Гетьманщина з Слобідщиною

з їх устроєм все більше тратила свою вартість. Народнє і козацьке самопорядкуваннє почасти було знищене московським правительством, а що в нїм не було знищене—набрало характеру самопорядкування старшинського, панського. Міщанське самопорядкуваннє придавлено, духовенство—теж. Селянську сїрому поневолено. Козацтво лишило ся без усякої участи в управі, та крім того козаків всякими способами позбавлювано козацького звання, переводжувано в поспільство без всякого права: уряди українські наповнили ся безконечними процесами про безправно відібрані козацькі права (так звані „искавшіе козачества“) і неможливість добити ся права законною дорогою нераз доводила до крівавих бунтів против гнобителів-панів.

Так само тратила свою цінність Східня Україна і з погляду національної культури.

330. Покровська церква в Харкові (XVII віку).

При тім переважно церковнім характері, який мало українське культурне житє XVII віку і першої половини, або принаймнї четвертини XVIII,—величезне значіннє і вплив мало підданнє української церкви під власть московського патріарха. Перед тим вона числила ся під властю царгородського патріарха, а в дійсности була вповнї автономна і незалежна, жила своїм самостійним житєм, під безпосереднїми впливами громадянства, що громадським вибором обсаджувало всї важнійші церковні посади. Коли ж завдяки Самойловичови московському правительству удало ся добити ся, що митрополит київський піддав ся „під благословеннє“ московського патріарха (1685 р.) і константинопольський патріарх, під натиском турецького правительства дав на се своє призволеннє (1687),—тодї українському духовенству дуже скоро прийшло ся почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприязну.

Вже перед тим в московських кругах скоса дивили ся і на українських духовних і на їх школи та письменство. Київську академію московські власти в 1660-х роках хотїли зовсїм закрити, користуючи ся

тодїшнїми полїтичними замішаннями, що привели в упадок і київське культурне житє і академічну науку; тільки боячи ся, що з сього вийшло б велике невдоволеннє на Україні, кінець кінцем московське правительство полишило сей намір. Київські видання також досить часто забороняли ся в Москві, а за патр. Иоакіма, в 1670—80 рр. підняло ся правдиве гоненіє на українські книжки. Коли ж київську митрополію піддано під власть московського патріарха і московські власти могли забороняти українські видання не тільки у себе, в Москві, але і на Україні,—тоді неприязне становище московських властей дало себе почути дуже сильно і на самім видавничім руху. З початку мотиви були нїби церковні—щоб не було неправославних гадок в тих київських виданнях. Але скоро перейшло се і на ґрунт язиковий, чисто національний. В 1720 р. видано указ, щоб на Україні не друковано нїяких книг окрім церковних, і то з старих видань, а при тім щоб сї передруки старих церковних видань перед друкованнєм виправлювано на взір видань великоросийських, аби в них не було нїякого слїду української мови—„даби никакой розни и особаго нарѣчія не было". І за сим слїдили дуже пильно; осібний цензор був призначений для виправлювання українських книжок, і тільки після такого справлення дозволювано друкувати книгу. Напр. в 1726 році хотїли надрукувати в Києві акафист св. Варварі, написаний митрополитом; але на се був даний дозвіл тільки під тою умовою, що акафист той перед виданнєм буде перекладений „на великороссійское нарѣчіе". Так бувало й потім, і дістати дозвіл на яку небудь книжку було дуже не легко, а коли вона мала бути українська, мала якісь українські прикмети—то й зовсїм неможливо. Так от 1769 року лавра київська просила синод, щоб позволив надрукувати українську граматку, бо московських букварів на Україні не хочуть купувати. Але синод дозволу не дав. Навіть старі церковні книги українського друку синод владикам наказував забирати по церквах і заводити натомісць книги московського друку.

Все се, розумієть ся, мусїло дуже сильно відбити ся на лїтературній творчости і видавничім руху Східньої України. Народнїй елємент в старім українськім письменстві XVI—XVII вв. і без того не був сильний. Хоч народня мова для зрозумілости народньої була введена в ріжні релїґійні видання ще в XVI в., але, бачили ми, не переводили ся противники такої простонародньої мови в релїґійнім ужитку, а й ті що стояли за уживаннє народньої мови, все таки дивили ся на неї як на щось низше і меньш поважне в порівнянню з „справжньою", словянською мовою. По школах українських дбали головно про те, щоб навчити своїх учеників правильно писати словянською мовою, а

не журили ся зовсім про мову народню, її чистоту і правильність. Українські письменники XVII—XVIII вв. пишають ся церковно-словянщиною, а до народньої мови звертають ся в ужитку буденнім, в листуванню, в записках, в віршах і жартах.

Теж саме бачимо і що до самого змісту, що до тем писань. Школа українська зложила ся під впливами релігійної боротьби і всю увагу свою звертала на школеннє богословське і полемічне; все иньше

331. Полтавський собор.

служило другорядним додатком—історія, література, і ще меньше науки природні і математичні. Книжність майже виключно була церковна. З рукописного матеріалу бачимо, що люде дуже інтересували ся історією, списували старі літописи (маємо цілий ряд українських відписів з старого збірника літописей київських і галицько-волинських), складали хроніки близшого до них часу й історичні збірки. Але з сього нічого не було надруковано, окрім одного однісінького „Синопсиса"— коротенької історії Руси, зложеної в Печерській Лаврі, дуже мертво і неповно (історія козаччини, боротьба з Польщею і вся новійша історія України проминені в н й майже цілком). За браком иньшої книжки, а може й завдяки такій своїй „серіозности" ся книжка була видана кілька разів (перше вид. 1674 р.), тим часом иньші, далеко ціннійші і цікавійші річи зістали ся в рукописях. Історичне письменство було взагалі досить богате; до наших часів заховали ся такі прецікаві річи як Львівська літопись про події першої половини XVII в., літопись Са-

мовидця про війну Хмельницького і пізнїйшу історію козаччини до кінця XVII в., богато лїтописей та хронік (напр. Супрасльська, Густинська, хроніка Сафоновича, Боболинського й ин), богато козацьких хронік, як от Грабянки, Лизогуба, Лукомського й ин, прецікава, хоч часто невірна повість Величка. Твори сі часто дуже живо відбивають у собі те, чим жило, цікавилось і хвилювало ся тодішнє українське громадянство,—але нічого з того не вважали потрібним надрукувати ті духовні книжники, в руках яких лежали видавничі засоби. Не пройшло в друковані видання нічого і з чудових історичних українських пісень, що складають ся протягом XVII віку, виробляючи поволї особливу форму —так званих дум, що обєднали в собі прикмети книжньої мови і стилю з народньою поетичною основою. Навіть чисто книжні вірші на теми історичні або побутові не попадали звичайно до друку — хіба якісь похвальні вірші ріжним добродїям, найменьше інтересні, писані задля ріжних грошевих цїлей.

332. Стара митрополича брама в Київі.

Друкували ся книги як не церковні—богослужебні, то релїґійного змісту; але релїґійна боротьба в другій половині XVII в. ослабла, чисто-церковні інтереси у ширшого громадянства тратили своє давнїйше центральне значіннє, а з тим і та релїґійна книжність все меньше інтересувала і захоплювала читача. Хотіло ся людям чогось живійшого, свіжійшого, близького до біжучого житя та його інтересів, а сього книга не давала. На перешкоді ставала, з одного боку, та обставина, що всї тодїшнї українські друкарні були в церковних руках, а з другого—ще більше те, що московська власть, як ми бачили, своїми заборонами просто таки загородила українській лїтературі всяку дорогу до тем живійших і сучасних.

Правда, придавлені підозріливістю і суворістю московських властей люде навіть бояли ся порушувати теми звязані з сучасним житєм і його полїтикою. Але все таки з рукописної спадщини тих часів, з першої половини XVIII в., маємо й інтересні історичні писання, і побу-

тові вірші, і з шкільної драми часом виходили річи живійші й інтереснїйші. Така наприклад драма „Милость Божія Украину отъ неудобь носимыхъ обидъ лядскихъ черезъ Богдана Зѣновія Хмельницкого свободившая", написана 1728 р. при нагоді відновлення гетьманства. Вона не тільки будила спомини тої великої доби, але й зачіпала ріжні сучасні справи, відносини України до Росії. Драма Ґеорґія Кониського: „Воскресеніе мертвих" (1747) зачіпали справи суспільні, становище селян-підданих. Були жартовливі інтермедії—побутові народні комічні сценки, писані народньою мовою, що вставляли ся в перервах шкільних драм для розвеселення публїки. До наших часів дійшли в рукописях такі сценки писані Митрофаном Довгалевським в 1730-х і тимже Кониським в 1740-х роках, справді досить живі й цікаві: вони виводять з комічного боку ріжні типи сучасної України та иньших народностей. Пізнїйші Українці ставили дуже високо сї інтермедії, прирівнювали до творів світових коміків Плявта і Мольєра, але нїчого з того не могло тепер пройти в друковану книжку, через московську цензуру. Літературна творчість українська нидїла, зіставаючи ся в ужитку рукописнім, а й всякий взагалї видавничий рух на Україні нидів і завмерав, відступаючи перед конкуренцією видавництв великоруських, і українська книжність все більше тратила впливи і значіннє перед новими великоруськими впливами.

Теж саме було і з шкільною освітою, і з тих же більше меньше причин. Головним огнищем сеї освіти і взагалї культурного руху українського була київська академія. Після свого упадку в 1660-х рр., як її московське правительство трохи не закрило,—вона наново упорядкувала ся, поширила свою проґраму на взір католицьких, головно єзуїтських академій, і 1694 р. одержала від московського правительства потвердженнє титула і прав академії. Отсї часи гетьманства Мазепи, щирого покровителя українського культурного житя (як тоді сю культуру розуміли) були добою найвищого розвитку київської академії. З неї вийшло богато людей, які зайняли перші місця в літературнім, церковнім і політичнім житю тодішньої України і Московщини. Потім майже до самої половини XVIII в. вона зіставала ся головною школою для освіченого українського громадянства—не тільки духовного, а й світського. Гетьман Апостол, потверджуючи маєтности академії, зве її школою „всьому суспільству нашому благопотребною, де сини малоросийські в науках свобідних мають наставленіє". Справді, переглядаючи реєстр учеників академії того часу (1727), бачимо між ними хлопців майже з усіх значнїйших старшинських родин; звичайно бувало в академії більше світських ніж духовних, і виходили вони потім на ріжну світську діяльність. Через те київську академію дуже цїнено

і на взірець її засновувано вищі школи по иньших місцях і в Московщині (почавши від московської славяно-греко-латинської академії, заснованої і веденої київськими вихованцями) і на Україні, де на київський взір заснували ся колеґії й семінарії в Чернигові, Переяславі, Харкові, Полтаві.

Тридцяті й сорокові роки XVIII в. власне були часами останнього розцвіту київської академії. Тодїшній митрополит Рафаїл Заборовський (1731—1747) був великим прихильником академії. Він дуже богато нею займав ся і зробив для її добробуту і всякої вигоди (побудував нові будинки, бурси, церкви), так що її звали на честь його „академією могилянсько-заборовською“. Між тодїшніми професорами її бачимо таких визначних своіми талантами і діяльністю людей як Митрофан Довгалевський, Юрий Кониський, Михайло Козачинський, а між вихованцями тих років цїлий ряд пізнїйших діячів, між ними Григория Сковороду і російського Ломоносова. Учеників бувало дуже богато, більше тисячі (1742 року 1243 душ, 1751 р. 1193 душі, 1765 року 1059 душ).

333. Брацька церква в Київі (відбудована Мазепою)—з гравюри пол. XIX в.

Але за сим останнїм розцвітом наступав уже упадок. Служачи вищою школою для світського громадянства, академія мала характер богословський в своїй науці; при тім її наука опирала ся на давнїх схолястичних методах, для того часу перестарілих і не цїкавих і не йшла за поступами сучасної европейської науки. Реального знання вона не давала; літературне приготованнє, оперте на перестарілих взірцях, теж все меньше було придатне для тодїшнього часу. Отже коли появляють ся в Росії, в Петербурзї і Москві перші світські школи, київська академія й на взір її засновані провінціальні колеґії не витримують конкуренції з ними. Заможнїйше громадянство українське, старшинські родини починають посилати своїх дїтей в школи столичні, або в університети заграничні, нїмецькі. А київська академія з иньшими колеґіями ставала все більше спеціально-духовною школою, де

хлопці вчили ся на попів, а ширшого культурного значіння вона вже не мала. Українське громадянство, дуже піклуючи ся про освіту своєї молодіжи, задумувало ся над заснованнєм унїверситетів. Між ріжними бажанями, поданими новій цариці Катерині II було поставлено також і се, щоб замість київської академії заложено унїверситет з богословським факультетом, другий унїверситет, без богословського факультету відчинено в Батурині, а по иньших містах ґімназії. Але російське привительство не сприяло сьому, і тільки з заснованнєм харківського унїверситету, коштом місцевого дворянства, на початку XIX віку Україна дістала першу світську вищу школу.

334. Академія і студенти на гравюрі зробленій на честь ректора Колачинського, на поч. XVIII в.

106. Національне жите східньої України. Політичні й культурні обставини, котрі ми отсе розглянули, приводили українське жите до все гіршого упадку, і се було тим більш болюче, що східня Україна, а особливо Гетьманщина з поміж українських земель поставлена була ще в найкращі обставини—мала змогу якогось розвою і самопорядкування. Одначе й тут під суворим і підозріливим оком нового начальства завмерало всяке взагалі суспільне жите, западали ся дороги до якої небудь громадської діяльности і люде замикали ся все більше в тїсний круг своїх особистих, домашнїх і родинних інтересів, затрачуючи самий нахил, самий інстинкт до громади і громадського житя. На развалинах широкого і бурхливого житя козаччини, на руїнах політичної автономії, самоуправи і самопорядкування розвивало ся піклуваннє про збогаченнє і забезпеченнє своєї родини, про збиваннє великих маєтків, великих засобів, великих доходів. Внуки козацькі, потомки тих що під проводом Хмельницького повставали і розвалювали шляхетське панованнє над Україною, проганяючи маґнатів-королевят,—тепер самі поставали панами-маґнатами, правдами й неправдами назбиравши великі маєтности і заселивши їх безправними підданими. Переконавши ся про неможливість боротьби з московською політикою і махнувши рукою на державні змагання українські, дбали про те щоб закріпити за собою зібрані маєтки, забезпечити поміщицькі, панські права свої, порівняти ся в правах з шляхецтвом

российським, відкрити собі дорогу до вищих посад, увійти між панство московське. Подібно як панство українське двіста—триста літ перед тим приспособляло ся до порядків і обставин Польської держави, в котру закинула його лиха доля, і не тільки старало ся навчити ся польського права, польської мови, а польщило ся й католичило ся, приподобляючи ся до державної національности, так тепер се нове українське панство з такою ж готовістю і скороспішністю йшло на зустріч бажанням російського правительства: не тільки приспособляло ся до нових порядків, але й приймало культуру нової держави, російську мову урядову і письменську.

335. Митрополит Рафаіл Заборовський.

Дарма, що культура російська стояла ще дуже низько. Кількадесять літ тому, за часів Дорошенка та Мазепи Українці були першими учителями в Московщині, що пересаджували туди здобутки українського культурного житя, а за Петрових часів трохи не всі вищі духовні посади в Московщині позаймали київські вихованці, духовні Українці, і навіть по московських школах заводили були з початку українську вимову, наломували хлопців московських на мову українську. Але так само як і перед тим, в XV—XVI вв., рішала тут не висшість і низшість культурна, а державна перевага. Відірвана від народу, не чуючи в себе міцного ґрунту під ногами, українська старшина хилила ся в політиці, хилила ся і в культурнім національнім житю та з легким серцем приймала чужі звичаї, чужу мову, чужу культуру. Дивила ся на Великоросів як на варварів, на півдиких, некультурних людей, але приймала великоруську мову і звичаї. Почавши вже з Петрових часів російська мова входить все в ширше уживаннє не тільки в зносинах з російськими

властями, але впливає і на мову внутрішнього українського діловодства, входить і в приватне житє, і в письменство України. Перед тим народня мова відступала на другий плян перед мовою церковнословянською та мішаною книжною мовою українсько-словянсько-польською. Тепер нова цензура не тільки виключила зовсім з друкованого слова народню мову, а і до всяких невеликоруських елементів церковно-словянської і книжної мови поставила ся незвичайно підозріливо, домагаючи ся, щоб не було ніяких ріжниць від мови прийнятої в московських сторонах—ніяких слідів українства. Через се стара книжня українська мова виходить з уживання, а її місце займає мова великоруська. А з тим як культурне житє обновленої Росії потроху наростає, з серединою XVIII віка, — великоруська мова й культура опановує все сильнійше і українське громадянство. Українці пишуть по российськи, беруть участь в российськім письменстві, а чимало їх входить навіть в перші ряди нового великоруського письменства, займає в нім визначні і поважні місця, а нічого не робить для культурного житя українського, для письменства і культури України.

336. Київські школяри, на гравюрі зробленій на честь Заборовського (1739).

Такими слабкими показали себе Гетьманці, потомки борців за волю і самостійність України! Але при всім тім не можна сказати все таки, що істнованнє української автономії, хоч би і в такій злинялій, обкроєній і зросийщеній формі було річею байдужою з погляду національного українського житя. Під пудреними французькими париками і модними вишитими камзолами нового поколїння українського громадянства, під його великоруською мовою і полїтичною услужністю зіставав ся певний український патріотизм, який з часом міг вилити ся в иньші, далеко живійші і симпатичнійші форми. Новий правитель України, що зайняв місце гетьмана Розумовського, Румянцев, з зчудованнєм завважав не одного з тих модних Українців, що „при всїх науках і в чужих сторонах обращеніях зістали ся козаками і заховали горячу любов „до своєї власної нації й „солодкої отчизни“, як вони її називали. Не вважаючи на своє підданнє під культуру великоруську вони були дуже високої гадки про український нарід. „Ся невелика купка людей инакше не відзиваєть ся, як тільки що то вони найперші на цїлім світї і що нема від них нїкого сильнїйшого, нїкого хоробрій-

шого, нікого розумнійшого, і нема ніде нічого доброго, нічого користного, нічого дійсно свобідного, що могло б їм придати ся, і все що у них—то найкраще" — так нарікав на український дух той же Румянцев в листах до цариці. Справді при нагоді складання „наказів" до комісії 1767 р., що мала виробити нові закони для Росії, з несподіваною силою в усім українськім громадянстві виявило ся щире привязаннє до української автономії і самоуправи, до старих прав і привілеґій,—бажаннє відновити їх при першій нагоді.

Нема сумніву, що істнованнє українських автономних форм, хоч би й сильно вже обмежених і поруйнованих, підтримувало в українськім громадянстві і почутє своєї осібности і сей український патріотизм — „республиканські мисли", як їх називав Румянцев. З сього погляду захованнє Гетьманщини при давнійших правах і порядках було все таки дуже важне і користне. Громадянство українське не було вироблене політично, національне почутє його було слабке, народні елементи в культурі малі; з огляду на се збереженнє форм політичної окремішности навіть тих, які ще зіставали ся, було важне для збереження і поглублення національного почутя. Можна напевно сказати, що як би сї українські форми не були покасовані, а задержані далї, вони б не дали потонути до решти українському громадянству (його вищим інтеліґентським верствам) в російському морі, як се стало ся по скасованню української автономії. Нові політичні й культурні течії европейські з часом однаково влили б иньший зміст в житє українського громадянства, дали б йому нові інтереси, нові відносини до народу і народнього житя. А національні форми як би не були знищені так, як се стало ся з повним скасованнєм старих українських порядків, а стояли цїлі, то новий культурний і поступовий рух на українській національній основі при щасливій хвилї міг би розвинути ся від разу серед цїлого українського громадянства, і не приходило ся б зачинати його наново серед порожнього майже місця, як то прийшло ся потім робити діячам українського відродження XIX віку.

337. Митрополича палата, з тоїж гравюри.

Отсим цінні були навіть ті поруйновані остатки української автономії, які держали ся в середині XVIII віку, і тому ми близше спинили ся на їх історії. Які б не були вони ослаблені, розбиті, з національ-

ного становища не виразисті,—все таки навіть память про них мала потім велике значіннє в пізнійшім українськім відродженню.

107. Упадок українського житя в західній Україні. Обмеження українського житя Гетьманщини і його упадок тяжко відбивали ся на всій Україні, бо саме в Гетьманщину до Київа перенесло ся культурне житє України ще в середині XVII в. Його освітними й культурними засобами живила ся й західня Україна і болізно відчула своє відокремленнє, коли польсько-російський кордон перерізав по живому тілу українську землю в 1667 р., відділивши західню Україну від східньої і Київа. Тому такі великі жалї й гнів підняли ся тоді серед українського громадянства на Москву, що вона зрадила Україну і поділила ся нею з Польщею. Хоч як силкували ся Українці затримати своє культурне і національне житє в одности і суцільности,—се ставало все тяжше й тяжше. Розділені політичними межами обидві головні части України все більше й більше росходили ся, йдучи ріжними дорогами. Західня зіставала ся під впливами житя польського, східня підпадала впливам російським Підданнє київської митрополиї під зверхність московського патріарха, довершене против волї й бажання українського духовенства й суспільства, ослабило звязь єрархічну й улекшило заведеннє унії в західній Україні, а се розірвало звязь церковну. Зросийщеннє української школи і книжности в східній Україні відчужило від неї Україну західню. А що тим часом власні джерела національної культури ослабли й висохли в західній Україні, то з відчуженнєм її від України східньої іде все більший упадок у ній національного українського житя.

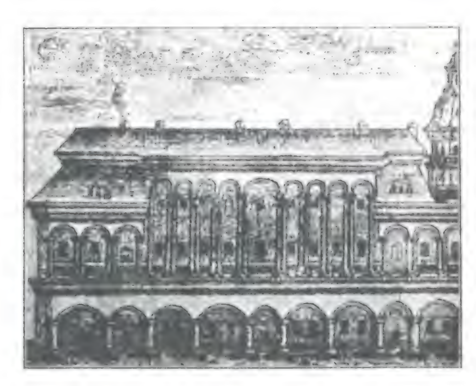

338. Академічний будинок, звідти ж.

Ми бачили, що з кінцем XVI в. культурним центром західньої України стає Львів з своїм брацтвом, що зібрало наоколо себе і організувало не тільки львівське українське міщанство, а й взагалї українські елементи східньої Галиччини. Одначе сї елементи польщили ся і слабли, а слабло і львівське міщанство. Всї заходи його коло того, щоб вибороти собі рівноправність, можність свобіднійшого житя і розвою зіставали ся без успіху. Польське міщанське правлїннє відсувало Українців від усього, не давало ніякої можности не то що національ-

ного, а й економічного житя, і всї скарги Українцїв до правительства не приносили дійсної полекші. До того ж Львів в XVII в. все більше упадав економічно, завдяки нерозумній економічній полїтицї Польщі, а з тим марнїла і слабла українська міщанська громада. Відносини здавали ся безвихідним, і тому енергічнїйші, рухливійші елементи відпливали зі Львова і взагалї з Галичини на схід, коли там під охороною козацькою зачав ся живійший національний рух. Ми бачили, що київський національно-культурний рух другого і третяго десятилїтя XVII в. весь опирав ся на львівських силах, робив ся львівськими, взагалї галицькими руками. Вони зробили Київ центром українського житя, за те Львів, взагалї Галичина, покинена найбільш енергічними, рухливими силами — упадають тим більше. Брацтво львівське тратить своє давнїйше значіннє; підупадає його окраса — школа в середнїх десятилїтях XVII в.; воно проявляє себе головно тільки друком церковних, богослужебних книг, котрими користувала ся цїла західня Україна — се давало дохід брацтву, і тому воно дуже пильнувало сеї справи і своєї друкарської монополії на друкованнє церковних книг у Львові та не давало засновуватись у Львові иньшим українським друкарням.

339. Микола Красовський, старшина львівського брацтва в останнїх десятилїтях XVII в. (портрет з його домовини).

В другій половинї XVII в. українське національне житє в західній Українї упадає ще більше. Хмельниччина, що відкрила собою нову добу в житю в східній Українї, в західнїй була порогом ще більшого ослаблення. В 1648 р. західня Україна—Волинь, Поділє, Галичина підняли ся, сподїваючи ся визволення з польської кормиги за помічю козаччини; міщанство, селянство, дрібна українська шляхта підіймали ся, приставали до козаків, громили і проганяли Поляків, заводили своє українське правлїннє. В Сокалї, в Тернополї, в Рогатинї, в Товмачі, в Заболотові, в Янові під Львовом, в Городку, в Яворові, в Калущинї на Підгірю, в Дрогобичі чуємо більші або меньші повстання, що нераз обхоплювали й більші околицї. Шляхта й міщанська старшина ставали на чолї доохрестних селян, організували їх в воєнні ватаги й громили шляхетські замки. Але Хмельницький, зайнятий ко-

зацькою справою, не підтримав тоді сього руху енергійно, покинув західню Україну, й тутешній рух потах. Сильнійше замішані в сї рухи і взагалі завзятійші люде пішли за козаччиною на схід, а те що лишило ся—мусїло тим низше схилити голову перед польським панованнєм, що тепер ще з більшою підозріливістю і завзятєм пильнувало задавити український елємент, після того як він показав йому свої роги підчас Хмельниччини. Незвичайно скоро польщать ся останки православної шляхти не тільки в Галичині й на Поділю, але навіть на Волини і в тих частях київського Полїся, що не були захоплені козаччиною. На тутешнїх соймиках все рідше й слабше підіймають ся голоси на оборону православної віри й української народности і зовсїм замовкають в останній чверти XVII в. Зіставши ся без помочи шляхетської, упадають і міщанські брацтва, тим більше що взагалі міщанство зовсїм марнїє під тяжкою рукою всевластної шляхти.

Правительство ж з свого боку пильнувало ослабити звязки з східньою Україною й иньшими православними краями. 1676 р. сойм під карою смерти і забирання маєтку заборонив виїздити православним за границю і приїздити з-за границї, мати зносини з патріархами і віддавати їм на рішеннє справи віри. Брацтвам наказано у всїм бути підвластними владиками, а в яких небудь суперечках віддавати справу на розсуд не патріархів, а судів польських. І заразом роблено нові заходи, щоб перетягнути на унїю православних владиків і иньше вище духовенство.

Помічником польського правительства в сїм дїлї став владика львівський Йосиф Шумлянский. Він перейшов замолоду на унїю; потім, щоб стати владикою львівським, перейшов назад на православну віру, а діставши владицтво львівське став з иньшими духовними змовляти ся про те, щоб перевести православних на унїю. Був у тій змові Інокентий Винницький, що нїяк не міг дістати владицтва перемиського, Варлам Шептицький, що хотїв стати владикою холмським; сам Шумлянський хотїв дістати в свої руки завідуваннє митрополичими маєтками, по тім як правительство польське викурило митрополита Тукальського, посадивши без всякої причини до вязниці. Прочувши про се, король задумав перевести на соборі приєднаннє православних до унїї й на 1680 р. визначив на се собор у Львові, покликавши туди православних і уніатів. Але Шумлянський і його товариші, навчені досвідами берестейської унїї, не хотїли вести дїла так відкрито: вони на собор не ставили ся і удавали зовсїм непричетних до того. Луцькі братчики заявили перед королем протест против соборного трактовання справи без участи патріархів, і з собору нїчого не вийшло, а Шумлянський пояснив королеви і правительственним кругам, що дїло треба вести

потайки, визначати на владицтво людей прихильних унії, можливо затирати ріжницю між унією й православєм, а заразом робити всякі полекші і привілеґії духовенству уніатському.

Правительство польське прийняло сей хитрий плян і потім вело таку лінію, як радив Шумлянський: роздавало православні владицтва людям, які обіцяли бути уніатами, митрополичі права надало Шумлянському, забирало маєтки православних владиків і монастирів заграничних та віддавало йому й иньшим своїм людям. Православних у всім обмежало, права коли які признавало то тільки за уніатами—напр в 1699 р. на соймі видано закон, що тільки уніати можуть займати уряди міські, а в Камінці, що тоді вернув ся під Польщу від Турок, заборонено мешкати Жидам і православним. З унією відкрито не виступало, і владики також, тільки роздавали від себе всякі кращі місця людям прихильним до унії. Так за кільканадцять літ сим хитрим і зрадливим способом підточили вони в самім корені православне житє, і нарешті в 1700 р. Шумлянский вважав уніатську справу вже на стільки доспілою, що рішив проголосити унію. Він явно повторив присягу на унію, потайки зложену ним тому двадцять літ, і почав у своїй епархії—в Галичині й на Поділю заводити унію явно. Справді православє на стільки вже було підкопане, що духовенство не важило ся противити ся унії. Брацтво львівське пробувало спротивити ся, але Шумлянський, напавши з вояками гетьмана польського, силоміць вирубав двери в церкву брацьку і відправив тут уніатську службу. Братчики одначе не хотїли прийняти унії, на насильства Шумлянськаго скаржили ся королеви і той потвердив брацькі права, але все таки против натиску Поляків і свого владики вони не могли устояти ся. 1704 р., коли Шведи обложили Львів і захотїли контрибуції, польське начальство звернуло сю контрибуцію на брацтво, братчикам прийшло ся віддати всї гроші і дорогоцїнности, на 120 тис. золотих. Зістали ся нї з чим, а Шумлянський, щоб підорвати їх одиноке джерело доходу—друкованнє книжок, заложив при своїй катедральній церкві свою друкарню

340. Йосиф Шумлянський.

для конкуренції. Сього останнього удару братчики не витримали і 1708 року покорили ся Шумлянському; прийняли унїю Унїя запанувала в львівській і подільській епархії. Тільки Великий Скит в Маняві, на підгірю карпатськім (за Станиславовом, в повітї Богородчанськім), заснований на поч. XVII в. (1611 р.) афонським монахом Иовом Княгиницьким, приятелем Вишенського, зістав ся при православній вірі аж до кінця Польщі (закрило його вже австрийське правительство в 1785 р.).

341. Манявські руїни.

На кілька літ скорше, в 1691 р. проголосив унїю в своїй перемиськїй епархії Ін. Винницький і став силоміць переводити на унїю тутешнї парафії, а на непокірних скаржив ся світським властям, щоб їх примусили до покори як свому законному пастиреви. Число таких непокірних зменьшало ся через сї примуси і кари з року на рік, і в 1761 р. наступник Винницького міг уже похвалити ся, що в його епархії нема уже нї одної православної церкви.

Трохи пізнїйше, в 1711 р. попала в уніатські руки епархія волинська (луцька), і тут також почали силоміць навертати парафії на унїю. В першій половинї XVIII в. вся західня Україна була вже переведена на унїю, і уніатське духовенство стало поширювати її також і в Київщинї —але тут не йшло се так легко, через трівожні тутешнї обставини, що

під тримували силу сопротивлення православних. Та перше ніж перейти до обставин наддніпрянської Правобіччини, кинемо оком ще на Україну закарпатську—на угорську Русь, де одночасно з релігійною боротьбою в Галичині також ішла подібна боротьба за унію і против неї.

108. Угорська Україна. Здавна відділені політично від передкарпатської України, закарпатські українські землї жили своїм окремішним житєм, про котре тільки деякі слабкі відомости долітають до нас. Житє саме було досить глухе і мало замітне в тих гірських карпатських нетрях і ми не маємо навіть звісток про те, як розвивало ся заселеннє сих гірських сторін. Люде довго випасали там худобу тільки літом, згодом стали осїдати оселями. Думають, що такі трівкі оселї стали тут поширювати ся десь в XI—XII в., хоч Угри памятали, що прийшовши в сї сторони з кінцем IX віку, вони вже застали Русинів-Українцїв в Карпатських горах. Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселї мусіли стояти в тїсних звязках з галицькими оселями по другий бік Карпат, але про се знаємо дуже мало або таки й зовсїм нїчого. Бачимо, що за сї гірські краї довго ішла боротьба між Галичиною і Угорщиною. Угорські королї, поширивши свою власть на полудне від Карпатського хребта, хотїли забрати й північне галицьке згірє і часами, хоч на короткі хвилї їм се удавало ся при кінції XII і в початках XIII в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінцем XIII в., галицькі князї пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарештї після того як королеви угорському Людовику і його сїмї не удало ся забрати Галиччину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років уставила ся на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержала ся і до наших часів.

Чи була ся закарпатська Україна колись одноцїльною політичною областю, не знаємо; на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з раннїх часів, XII—XIII в., бачимо сї закарпатські землї вже подїлені на стóлиції або комітати, великі округи, на котрі подїлена була цїла Угорщина, і вони розрізували по річним долинам закарпатські українські оселї на кілька округів. Більші части українського розселення припадаютъ на отсї пять стóлиць: Шаришську, Землинську, Ужську, Бережську і Мармароську. Сей подїл на стóлиції розєднав ще більше і без того розкидану і ґеоґрафічними обставинами розєднану українську закарпатську територію, бо подробивши її на части, звязав кожду з них з сусїднїми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими. Майже не стрічаємо фактів, де ся закарпатська Україна виступала б разом і одностайно. Правда, що й не легко їй було себе проявляти, бо і тут, як і в сусїднїй Галичинї XVI—XVII в. українська людність представлена була тільки поневоленим і обтяженим ріжними

тягарами селянством та темним і бідним сїльським духовенством, а відгомони ширших рухів народнїх з иньшої України сюди ще слабше долїтали. З ранньої пори в ролї привілеґіованої людности зявляють ся і тут чужі елєменти: угорські, нїмецькі, католицькі духовні; українська людність опинила ся в ролї підданих кріпаків, навіть сїльське духовенство було з кріпаків же і сїльський піп мусїв відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої небудь роботи і задавали хлосту як кождому иньшому кріпакови. Все що підіймало ся над сим сїрим рівенем, звичайно відривало ся від свого народу ранїйше чи пізнїйше, пристаючи до панів-Угрів.

342. Угорська Україна.
Заштріховані місця, де українська людність переважає; --- границї столиць; —·— угорсько-галицька границї.

Одиноким проявом національним і заразом єдиним національним звязком була тут віра, як і в сусїднїй Галичинї. Довгий час закарпатські землї одначе не мали своєї орґанїзованої православної церкви, мабуть стояли під зверхністю перемиських владиків, що й пізнїйше не раз розтягають свої впливи на закарпатські парафії. Відомостей про церковне житє з давнїйших столїть також маємо дуже мало: вони стають трохи богатші тільки з часів унїї і боротьби нею викликаної, і тодї в перше кидають світло на тамошнє житє. З памяток письменности XVII—XVIII вв. бачимо, що закарпатські землї жили одним спільним духовим житєм з сусїднїми галицькими землями: ті самі твори і рукописи поширювали ся тут і там, і така спільність між ними, розуміє ся, мусїла істнувати й ранїйше. Релїґійними центрами закарпатських сторін виступають головно два монастирі: св. Миколая на Чернечій горі в Мукачеві, в Бережській стóлиці, і св. Михайла в Грушеві в Мармароській стóлиці. Фундатором Мукачівського монастиря вважали Федора Коріатовича. По тім як Витовт відібрав у нього Поділє, він оселив ся на Угорщинї, дістав в державу Мукачів, був намісником бережським, і в пізнїйшій памяти угорських Українцїв, як замітна історична особа, став початком не тільки ріжних національних інституцій,

а й самого заселення: від нього і приведеної ним дружини виводили саме українське розселеннє за Карпатами. Але не тільки се розселеннє, але й Мукачівський монастир був здаєть ся старший, заснований „від часів непамятних“, і тільки потім його стали виводити від Коріатовича і його фундації 1360 р. Так само незвісні початки, теж без сумніву дуже старого Грушівського монастиря,—його історію ведуть з часів ще передтатарських; при кінці XIV в. він дістав від патріарха ставропіґіальні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в стóлиці Мармароській і Угочській, замість владиків.

Владики зявляють на Україні угорській при кінці XV в. в Мукачівськім монастирі. Першу таку звістку маємо з 1490-х років, але орґанізувала ся мукачівська епархія, здаєть ся, пізнійше, з другої половини XVI в. Одначе трудне було її істнованнє, бо ті монастирські маєтки, з яких владики могли мати дохід, заграблені були під час розрухів XVII в., і єдиним доходом владиків були оплати за ставленнє священиків і річна данина від них. Епархія обіймала все закарпатське підгірє; в XVII в. тут рахували 200 тис. православних і коло 400 священиків, одначе се духовенство роскидане було нерівномірно: були села без попа, а були такі, де сиділо їх по кілька. За недостачею скільки небудь порядних шкіль духовенство було темне, наповняло ся ріжними захожими людьми з Галичини і Молдави. Просвітний рух кінця XVI в. не видко аби захопив закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівськім монастирі, але досї нема ніяких певнійших відомостей про неї. Як доносили католицькі духовні в середині XVII в., тоді як стали тут заводити унїю—нарід в справах віри був зовсїм темний, тому надіяли ся, що як затягнуть на унїю владику і вище духовенство, то нарід слїпо, навіть не відчуваючи, прийме унїю. Се було в значній мірі правда: навіть пізнійше, в XVIII в., під час останнього бунту против унії (1760 р.) люде говорили, що вони досї не знали, що їх держать в унії, але довідавши ся, що се лиха віра, вони рішили зараз вернути ся до старої правдивої віри. Се була єдина святощ у їх темнім, майже не людськім, поневоленім житю, і вони тримали ся її з усеї сили і з незвичайною ворожнечею приймали всякі заходи коло зміни віри. „Імя унії їм ненавистне гірше змії—думають, що під нею криєть ся бо зна що, і хоч несвідомо, за своїм владикою, вірують в те що уніати, але імя уніатів відкидають з огидою“, писав тоді мармароський намістник, і сї слова дають нам добру змогу розуміти попередню боротьбу сього бідного слїпого народу за віру свою.

Першій вибух боротьби звісний нам в другім десятилїтю XVII в. Оден з місцевих маґнатів, Гомонай, заходив ся поширити унїю в своїх

маєтках, де було до 70 парафій, і закликав уніатського владику перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під натиском пана згодили ся прийняти унію; але селяне збунтували ся, взяли на вила та на киї і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледви не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам. Але ті заходи коло унії не перервали ся і після сього: католицькі магнати і католицьке духовенство не переставали нахиляти до унії православних владиків і духовних, обіцюючи, що з унією вони дістануть права католицьких духовних, будуть свобідні, вільні від підданства і панщини. Велика се була спокуса для тяжко поневоленого духовенства і для владиків в їх трудних матеріальних обставинах, і вони рішають ся потайки від народу проводити унію. В 1640-х роках таких прихильних унії духовних назбирало ся досить богато і в 1649 р. вони прийняли в Ужгороді формальну ухвалу

343. Портрет-ікона з Угорськоі України (в музеї тов. ім. Шевченка). „Сию икону дав зробити рабъ божий Семионъ Стефанікувъ, дѣвицу свою Федю, которая зийшла з того свѣта до Бога Отца в лѣтех четверох во лѣ. первой тисячи шестьсотъ шесдесять осмого, котрой дай, Пане Боже, вѣчный покой“.

в сїй справі, а в 1652 р. ся справа була віддана на затвердженнє папи.

Одначе і по сїм з унїєю так легко не пішло. З одного боку зіставали ся духовні до унїї не охочі, які хотїли разом з народом тримати ся старої віри, з другого боку—вся друга половина XVII віку пройшла в східній Угорщині в великих повстаннях і замішаннях, і партия противна Австрії, тримаючи ся протестантської віри, з свого боку перешкоджала, бороздила католикам в справах унїї. І так було звичайно два владики—православний і унїатський, і духовенство вагало ся то

344. Мукачівський замок.

в ту то в другу сторону. Мукачівський монастир був довго ще в руках православних, і носив на своїй церкві напис про своє відновленнє руками православних, за помічю молдавських воєвод:

Θеодор Коріатович князем бил,
За отпущеніє гріхов монастир зробил,
Дравяна церква от віку зоставала,
А теразнейшого року 1661 каменная стала,
През Константина воєводу молдавского
З Неделею на имя госпожею єго.
Владикою на той час Іоанникій зоставал,
Зо Мстичова (свого маєтку) о том ся пильно старал
Року 1661 мая 13.

Тільки з 1680 років, як Австрія сильнїйшою ногою стала в східній Угорщині, за помічю австрийського правительства унія стала певнїйше поширювати ся в західній части Угорської України, в столицях Бережській, Ужській і далї на заході. Поширювала ся одначе не стільки добрими способами, скільки насильствами, воєнною силою і ріжни-

ми тяжкими карами на тих, що вертали ся на православє. „Ужасніть ся зо мною сущиї люде вірниї, що овії Римчикове творять!“ записує якийсь духовний з під Мукачева, що теж вернув ся з унії на стару віру, в своїй літописи в 1690-х рр., „Чому волокуть, тягнуть силою нашу церков? раді б вони минї погибнути скоро, борзо, просят молят мя обратити ся—на що? на унію їх? пге, плюю на ню, не хощет ниже одежда моя, анї кость, анї прах одежди моєя! не потрібно менї Бога їх“! Кінець кінцем в XVIII в. унія стала вже тут певно, і західня частина була в руках уніатських мукачівських владиків. Але в Марамароші, по сусїдству з православною Молдавою держали ся ще православні владики—до р. 1735, і тутешнї священики і пізнїйше брали собі посвященнє у владиків православних, молдавських і сербських. А в 1760 р. несподївано прокинув ся останнїй рух против унії між Українцями й Румунами в Мармароських сторонах. Між православними пішли писання про те, що правительство австрийське не примушує до унії, можна бути по волї своїй православним чи уніатом; натякали навіть про особливу опіку над православними, яку показують „восточні володарі“; обіцювали тим котрі будуть тримати ся православної віри, що будуть свобідні від панщини. Сї листи й поголоски мали великий вплив: люде не хотїли бути в унії, вертали ся до старої віри, виправляли кандидатів на священство до православних владиків, не тільки з Марамороша, а і з західнїх столиць. Священики, розчарувавши ся в своїх надїях на те, що з унією покращає їх становище, а не діждавши ся того, та ще й попавши в прикру залежність від латинського духовенства, теж не тримали ся унії.

345. Мукачівський монастир.

Все се досить сильно занепокоїло австрийське правительство і воно пильно розвідувало ся про причини такої упертої неохоти до унії. Як на такі причини уніатські духовні і австрийські урядники вказували неосвіченість духовенства, його тяжке матеріальне становище. Тому цїсарева Марія Тереза, коли вдало ся рух сей придавити ріжними способами, все таки дуже серіозно взяла ся до піднесення становища уніатської церкви на Угорщинї, її освіти й матеріального забезпечення. Сї заходи мали потім своє значіннє в історії українського відродження.

109. Правобічна Україна. В Правобічний Україні—себ то в полудневій Київщині з сусідніми частями Браславщини, як ми вже знаємо (гл. 90 і 94), по недовгім оживленню козаччини за Палія та иньших полковників правобічних, з другим десятилітєм XVIII в. стало на ново поширювати ся польське шляхетське панованнє з кріпацькою неволею для народу.

Як в 1714 р. Москва вивела за Дніпро наших людей з Правобережа і віддала сї пусті землї Полякам, посунули сюди потомки панських родин, що повтїкали з сих країв за Хмельниччини, та ріжні иньші пани, що за безцїн покупили у тих старих родин права на тутешні маєтки. Вони самі або їх служебники і фактори почали закладати слободи в сих пустинях київських, браславських, подільських та приманювали людей, обіцюючи довголїтню свободу від усяких податків і обовязків, на пятнадцять, двадцять і більше лїт. Висилали також своїх людей в сторони густїйше залюднені, аби манили людей тїкати на вільність у слободи, і такі висланцї, так звані викотцї, справдї богато людей зваблювали на українське дозвілє і свободу. Сила людей тїкала, як півтораста лїт тому, з Полїся, з Волини і з дальших сторін і за кільканадцять лїт правобічні пустинї вкрили ся знову густими селами і хуторами, а серед них запишали ся панські палати, замки і католицькі кляштори (монастирі). Почали заводити ся панські фільварки, а як виходив кінець обіцяним свободам, стали селян потягати до панщини, до ріжних робіт, чиншів і данин. Одначе приходило ся се робити оглядно, щоб не перетягнути струну, бо житє було трівожне і небезпечне, і аж поки російське правительство не почало заводити тут свого порядку, не могла польська шляхта міцною і певною ногою стати в тутешнїх краях.

Козаччини, по тій небезпечній пробі, вчиненій Собєским, польське правительство вже не важило ся наново заводити. Правда, люде не забували про неї. Після того як умер Палїй, повернений з Сибири царем по тім як скинено Мазепу,—люде покладали надії на його зятя, полковника Танського: й самому Палїй перед смертю передав білоцерківський полк, і в домі йогож доживала свого віку Палїїха, колись дїяльна і енерґійна помічниця свого чоловіка в його хвастівській роботї. Після того, як Білоцерківщину прийшло ся віддати Полякам, Танський став полковником київським, і правобічні землї, маючи його під боком, до самої смерти його все сподївали ся, що він їх визволить від Польщі і відновить козаччину. Але до того не приходило. Невеличкі дружини козацькі утримувано по панських дворах і староствах, з селян-кріпаків, що за сю службу звільняли ся від панщини, але вони звичайно не мали ніякого значіння в місцевім житю: занадто були слабкі і сто-

яли у всїй волї панській, аби щось могли значити. Не раз сї козаки приставали до ватаг повстанських, але повстання звичайно виходили не від них, і не від місцевої людности, а з-за російської, по части також молдавської границї, а ще більше з Запорожа як воно в 1730 роках, на Україну вернувши ся, присунуло ся до границь України польської. Память козацьких вільностей і безпанського житя була тут іще занадто свіжа і панські заходи коло заведення кріпацьких порядків будили велике роздражненнє і серед місцевої людности і в пограничних українських сторонах. Та не було такої організованої форми для народньої опозиції, як давала давнїйша козаччина, хоч грунт для всяких повстань народнїх був тепер ще придатнїйший, бо державна організація польська за сей час, що проминув від часів Хмельниччини, ослабла ще більше і правительство стратило всяку силу і значіннє. Україна була зіставлена місцевій шляхтї, властиво — панам магнатам, що володїли тутешнїми староствами і величезними власними маєтностями, а сї магнати хоч мали величезні засоби, одначе дуже мало займали ся своїми українськими володїннями та й між собою найчастїйше не жили в згодї.

346. Палїїха з внуками Танськими.

Тому весь майже XVIII вік під польським пашованнєм, аж до часів російського та австрийського володїння не переводять ся на Українї ріжні народнї рухи, то дрібнїйші, в видї розбійничих ватаг, то більші, що нераз переходили в народнї повстання, захоплювали велику територію, так що тільки за помічю чужих військ удавало ся Полякам сї повстання гасити. Одначе не тільки такі більші повстання, але й ті розбійничі ватаги, що нишпорили головно на пограничах—російськім, молдавськім, угорськім, мали за собою спочутє народнє, по-

міч і всяку підмогу у народу. Іх розбої були звернені на панів та на Жидів, що уїдали ся народови, як панські помічники і фактори, арендарі ріжних панських доходів і монополїй. Тому нарід .дивив ся на сих розбишаків як на своїх местників і оборонців, і нема сумнїву, що так дивили ся на себе і самі розбишаки. Іх оспівано в піснях, описано в оповіданнях як народнїх героїв, наділено ріжними леґендарними прикметами надлюдськими, або змальовано як борців з кривдою народньою. Гуцульщина галицька і сусїдні місцевости досї ще повні оповіданнями про опришків, що гнїздили ся в Карпатах, на границї Волощини, Угорщини, Польщі, в порічях Прута і Черемоша, розбивали панів і купців. Найславнїйшим ватажком тутешнїх опришків був Олекса Довбуш, син бідного зарібника з Печеніжина. Знаємо його яко ватажка опришків від р. 1738 до 1745, коли він згинув від кулї пущеної з засїдки в Космачу. Звісна пісня народня оспівала сю подію дещо змінивши — немов би Довбуш згинув з руки завистного чоловіка, котрому звів жінку:

Ой по під гай зелененький
Ходить Довбуш молоденький.
На ніженьку налягає,
Топірцем ся підперає,
Тай на хлопцї покликає:
„Ой ви, хлопцї, ви молодцї!
А сходїть ся разом д купцї,
Бо будемо раду мати,
Де підемо розбивати,
Щоби Кути не минути,
До Косова повернути.
Та вставайте всї раненько.
Уберайте ся борзенько
У постоли скиряниї,
У волоки шовковиї
Бо зайдемо та до Дзвінки —
До Штефанової жінки“.

На сусїднім з Галиччиною Поділю ватаги „левенців“ та „дейнеків“ держали ся особливо понад Днїстром, ховаючи ся в небезпечній хвилї за Днїстер, на молдавську територію. Браславщину і полудневу Киівщину навідували розбійничі ватаги з околиць Київа, з-за Днїпра і особливо з Запорожа. Іх звали найчастійше гайдамаками (назва неясна що до свого походження і значіння, толкують її з турецької мови як „ворохобник“, „своєвільник“). Вони збирали ся за російською границею або в запорозських степах. Російська границя коло Київа рогом врізувала ся в правобічну Украіну; тут було богато церковних і монастирських сїл, завідуваних монахами, і в сих монастирських маєтках, по пасїках і хуторах, так само в монастирях полудневих, на запорозькім погранчу знаходили собі захист, охорону і поміч гайдамаки, тут приготовляли ся до походу, відси йшли і потім сюди вертали ся. Тутешні монахи, міщане і навіть московські вояки дивили ся також на гайдамаків як на борців против польської неволї, за кривду українську і тому вважали за добре дїло всяким способом їм коли не помагати, то принаймні не шкодити. На правобічній Україні, коли гайда-

маки зявляли ся, до них приставали також всякі люде, потім нераз і виходили з ними за границю, иньші ж старали ся їм помагати чим можна на панів-Поляків. Завдяки тому гайдамаки нераз заходили дуже глубоко на Україну, збирали коло себе богато людей і чинили Полякам велике спустошеннє. А часами підіймало ся наоколо них ціле велике повстаннє, що обхоплювало весь край.

110. Гайдамаччина. Перший раз більше повстаннє на Правобережі зняло ся в 1734 р., при нагоді польського безкоролівя. Польські пани поділили ся на дві партиї, одні хотіли сина помершого короля, князя саксонського Авґуста III, другі старого Лєщинського, що то його свого часу ще король Карло шведський підтримував та не здужав посадити на польськім престолї. Росія і сим разом підтримувала князя саксонського, тож його прихильники запросили, щоб вислала своє віcько їм в поміч. Московська армія пішла виганяти Лєщиньского з Польщі і обложила Ґданськ, де він засїв Разом з тим московські й козацькі війська з кінцем 1733 р. були вислані також на правобічну Україну— громити панів, що завязали воєнний союз, „конфедерацію“ на Україні на користь Станислава. Пани конфедерати займали ся тим, що громили панів з противної партиї, а війська козацькі й московські зачали їх самих громити. Серед сього замішання й колотнечі гадамацькі ватаги робили, що хотїли, а поруч них почало підіймати ся й селянство, сподїваючи ся, що тепер удасть ся вигнати панів з України, як за Хмельницького. Прихід військ козацьких і московських люде розуміли так, що се вони прийшли виганяти Поляків і визволити Українців; ходили поголоски про царицині грамоти, що закликали людей до повстання на Ляхів та Жидів; оповідали про давно покійного полковника Самуся, Палієвого товариша, і Палієвого зятя Танського, буцїм їх вислано підіймати нове повстаннє козацьке.

Особливо велике повстаннє розгоріло ся в Браславщині. Російський полковник, висланий сюди, зайнявши Умань, розіслав листи до панів з саксонської партиї, щоб приставали до нього, присилали своїх двірських козаків та иньших вояків та воювали Станиславових прихильників. Одержавши такий лист старшина двірських козаків князя Любомирского, Верлан на імя, пустив чутку між людей, що цариця Анна прислала указ, аби всї люде повставали, побивали Ляхів і Жидів та ставали козаками —на те й отсе московське військо з козацьким іде на Україну; а як вичистять Україну, і заведуть у ній козацький лад, тоді їх з усім краєм заберуть з під Польщі до Гетьманщини. Ся поголоска страшенно зворохобила нарід. Стали справдї повставати, писали ся в козаки, заводили козацький устрій, складали десятки і сотні. Верлан прийняв титул полковника і визначав від себе сотників

і иньшу старшину. Богато приставало до нього особливо двірських козаків та Волохів, з котрих набирали собі двірські роти тутешні пани. Зібравши значне військо, Верлан почав з ними робити походи, з початку по Браславщині, руйнував оселї панські та жидівські, підіймав людей та казав їм присягати на підданство цариці. З Браславщини перейшов на сусїднє Поділє, тут чинив теж саме, потім перейшов на Волинь, погромив в кількох стрічах невеличкі польські відділи й своїми загонами сягав уже в околиці Камінця і Львова, здобув Жванець і Броди.

Але в сїй хвилї урвали ся ті полїтичні обставини, що сприяли розвою повстання. Московське військо лїтом 1734 р. здобуло Ґданськ, Станислав утїк за кордон, пани з його партий піддавали ся Августови Саксонському і першим дїлом просили московське військо, щоб уже їх не громило, а помогло вгамувати селян. Московським начальникам тепер повстання не треба було, і московські війська, що кілька місяцїв перед тим закликали людей до повстання, почали тепер разом з панами їм „гамувати"—ловили, відставляли до суду, а котрі противили ся—тих побивали. За помічю московського війська панам удало ся дуже скоро змусити своїх підданих-селян до послушности. Побачивши, що надії на Москву були марні, селяне й козаки переважно піддавали ся своїм панам; богато одначе знаходило ся таких, що не хотїли вертати ся в неволю і разом з ватажками тїкали на Запороже або за волоську границю та пізнїйше з гайдамаками приходили знову громити Поляків.

347. Мотронин монастир, з котрого пішла Коліївщина.

Такого военного народу за се повстаннє поробило ся богато і вони потім зза границї, а особливо з Запорожа та зимовників запорозьких в дальших роках раз у раз чинили сильні напади на правобічну Україну, на панські двори та замки. Так в 1735 і 1736 рр. великого страху на Поляків навели напади ватажків Гриви, Медвідя, Харька і Гната Голого, що здобували міста, місточка й замки, та чинили росправу з ріжними зрадниками, що покаявши ся з попереднього повстання, пристали до панів і тепер воювали з гайдамаками. Найбільш враження зробила гайдамацька кара, вчинена над одним з таких зрад-

ників Савою Чалим—її оспівано в пісні, що незвичайно поширила ся по цілій майже Україні і зробила сього малозамітного чоловіка звісною особою. Сей Сава був з роду міщанин з Комаргорода, а служив двірським козаком у кн. Любомирського, був сотником його козаків; під час повстання пристав до Верлана і утік разом з иньшими ватажками, як російське військо задавило повстаннє. Потім покаяв ся перед паном, зроблено його полковником над иньшими козаками, що вернули ся в панську службу—умисно посилано їх на товаришів гайдамаків і вони ходили. Гайдамаки постановили покарати зрадника—1741 р Гнат Голий з ватагою на саме різдво напав на Чалого в його маєтку, вбив і забрав його майно. Про сю подію й зложено ту пісню:

Ой був Сава в Немирові в Ляхів на обіді
І не знає не відає о своєі біді.
Ой пє Сава і гуляє, Ляхом вирубає,
А до його--що до Сави—гонець приїзжає.
„А що ти тут, малий хлопку, чи все гаразд дома?“
„Протоптана, пане, стежка до вашого двора.
Та все гаразд, та все гаразд—усе хорошенько,
Виглядають гайдамаки зза гори частенько...“

Розколихана повстаннєм 1734 р. гайдамаччина не переставала непокоїти польську шляхту на правобережу й потім, в 1750 і до 1760-х роках. Розвело ся чимало таких людей, що для них сї походи стали звичайним занятєм, і вони його вели рік у рік. Ні пани ні малосиле військо коронне не спроможні були зробити тому кінець. Селянство, розхвильоване поголосками повстання, підтримувало гайдамаків і помагало чим могло; сміливійші з селян, раз приставши до гайдамаків, не раз потім на все житє віддавали ся сьому занятю. До того ще новий привід прилучив ся до сих розрухів гайдамацьких, коли почали заводити і тут на Подніпровю унію, по тім як удало ся задавити православну віру в західній Україні (дивись гл. 107). Гайдамацькі ватажки охоче мішали ся в боротьбу українських громад з уніатськими священиками, що їм настановляли польські пани; вони підтримували православних, і навпаки—православні духовні, місцеві

348. Мошногорський монастир, з старого малюнка.

і ті що за границею московською, і ті монастирі наддніпрянські що тримали ся міцно православя, всї вважали спасенним дїлом помагати гайдамакам, як оборонцям „благочестивої“ як її звали—православної віри. І нема сумнїву в тім, що хоч для гайдамаків близшою метою дуже часто було тільки добичництво, то вони, як і козаки в XVI—XVII в. мали чималий вплив на відносини суспільні і національні, бо

349. Медведівський монастир.

не давали ствердиути і зміцнити ся польському панованню, завести такі кріпацькі порядки, які були в західнїй Українї, й задавити „благочестиву віру“—єдину ознаку тодїшнього національного житя, так як задавлено її там. Так що симпатія української людности до гайдамацтва не була зовсїм неоправданою, не вважаючи на всї прикмети грабіжництва, які виявляли часто гайдамацькі ватажки. Полякам се зістало ся незрозумілим, що ми, давнї і нинїшнї Українцї, можемо бачити в гайдамаках щось більше нїж звичайнїсеньких розбишак. Галицькі вороги українства прозвали нинїшнїх Українців гайдамаками, обвинувачуючи їх, що вони спочувають старим гайдамакам. Та се не відстрашило галицьких Українців, і вони відповіли на се піснею: „Ми гайдамаки, ми всї однакі“...

Після великого повстання 1734 року гайдамаччина, раз у раз роз-

махуючи ся завдяки слабкій обороні, особливої сили дійшла в 1750 році. Протягом майже цілого року Браславщина, Східнє Поділє і Київщина трохи не вся—аж до границь Полїся була в руках гайдамацьких ватаг і селянського повстання. Взято й знищено богато міст, місточок і замків панських—навіть такі більші тодїшні міста як Умань, Винниця, Летичів, Радомисль впали в руки гайдамаків. Але гайдамацькі ватаги й повстаннє селянське не орґанізували ся в якусь скільки небудь трівку орґанїзацію, не сотворили собі певних центрів тут на Правобережу, і так погосподаривши протягом року сей рух гайдамацько-селянський став слабнути і потахати. Дарма, що нї з боку шляхти, нї з боку правительства не бачимо в сїм часї теж нїяких енерґічних і орґанізованих заходів. Гайдамацькі ватаги сплили; селянство, не бачучи нїяких реальних наслідків свого повстання, почало теж заспокоювати ся, і в дальших роках знов усе вертаєть ся до таких розріжнених гайдамацьких нападів і походів, які ми бачили і в попереднїх роках.

III. Колїївщина. По тім гайдамацька хвиля починає знову наростати в 1760-х роках, і при тім більше нїж коли небудь значіннє в сих гайдамацько-селянських рухах здобуває собі справи віри. Перед тим унїатські митрополити оснували ся в Радомислї, завели тут свою консисторію, та дуже завзято взяли ся поширювати унїю в Київщинї. Переяславські владики, котрим підлягали православні парафії Київщини, не могли з-за границї успішно бороти ся з унїєю, але у них знайшов ся на місцї дуже зручний і завзятий помічник: Мелхиседек Значко-Яворський, що з 1753 р. був ігуменом Мотрониного монастиря коло Жаботина. Йому поручено завідуваннє православними парафіями полудневої Київщини і він дуже енерґічно заходив ся коло орґанізації православних громад, заохочуючи їх міцно тримати ся православної віри, не приймати священиків уніатських, тільки православних, посвящених або прийнятих владикою переяславським. Мотронин монастир і сусїдні: Жаботинський, Мошногорський, Медведівський, Лебединський й ин. служили захистом і опорою для православних. Так виникає в 1760-х роках завзята боротьба унії з православєм. Унїатські духовні за помічю польського війська силоміць повертали духовних і громадян на унїю. Але громади не хотіли приймати уніатських попів, змушували їх переходити на православє або проганяли й знаходили собі православних. Унїатські власти брали ся до кар і насильств, непослушних сажали до вязницї й карали ріжними карами, та настановляли від себе унїатських духовних. Супроти сих польських утисків православні просили помочи і оборони у російського правительства, що з давна взяло на себе ролю оборонця православних в Польщі. Мелхи-

седек їздив у сій справі до цариції й дістав ріжні обіцянки; російському послови в Варшаві наказано заступити ся перед польським правительством. Заступство се одначе не зробило особливих перемін, а тим часом між народом по Київщині від чуток про царицине заступництво почав ся великий рух; проганяли попів уніатів або змушували їх приставати на православє. Уніатські духовні взяли ся до ще сильшійших способів примусу, кар, настрашувань. Серед сього заворушення не раз діяли ся і незвичайно нелюдські, огидні події, як наприклад оспіване Шевченком убитє титаря в Млієві. У нього ся подія описана на основі устних оповідань і через те досить змінена; сучасне оповіданнє, списане зараз по події росказує, що того млїівського титаря Данила Кушнїра, чоловіка побожного і справедливого, замучено за те що важив ся сховати дароносицю церковну, з наказу громади, що не хотїла допустити до своєї церкви попа-уніата. Хоч Данило дароносицю прийняв і сховав з усякою побожністю, але на нього видумано, буцїм він з нею ходив до корчми і пив з неї горілку, і за се йому спалено живому руки, обмотавши клочем і смолою, а потім відрубано голову і прибито на палю на очах народу, силоміць пригнаного на се позорище (1766). Про вязнення, тяжке битє і всякі муки—і не говорити.

350. Мелхиседек Значко-Яворський.

Все се страшенно хвилювало нарід, виникали ріжні рухи, в яких брали участь і Запорозці, й гайдамацькі ватаги, аж нарешті весною 1768 року виникло велике повстаннє, звісне під назвою Коліївщини. Привід до того, як і в 1734 р., дав прихід російських військ. Коли в Барі, на Поділю з початком 1768 р. роспочало ся повстаннє против польського правительства, за зроблені ним уступки Росії, Польща просила царське правительство, щоб своїми військами приборкало се повстаннє, і російське військо післано на Україну. Коли про се пішли вісти на Україну, люде розуміли се не инакше, тільки що Росия посилає своє військо на визволеннє їх від Польщі. Пішли знову поголоски про царицині укази, навіть потім показувано копії такої „Золотої грамоти", де наказувано знищити Поляків і Жидів і саме їх імя вигубити, за кривди, які діють ся від них православній вірі. Сі копії були видумані, але їм вірили і люде і самі проводирі повстання.

На чолї повстання став Максим Залїзняк, Запорожець, що перед тим довго пробував по монастирях—з початку в Жаботинськім, потім в Мотронинім. Приходили таким же чином і иньші Запорозці, і між

ними йшла змова про повстаннє. З кінцем квітня 1768 р. Залізняк зібравши ватагу вийшов з Мотрониного лїсу до Медведівки і закликаючи людей до повстання й приймаючи до свого полку всякий охочий люд пішов відти через полудневу Київщину—на Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку в Уманщину, по дорозї здобуваючи польські двори, помагаючи селянам проганяти й громити униатських попів, Поляків і Жидів. В Уманщинї пристав до нього сотник двірських козаків Потоцкого Іван Гонта, що мав в своїй оборонї Умань; був він чоловік значний, обдарований панськими ласками, але коли підняло ся повстаннє, рішив покинути панів і пристати до гайдамаків. Завів зносини з Залізняком і коли той притяг під Умань, Гонта, вийшовши насупротив, пристав до нього. Разом з Гонтою й иньшими козацькими ватагами Залізняк здобув Умань, де зібрала ся околична шляхта, і вчинив погром, в оповіданнях сучасників Поляків розписаний потім незвичайно яскравими фарбами і сильно побільшений: в дійсности такої страшної різнї не було. За той час иньші гайдамацькі ватажки громили шляхту і униатів по иньших околицях Київщини. Семен Неживий, сам з-під Мошен, з своєю ватагою громив Ляхів і униатів в Черкащинї, Іван Бондаренко—на Полїсю, в околицях Радомисля. Яків Швачка господарив близше до російської границї, в околицях Василькова і Білої Церкви. Він уславив ся між ватажками особливою жорстокістю. Головним пристановищем його був Фастів, туди до нього приводили зловлених Ляхів і Жидів, їх там судили і вбивали: слїдча

351. Іван Гонта.

комісія нарахувала потім таких вбитих на 700 душ. Народня пісня так оспівала його страшне кріваве діло:

Ой хвалив ся та батько Швачка,
Та до Хвастова йдучи —
Ой будемо драти, панове молодції,
З китайки онучі.

Та ходить Швачка то по Хвастові
Та у жовтих чоботях —
Ой вивішав Жидів, ой вивішав Ляхів
Та на панських воротях.

Повстаннє одначе не трівало сим разом довго. Повторила ся таж історія що в 1734 р. З початком червня барську конфедерацію приборкано, і Поляки просили російських начальників помогти їм вгамувати повстаннє гайдамацьке. Цариця Катерина, занепокоєна поголосками про її грамоти, що ними піднято повстаннє, видала маніфест, вирікаючи ся і тих фальшивих грамот і гайдамаків, а свому війську наказала знищити гайдамаків. Гайдамаки, вважаючи Росиян своїми союзниками, не стерігли ся їх, тому їх легко вдало ся половити і розігнати. Оден полковник, прийшовши під Умань, закликав до себе Гонту й Залїзняка і арештував їх, коли ті до них прибули; подібне стало ся з Неживим і Бондаренком. Російських підданих відіслано на суд в Київ, польських віддано польському начальству, що справляло лютий суд на місці, побиваючи богато людей на смерть, або засуджуючи на ріжні люті муки. Так тяжкими муками замучено Гонту і богатьох иньших; сучасники Поляки оповідають страхіття особливо про рейментаря польського Стемпковского, як він забивав і калїчив людей. Тих що не були вбиті від разу, судили потім ще перед судом в м. Коднї й засуджували на ріжні кари, найбільше на кару смерти.

352. Максим Залізняк.

Ой й звязали та попарували,
Ой як голубців в парції

Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарції —

згадує пісня сумний кінець останнього великого повстання на Правобережу.

Шляхта польська, правда, і потім полохала ся від поголосок про гайдамаків, про Гонтиного сина, що збираєть ся йти їх різати; особливо великий такий пополох був на Волини 1788 р. Але повстання не було. Знищено Запороже, придавлено українське житє в Гетьманщині —затихла під панською рукою й Правобічна Україна.

112. Останнє скасованнє гетьманства Скасованнє гетьманського і всього українського устрою було рішене новим правительством Катерини II від самого початку. Вступаючи на царство по короткім пановванню свого чоловіка (1762 р.) вона в своїй інструкції сенатови поставила своїм завданнєм заведеннє одного устрою і права у всїх краях, які мали ще свої закони і свій устрій — на Україні, в балтийських провінціях і Фінляндії. Вважала потрібним вести до того „аби вік і

353. Церква збудована Гонтою в с. Росошках.

імя гетьманів счезало, а не тільки щоб яка небудь персона була визначена на сей уряд“.

Одначе Кирило Розумовський був одним з найблизших і найвірнійших прихильників нової цариції, вона богато завдячувала йому і полїтичні пляни мусїли до певної міри стримувати ся перед такими відносинами. Та стала ся пригода, що подвигнула Катерину підняти руку на сього свого вірного приятеля. При кінці 1763 року донесено їй з Київа, що між українською старшиною збирають підписи на прошеннє до цариції, аби гетьманство зіставлено в роді Розумовського, як особливо вірнім царству російському, а для прикладу вказувало ся на Хмельницького, як він по собі передав булаву синови. Чи справдї старшина сподївала ся сею дорогою вірнійше забезпечити гетьманство, чи тільки чинила волю свого гетьмана, тяжко сказати. На Україні опо-

відали, що всю сю справу пустив Теплов—намовив Розумовського, аби призвів старшину до сього прошення, а потім против нього цілу сю історію обернув. Розумовський заохочував старшину до підписування сього прошення, і на нім ся справа окошила ся. Правда, прошеннє се навіть не було подане цариці, бо ґенеральна старшина побояла ся підписати: підписали тільки полковники, і тому справу залишено. Але цариця взяла се за привід покінчити з гетьманством. До того наспіла ще під той час ота записка Теплова, про непорядки українські. Дуже можливо, що правительство само поручило йому скласти таку записку, як пізнійше теж зроблено було і при скасованню Запорожа. В Тепловській записці зібрано було великий матеріал про всякі старшинські непорядки і зловжитки, а заразом доводило ся що Українці такі ж „Россіяне" як і Великороси, тільки через недбальство київських князів відокремили ся, і їх без церемонії можна назад в усім обєднати з Великоросами.

354. Одвірок тоїж церкви, з написом про збудованнє її Гонтою.

Користаючи з сього всього цариця заявила Розумовському, що не вважає можливим далї бачити його на гетьманстві і радить йому, аби сам тїкав від біди і зрік ся гетьманства—попросив його увільнити. Розумовському одначе сього зовсїм не хотїло ся і він відтягав ся. Тодї цариця погрозила йому бідою—що як сам не піде, то таки булаву від нього відберуть, а попаде ще і в неласку царську. Розумовський покорив ся, подав цариці прошеннє, що просить увільнити його „від такого тяжкого і небезпечного уряду", а за те благає ласки до своєї „многолюдної сїмї". Се прошеннє його зараз сповнено. 10 падолиста 1764 р. видано маніфест до „малоросийського народу" про увільненнє Розумовського від гетьманства, і вже про вибір нового гетьмана нїчого не споминало ся, тільки цариця згадувала, що вона задумує якісь переміни на краще, а поки що заводить малоросийську колеґію, а її президентом і ґенерал-губернатором Малої Росії призначає ґрафа Румянцева. Розумовському за його покірність дано незвичайну пенсію, по 60 тис. рублїв річно, і величезні маєтности, що були призначені на утриманнє гетьмана: Гадяцький ключ і Биківську волость. Се подало

надію й генеральним старшинам та полковникам, що мабуть і їм при скасованню гетьманського правління роздані будуть на власність так звані рангові маєтности — призначені на їх уряди, як дані були Розумовському гетьманські. Тому вони не дуже споминали про вибір нового гетьмана (так завважає автор Історії Русов) — тільки їх надії не справдили ся. А Розумовський жив потім довго, ще цілих сорок літ після сього. Хоч сам по собі гетьман був досить негодящий, про те приходить ся пожалувати, що не удало ся йому задержати булаву аж до смерти — бо се продовжило б українську автономію.

355. Андрей Безбородько, генеральний писар 1741—1762 рр., головний керманич українських справ того часу.

Нова малоросийська колегія мала складати ся з чотирох членів українських і чотирох великоросийських, а при тім президент і прокурор з Великоросиян. Засїдати їм велено в суміш по старшинству, а не так як було за цариці Анни, що Великороси сиділи по праву руку, а Українці по ліву — бо се „утверждало въ Малороссіанахъ развратное мнѣніе, по коему постановляютъ себя народомъ отъ здѣшнего совсѣмъ отличнымъ." Ціла одначе та колегія не багато значила, зроблено її тільки для форми, а властивим правителем був Румянцев і йому цариця поручила сповняти свою программу: вести Україну до повного скасовання українських порядків і заміни їх законами і порядками російськими.

В своїй інструкції цариця вказувала на ріжні сторони українського житя, на котрі Румянцев мав звернути особливу увагу. Поручало ся йому зробити перепись України, щоб вияснити її заможність і привести до того, аби з неї російська казна (скарб) мала безпосередні доходи. Показували ся ріжні неприємні правительству прикмети українського устрою, і особливо — що повного закріпощення селян на Укра-

їні не було, а селяне могли переходити від одного пана до другого; таку свободу, незнану вже давно в Московщині, цариця не вважала можливим терпіти на Україні, тому наказувала Румянцеву зробити їй край. Найбільше ж уважати веліла на українську „внутрішню ненависть“ против великоросийського народу, особливо серед старшини— наказувала дуже стежити за нею та всякими способами розвивати довіре і прихильність до російського правительства серед простого народу, щоб старшина не могла на нїм оперти ся. Для сього наказувала

356. Собор в Козельці збудований Розумовським.

вести діло так, щоб народови представляти користь від нових порядків—що вони визволяють нарід від кривд старшинських та панських і під московським правлїннєм йому буде краще як під гетьманським.

Стара се була полїтика—підіймати нарід на старшину, та трудно було народови показати користь від нових порядків, коли між ними мало бути й скасованнє останків селянської свободи, які ще зістали ся на Україні, признаннє за старшиною дворянських прав російських і пересадженнє на Україну московських порядків з їх лютим кріпацтвом і повною безправністю народньою. „Генеральна перепись“ України, вчинена Румянцевим, зістала ся важним джерелом для пізнання старого житя Гетьманщини, але не полекшила долї народньої. Румянцев, сам одержавши великі маєтности на Україні, став дивити ся на селянські справи очима українського пана і ніякої полекші нї від нього

ні від иньших великоруських начальників українське селянство не мало. Навпаки, всї ті кріпацькі порядки, які старшина досї помалу заводила в своїх маєтках (знов таки при ласкавій помочи російських властей), тепер поширено, скріплено і припечатано властю правительства і царським законам, і становище українського селянства дуже погіршило ся під новими російськими порядками і правлїннєм російських начальників, вихованих в кріпацьких порядках Московщини.

Лекше було Румянцеву сповняти накази цариці в справі стеження за старшиною та всякою „внутрішнею ненавистею", або як пізнїйше се називало ся—українським сепаратизмом. Тут Румянцев показував такий запал, що навіть самій цариці приходило ся його стримувати та заспокоювати, щоб не горячив ся непотрібно. Особливо роздражнили його вибори в російську комісію уложенія в 1767 р., коли цариця наказала з усїх сторін, а в тім і з України вислати виборних депутатів від усякого стану людей і дати їм писаний наказ, чого люди хочуть: яких законів і порядків їм треба при укладанню „уложенія"—нових законів для Росії. При тім уся українська людність—не тільки старшина, але також козаки, міщани, духовні—всї заявляли бажання, щоб вернено Україні її давні права і порядки, по статям Богдана Хмельницького, вибрано знову гетьмана, і таке иньше. Се дуже гнївало Румянцева. Він і сам і через розісланих на місця офіцерів силкував ся вплинути на громадянство, щоб не виступало з. такими бажаннями, вибирало людей „умїркованих"; навіть цензурував і касував інструкції, де такі автономні жадання виявляли ся найбільш сильно, і віддавав під суд тих, що найбільш проявили себе такими жаданнами. В ніжинськім полку тутешнє „шляхецтво" (старшина) вибрало депутатом „умїркованого" чоловіка (Селецького на імя) і він не схотїв прийняти інструкції, написаній в автономнім напрямі, з відновленнєм гетьманства і українських порядків. Тодї старшина вибрала иньшого депутата; за се Румянцев віддав під воєнний суд усіх, що складали наказ і скидали Селецького, а суд засудив не більше не меньше як 33 особи на кару смерти за се! При конфірмації кару зменьшено—на восьмимісячну вязницю.

Не вважаючи на всї такі заходи і суворі кари Румянцева, українське громадянство, як я сказав, все таки однодушно у всїх наказах провело сю лїнїю—жаданнє української автономії. Вважало хвилю рішучою і за обовязок собі ставило подати свої жадання, не оглядаючи ся на гнїв і кари всесильного намістника. Правда, з проєкту нового уложенія нїчого не вийшло і сї вибори в комісію уложенія і дані їй накази зістали ся тільки незвичайно виразнимим проявом тодїшніх бажань і змагань Українцїв, а заразом характеристичним малюнком

відносин українських під правлїннєм нового намістника. Треба одначе завважити, що сама цариця спокійнїйше приймала сї прояви українських настроів і бажань ніж її намісник. На гнївні скарги Румянцева на українське „коварство і своєвільство“ вона радила йому не надавати всьому тому великої ваги. Вона сподївала ся, що з часом „охота до урядів, а особливо до жалования (пенсій) переможе сї погляди старих часів“—що всї оті бажання автономії і окремішности не устоять перед натиском правительственної полїтики і тих вигод, які вона відкриє перед покорними і послушними. Та й не помила ся справдї.

357. Типи гетьманщини з малюнків XVIII в.: полковник.

Подібно як у Гетьманщинї виявив ся такий же потяг до старих козацьких порядків в сусїднїй Слобідщинї. В тім самім часї як касовано гетьманство в Гетьманщинї (1763—4 рр.) в Слобідщинї скасовано полковий козацький устрій, подібний до Гетьманщини, і зроблено ґубернїю Слобідську на взірець иньших російських ґуберній, козацькі полки перемінено в гусарські, а козаків замість давнїйшої служби обложено подушним податком, як селян. Козацтво було з того дуже не вдоволене і при виборах і тут проявили ся протести і бажання, щоб повернено старі порядки. Але вони так само зістали ся без успіхів, як і в Гетьманщинї—та й виступали далеко слабше нїж там.

113. Руйнованнє Сїчи. Сильне вражіннє як прояв нового напряму правительственної полїтики зробило на Українї також зруйнованнє і скасованнє Сїчи.

Правда, остання Сїч, перенесена в трицятих роках на російську територію, була вже тільки слабою тїню старої Сїчи. Впросившись назад під російську зверхність вона мусїла покірно сповняти жадання російського правительства, що хотїло роспоряджати ся Сїчовиками по своїй волї як і городовими козаками, і сїчова старшина, бачучи

що з ним не спорити ся, старала ся чинити його волю. Запорожці зносили тяжкі походи, складали свої голови в війнах з Туреччиною і Кримом, сповняли ріжні служби, які на нього покладало російське правительство. Як у першій турецькій війні, в 1730-х роках, так і в другій, що почала ся 1768 року, Запорозьке військо брало неустанну участь, висилало по кілька тисяч Січовиків в походи з російською армією, вело партизанську, підїздову війну, воювало на своїх чайках з турецькою фльотою, несло сторожеву і всяку иньшу службу й діставало похвальні грамоти від цариці. Але все се не ратувало Запороже від нарікань і жалїв правительства. Одна причина була — зачіпки запорозького юнацтва з Туреччиною, Кримом і Польщею в часах, коли Росія була з сими державами в згоді; з сього все виходили жалї й скарги, а запорозька старшина при всій охоті не могла запобігти таким зачіпкам запорозьких ватаг. Друга ще більша — се суперечки за землї.

358. Сотник.

Вже „лїнїя“ — ті укріплення, що будували ся на українськім пограничу з степом в 1720 і 1730-х роках, захопила старі „запорозькі вільности“ — землї запорозькі. Почавши з 1730-х років російське правительство заселяло сю лїнїю селами і городами, між иньшим оселило тут чимало виходнїв-Сербів. Перше поселеннє їх зроблено в 1732 р., а потім знову в 1751—2 рр. Ся „Нова Сербія“, як її названо, заняла весь північний край запорозьких земель; органїзована вона була по воєнному — в полки і роти, піші і конні, гусарські, і дуже потиснула Запорожців. Потім, в 1750-х рр. правительство почало селити козачі і пікінерські слободи з ріжного прихожого люду зачавши від околиці новозбудованої тодї кріпости св. Єлисавети (Єлисаветграда) далї на схід, і забирало для тих слобід запорозькі землї. Розумієть ся, се дуже гнївало Запорожців, що в їх предковічні степи влазять непрошені гостї, відбирають у них старі їх

займанщини і уходи, рибні і звірині лови, і знать не хочуть знати ні Сїчи ні її власти. Вони пробували і документами доходити свого права у російського правительства, і руйнували ненавистні слободи оружною рукою. Се одначе нїчого не помагало, тільки російське правительство все більше починало кривим оком дивити ся на Запороже, як неприємну перешкоду в заселенню тої степової „Нової Росії“, як її названо потім. Особливо ся справа загостри ся, як за цариці Катерини разом з скасованнєм гетьманства і заведеннєм ґубернії Слобідської велено утворити також осібну Новоросийську ґубернію з тої пограничної лїнії, примежувавши до неї сусідні части Гетьманщини і поблизькі землї запорозькі. Запорожцї не позволяли вести границї нової ґубернії в свої землї, не давали осаджувати слобід, розганяли їх та переманювали людей до себе. Все се дуже гнївало російське правительство, що тодї дуже носило ся з плянами заселення степів, опановання берегів Чорного моря, приєднання до Російської держави земель Балканських і самого Царгорода.

359. Панї з шляхетського (старшинського) дому.

Правда, Запороже в останнїх десятилїтях перед своїм скасованнєм значно зминіло свій вигляд. Останнїй кошовий запорозький Петро Калнишевський, що ще від р. 1762, а від 1765 таки без перерви до кінця Сїчи був її кошовим, був чоловік дуже розважний і обережний. Вважаючи на обставини, всякими способами стримував Запорожцїв від яких небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселеннє запорозьких земель оселою хлїборобською людністю, завів всяке хозяйство, осадив богато селян-хлїборобів. В запорозьких степах зявили ся великі слободи запорозькі, церкви не тільки в самій Сїчи, а й по ріжних оселях. Таким чином нарікання, що в руках Сїчовиків чорноморські простори зістають ся диким яловим степом, нікому не ко-

ристним — ставали неправдиві. Господарство Калнишевського саме показувало, що в руках Січовиків сї простори можуть заселити ся і загосподарити ся. Колиж бо правительству хотїло ся взяти сї краї в свої руки! А при тім, касуючи старий козацький устрій на Україні, не хотїло воно терпіти таке гнїздо свобідного духу, як автономна січова громада — хоч як вона поскромніла і похилила ся в порівняннию з Січею часів Гордієнка!

360. Міщанка.

Всї сї справи дуже загострили відносини правительства до Запорожа з кінцем 1760-х років. До того пришла ще війна з Туреччиною, що вийшла, мовляв, з своєвільного нападу Запорожцїв на пограничне турецьке містечко Балту. В Коліївщині Запорозці теж були сильно замішані; правительство російське помогало польським панам задавити се повстаннє і годило ся йому приборкати й Січ, з котрої йшло гайдамацтво на польську Україну. З другого боку, Запорожці — як доносили російські власти, особливо докучали Новоросийській ґубернії, зганяючи осаджені там села та осаджуючи против них свої. Російське правительство рішило знищити Січ. Але бояло ся якогось военного розруху, і через те повело діло по малу, потайки, щоб захопити Запорожцїв зовсїм неприготованими. По скінченню турецької війни, в 1775 році секретно розіслані були военні команди російські в запорозькі степи — відбирати зброю від Запорозцїв, що були на промислах, а лїтом ґенерал Текелї з великим військом російським війшов в запорозькі землї як добрий приятель, зайняв запорозькі паланки (округи) своїми військами і разом з тим несподївано обложив саму Січ. Виставивши перед нею свою артилерією, дня 5 червня післав оповістити Січовиків, що Січи більше не має бути, Запорожцї мусять піддати ся, покинути Січу й розійти ся, коли не хочуть, щоб російське військо їх воювало. Страшенно се збентежило

Запорозців; не знали, що робити. Багато було таких, що не хотїли давати ся, а бити ся з московським вийськом. Але Калнишевський з иньшою старшиною і архимандрит сїчовий стали їх намовляти, щоб покорили ся, бо однаково не подолїють московської сили. Запорожцї послухали і піддали ся Сїч зруйновано, і дня 3 серпня царським указом оповіщено про її скасованнє, „з знищеннєм самого імени запорозьких козків“. Широко оповідали ся причини такого несподїваного вчинку, і тут дуже цїкаво бачити суперечність в тих мотивах. З одного боку робив ся той закид, що Запорожцї, ухиляючи ся від господарського і семейного житя, затримують в дикім станї свої краї, не даючи розширяти ся в них господарству і торговлї, з другого боку —що Запорожцї останнїми часами стали відступати від давнїйшого житя, почали заводити своє хозяйство і оселили в своїх сторонах до пятидесяти тисяч хлїборобської людности. Се теж їм поставлено в вину, що вони заводили своє власне хлїборобство і тим розривали свою залежність від російської держави, бо могли прогодувати ся власним хозяйством і бути зовсїм незалежними „під власним своїм несамовитим (неистовим) правлїннєм“.

361. Церква Покрова в Ромнах, поставлена Калнишевським.

Та найбільше було дивне, що тих старшин, які намовляли Запорожців не противити ся, а покорити ся царській волї, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке засланнє. Довго навіть не було нїчого звісно про них, думали, що вони пропали. Аж потім виявило ся, що Калнишевського заслано в Соловецький монастир, на Білім морю і він там замкнений в самітнїй келїї, не бачучи людського лиця, прожив ще цїлих двадцять пять лїт. Очевидцї прочане, що бачили його в перших роках XIX в., оповідали, що його випускали три рази на рік у монастирську трапезу з одиночної келїї вязницї: на Різдво, Великдень і Спаса. Він питав ся людей, хто тепер царем і чи все добре в Росії. Але сторожі не позволяли богато розмовляти. Схуд і зсох ся від ста-

рости, був весь сивий, а вбраний по козацьки в синїй жупан китайчатий, з двома рядами ґудзиків. Вмер 1803 року, маючи 112 літ. Перед тим 1790 р. вмер військовий писар Глоба, засланий також в оден північний монастир, і судя Павло Головатий, в Сибири, в монастирі тобольськім.

Та встань батьку, ой встань Петре, кличуть тебе люде—
Ой як підеш на Вкраїну, по прежньому буде.
Ой піди ж ти до столиці прохати цариці,
Чи не вступить царство землї по перші границї?“
Чи не верне степи й поля, всї клейноди наші?
„Ой царице, наша мати, змилуй ся над нами,
Оддай же нам наші землї з темними лугами!“
„Не на те ж я, Запорожці, Москаля заслала,
Ой щоб твої луги й землї назад повертала!
Не на те я, Запорожці, Січ розруйновала,
Щоб назад вам степи й луги й клейноди вертала!“
Текла річка із-під саду та й упала в кручі—
Заплакав же пан кошовий від цариці йдучи.
Текла річка невеличка, заросла лозами--
Заплакав же пан кошовий дрібними сльозами.
„Ой великий світ, цариця, і всїм ти владаєш,
А вже ж ти нас Запорожців з місця споміщаєш.
Та вже ж ти тих вражих панів та все награждаєш“.
Та летить крячок та на той бочок та летячи кряче—
Та усе військо запорожське та на Кальниша плаче.
Та летить крячок та на той бочок—де взяв ся шулїка!
—Ой не буде в Січи города отнинї й до віка!

З запорозьких земель справдї великі маєтности роздано ріжним московським панам. Січовики ж мали бути поверстані в пікінери або в міщане та селяне. 1776 р. Потьомкін доносив цариці, що з Запорожцями вже приведено все до порядку: одні разселили ся по містах і селах, иньші вписали ся в пікінери і з них набрано два полки; з забраного старшинського майна зроблено капітал для підмоги мешканцям, і т. д. Але в дїйсности було що иньше. Переважна більшість Запорожців не хотіла ставати гречкосіями і порішила піти тою ж стежкою як по першім зруйнованню Січи—під Турком жити. Старий Запорожець Микита Корж оповідав, як тодї Січовики умудрили ся „Мо-

362-3. Печатки запорозьких паланок: Самарської й Кодацької.

скаля в шори убрать". Тому що Запороже, всї дороги і границї були зоставлені московським військом, Запорожцї стали відпрошувати ся у Текелїя на заробітки на рибні лови на Тилигул. Діставали пашпорти на 50 душ, а набирали з собою по кілька сот тай виходили за границю. От-так незадовго більша половина їх вийшла в Туреччину, так що лїтом 1776 р. тих Запорозцїв-мандрівцїв на Тилигулї та під Хаджибеєм зібрало ся до 7000 і тут під Очаковим почали собі селити ся.

364. Запорозька церква в Самарі (Новомосковську) збудована в рр. 1773-9.

Коли про се довідали ся в Петербурзї, дуже з того занепокоїли ся, стали підсилати до Запорожцїв ріжних людей та намовляти їх вертати ся, а заразом від турецького правительства допевняли ся, щоб видало Запорожцїв. Але нї Запорозцї не хотїли вертати ся, анї Турки не хотїли їх видавати

Ей оступили прокляті драгуни усї степи й усї плавнї,
А вже ж уступили та дві дивізії та в покровські базари—
А вже ж славні Запорожцї пяти показали:
„Ой ходїмо, братя, Турчина просити,
Чи не дасть нам землі віка дожити"
Пішли наші славні Запорожцї не з добра, а з печали—
Ой як утїкали, то все забирали—і з церков ікони,
Тільки покидали золотую зброю та вороні конї.
Ой пустили ся наші Запорожцї через море дубами,
Ой як оглянуть ся до славної Січи—умивають ся сльозами.
Прийшли до Турка та й вклонили ся низько:
„Ой дай же нам землю тай коло границї близько".
„Ой рад же ж я, Запорожц·, вашу волю вчинити,
Коли ж все будете, славні Запорожцї, минї зміну (зраду) робити!"
„Ми не будемо, турецький царю, тобі зміни робити,
Бо нас присягає усїх сорок тисяч тобі вірно служити!"
„Дарую вам землю, ще й обидва лимани (Днїпровий і Днїстровий).
Ловіть, хлопцї, рибу та справляйте жупани!" [1])

[1]) Збираю з ріжних пісень—дуже їх богато про сї події. А про скасованнє Гетьманщини майже нїчого нема!

А про московські заклики пісня співає:

Ой пише Москаль тай до кошового—а йдіте до мене жити,
Ой я дам землю та по прежньому—а по Дністер границю,
Ой брешеш, брешеш ти, вражий Москалю—а ти хочеш обманити:
Ой як підемо ми у твою землю, ти будеш лоби голити (в салдати).

Щоб Росія не чіпала ся Запорожців, султан дав їм землї на Дунайських гірлах; але Запорожці не дуже охотили ся йти туди і ще кілька років жили над „обома лиманами". 1778 року їх формально прийнято під власть турецьку, позволено заложити Січу, мешкати і промишляти свобідно, а за те служити султанови пішо й конно. Але що російське правительство доконче добивало ся, аби їх не тримали коло російської границі, то султан наказав силоміць переводити їх за Дунай. Се дуже не сподобало ся Запорожцям, і декотрі стали вертати ся до Росії. Там Потьомкін, щоб затримати Січовиків і иньших охочих від втікачки за границю, рішив відновити Запорозьке військо, під назвою „Чорноморського війська" і в 1783 р. поручив Антонови Головатому, Чепізї й иньшим запорозьким старшинам скликати охочих. До сього війська приставали декотрі Запорожці з тих що вийшли за границю.

365. Кошовий банатських козаків (з брошюри 1789 р.).

Иньші звернули ся до цїсаря німецького Йосифа, просячи прийняти їх до себе; їх прийнято, позволено заложити собі Січу в австрійських землях, в Банатї, над долїшньою Тисою, і в 1785 р. вісім тисяч Запорожців перейшло туди; але довго вони там не зістали ся і незабаром помандрували знов, куди—не маємо докладних звісток, та можна так здогадувати ся, що одні вернули ся до Туреччини, иньші до Росії. В Туреччині оселено їх з початку в Сейменах, потім нарешті позволено заложити кіш на гірлї Дунайському, коло м. Дунавця, де перед тим сидїли великоросийські виселенці козаки-Некрасовці, котрих Запорозці відти прогнали. В Росії ж новому Чорноморському війську, по скінченню турецької війни, в котрій се військо дуже Росії заслужило ся,—в 1792 р. визначено на мешканнє устє Кубани і землї

між Кубанею й Азовським морем. Позволено відновити давній січовий устрій—військову старшину, кіш і старі курінї, числом сорок; нанадано нові клейноди, позволено судити ся своїм судом і свобідно, безданно промишляти всякими промислами. Всього зібрало ся козаків в тім Чорноморськім війську 17 тисяч, і вони положили початок українському заселенню Кубанщини. Першим кошовим чорноморським був Харько (Захар) Чепіга.

366. Печатка Чорноморського війська (1792).

Задунайська Січ держала ся до р. 1828. Жило ся під Турком добре, тільки мучило сумлїннє Запорожців, що приходить ся помагати бісурменови воювати християн:

Ой наробили та славні Запорозці та великого жалю:
Що не знали, кому поклонить ся—та которому царю.
Ой поклонили ся турецькому—під ним добре жити,
А за все добре, за одно недобре—що брат на брата бити.

Російське начальство не переставало підманювати сих дунайських Запорожців, щоб вертали ся до Росії—через ріжних свояків, знайомих, то що. Від часу до часу більші або меньші ватаги сих дунайських Запорожців переходили—але се були дрібниці. Аж 1828 р., як розпочала ся знову війна з Росією, тодїшній кошовий задунайський Осип Гладкий задумав перевести Задунайців до Росії; він пустив поголоску, що Турки хочуть переселити Запорозців як найдальше від російської границї—в Єгипет. Заразом намовляв вертати ся під Росію, але що не всї хотїли вертати ся, то він, не відкриваючи свого заміру, вийшов з військом нїби в похід на Москалїв, і тільки на російській границї сказав своїм Запорозцям, що йде передати ся під Росію. Вороття не було. Прибувши до російського війська, Гладкий явив ся перед царем і заявив, що піддаєть ся йому. З своїм полком потім брав участь в війнї, а після війни вибрав для оселення свого війська місця на Азовськім побережу, між Бердянском і Маріуполем і тут се невеличке „Азовське військо“ жило аж до 1860-х років, коли їх переселено на Кубань.

367. Печатка кошового дунайських козаків (1801).

Але ся зрада Гладкого стягнула велику біду на тих Запорожців, що зістали ся на Дунаї. Турецьке правительство скасувало військо, знищило кіш і розселило Задунайців по ріжних місцях. Кажуть, що богато їх навіть побито при тім. Гірко проклинали ті Запорозці Гладкого.

114. Кінець Гетьманщини. Скасувавши Запорозьку Січ, правительство взяло ся до Гетьманців. В осени 1780 року указом царським

обявлено, що в Гетьманщині буде заведена така сама ґуберська управа, як і в Росії. Вже перед тим, при сформованню ґубернії Новоросийської, а потім Азовської, примежовано до них сусїднїй полк Полтавський і части Миргородського. Тепер вся Гетьманщина мала перемінити ся в российські ґубернії, і Румянцеву поручено було розробити плян сеї реформи. На другий рік скасовано малоросийську колеґію і ґенеральний суд, ґенеральну і полкову управу, а Гетьманщину

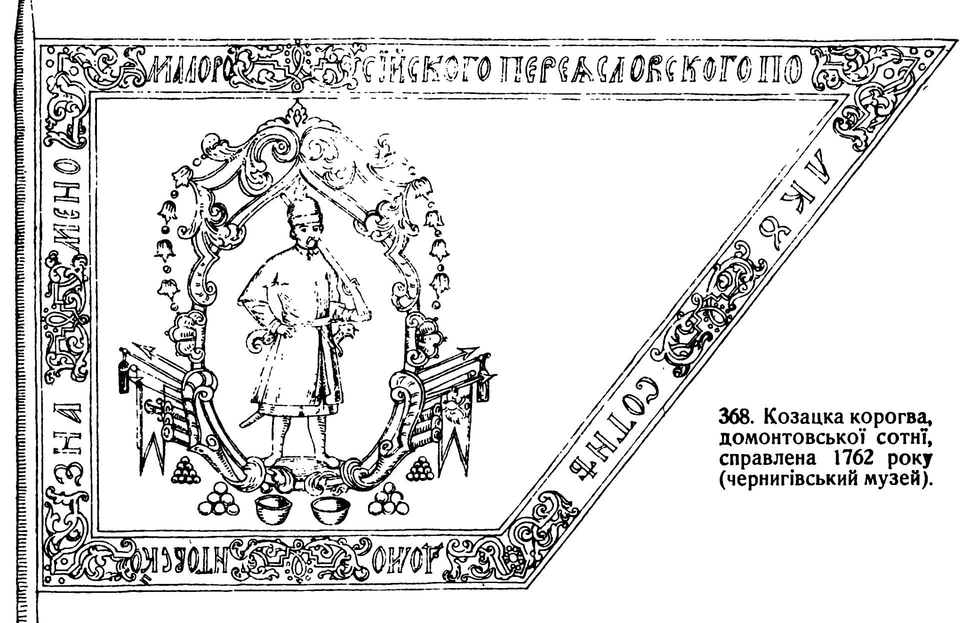

368. Козацка корогва, домонтовської сотні, справлена 1762 року (чернигівський музей).

розділено на три намісництва: Київське, Чернигівське і Новгород-сіверське, визначено туди намістників і заведено суди і палати на российський взірець: на місце військового суду палати уголовні і граждански; в кождій ґубернії на місце дотеперішніх судів ґродських і земських суди уїздні; на місце скарбу військового—казьонні палати; для справ міських—ґуберські маґістрати, і т. и. Колеґію малоросийську і військовий суд зіставлено на якийсь час тільки для докінчення не покінчених справ; полкові канцелярії зіставлено для воєнних справ полку, до реформи полкової; так само ріжні уряди, що мали бути з виборних дворянських депутатів, мали ще чекати указів в справі „розбору дворянських прав“ української старшини.

Дальшими роспорядженнями тільки доповнено сю перебудову українського устрою на московський лад. В 1783 р. скасовано козаць-

ку службу і козацькі полки: перемінено їх на полки карабінерські, як перед тим слобідські перемінено на гусарські. Полковників увільнено від служби, надавши їм чин бріґадирський, иньшій старшині лишено її на волю — служити в нових реґулярних полках або увільнити ся від служби; козаки зістали ся як осібний стан воєннослужебного свобідного селянства, з котрого комплектували ся отсї нові полки. Все иньше селянство прирівняно до селянства московського. Уже перед тим, 1763 р. российське правительство, видало указ против свобідного переходу селян, вважаючи його шкідливим для їх добробуту—мовляв від тих переходів вони не можуть жити заможно і господарно, тому на будуче заборонено переходити від одного пана до другого без письменного дозволу свого пана. Сим указом пани покористували ся на те, аби скріпити і збільшити свою власть над селянами, а селяне занепокоєні сими заходами коло останнього закріпощення, саме ще більше почали переходити й тїкати від своїх панів. Тодї указом 1783 р., заводячи нові податки на Українї, вже зовсім заборонено селянам виходити з того місця, де кого застала ревизія—аби в казьонних податках не було замішання. Сим закінчило ся закріпощеннє українського селянства і підведено його під „загальні державні постанови"—під ті закони, на які спирало ся гірке тодішнє кріпацтво в землях московських.

Того ж самого року зрівняно міста українські з містами московськими, а старшину українську з дворянством московським. Вказано, які чини і служби козацькі дають права дворянські, і так віддїлено різко старшину від козацтва служебного як осібну верству. Нарештї давнє скасованнє автономії церковної закінчено 1786 року відібраннєм маєтностей монастирських і владичих; монастирям визначені були штати: скільки має бути монахів і на них призначено було платню з скарбу державного (казни), а маєтности відібрано в казну.

Українське громадянство мовчки прийняло се скасованнє до решти старого устрою. Де-котрі сторони нової реформи—як признаннє прав дворянських, остаточне закріпощеннє селян, могли навіть подобати ся старшинї; иньші жадібно чекали при сїм касованню нових нагород і надань для всїх послушних і вірних, та силкували ся пролїзти на перші місця в новім устрою, до великих чинів і богатого „жалованія". І панство потроху забувало свою стару Гетьманщину, потїшаючи ся достатками, богацтвом, котре приносила забезпечна новими порядками кріпацька праця. А й зітхаючи за старовиною, пильно заходило ся коло службової карьєри у нового правительства, у нового начальства. І так справдї, як сподївала ся колись цариця Катерина, пропадали у нього давнї змагання до вільности, до полїтичних прав серед заходів коло „чинів та жалованія",

Тільки нарід український не мав себе чим потішити в кріпацькій неволї своїй. Правительство з новими порядками обіцяло йому свободу від кривд старшинських, від „малих тиранів“ — поміщиків, а на дїлї сї нові порядки зміцнили з небувалою перед тим силою безграничну власть панів над мужиком, з котрої вже не було йому нї виходу нї просвітку. І своє розчарованнє і зневіру в нові порядки нарід вилив у славній піснї про світову неправду:

Нема в світї правди, правди не зіскати,
Бо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда в панів у темницї,
А щира неправда з панами в світлицї!
Уже тепер правда в панів у порога,
А щира неправда сидить кінець стола!
Уже тепер правду ногами топтають,
А щиру неправду медом напувають.
Десь ти, правдо, вмерла чи ти заключена,
Що тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світї правди що рідная мати.
Де би ми її могли в світї одіскати?
Ой орлице мати! деж тебе нам взяти?
Тебе нї купити, анї заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світї увидїти,
Орловими крильми раді б ми летіти!
Ох як же тим дїткам без матери бути?
Та що дня заплачуть, не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку отсе приближив ся:
Хоч рідного брата тепер стережи ся.
І з ним на суд стати — правди не зіскати,
Тільки сріблом златом панів насищати.
Хто по правдї судить, то того карають,
А хто не по правдї, того поважають.

369. Ґанок Ґалаґанового будинку (див. 327).

370. Старий вал в Чернигові.

ЧАСТИНА ШЕСТА.

Українське відродженнє.

115. Прилученнє Галичини і Буковини до Австрії. Разом з тим як руйнували ся в другій половині XVIII в. українські порядки на лівім боці Дніпра та на Запорожу, великі зміни робили ся також і на Правобережу та в Західній Україні, творячи нові обставини і нові підстави українського житя. Падала Польща—саме тільки встигла придавити останні рухи народні на Правобережу і до решти ослабити національне житє заведеннєм унії в західній Україні,—як прийшов несподіваний кінець державному житю самої Польщі. За кілька років дорешти розібрано її між сусїднї держави, і даремно заходила ся потім польська шляхта, щоб ту свою польську державу вирвати з їх рук і відновити наново.

Не на користь вийшли Полякам їх великі придбання в землях українських і литовських: здобуваннє та заходи коло затримання сих земель знесилили саму Польщу, вона ослабла і стала здобичею сусїднїх сильнїйших, міцнїйше органїзованих держав. Польська шляхта, захопивши в свої руки правлїннє, поневолила не-шляхетську людність, позбавила всякого значіння і саму королївську власть, відобрала всї засоби від правительства, аби воно, зміцнивши ся, не хотїло покоротити шляхетські вільности і свободи. Держава польська нїколи не мала нї грошей в скарбі своїм, нї війська, нї міцної органїзації. Всю силу захопили великі пани магнати, але вони думали не про державу, не про суспільство, а про свої власні роскоши й інтереси, і дуже часто брали гроші від сусїднїх держав за те, щоб своїми впливами кермувати справами Польщі так, як треба було тим сусїдам, а не їй самій.

Вже Хмельнищина задала Польщі такий сильний удар, що від нього вона не здужала поправити ся. А від початків XVIII віку Польщею кермують не її правителї, а заграничні правительства. Вони

не дають перевести в Польщі ніяких реформ, щоб вона не поправила ся, не стала сильнійща; мішають ся при кождій нагоді в її внутрішні справи, підіймають через магнатів-запроданців повстання (конфедерації) і взагалі роблять все що хочуть. А при тім все від часу до часу виникають ріжні проєкти про те, щоб зовсім розібрати сю велику, але слабосилу, на живу нитку зшиту державу,—як то ми вже бачили за часів Хмельницького.

371. Ґеоргій Кониський, архієпископ білоруський, голова православної церкви в Польщі в часах розборів.

По смерти короля польського Авґуста III (1763 р.) цариця Катерина зеднавши ся з своїми одномишленниками и Польщі, ввела свої війська, посадила на королївстві польськім свого приятеля Станїслава-Авґуста Понятовского, і хотїла під його іменем кермувати по своєму польськими справами. Головний привід до того давала справа православної віри в Польщі, котру российське правительство держало нїби в своїй опіцї, а духовні православні до його помочи звертали ся у всяких своїх бідах. Польське правительство хотїло визволити ся від российських впливів і думало скористати для того, що Росія з 1768 року увязала ся в війну з Туреччиною, а за Туреччиною потягала Австрія, не хотячи дати Росії поширити ся далї на турецьких границях. Росія хотїла взяти під свою власть Крим і Молдаву і домагала ся, щоб Туреччина признала сї землї від себе незалежними, свобідними; Австрія ж не хотїла на се пристати, бажаючи собі поширити ся в молдавських землях. Польща надїялась скористати з сього напруження, але зовсїм несподїваний оборот дав тому всьому пруський король: він задумав собі скористати з такої замотанини і з того напруження між Росією й Польщею й дав таку думку, що Росія замість Туреччини нехай би поширила ся коштом Польщі, а при тім і Прусія та Австрія собі забрали б пограничні землї польські. Цариця Катерина не дуже охотила ся на сей плян, бо не хотїла дїлити ся Польщею, бажаючи задержати її цїлу під своїми впливами. Але як Австрія почала хилити ся до Туреччини, згодила ся цариця на пляни Прусії, щоб її затримати по своїй стороні. Пішли переговори про се

і нарешті прийшло до такої угоди, що Росія справді зрікла ся своїх претенсій на Молдаву (Крим одначе Туреччина мусїла признати незалежним і в 1783 р. його без усякої війни прилучено до Росії, за згодою Австрії). Замість Молдави Росія взяла собі від Польщі пограничні землї Білоруські, Австрія Галичину, Прусія—землї коло Балтийського моря. Так стала ся умова між ними з серпні 1772 р., і вислані війська без війни позаймали кожде свою пайку, а сойм і правительство польське, настрашені, або й закуплені, мусїли згодити ся на сї утрати й відступити ті землї.

Австрія взяла ціле воєводство Руське, майже ціле Белзьке, сусїднї части Подільського і Волинського воєводства і Холмської землї. Посилала ся при тім на те, що сї землї —колишнє княз. Галицько-волинське, що було підвластне королям угорським. Знаємо, що залежність та була дуже коротенька, за молодих лїт короля Данила (див. гл. 36), але з того часу угорські королї титулували себе

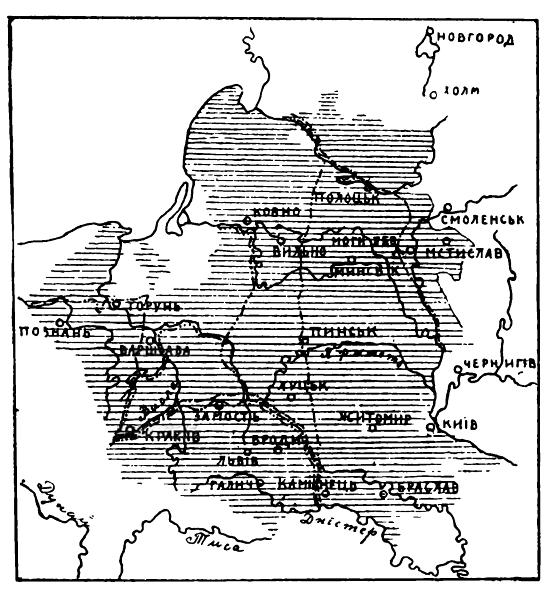

372. Карта трьох розборів Польщі

заштрихована Польська держава перед розборами; —·— землї розібрані сусїдами при першім розборі (1772); —··— другий розбір (1793); — — третій розбір (1795).

„королями Галичини і Володимирії", а що з XVI віку угорська корона перейшла до володарів австрийських, то тепер цїсарева Марія Тереса забрала собі сю нїбито давню угорську провінцію. „Заокруглила" при тім українські землї ще сусїднїми польськими і те все не прилучила до Угорщини, а до земель австрийських. А маючи тепер в своїх руках порічє горішнього Прута (Покутє), цїсарева, а ще більше син її Йосиф II захотїли прилучити до того й сусїдню частину Молдави: побувавши сам в 1773 р. в сусїднїм Семигородї, Иосиф побачив, що для Австрії дуже важно взяти собі північну Молдаву для того, щоб мати з Галичини дорогу до Семигороду, і рішив забрати її від Туреччини. 1774 року австрийське військо перейшло молдавську границю та зайняло Чернівцї, Серет, Сучаву—теперішню Буковину.

І тут австрийське правительство на своє оправданнє посилало ся на те, що ся країна колись належала до Галичини. Дійсно, в XIII в. бачимо місця на середнім Пруті, так само як і на середнім Дністрі в залежности від Галицького князївства—се так зване Понизє; потім воно перейшло в безпосередню власть Татар, а як в половині XIV в. орґанїзувало ся осібне князївство чи воєводство Молдавське, то воєводи молдавські загорнули згодом під свою власть і землї між Серетом і Дністром, так зване Покутє і землю Шипинську. Пізнійше за сї землї, як ми вже знаємо, не раз була боротьба між Польщею і Молдавою (гл. 49), аж вони розмежували ся: польська границя стала по Кути і Снятин, і так українська країна поміж Дністром і Серетом—теперішня північна Буковина, зістала ся під воєводами молдавськими, аж до 1774 р., як її заняло австрийське військо. Вона була залюднена українським селянством, що сидїло на землях воєводських, боярських, монастирських; обовязки були сорозмірно не великі і тому сюди напливала людність з Галичини. Ся північна, українська Буковина творила округ Чернівецький, але разом з нею був захоплений також округ Сучавський, переважно румунський, і так як нова Галичина під австрийською властю була зліплена з земель українських і польських, так і нова Буковина мала характер українсько-румунський: північна українська, полуднева румунська.

Воєвода молдавський дуже сильно протестував против австрийського нападу, але турецький султан, його зверхник, не підтримав його і в 1775 р. згодив ся відступити Австрії північно-західню частину Молдави. Визначено було комісарів, вони відмежували сю країну, і вона дістала назву Буковини, за свої густі лїси букові. Якийсь час була під управою військовою, а потім, 1786 р. прилучено її до Галиччини, і так при Галичині вона зіставала ся аж до р. 1849, коли Буковину зроблено осібною провінцією.

116. Кінець Польщі і прилученнє правобічної України до Росії. В Польщі по страшнім ударі 1772 р. богато людей схаменуло ся й заходило ся робити порядки. Були то спасенні для Польщі заміри, тільки прийшли занадто пізно. Сусїди не хотїли того. Особливо российське правительство гнївало ся, що Поляки беруть ся заводити нові порядки без його згоди. Але воно було зайняте на полудні—Кримом, потім Туреччиною, що почала в 1787 році нову війну, розжалена тим, що Росія загорнула собі Крим. Польська партия реформи рахувала на союз з Прусією і спочутє Австрії й надїяла ся обійти ся без Росії. Але помилила ся. Тільки що в маю 1791 р. проголошена була в Польщі нова конституція, а вже при кінцї того року Росія щасливо закінчила турецьку війну, що закріпила за нею володіннє

Кримом та всім північним берегом Чорного моря, і тепер своє військо посунула вона з Туреччини в Польщу. Тоді маґнати противні реформі підняли повстаннє — зробили так звану торговицьку конфедерацію і віддали ся під опіку Росії. Російське військо зайняло Варшаву. Скликали новий сойм і той під натиском Росії скасував конституцію 1791 р. та вернув старі порядки. Прусія вирікла ся Польщі та пристала до Росії. При сій оказії зайняла знову землї на західній границї, а Росія взяла Київщину, Поділє, значну частину Волини, Білоруські землї—по лінію проведену від курляндської границї на границю австрийську.

373. Чернівцї по австрийській окупациї—стара владича палата.

Сойм покірно підписав відступленнє Росії сих земель. Так як колись, двіста літ перед тим, на люблинськім соймі польські правителї шафували українськими землями: прилучали, не питаючи ся їх, та змушували потім українських панів силоміць присягати Польщі,—так прийшло ся тепер Полякам.

Але і ся — вже зовсім обкроєна Польща не пожила довго. Против короля і правительства, за їх податливість, підняло ся в 1794 р. повстаннє, щоб добивати ся захоплених земель і визволяти ся з опіки Росії й Прусії. Одначе російське і пруське військо погромило повстанцїв, Москалї взяли Варшаву і Вильно. Польщі зроблено кінець. Росія забрала решту земель білоруських і українських, які ще зістали-ся за Польщею (крім Холмщини і Підляша), иньші краї розібрали Австрія і Прусія. Потім в останнє переділили ще польські землї в 1815 роцї і так уставив ся нинїшнїй поділ, між Росією, Австрією й Прусією. Білоруські землї опинили ся під Росією, українські зістали ся поділені між Росією й Австрією, польські між Росією, Австрією й Прусією.

Так ото з кінцем XVIII в. українські землї опинили ся під властю двох великих, сильних держав—Росії й Австрії,—держав міцно сцентралїзованих і бюрократичних, то значить з сильною центральною властю, з великим начальством урядничим, з міцною полїцією й військом, а без усякого майже громадського самопорядкування. Всяка полїтична окремішність наших земель була скасована, самопорядкуваннє або знесено зовсїм, або зведено до найменьших розмірів. Та з нього і так не могли б майже зовсїм користати елементи українські, бо на ґрунтї народнїм зістав ся сам спід громадянства: селянство темне, несвідоме, обідране і позбавлене всяких прав, майже таке саме бідне міщанство, та неучене і темне сїльське духовенство. Даремно пішли всї великі змагання, жертви й подвиги для визволення народу українського, потоки крови своєї й чужої, пролитої для свободи і вільности України.

„Польща впала—та й нас задавила", казав Шевченко. Впала польська держава, але доля Українців не поправила ся з того—особливо в тих українських землях, що відійшли під Росію. В тих землях, що одійшли до Австрії, нове правительство австрийське заходило ся коло того, щоб поліпшити долю кріпаків українських, обмежити безграничну власть польських панів над ними, дати більшу освіту селянам, міщанам і особливо духовенству, що зістало ся єдиною освіченїйшою верствою серед Українців. Перехід Галичини під власть Австрії був першим початком відродження українського житя в Західнїй Українї. Але в землях, які відійшли з-під Польщі під Росію, нічим не стало лекше українському народови. Навпаки, сильна рука нового, росийського начальства надала панованню польського пана над українським хлопом ще більшої моци і певности, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави Польської. Кождий польський пан мав звичайно в кешенї все низше начальство, з яким приходило ся мати дїло в справах з мужиком, і міг бути певний, що всяке дїло йому те начальство покриє і в усїм йому буде помічне. Власть поміщика над мужиком під новим пануваннєм дійшла такої моци,

374. Селянська біда, старий малюнок (Поділє, перша полов. XIX в.).

якої не мала за польських часів. Тоді гайдамацькі напади і селянські повстання спиняли розвій панської власти; тепер за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польський пан не бояв ся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки схотів. Аж 1848 р., з огляду на тодішні розрухи в Галичині, заходило ся російське начальство полекшити в дечім панщинні тягарі українського селянина, а духове житє українське зістало ся тут в тяжкій безпросвітній тьмі ще довго і довго.

Так само, або й ще більш безрадісно виглядало національне українське житє. Навіть память про славні діла великої народньої боротьби ослабла і затемнила ся. В народі зістали ся тільки пісні й перекази, що завмирали поволі в тіснім гуртку співців-кобзарів. Друковане слово не закріпило навіть тих книжних чи поетичних утворів, в яких були представлені могутні подвиги і пориви українського житя, і серед вищих освіченїйших верств все менше було людей, яким скільки небудь ясно представляла ся минувшина України, ті великі завдання, які були поставлені нею і які мов довг неоплатний висіли над сучасними поколіннями малих синів великих батьків. В західній Україні все покрила Польща: польське або сполячене панство, также саме богатше міщанство, і навіть вище духовенство (уніатське) було спольщене і польськими очима дивило ся на минувшину і на сучасність свого народу. А в східній Україні, задніпрянській, так само змосковщило ся все, що підіймало ся над масою народньою. Стара книжна мова вимерла, змосковщила ся. Слово народнє жило тільки серед простого народу та на тїй лінії, де стикало ся се народнє житє з церковною книжністю—серед низшого духовенства, попів та дяків-бакалярів, ледво видно і замітно. Маса народня, придавлена кріпацькою неволею лежала мовчазною, нерухомою, мертвою, і здавало ся, що вже не встане—прийшов останнїй кінець українському житю, як сумно співав наш великий поет на руїнах Чигрина:

Заснула Вкраїна,
Буряном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала—
А надію вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Не видко було, що під тим попілом минулого, під цвіллю сучасного лежать здорові, могутні зерна народнього житя й починають проростати тихо і непомітно.

117. Початки відродження в західній Україні. В часах найбільшого, як здавало ся—останнього упадку українського житя, при

кінці XVIII в. починали вже поволі пробивати ся перші пароси нового житя. В західній Україні вони сходили на ґрунті церковнім.

Свого часу заведеннє унії приглушило дуже сильно останки українського житя. Приймали унію з малодушности, хилячи ся перед панами, а сміливійших приборкувано силоміць. Але наростали нові поколїння, що були уніатами не через свою зраду чи малодушність, а через те що уродили ся в унії, і для них унія стала вже вірою народньою, українською. Ті що заводили унію на те, аби вона послужила дорогою до ополячення і скатоличення, помилили ся в своїх надіях. Через те що уніатське духовенство і взагалї унію не зрівняно в правах з католицтвом і вона зістала ся церквою низшою, мужицькою, вона стала прикметою тутешнього українського житя і незадовго стала для західньої України такою ж національною церквою, якою перед тим була церква православна. І коли австрийське правительство, заволодївши Галичиною, заходило ся коло того щоб підняти уніатське духовенство з темноти і пониження, в якім його застало, то се мало чималий вплив на розбудженнє національного житя. Австрийське правительство, побачивши, як польська шляхта поневолила український нарід, взагалї задумувало ся над способами, щоб йому помогти: за Марії Тереси і Йосифа II обмежено власть поміщиків, заводили ся школи „з місцевою мовою“ (українською) для селян і міщан, вищі школи для духовенства, що було незвичайно убоге і темне. Насамперед сї заходи почали ся на Угорській Україні, наслїдком тих рухів против унії, що так занепокоїли правительство (див. гл. 108). Мукачівську епархію визволено від зверхньої власти католицького епископа в Ягрі, засновано ліцей в Мукачеві, для виховання духовних, поліпшено матеральне становище духовенства. Новий епископ Андрій Ба-

375. Григорий Сковорода, останнїй представник старої української школи.

чинський (1772—1809) з сього боку дуже діяльно заходив ся коло піднесення свого духовенства, і тут в Мукачеві коло нього згодом зібрала ся громада доволї вчених як на той час людей, з котрих вийшли потім перші професори-Русини львівського унїверситету і чимало иньших замітних діячів. З прилученнєм Галичини сї заходи правительства захопили також і її. Зараз по прилученню Галичини Марія-Тереса завела в Віднї духовну семінарію для уніатів; се було мале віконце в Европу для галицького українського суспільства і мало справдї чимале значіннє в його житю. Потім слїдом заложено семінарію у Львові, а при заснованню львівського унїверситету в 1784 р. положено, щоб деяких наук вчили по українськи, і осібний лїцей при нїм заведено, де б Українцї підучували ся, щоб потім вступити до унїверситету. Богато зроблено також і тут для добробуту духовенства; з маєтків закритих монастирів органїзовано „релїгійний фонд“ для полїпшення становища духовенства. Так само на Буковинї, за недовге воєнне правлїннє положено цїнні початки нової, світської школи і тутешнїй релїгійний фонд, що володів пятою частиною цїлою Буковини (се були давнїйші монастирські і епархіальні маєтки) давав величезні засоби на культурні і національні цїли. Та біда була в тім, що в суспільних і національних відносинах сеї далекої провінції австрийське правительство слабо розпізнавало ся і так як не вміло знайти справжньої точки в селянських відносинах, без кінця заплутуючи справу своїми суперечними рішеннями, так і в культурних справах дуже часто зовсїм не вміло доглянути українського елєменту, вважаючи румунську мову „місцевою мовою“ всеї Буковини без ріжницї.

В Галичинні воно розглядало ся трохи краще, але й тут правительственні заходи, направлені на піднесеннє українського народу, здебільшого заглушили ся потім впливами польської шляхти, та й робили ся без потрібного знання місцевих обставин. Для тих українських вищих шкіл і катедр не знайшло ся людей тямущих, які б вміли вгадати ті живі течії народнього житя, на котрих можна було оперти новий просвітний рух. Наука вела ся мертвою книжною мовою, викладали ся предмети далекі від житя, тому й сї заходи не дали такої користи, яку б могли дати. Згодом українські лєкції і український ліцей скасовано, коли з нових ґімназій стали виходити Українцї підготовані до слухання загальних курсів. З загальною реакцією, що почала ся в Австрії по смерти цїс. Йосифа (1790), польська шляхта здобуває собі впливи і в двірських кругах і у місцевої адмінїстрації й починає лякати її своїми вигадками про нахил галицьких Українців до Росії та до православія, відвертаючи тим правительство від заходів на їх користь. Під впливами Поляків замість української мови заведена мова

польська—з початку в школах вищих типів, а далї і в сїльських, народнїх. З огляду на протести і представлення українського духовенства сїльським громадам позволено засновувати свої приватні школи з українською мовою, але при тім адмінїстрація наказувала духовенству, щоб не дуже заохочувало селян заводити такі українські школи—аби не причиняти тим собі видатків. Треба сказати одначе, що саме духовенство не оцїнювало всього значіння народнього елєменту і не використовувало тих можливостей, які відкривали для нього пра-

376. Святий Юр, митрополича львівська катедра (собор).

вительственні заходи; набираючи ся деякої культури, нова інтелїґенція, майже виключно сама духовна, тратила давнїйшу звязь з народом закидала народнїй язик, не вміючи надати йому культурного вжитку, тримала ся старої книжної мови, звироднїлої, омертвілої, не здатної вже до розвитку і не знаходячи через те основи для свого культурного поступу, йшла за польським елєментом, як більш культурним.

Все таки невважаючи на всї помилки і незручности правительства і свого громадянства, що на нїщо зводили часом і найкращї їх заміри, зіставало ся деяке поліпшеннє від тих усїх заходів. Важно було перед усїм, що розвіяло ся те почутє безвиходности, яке огорнуло було українську людність в часи упадку, в XVIII віцї; заходи австрийського правительства відкрили якийсь просвіток, розбудили надії на кращу будуччину і енерґію змагання, боротьби за кращу долю. Серед нового унїатського духовенства, вихованого в кращих культурних і матеріальних обставинах уже в початках XIX в. зявля-

ють ся освічені і тямущі люде, які думають не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народнї, національні, заходять ся коло піднесення народньої освіти і добробуту, коло розвою національної культури.

Польські заходи против українства викликали їх на герць за народнї права; надії на поміч австрийського уряду додавали охоти. Проєкти заведення польської мови в народнїх школах викликають перший свідомий виступ галицького духовенства в обороні народньої мови: митрополит Левицький під впливом канонїка Могильницького—найвизначнійшого представника нового духовенства, удав ся до правительства з прошеннєм, щоб у народніх школах учено по українськи. Колиж шкільна комісія ухвалила своє—так як вище було сказано, що для української науки громади можуть закладати осібні свої школи,—митрополит вислав протест против такого трактовання української мови, а Могильницький виготовив записку в обороні її вартности і рівноправности. Потім розширив сю свою оборону в осібнім трактаті: „Вѣдомѣсть о рускомъ языцѣ“ (в Галичині місцеву українську мову все називано руською, по старій традиції); се був перший учений трактат в обороні української мови. Заразом заходив ся коло просвітної роботи. Органїзував перше просвітне товариство в Перемишлї—але воно заглохло, стрінувши всякі перешкоди з боку польського духовенства і сполячених уніатських монахів-Василіян. Краще пішли його заходи коло закладання народніх українських шкіл замість ополячених урядових; за короткий час відкрито велике число шкіл парафіяльних і т. зв. тривіяльних (вищого типу); для приготовлення учителів органїзовано учительську семінарію в Перемишлї; стали складати українські учебні книжки для сих шкіл—а з тим стали виникати питання про відносини народньої мови до книжньої—чи тримати ся старої книжньої мови, чи зближати ся до живої народньої: про се потім, в 1830 роках виходить завзята полєміка між оборонцями мови народньої і мови книжної, або властиво кількох книжних мов — старої української, церковнославянської і російської (великоруської): суперечка ся мала велике значіннє в дальшім тутешнім розвою національної свідомости.

377. Канонїк Іван Могильницький.

Отак підіймало ся поволї нове житє на витолоченім і забитім

українськім перелозї в західнїй Українї. Скромні і непоказні були перші прояви його—але в тих частях України, що від Польщі перейшли до Росії, навіть і такими не можна було похвалити ся: тут нічим не полекшало від того що нарешті „Польща впала". Як я вже сказав, панованнє польського панства над українським народом стало ще сильнїйше, ще безоглянїйше, і з боку правительства не було навіть таких проб полекшити становище селянства, які показувало правительство австрийське. Польська освіта і культура панували далї скрізь в вищих верствах—все се було польське, а з другого боку нові школи, які заводила російська власть, нові уряди, церква і духовенство під російським володїннєм ширили російство: російську мову заведено в духовних школах і навіть у церкві молитви велено було вимовляти на російський спосіб. Таким чином українське житє, що досї гнїтила польщина, тепер опинило ся між двома огнями—польським і російським, і російськими руками винищувано українство навіть там, куди нїколи досї не сягали руки польські. Тому українство тут никло і гинуло далї, і перші прояви його в Росії зявили ся не тут, а в Українї заднїпрянській—в старій Гетьманщинї й Слобідщинї, на развалинах козацької автономії.

118. Початки відродження в східнїй Українї. Хоч українське панство знаходило ріжні добрі сторони в нових кріпацьких та чиновницьких порядках, заведених правительством, і з усеї сили вислужувало ся перед новими властями, проте серед вищих верств українського громадянства—серед потомків козацької старшини й духовенства, невважаючи на все їх вольне і невольне зросийщеннє, не вигасала любов до українського життя, мови, історії—певний український патріотизм. З жалем згадували колишню славу козацьку, незалежність українську, автономію Гетьманщини, нарікали на відібраннє старих прав і порядків. Звичайно се невдоволеннє таїли, вважаючи безнадійним всякий протест і боротьбу. Тільки деякі сміливійші вертали ся до давнїх плянів шукати помочи за границею для привернення давнїх прав України. Недавно з секретних паперів пруського державного архиву стало відомо, що в 1791 р., коли між Росією і Прусією попсували ся відносини, до тодїшнього пруського мінїстра Герцберґа приїздив Українець Капнист, з значного українського роду, син дуже заслуженого полковника миргородського. Оповів йому, що прислали його земляки, бо вже прийшли до останнього відчаю від „тиранії російського правительства і князя Потьомкіна". Військо козацьке, казав, дуже розжалене тим, що йому відібрано старі права і вільности та поверстано в реґулярні полки: воно страшенно хоче вернути собі старі порядки й вільности. З поручення земляків Капнист питає мінїстра,

чи можуть вони сподївати ся на поміч Прусії, коли повстануть против Росії. Але мініstр дав на се ухильчиву відповідь, не сподіваючи ся, щоб у Прусії справдї дійшло до війни з Росією. Тому Капнист поїхав назад, а на далї, казав, як би пруське превительство хотїло, то може завести зносини з Україною через його брата, що тоді подорожував по Европі.

На хвилю старі порядки наче були й вернули ся. Коли по смерти цариції Катерини (†796) настав царем її син Павло, то він богато з реформ своєї матери змінив і повертав старі порядки, бо не похваляв полїтику правительства Катерини. Між иньшим і на Україні повернуто де що з того устрою, який був до скасовання гетьманства: вернено ґенеральний суд і иньше, заведене при Розумовськім. Толкували, що до сього призвів Олександр Безбородько, мініstр і довірений чоловік царя Павла, український патріот —бувший полковник київський за старого українського правлїння. Може як би сей напрям российської полїтики потрівав довше, се відновленнє старого гетьманського устрою пішло б іще далї; але 1801 року царя Павла вбито, і його наступник Олександр I, постановши правити згідно з правилами своєї бабки цариції Катерини, став привертати і ті російськи порядки, що завела. вона на Україні в 1780-их роках.

378. Василь Капнист.

Потім були надії на відновленнє козаччини і навіть гетьманства в 1812 і потім в 1831 р., коли российське правительство в поміч своєму війську збирало добровольні козацькі полки на Україні і для заохоти людей місцеве начальство подавало надії на ріжні полекші. На тодїшнього ґенерал-ґубернатора Репніна говорили навіть, що збираєть ся бути гетьманом, бо був свояком Розумовських. Але скінчили ся отсї поголоски і надії дуже сумно, бо правительство, невдоволене ними, заслало тих козаків добровольців на Кавказ і там оселило.

Всї сї жалї й надії, хоч не були нї особливо глубокі, нї особливо серіозні, все таки підтримували в вищих, освічених верствах свідомість своєї окремішности від громадянства великоруського, звязки з історичною минувшиною України і сучасним народнїм житєм.

Зросийщені службисти, що кров свою проливали за российське отечество і з усїх сил, не за страх, а за совість будували нові росий-

ські порядки на Україні, ширили російську мову і культуру, самі виступали як російські письменники і в своїм обиході перейшли вповні на мову російську—вони заразом з побожною любовю збирали память про українську старовину, записували українські вірші та пісні, слова і прислівя, а в своїх записках та листах, не призначених для публіки вислaвляли колишню українську свободу, хвалили давніх борців за українські вільности. [1]) І на грунті сього роздвоєння національної душі української інтелігенції згодом починають виростати серіознійші прояви національного почутя—головно на пункті привязання до українського слова—устного і письменного, як найбільш живої й яскравої прикмети своєнародного українського житя.

379. Олександр Безбородько.

Уживаннє народньої мови в письменстві східньої України не переривало ся до решти ніколи, хоч її й виключено з друкованих книжок і з школи. Навпаки, після того як цензурні заборони вбили українську книжну мову — мішану українсько-словянську, чисто народня українська мова здобула навіть сильнійшу позицію, як одинока місцева мова: хто хотів надати українську закраску свому творови, звертав ся до неї. І всі, що цінили українські прикмети житя, з особливою любовю звертали ся до літературних оброблень народньої мови і високо їх цінили, дарма що справжньою культурною, книжньою мовою вважав ся язик великоросийський. З другого боку сі літературні оброблення народньої мови навчали більшої уважливости до живої мови, а живе українське слово—мова, пісня, перекази про минуле, заховані в устах простого народу, навертали до нього панські верстви, відірвані історією останього столітя, посварені з народом своєю панською політикою і винародовлені, як здавало ся, до решти. І так на сім новім народництві української інтелігенції виростало нове українське відродженнє.

---

[1]) Справді аж дивно читати такі відзиви про стару українську „конституцію“ про колишнє щастє української автономії, про Мазепу як героя українського і тому подібні—які знаходимо напр. в записках і листуванні офіцера російської служби Мартоса, або в славній „Історії Руссовъ“.

Перелицьована „Енеїда“ Котляревського, без волї автора видрукована 1798 року, була першою книжкою, яка незвичайно високо підняла в очах українського громадянства народнє українське слово, а заразом своїми образами минулої козацької слави і сучасного гіркого селянського житя відкрила широку дорогу отсьому заінтересованню народнім житєм серед українського громадянства. Сама по собі важна була поява книжки писаної народньою мовою і друкованої, то значить можливої до широкого росповсюднення серед тодїшньої української інтелїґенції. З старих листувань знаємо, як страшенно тяжко було розшукувати старі українські писання, навіть найбільш голосні і славні (напр. київські академічні інтермедії), і часто найбільш інтересні твори старого українського письменства, не маючи змоги бути друкованими, зіставали ся в однім двох рукописях без усякого поширення (напр. прецїкава історична повість Величка відома в одній авторській рукописи і в одній копії) Три видання Енеїди, що вийшли на протягу одного десятилїтя і були розхоплені земляками, зробили сю книжку епохою не тільки в історії українського письменства, але і в розвою українскої свідомости. Але крім самої формальної сторони — лїтературного друкованого твору, писаного народньою мовою і то незвичайно легкою, свобідною і заразом культурною, що непереможно вабила читача, — книжка містила в собі дійсно дорогоцїнний зміст. З-поза жартовливої форми талановитої пародії, що описувала пригоди запорозьких гольтїпак, висували ся иньші образи і спомини; саме тодї наші Запорозцї блукали світами, не знаходячи собі пристановища — і гіркі гадки мусїли наводити спомини, що викликало се байдуже нібито оповіданнє про троянських бурлак! З поза веселих і грубоватих часом жартів і глузувань вставили образи „вічної памяти Гетьманщини“. Встававало народнє житє, змальоване з великою любовю і знаннєм, будило любов і спочутє до нього. Не диво, що пізнїйші письменники українського відродження, з Шевченком разом, схилили голови перед автором Енеїди і назвали його батьком нової української лїтератури.

380. Григорий Полїтика, звісний український патріот (як здогадують ся—автор „Исторії Руссовъ“).

Але „Енеїда“ не зістала ся самітньою; за нею слідом пішли иньші талановиті твори, підтримали й скріпили перші враження, дані Енеїдою —про культурну вартість української мови і українського народнього елєменту. Те що в „Енеїдї“ треба було відчувати поза зверхньою глузливою формою, виступало в иньших творах вповні відкрито і без недоговорень. Таке значіннє мали пєси самого Котляревського—особливо славна його „Наталка Полтавка, поезії Гулака-Артемовськаго, повісти Квітки—твори другого, третього і четвертого десятилїтя XIX віку. Поруч них величезне значіннє мали перші збірки українських пісень, що почали виходити з другого десятилїтя (Цертелева, Максимовича, Срезнєвского). Сї збірки видані та й ще декотрі невидані, що шири-ли ся в рукописях, відкрили вперше незвичайне богацтво української народньої піснї й тим незвичайно підняли значіннє українського слова, бо саме в тім часї освічені люде почали звертати увагу на народню творчість і високо її цінити. Появляють ся також важні для українського усвідомлення працї з українознавства, особливо з української історії. Безіменна „Исторія Руссовъ или Малой Россіи“—історія України, доведена до кінця Гетьманщини, котрої автором довго вважала Ґеоргія Кониського (а тепер думають на Гр. Полїтику, або на нього і його сина), незвичайно талановито написана (хоч дуже часто наскрізь фантастична—в оповіданнях про події XVII віку і ранійших), поширила ся незвичайно між українською інтелїґенцією, особливо в другім і третім десятилїтю XIX віку, завдяки свому горячому патріотичному почутю, котрим була перейнята, і робила сильний настрій. Надруковано її було аж пізнїйше, при кінцї 1840-рр., але вона поширювала ся в копіях і мала великий вплив на розвій українського письменства, запрудивши його на довго своїм фантастичними, але з великим патрітичним запалом продуманими постатями і подіями. Слїдом за нею зявила ся солїдна, хоч і суха історія козацької України Бантиша-Каменського, що протягом недовгого часу мала три видання—також факт характеристичний для тодїшнїх інтересів української інтелїґенції. Починають ся і тут перші віщуни спорів про український народнїй елємент, народню мову, поезію—відгомони нових ідей про значіннє народности взагалї і впливів словянського відродження, що переносячи ся на український ґрунт, давали нове толкованнє, нову цїну і вартість стихійним і мала усвідомленим потягам до свого рідного, своєнародного.

119. Ідеї народности. Початки свідомійшого демократизму. В XVIII в почало в західнїй Европі наростати так зване романтичне народництво: на місце того або перероблять в письменстві старі теми грецькі та римські або потрапляти під їх взірції, письменники звертають ся до переказів свійських, місцевих, з особливою увагою почина-

ють збирати народньої перекази і придивляти ся до народньої творчости. Перед тим її легковажили, як річ грубу, необроблену, а тепер починають високо цінити її своєрідню красу. Сей напрям, особливо з Анґлії та Німеччини поширив ся між західніми Словянами, викликав і там зацікавленнє до народньої творчости, до народнього, мужицького слова. Потім таке зацікавленнє, разом з впливами тих перших словянських збірок і студий, починає поширювати ся і в Росії, серед громадянства великоросийського і зросийщеного українського.

Для Українців российських і так само галицьких сей поворот мав величезне значіннє. Досї вони дивили ся на свою народність як на темну масу, позбавлену всяких засобів культурних, засудженух на те, щоб користувати ся духовими засобами своїх культурнійших сусїдів. Тому не бачили перед своїм народом ніякої будучности, дивили ся на українську мову, побут і звичаї як на пережитки старини, може й цікаві й милі для земляків, але кінець кінцем таки засуджені на загибіль. Автор першої української граматики в Росії Павловський, пишучи в перших роках XIX в., називав українську мову „не живымъ ни мертвымъ, исчезающимъ нарѣчіемъ“ і спішив ся записати граматику сеї мови, поки ще вона не вимерла до решти.

381. Домок Котляревського в Полтаві, з рисунка Шевченка.

Тепер погляди на народнє слово і творчість зміняють ся. Виявляєть ся в українськім народї, в його народнїй словесности безцїнний скарб, що зрівноважує недостачі книжного письменства і свідчить про велике духове богацтво і житєву силу народу. „Знаєте, пише оден з перших збирачів, Цертелєв в своїй статї— що я сю народню поезію ставлю вище нїж більшу частину наших (российських) романів, баляд, а навіть—богатьох наших романтичних поем“. Завдяки ориґінальним своїм прикметам, красї і богацтву свому український побут, перекази, історія починають звертати увагу чужинців: Великоросів, Поляків й инших, і се підіймає в очах самих Українців вартість свого народ-

нього елєменту. В нових напрямах романтичного народництва їх власне малосвідоме привязаннє до своєї минувшости і сучасного народнього побуту знаходить нове обясненнє і оправданнє і заохоту до дальшого заінтересовання своїм народом і своєю минувшиною. Теорії народницькі і приклади національного розбудження, що під впливами їх починало ся тоді у иньших словянських народів, вказували дороги і напрями, котрих належало тримати ся Українцям. Проби літературного оброблення українських тем українською мовою здобували нове значіннє і вагу, як дорóга до відродження українського житя.

382. Іван Котляревський—портрет 1818 р.

Разом з тим, як я вже зазначив, мусїли рішучо змінити ся відносини до народніх мас, його потреб і інтересів. Попереднє століте зазначило ся тим, що свіжо народжене українське старшинське панство запопадливо заходило ся присвоїти собі панський вигляд, щоб як найсильнійше зазначити свою окремішність від народу, з якого воно вийшло. Економічна боротьба викопала глубоку прірву між народом і сим панством, що захоплювало землї й кріпостило селянство, а відокремленнє культурне докінчувало їх глубоке відчуженнє і ворожнечу. Український нарід роздїлив ся на темну народню масу, закріпощену, позбавлену всякої можности розвою і поступу, і панство, яке хоч називало себе Українцями („Малороссіанами“), але було зовсїм відірване від українського народнього ґрунту і в своїм повнім відчуженню від народу не бачило иньшої дороги, як приставати все тїснїйше до культурного і національного житя великоросийського. Але тепер заінтересованнє українським словом і українською народньою поезією навчило інтеліґенцію иньшими очима дивити ся на український нарід.

Отсї сїрі прості селяне, мужики-кріпаки, на яких українське панство дивило ся з презирством, помазавши ся російською культурою, — володїли, як виявило ся, дорогоцїнним скарбом поезії, були творцями утворів, яким знавцї давали місце поруч найкращих взірцїв европейської поетичної творчости. В устах селян зацїлїла память про українську минувшину, про козачу славу, затрачена панством, і сама ся мова, котра тепер, в світлї нових поглядів на житє народнє ставала дорогоцїнним скарбом, вищим від золота і. каміня дорогого — нею володїло тільки селянство. В очах нового поколїння освіченних Українцїв українська сїрома ставала правдивим носителем краси і правди житя, і до неї належало всїми способами зближити ся, щоб зачерпнути від неї сеї краси і правди в народнїй словесности і народнїм житю знайти правдивий зміст для творчости лїтературної. А зближаючи ся до народу, освічені Українцї набирали ся не тільки памяток народньої творчости, але приходили до розуміння і народього житя, селянської душі, болїв і потреб мужицьких.

383. Гр. Квітка.

Котляревський в „Наталцї Полтавцї", Квітка в своїх повістях, і деякі меньше замітні письменники в своїх творах ставлять собі за завданнє відкрити благородний зміст селянської душі, показати, як в тяжких обставинах селянського житя, під сїромяжною покривкою живуть високі, чисті людські змагання, котріріднять українського мужика з його найосвіченїйшим сучасником. Українська лїтература стає демократичною: єднає інтереси вищих освічених верств з інтересами мужицькими, бере в оборону людські права селянина-кріпака, а згодом починає приходити до розуміння його економічних і соціальних потреб, та тих суспільних і полїтичних доріг, котрі могли б привести до поправлення суспільного становища закріпощених, темних і обрабованих народнїх українських мас. І се питаннє про піднесеннє українських народнїх мас до людського житя стає центральним і головним питаннєм з становища українського відродження, тому що вищі верстви зійшли з національного українського ґрунту і вся надія українського

житя спочивала на селянстві, на надїях його визволення і духового розвою.

120. Українські гуртки российської України і Кирило-мефодїївське брацтво. Заінтересованнє українською мовою і народнїм побутом, народнєю словесністю і переказами минулого, симпатії до українського народу і його етноґрафічних прикмет зєднують згодом людей в перші українські гуртки з лїтературними і народолюбними інтересами. Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в лїтературі й житї українськім, на Українї российській виробила ся в Харкові, що в десятих—тридцятих роках став ся найбільшим духовим огнищем України: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини, засновано тут унїверситет, далї жіночий інститут, орґанїзував ся театр, розвиваєть ся досить жвава як на ті часи лїтературна дїяльність, виходять журнали і збірники лїтературні. Що правда, і сї школи харківські, і се письменство—все отсе культурне житє було великоруське, а українська течія проявляла себе в нїй досить скромненько—українськими поезіями або статейками в тих великоруських журналах, або українськими книжечками, що виходили коли не коли, раз на кілька років. Але появляли ся річи талановиті й поважні; займали ся українською лїтературою люде визначні, поважані, і займали ся серіозно, з свідомістю, що не забавляють ся якоюсь забавкою, а роблять дїло важне. Професор харківського унїверситету Петро Гулак-Артемовський пише гарні поезії, перекладає і переробляє з чужих лїтератур ріжні річи на українське. Григорий Квітка, потомок місцевого старшинського роду, чоловік дуже поважаний в харківськім громадянстві, складає театральні пєси і перші повісти з народнього житя, малюючи в них високі прикмети душі українського селянства; прославлений потім язикознавець Срезнєвский випускає збірки українських історичних пісень—рід поетичної української історії, що робив свого часу сильне вражіннє на суспільство. Згодом виступає на лїтературнім полї як поет і етноґраф професор Амвросій Метлинський і молодий вихованець харківського унїверситету, славний потім історик Микола Костомарів, також Слобожанин (з старого Острогожського полку). В руках харківського кружка українське письменство набрало характера поважного народнього дїла. Члени його стояли під впливами романтичного народництва і словянського відродження. В українськім письменстві вони бачили нового члена словянської сїмї, богато надїленого природою, котрому бракує тільки прихильних обставин, щоб проявити себе як слїд.

Замітні гуртки українські були також по столицях, в Москві і в Петербурзї—там пробував з кінцем 1830-х років талановитий поет Гре-

бінка і молодий Шевченко, що з кінця 1830-х років починає звертати увагу на себе своїми поезіями. Поява його першого „Кобзаря“ 1840 р. і зараз потім „Гайдамаків“ була многоважною подією українського житя. Справедливо завважив визначний великоруський критик, що українське письменство, мавши в своїх рядах Шевченка, вже не потрібувало ніякої рекомендації, ніяких доказів свого права на істнуваннє. Се було велике щастє для молодої української літератури, що в ній так скоро—яких небудь сорок літ по появі її першої ластівки, „Енеїди“ Котляревського, проявив ся такий ґеніальний поет як Шевченко. З його появою можна було сказати, що українське відродженнє з літературного боку забезпечене.

384. Шевченко в молодости, портрет його власної роботи (1843).

Але Шевченко відограв також велику ролю і відейнім розвою українського громадянства. З сього боку величезне значіннє в історії українського житя здобула громада київська, як коло новозаснованого київського університету зібрали ся такі визначні сили як Максимович, Костомарів, Куліш—тодї ще молодий етноґраф, повний юнацького завзятя, і богато ріжної талановитої молодїжи, а до них прилучив ся в 1845 р. і Шевченко, перейшовши до Київа на посаду при київськім університеті. Зійшли ся найбільші люде тодїшньої України — найвизначнійші талантом і високими мислями про відродженнє свого народу. Шевченко, Костомарів, Куліш і декотрі з молодших їх знайомих близько сприятелювали ся і часто сходячи ся роздумували над минувшиною України, над крівавою наукою, яку дали їй її колишні повстання народні, над гірким становищем свого поневоленого народу і способами його визволення. Костомарів працював тодї над історією козаччини й дїлив ся з товаришами своїми гадками про минувшину. Шевченко уже в своїх молодечих віршах перший з українських поетів звернув ся до козацької та гайдамацької минувшини, шануючи в ній боротьбу за волю й право народнє, згідно з тими переказами, які чув з малечку наоколо себе. Тепер з поручення київ-

ської археографічної комісії він їздив по Україні, зарисовуючи старі памятки українські, й вони з новою силою будили в його душі память українського минулого. З-поза блеску гетьманських клейнодів, з-поза війн і свар вставав перед ним дійсний герой української історії: сірий нарід, що повставав на те, аби зробити своєю ту землю, на котрій працював, і бути господарем своєї праці і свого житя. З небувалою ні перед тим ні потім силою Шевченко в своїх поезіях виступив против неправди і неволї, яка запанувала на Україні, і лукавим нащадкам пригадував забуту правду української історії.

З другого боку товариство цікавило ся незвичайно сучасними поступовими течіями—західніми, бо в Росії тоді завмерло все, і словянським відродженнєм, що з віковічного сну підіймало оден за другим сї забуті, навіки поховані словянські народи. Підіймали свою культуру Поляки і Чехи, будили ся Хорвати, Серби, Болгари, Словаки, Словинці—

І о диво, трупи встали, і очі роскрили,
і брат з братом обняли ся і проговорили
слово тихої любови во віки і віки,—

як співав Шевченко, сам незвичайно захоплений гадкою про відродженнє і визволеннє Словянства.

В 1820-х роках під час тодїшнього поступового росийського руху, що привів до повстання 1826 р. (т. зв. „декабристів“) на Україні істнувало потайне товариство „Соединенныхъ Славянъ“, що ставило собі за завданнє привести до того, аби народи словянські звязали ся в вільну спілку (федерацію); єсть звістки, що було тоді також осібне „Малороссійское общество“, і воно ставило собі за завданнє добивати ся політичної самостійности для України. Відомости про тодїшні товариства і їх завдання доходили до Шевченка і його приятелів, і вони на взірець їх задумали заснувати потайне товариство, назвавши його брацтвом св. Кирила і Мефодія апостолів словянських; виробили для нього уставу і правила. Завданнєм сього брацтва ставили поширюваннє гадки про потребу загальної свободи і рівности. Вважали своїм обовязком доходити, щоб у Росії і по всїх словянських сторонах не було рабства, анї нїякої неволї чи пониження низших верств, щоб були всї рівні, не було нїяких станів (сословій), з більшими і меньшими правами; щоб була свобода мисли, совісти і слова, щоб не приневолювано до нїякої віри, і освіту поширено у всїм народї; правлїннє мало бути народнє, з виборним головою; кождий словянський народ мав творити осібну республїку, а спільними справами мав завідувати спільний словянський собор, куди мали вислати всї словянські народи своїх депутатів.

З сих плянів нїчого не вишло, бо й брацтво Кирило-Мефодіївське

не довго проістнувало; ріжні напрями і ріжниці, які були в поглядах самих його членів, не встигли вияснити ся і вирішити ся—не тільки що перейти в діло. Але провідні гадки його зіставили глубокий слід в діяльности братчиків, особливо Шевченка, в його тодішній і пізнійшій творчости, і стали основою пізнійшого українського руху.

Братчики гірко заплатили за свої сміливі гадки: 1847 р. по доносу одного студента, що підслухував розмови братчиків, їх арештовано, взято під суд і покарано ріжними тяжкими карами, розіслано на заслання і заборонено писати. Тільки з кінцем 1850-х років могли вони вернути ся з своїх заслань та взяти ся до літературної роботи для поширення своїх гадок. Але—не всї вернули ся і даремно шукали б ми в їх писаннях з сих часів того сміливого лету гадки, який виявив ся в їх молодечих мріях кирило-мефодіївських часів. Пройшло кілька десятиліть, поки відродили ся деякі гадки кирило-мефодіївських братчиків, і то не так на російськім як на галицькім уже ґрунті.

385. Микола Костомарів.

121. Галицьке відродженнє і 1848 рік. В Галиччині перший гурток, який досить свідомо ставав на ґрунт національний, відомий нам в Перемишлї, в духовних кругах його, при кінці другого десятиліття XIX в. Тут було засноване те товариство для поширення народньої освіти; з кругів тутешнього духовенства вийшла перша звісна записка в обороні рівноправности і культурної вартости української мови, з нагоди питання про научаннє в школах українською мовою; звідси йшли звісні нам заходи коло українського шкільництва. Одначе сей перемишльський кружок ще не мав ясного понятя про значіннє народньої української стихії й стояв на роздорожу між нею і книжною словяно-російською мовою, і в 1820-х роках се питаннє ще не ставило ся гостро; автори перших граматик з перемишльського кружка прихиляють ся до народньої мови, але вважають потрібним „очищати“ її від простонародньої грубости й наближати до старої книжної й церковної мови. В 1830-х рр. виявляють ся вже два ріжні напрями: против оборонців книжної традиції виступають прихильники живої народньої мови, горячо обороняючи її чистоти від книжного калїчення і добиваючи літературного її уживання і граматичного оброблення. Тут були впливи і словянського відродження, і ще більше—літературних проб на чистій народній мові східньої України, якими не

могла похвалити ся досі Галичина, тому що тут книжна українська традиція не була задавлена і гальмувала літературне уживаннє народньої мови. Против автора першої друкованої угорської-української граматики Мих. Лучкая, що хилив ся до книжної, церковної мови, і автора першої друкованої галицької граматики Иосифа Левицького, що хотів держати ся не тільки старої української книжної мови, але й зближати ся також до книжної великоруської, виступив досить рішучо Йосиф Лозинський, боронячи чистої народньої мови. А ще більш рішучо стає на український народній ґрунт кружок молодих богословів, що зібрав ся в львівській семінарії в 1830 роках.

386. Пантелеймон Куліш.

Ся українська молодїж стояла вже під впливами відроженого українського письменства Росії 1820—1830 років, і під впливами сучасного словянського відродження та сучасної польської революційної аґітації розвинула ся в напрямі більш поступовим і народолюбнім, в дусї романтичного народництва російської України. Вона також цікавить ся історією й етноґрафією свого народа, збирає пісні й перекази і пробує свої сили в літературнїй роботї, зближаючи ся до взірців українських — відчуваючи в повній силї одність українського народу по оба боки російсько-австрийського кордону. Симпатичний поет Маркіян Шашкевич являєть ся першим народнїм поетом Галичини і пізнїйший український, народовецький рух Галичини признав його своїм первоначальником і патроном. Якову Головецькому судило ся стати першим патентованим ученим — професором української мови на новозаснованій катедрі львівського унiверситету. Третїй член сеї „руської трійцї“ Іван Вагилевич займав ся історією, етнографією, словесністю — всїм по троху. Та діяльність сього кружка не йшла гладко. За останні десятиліття відносини офіціальних кругів до українського питання встигли змінити ся рішучо. Австрийські власти, маючи досить клопоту з тодїшнїми польськими революційними течіями не хотіли мати нових клопотів ще й з українським рухом. В духовних унїатських кругах, котрим передано цензуру українських книг, також панував напрям реакційний, узко-церковний, неприязний і підозріливий народнім елементам в літературі. Книжки навіть самого цензурного змісту: релїґійнї, похвальні оди на честь австрийського дому—забороняли ся тому тільки, що мова їх була не досить словянська, або що замість словянського письма

вони були написані гражданкою. Заходи „руської трійці“ були прийняті тут підозріливо і ворожо. Перший альманах „Зоря“, зложений для друку кружком Шашкевича в 1834 р., ся духовна цензура заборонила. Зложили новий збірник, ще обережнїйше, з народнїх пісень і переказів та власних поезій і наукових статей під назвою „Русалка Днїстрова“ і надрукували його в Пештї, в Угорщинї, щоб розминути ся з галицькою цензурою. Але й се не помогало: коли книжка прийшла до Львова, цензура арештувала її всю і тільки в 1848 р. удало ся її видобути з арешту. На самих авторів впали ріжні неприємности. Хоровитий Шашкевич не витримав їх і вмер в недостатках, як священик на убогій парафії; Вагилевич пішов шукати хлїба у польських панів. Галицьким гасителям здавало ся, що придавили до решти український рух.

Та налетів бурхливий 1848 рік і зараз перемінив усю обстанову. Европейська революція сильним відгомоном відбила ся по австрийських краях, викликавши більше або меньше значні рухи; в Галичинї Поляки начали ладити повстаннє для визволення Польщі. Австрийське правительство тодї знову пригадало собі галицьких Українців і заходило ся коло них, щоб ослабити польський рух. Виходять наверх такі справи як розділеннє Галичини (недорічно звязаної з українських і польських земель) на частину українську і польську; заведеннє в українській Галичинї української мови по школах вищих і низщих; визволеннє українського селянства з власти польських панів—все те про що думало в 1770—80-х роках правительство Марії Тереси і Йосифа II, а потім так міцно забуло, підпавши під впливи польської шляхти і власних своїх гасителів-реакціонерів. Галицькі Українцї підняли голови і собі заворушили ся. Пляни польських революціонерів про відбудованнє Польщі були їм не в лад, і тільки не велика частина української інтелїґенції пішла разом з Поляками. Переважна ж більшість почала орґанїзувати ся в напрямі окремішнім і Полякам ворожім, користаючи з прихильности і помочи австрийської адмінїстрації—славного галицького намістника Стадіона, про котрого Поляки потім говорили, що то він видумав галицьких Русинів-Українцїв, а перед тим мовляв не було їх. Засновано полїтичне товариство „Головна Рада“, свого рода українське національне правительство, що мало вияснити і представити центральному правительству полїтичні й національні потреби Українців, а як орган його стала виходити ґазета „Зоря Галицька“. Против польських революційних ватаг орґанїзовано українську ґвардію, українські батальони стрільців. В осени 1848 р. скликано „Собор руських учених“—всїх прихильників культурного і національного розвитку галицької України, щоб вияснити культурні і на-

ціональні потреби та виробити програму дальшої діяльности для розвою українського народу.

Сей „собор“ став рішучо на національнім українськім ґрунті, відріжняючи українську народність з одного боку від польської, з другого—від великоруської, з котрою мішали її ріжні прихильники книжної „словяно-росийської мови“, не вміючи відріжнити її від народньої української. „Собор“ уважав конче потрібним, щоб була уставлена одна одностайна граматика і одностайна правопись для всього „руського народу в Австрії й Росії“ („руським“ далі називали свій український нарід і мову) – аби була вона згідна з язиковими прикметами української мови, а незалежна від граматики і правописи польської і російської. Домагав ся, щоб у всяких школах галицьких заведено українську мову, а для розвою письменства було засноване просвітне товариство, на взір чеської „Матиці“. Підтримував домаганнє, щоб українську частину Галичини відділено від польської, і таке иньше. Се був дуже важний момент в галицькім житю і не дурно Ант. Могильницький, найбільша літературна сила сього часу накликав „собор“ високолетними, хоч на теперішню оцінку досить нескладними віршами:

387. Яків Головацький (в старости, як перейшов до Росії).

Як орли смілі в гору ся взбиваймо,
Минаймо з-даля принади і сіти,
Скрізь густі хмари світла добиваймо,
Щоб раз зажжене не далось згасити.

А хоть не раз ще густо тьми залива
Примрачить світла лице нам любезне—
Вийде на верх як на воді олива,
Пред тхом правди ложна гущ і счезне.

Правительство йшло на зустріч українським бажанням. Воно обіцяло завести українську мову в усіх школах, в ґімназіях і університеті, серіозно думало про поділ Галичини, і в 1850 р. дійсно був виданий такий закон, тільки не війшов у житє. За те велике значіннє мало і сильно вплинуло на настрій українського громадянства проголошене в 1848 році скасованнє панщини і визволеннє селян з власти поміщиків.

122. 1848 рік на Буковині й Угорській Україні і загальна реакція 1850-х рр. В иньших українських землях, які були під Австрією —на Буковині і в Угорській Україні події 1848 р. відбивали ся инакше, хоч також глубоко зворушили місцеве житє. На Буковині—найбільш глухій з австрийських провінцій, питання висунені сими подіями, викликали перші познаки національної думки у тутешніх Українців і перші прояви суперечности інтересів української й румунської народности, котру правительство досі звичайно рахувало за одну місцеву пра-

вославну людність. Румунські депутати в парламенті стали добивати ся відділенна Буковини від Галичини і обєднання її з румунськими краями Угорщини; буковинські Українці виступили против сього, стоячи за дальшу одність свою з Галичиною, натомість добивали ся розділу Буковини на національні території —українську і румунську, а Румуни сього не хотіли. Але загалом рух український на Буковині був дуже слабкий, між Українцями мало ще було свідомих елементів і селянський рух против Румунів-дідичів, що виник тоді, мав зовсім стихійний, несвідомий характер.

Глубокі потрясення, які заважили на всім пізнійшім житї її, прийшло ся пережити в 1848 р. Україні Угорській. Велике повстаннє підняте для визволення Угорщини від австрийського панування було задавлене завдяки воєнній помочи, присланій Росією австрийському цісареви, і австрийське правительство, щоб ослабити Угрів, готове було підтримати народности Угорщини, подавлені досї угорським панованнєм — в тім і угорських Українців. Серед них знайшов ся тоді чоловік смілий і відважний, який міг би відкрити нову добу в житю угорської України, як би зістав ся на національнім ґрунтї. Був се Адольф Добрянський; під час угорського повстання він утїк з Угорщини й пробував у Галичинї і звідти прийшов з російською армією, як цїсарський австрийський комісар при російській армії. Під впливом його угорські Українцї рішили ся виступити з своїми національними домаганнями, вислали депутацію до цїсаря, просячи відділити українські землї в осібні стóлиці і в них на всякі уряди призначати Українців, завести українську мову в урядованнї і в научаннї, заснувати в Ужгородї українську академію і т. ин. Прошення сї були прийняті дуже прихильно і цїсар обіцював їх скоре сповненнє. Добрянського призначено намісником (над-жупаном) чотирох стóлиць, де найбільше живуть Українцї, і він почав заводити „руське“ діловодство; на тій же мові мали вчити в ужгородській гімназії. Все се обіцювало дуже гарні наслідки — але все напсувало русофильство Добрянського; він був прихильником всеросийського єдинства, і замість української мови (ruthenische Sprache) заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, під враженнями російської окупації, що знищила її пляни, першим ділом звернула ся против Добрянського. Його скоро відсунено від усього, а все що пахло русофильством на Україні угорській, — взято під гострий і підо-

388. Антін Могильницький.

зріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтеліґенція пішла сею русофильською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присїла й залишила майже всяку діяльність. На народній український основі працювати не хотїла, на российській—не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступає тут на довго—по нинїшнїй день застій і мертвота—гірші, нїж денебудь на українській землї.

Не така тільки довга і затяжна, але теж сильна реакція по бадьорім руху 1848 р. наступила і на Буковині, а навіть і в Галичинї. Союз з правительством тутешнього українського громадянства мав свої дуже лихі сторони. Добрі заміри австрийських правителїв помогти розвоєви українського народу переважно не здійснили ся й тут. Задавивши революційний рух 1848 р., правительство взагалї поховало свої пляни реформ. Тим часом українське громадянство покладало всї надії свої на реформи і дарунки правительства, і коли побачило, що воно більше Українцями не журить ся, стало безпомічне і безрадне, не знаючи, що почати. З тої причини, що рух український опирав ся на порозумінні і союзї з правительством, провід у нїм взяли елєменти консервативні церковні та урядові.

В Галичинї перед вела митрополича консисторія, „святий Юр", як її звали по імени катедральної церкви, де проживав митрополит і консисторські канонїки. Тодїшня інтеліґенція українська в Галичинї складала ся майже з самих священиків і вони, зовсїм зрозуміло, дивили ся на митрополита і його консисторію як на своїх натуральних провідників. А сї провідники дивили ся неприязно і підозріливо на кожний прояв якогось живійшого і поступовійшого руху взагалї і народнього українського зокрема. Знов виходять на верх прихильники книжної словяно-российської мови, неприхильні українському елєментови в мові і культурі, як простонародньому і „необразованому". Всякі сміливійші пориви й пляни 1848 р. затихали й забували ся серед загальної реакції, а серед неї знов на гору вийшли польсько-шляхетські елєменти. Вони фактично захопили в свої руки адмінїстрацію галицьку, під началом тодїшнього намісника ґрафа Ґолуховского. Галичина опинила ся в польських руках, а до українського елєменту польські верховоди подбали настроїти правительство як найбільш підозріливо і неприхильно, представляючи, що галицькі Українцї тягнуть до Росії і до православія.

Так і в Галичинї жвавий рух 1848 р. на дїлї став не початком нової епохи, а вступом до темної реакційної доби, і тільки згодом українське громадянство мало змогу вернути ся до тих домагань і справ, що ставили ся в 1848 році й тодї були вже такі близькі до свого сповнення.

123. Новий рух на Україні російській. Таким чином і в Росії, по розгромі кирило-мефодіївського брацтва, і в Австрії по втихомиренню революції 1848 року кінець сорокових і пятьдесяті роки стали часами глухої реакції, де притихло і заникло і українське житє. В Росії одначе ся реакція як наступила скорше, так і скінчила ся скорше. По нещасливій кримській війні настали в Росії нові часи, правительство само взяло ся реформувати старі, пережиті форми житя, що виявили свою нездатність. На чергу стало визволеннє селянства, визволеннє суспільности від пут старого режіму; суспільність заворушила ся, рвала ся до нового житя, і з нею стали оживати приспані змагання українські. Кирило-мефодіївські братчики, повернені з заслання, збирали ся в Петербурзї і заходили ся прясти далї перервану основу українського відродження. Особливо живу видавничу і орґанізаційну діяльність виявив у тім часї Кулїш, скорше повернений з заслання. Зачинає від видання етноґрафічних матеріалів, зібраних ще перед засланнєм, забираєть ся до видання старших українських письменників, відкриває нову зорю українського слова—молоду Марковичку (Марко Вовчок), громадить матеріал для альманаха „Хата" (1860), нарештї з своїм шваґром Білозерським роспочинає видаваннє українського місячника „Основа". Журнал сей, що виходив несповна два роки, 1861—2, в суміш мовою українською і російською, мав незвичайно велику вагу, в перше обєднавши інтеліґентих Українців Росії й визначивши провідну поступову їм стежку.

389. Ісидор Воробкевич.

Сміливі полїтичні гадки кирило-мефодіївського брацтва, правда, вже не залунали в новім орґанї. Тяжко сказати, чи прикрі досвіди і кари, які впали на голову братчиків, змінили їх гадки, чи вони вважали незручним спиняти увагу громадянства на таких далеких справах, котрі в підцензурній часописи можна було б обговорювати хіба дуже загально і здалека, коли тим часом на черзї стояли справи такі близькі і для українства превеликі, як справа визволення селянства, упорядкування нового громадянського, господарського і культурного житя селян. Сим справам гурток „Основи", що почала виходити саме перед визволеннєм селян, присвячував особливу увагу. Потім за справою визволення виступило питаннє народньої освіти: заходили ся орґанізувати недїльні школи по містах, складати українські книжечки для шкіл і народньої освіти та збирати гроші на їх видаваннє. Разом з тим виникали суперечки про українську мову, придатність її для шкільного і книжного уживання. Приходило ся боронити її від наскоків

общеросів чужих і своїх „тоже Малоросів“, які силкували ся доводити, що Українцям не треба розвивати своєї мови, бо можуть користувати ся „общерусскою“, себто великоруською книжною мовою. А заразом мусїли відборонювати ся і від Поляків, які теж хотїли підтягнути Українцїв під свою стару історичну Польщу.

Перед сими живими справами дня відійшли на далекий плян старі мрії про обєднаннє всїх Словян. Натомість справа селянська, що займала також поступове великоруське громадянство, зблизили з ним Українцїв, що давнійше не раз стояли близше до великоруських консерваторів-словянофілів, а з боку поступовцїв російських стрічали ся з неприязним і зневажливим трактованнєм (так найбільший представник тодїшнього великоросийського поступового громадянства Бєлїнский в 1840-х роках дуже неприязно поставив ся до творів Шевченкових). Тепер поступові Великоруси в цїлїм рядї питань почули себе однодумними з Українцями і не раз виступали з обороною українських потреб. Так петербурський комітет грамотности в 1862 р. звернув ся до правительства з прошеннєм, щоб в народнїх школах на Українї заведено науку на українській мові, а між рекомендованими ним для народнього читання книжками було навіть більше українських, як великоруських. Росийські письменники виявляли зацїкавленнє українською лїтературою, і навіть до галицьких прихильників книжного словяно-росийського язика звертали ся з щирими порадами залишити сю мертву мову та тримати ся живої народньої української.

Сей живий і користний укріанський рух одначе скоро стрів ся з новими перешкодами з боку правительства. Хоч саме Українцї обгризали ся в тім часї з Поляками-поміщиками, які дуже ворожо виступали против народолюбних українських заходів і против своїх людей, що переходили на український ґрунт (гурток Антоновича й ин.), про те правительство повірило безглуздим наклепам, нїби то Українцї накладають з Поляками. А тодї саме (1863 р.) підняло ся польське повстаннє. Пішла від начальства всяка біда на українське слово і на всякі українські заходи. „Основа“ сама спинила ся з кінцем 1862 р., иньші видання забороняли ся. Почали забороняти також українські книжки для школи і народу, українських діячів арештовували, висилали.

Нарештї вийшло роспорядженнє мінїстра внутрішнїх справ (Валуєва) проти українських книжок взагалї. Він посилав ся на те, що „большинство Малороссіянъ весьма основательно доказываютъ, что никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ“, а викликають український рух на свою користь Поляки; отже наказав цензурі на будуче пропускати тільки белєтристику, а книг наукових і для народу призначених до друку не дозволяти. Даремно то-

дішній міністр освіти (Ґоловинъ) вказував, що не можна так забороняти книжки не вглядаючи в їх зміст, за саму тільки мову, котрою вони писані. Заборона таки зістала ся, а до неї прилучив ся і синод, заборонивши св. письмо на українській мові, а цензори, потрапляючи під мисль начальства, перестали перепускати і белетристику.

Жвавий український рух тим способом раптом припинено і придавлено саме серед його розмаху. Але се мало той наслідок, що він з Росії перекидаеть ся до Галичини; перший отсе раз за стільки віків починаеть ся поворотний культурний рух зі східньої України на захід, в Галичину, тим часом як перед тим, під натиском польського панования живійші елементи з західньої України відпливали на схід. Тепер українському рухови на сході стало тяжче ніж в Галичині під австрийським пованнем, і починаеть ся рух на захід.

390. Осип Федькович (в буковінськім гуцульськім убранні).

124. Народовство і москвофільство в Галичині. В Галичині серед українського чи „руського“, як тут казали, громадянства по десятилітнім застою новий рух починаеть ся з 1859 р. Проект галицького намістника Ґолуховского, щоб в галицькій письменности завести латинські букви, був останнею краплею, що переповнила чашу пригноблення галицьких Русинів. Поляки в тім часі захопили вже в свої руки галицьке правлінне, ставши між Галичиною і центральним правительством, і тепер сей проект заведення латинського „абецадла“ відкривав перед галицькими Українцями в будучности повне ополяченне всього галицького житя. З великою однодушністю виступили вони против сього проекта і встигли його задавити своїм однодушним протестом. Та проект проектом, але вставало питанне, як бороти ся против сеї страшної польської хвилї, що грозила потопити галицьку Україну? Консервативні елементи галицького громадянства, священики і урядники, чули свою безсильність, щоб розбудити народне житє.

Досі вони всі надії покладали на австрийське правительство. Тепер, як виявило ся, що воно віддало Галичину в жертву Полякам і нічого не хоче робити для Українців против волі Поляків, надії сих консервативних елементів звертають ся на Росію.

Такий російський напрям уже перед тим приготовляв ся тою старою словяно-російською мовою, досить близькою російській книжній мові XVIII в., і памятю про заступство Росії за православних у Польщі. За сим пішли зносини з деякими російськими словянофілами (особливо з Погодіним), що з свого боку підтримували такий русофільський напрям в Галичині. Велике вражіннє також зробила російська поміч Австрії в 1848 році, коли Росія своїм військом помагала задавити угорське повстаннє; вона зістала ся в памяти Галичан як незвичайно могутня, всемощна сила, і взагалі Росія николаївських часів, що придавила так сильно Польщу після повстання 1831 року, малювала ся Галичанам як ідеальне царство порядку і сили. Австрію ж з кінцем 1850-х рр. спіткали великі нещастя в Італії, потім в 1860-х рр. погромила її Прусія; здавало ся, що приходить їй кінець. Коли ж до сього ще австрийське правительство зовсім перейшло на польський бік і віддавало польській шляхті Галичину в повне володіннє, то консервативні елементи галицької суспільности (русинської) стали спасеніє своє покладати в Росії.

Сподівали ся, що російський цар скоро забере Галичину від Австрії і в сих надіях проповідували збliженнє до російської культури і мови. Під вражіннями погрому австрийських військ під Кеніґґрецом в 1865 р. львівська ґазета „Слово"—орган отсих консерватистів „москвофілів", як їх названо, виступило відкрито з сим новим політичним сповіданнєм. Доводило, що галицькі Русини оден народ з Великоросами, українська мова—незначна відміна „русскаго языка", що ріжнить ся тільки вимовою: знаючи як треба вимовляти слова по великоруському, галицький Русин може за одну годину навчити ся говорити по великоруському; тай ніяких Русинів нема—є тільки оден „русский народъ", від Карпатів до Камчатки; тому й нема чого заходити ся коло творення народньої української літератури: є готова література російська (великоруська).

Так ото з консервативно-реакційних напрямів галицького житя 1850-х рр. під вражіннями байдужости австрийського правительства для галицьких Українців в 1860-х роках почало витворютати ся галицьке москофільство, по духу, як бачимо, близьке тому „большинству Малороссів" російських, на яких посилав ся в 1863 р. Валуєв, що вони не знають української народности ні мови, а тільки оден російський нарід і язик. Се москвофільство обхопило майже всю тодішню

„інтелїґенцію“ Галичини, Буковини і Угорської України, що найбільше підпала мріям про всесильну Росію, бачивши погром Угрів російським військом. В тім напрямі в Галичині пішло богато й таких людей, що в 1848 р. зовсїм рішучо стояли на українським ґрунтї — сам Як. Головацький між ними, що роспочинаючи виклади української мови на новозаснованій катедрі львівського унїверситета, величав сю мову пишними похвалами, а тепер став також прихильником єдиної російської мови і пізнійше перейшов до Росії. Певне, лекше було сподївати ся всяких благодатей від Росії і тим часом тихенько сидїти, незачіпаючи ся з Поляками (як се дїйсно робили тодї й потім ті галицькі москофіли), — нїж працювати коло розбудження українського народу й сотворення культурних і всяких иньших підстав для його нового житя.

391. Володимир Антонович.

Але власне сею другою дорогою пішли більш енерґічні елементи з тодїшньої галицької молодїжи, а з нею — і деякі представники старших поколїнь. Вони чули себе безмірно близшими до демократичного, народолюбного українського руху, що на їх очах саме тодї відживав у Росії, нїж до тої офіціальної Росії николаївських часів, про котру мріяли попи і урядники-москвофіли (а котра сама виявила свою гниль перед самими Росиянами і давала місце більш поступовим напрямам нового царювання Александра II). Прояви тодїшнього українського відродження в Росії наповняли сю галицьку молодїж радістю і надією. Жадібно ловила вона огненні слова Шевченка. „Кобзарь“ стає для неї святою книгою, Україна — святою землею. Кохають ся в памятках козацької слави — між молодїжю входить в моду вберати ся „по козацьки“; з молодечим завзятєм вигоняють з уживання галицької інтелїґенції польську мову. Пильнують яко мога наблизити ся до української мови й українського житя і своїми виданнями („Вечерницї“, 1862, „Мета“ 1863—5, „Нива“ 1865, „Русалка“ 1866, „Правда“ від 1867) будять в громадянстві любов і привязанє до свого народу — простонародньої маси і горячі бажання піднести її культурно, економічно і полїтично.

125. Початки національного житя на Буковинї. Сей новий народовецький рух захоплює й сучасну Буковину та творить тут перші

початки національного життя, якою досї не знала ся маленька країна, відрізала полїтичними, а далї й релїгійними та культурними межами

392. Київська „стара“ громада разом з студентською (або так званим „цвинтарем“, як її називано), 1874 р. 1. Драгоманів, 2. Мик. Ковалевський, 3. Білоусів, 4. Пащенко, 5. Вербицький, 6. К. Андрієвський, 7. Беренштам, 8. Антепович, 9. Фаворський, 10. Ор. Левицький (делегат студентів при старій громаді), 11. Лоначевський, 12. Ів. Рудченко, 13. Ф. Вовк, 14. Левицький-Нечуй, 15. Чубинський, 16. Старицький, 17. Рубінштейн, 18. Лисенко, 19. П. Житецький, 20. Ол. Трегубів, 21. М. Воблий, 22. Волянський, 23. Костенко, 24. незвістний, 25. Матвіїв, 26. Комарецький, 27. Ір. Житецький, 28. Ол. Русів (скарбник, з касовою книгою), 29. Т. Біленький, 30. Л. Ільницький (книгар), 31. Діаконенко, 32. М. Левченко. Бракує Антоновича й кількох іще громодян.

від сусїдньої Галичини хоч звязана разом з Галичиною австрийською адмінїстрацією, вона жила осторонь, не зачеплена і не розрухана нерух-

ливим галицьким житєм. Аж галицьке народовство 1860-х років знаходить на Буковині живійший відгомін. Знаходить ся тут кілька талановитих і енерґічних письменників—як брати Воробкевичі, особливо Ісидор, популярний поет, далї Осип Федькович—найбільший талант, якого взагалї до того часу видвигнула австрийська Україна, що в своїх оповіданнях і поезіях розвинув перед громадянством Галичини і Буковини чарівну романтичну панораму Карпатів, переказів і леґенд, звязаних з ними, і барвистого гуцульського житя. За недостачею місцевих орґанів, місцевого лїтературного руху, вони прилучають ся до руху галицького, беруть участь в галицьких народовецьких виданнях, і при слабких взагалї лїтературних засобах галицьких тої доби мали чимале значіннє в розвою тих перших народовецьких початків Галичини. В Буковинї ж народнє житє стало розвивати ся значно пізнїйше; тутешнє товариство „Руська Бесїда", що служило осередком лїтературного і громадського житя, засноване 1869 р., довго мало характер русофільський і тільки в 1880-х рр. здобувають у нїм перевагу народовцї.

393. М. Драгоманів.

Та незмірно більше значіннє нїж ся моральна поміч віщунів буковинського відродження мала для народовецького руху в Галичинї, і взагалї в австрийській Українї, участь і поміч Українцїв російських. Після того як припинено розвій українського житя в Росії, чимало українських письменників звертають свої писання в збірники і часописи, що заходили ся видавати галицькі Українцї. З старших письменників особливо Кулїш, з молодших Марко Вовчок, Антонович і особливо Кониський і Левицький-Нечуй починають спомагати українські видання Галичини своїми писаннями. Коли з 1867 р. на місце тих недовговічних видань у Львові удало ся наладити журнал „Правду", що виходив потім кільканадцять лїт, Українцї з Росії брали в нїм діяльну участь і він мав до певної міри характер всеукраїнського орґана, тому що в Росії не можна було видавати нї українських ґазет нї журналів.

Ся поміч Українцїв з Росії мала величезну вартість для Українцїв австрийських. Український, або як його звали—народовецький рух в Галичинї був піднятий молодїжю. Майже все старше громадянство з

початку було йому неприхильне і більше або меньше рішучо тягло в сторону москвофільську. В руках москвофілів були всї інституції і тут і на Буковині, не кажучи за Україну угорську, а „народовецтво" з кінцем 1860-х і потім в 1870-х роках було представлене невеликими громадками інтелїґенції, бідної і матеріальними засобами і культурними силами. Отже страшенно богато значило то для народовців, що вони чули за собою Україну—ту безграничну, могутню Україну, що сплодила великих героїв козаччини і нових дїячів українського відродження, і бачили їх між співробітниками своїх органів і видань. З другого боку участь російських Українців скріпляла демократичний і поступовий напрям галицького українства—се теж богато значило супроти переваги церковних і консервативних елєментів у галицькім громадянстві. Для Українців же російських в тодїшнїм їх пригнобленню від усяких перепон і заборон Галичина явила ся немов вікном у свобідну далечінь українського розвою, що давало вихід йому навіть на випадок найбільших утисків у Росії.

126. Київська громада і указ 1876 р. З початком 1870-х років цензура на українські книжки в Росії трохи полекшала і взагалї утиски ослабли; стала можлива знову лїтературна і наукова дїяльність. Тодї центром українського руху стає Київ, де за останнї кільканадцять лїт, після розгрома кирило-мефодіївців наросли нові культурні сили з вихованців тутешнього унїверситету. Дїяльність сеї київської громади, відмінно від петербурської, звертала ся головно не на суспільні, а на наукові справи: на обґрунтованнє українства науковими дослїдами минулого і сучасного житя українського народу. В тім напрямі працювали такі визначні учені, як історики Антонович і Драгоманів, етнографи Чубинський і Рудченко, язикознавцї Житецький і Михальчук і ин. Їм удало ся добути дозвіл на заснованнє тут у Київі відділу ґеоґрафічного товариства (1872) і він став центром, коло котрого стали громадити ся культурні сили українські. Поруч того оживає також і лїтература українська: з кінцем 1860-х і в 1870-х роках виступають талановиті поети і письменники як Руданський, Нечуй-Левицький, Мирний, Кониський, Мих. Старицький. Мик. Лисенко зачав класти підвалини український музиці своїми збірками пісень, композиціями (між ними опера „Різдвяна ніч") і чудовими концертами. Згодом починає підіймати ся український театр, незвичайно розворушуючи громадянство, його інтелїґентські і півінтелїґентські верстви.

Отак, як я сказав уже, дїяльність київської громади була звернена на питання не полїтичні, навіть не соціальні. Провідники її свідомо і умисно звертали увагу українського громадянства на культурний і науковий бік справи, занехуючи полїтичний, щоб відтягнути „Україн-

ців від участи в российських роволюційних рухах, і тим будили навіть невдоволеннє серед самих Українців на таке одностороннє „культурництво“. Невважаючи на се, діяльність київських громадян послужила приводом до нових правительственних заходів проти українства. Привідцями до того були чернигівські поміщики урядовці Рігельман і його свояк Юзефович, що грав ролю сторожа российських державних інтересів на Україні.

Розсваривши ся з провідниками київської громади, Юзефович раз-у-раз надсилав правительству свої донесення лякаючи його успіхами українського „сепаратизму“, як тоді се називано—що Українці розвивають свою мову і письменство, на те щоб відділити ся від Росії. З початком 1875 р. була наряжена осібна комісія в сїй справі і до неї покликано також Юзефовича. Він представив сїй комісії українство як польсько-австрийську інтригу, звернену на те, аби відірвати Україну від Росії; цензурні представники з свого боку потверджували, що українське письменство має потайні цїли—відкремленнє України від Росії. При тім особливу небезпеку вже тоді добачали в українстві галицькім, не звязанім цензурними российськими обмеженнями і настроєнім ворожо для российського правлїння, через його заборонні заходи против українства. Комісія рішила як найпильнійше слїдити за галицькими виданнями, не допускати до Росії все що могло б впливати на розвій українського житя, підтримувати грошевими підмогами й иньшими способами москвофільські видання і москофільський рух в Австрії та вжити всїх способів, щоб задавити український рух в Росії. Зараз потім закрито київський віддїл ґеоґрафічного товариства, а весною 1876 р. вийшов указ против українського слова взагалї: дозволено українською мовою друкувати тільки історичні памятки і белєтристичні твори (вірші, оповідання, пєси), та й то правописею российською і під найострійшим доглядом; українські ж концерти, представлення, читання заборонено зовсім.

394. Мик. Лисенко.

Самі по собі се були дуже тяжкі заборони, а на дїлї цензура ще додавала до того своєї пильности, і якийсь час українські книги не

пропускали ся таки зовсім—хіба десь припадком, через недогляд. Доходило до всяких сміховин: вичеркували українські слова з оповідань писаних по російськи; веліли, щоб на концертах українські пісні співали ся словами перекладеними на російську або французьку мову, і т. ин. Скоро одначе саме начальство київське і харківське звернуло ся до правительства з виясненнями, що заведені заборони занадто гострі і безпотрібно тільки дражнять громадянство. Через те зроблено було потім деякі полекші, дозволено українські представлення, хоч і з усякими обмеженнями (напр. в українських ґуберніях, що належали до київського ґенерал-ґубернаторства, українських вистав довго не дозволяли зовсім, а по иньших містах вимагали, щоб разом з українською песою виставлювано російську, і т. и.).

Все теки в отсих обставинах яка-небудь літературна чи громадська работа українська була неможлива і заборона 1876 року мала той наслідок, що свідомійші і енерґічнійші Українці з Росії переносять свою роботу до Галичини ще в більших розмірах, аніж в 1860 роках.

127. Українська робота на галицькім ґрунті. Ще перед указом 1876 р. кілька тямущих Українців з Росії заходило ся заснувати у Львові інституцію для розвою українського письменства і науки, щоб вона могла працювати тут свобідно, не знаючи цензурних утисків, для цілої України; так виникло „Товариство імени Шевченка", засноване у Львові 1873 року. На зібрані гроші засновано при нім друкарню для українських видань; але зібрано було грошей мало, так що довгий час прийшло ся ще сплачувати друкарню, поки вона стала на ноги і товариство могло роспочати власні видання—се стало ся тільки при кінці 1880-х років. Потім громадка талановитих і енерґічних людей—Мих. Драгоманів з кількома молодшими товаришами, покинувши через ріжні наклепи Україну, осіли ся в Женеві, і тут за помічю Українців з Росії повели виданнє журнала чи збірника „Громада", присвяченого українським питанням політичним і національним, і завязали близші зносини также з галицькою суспільністю. Декотрі Українці знов приїздили і перемешкували довгий час таки безпосередно в Галичині, розвиваючи більш або меньш живу літературну і політичну діяльність (Куліш, потім Кониський, Нечуй й ин.).

Впливи сих Українців на галицькім ґрунті йшли в ріжних напрямах: зовсім в иньшім напрямі впливали напр. Драгоманів і його однодумці, пробуджуючи українське громадянство Галичини до освідомлення народніх мас і орґанізації боротьби за свої права, а знов в иньшім Куліш, Антонович, Кониський—стараючи ся сотворити більш прихильні обставини для розвою українського житя порозуміннєм з польськими

владущими верствами. Але кінець кінцем всї сї ріжнородні впливи, весь сей приток духових сил, а по части—і матеріальних засобів з російської України дуже зміцнив українське житє Галичини і богато йому причинив розвитку. Протягом 1870-х і 1880-х років українські народовці дуже зростають в числї і в силї. Почавши від роботи лїтературної та —видавання популярних книжечок та засновування читалень, вони переходять до полїтичної дїяльности, з малозначних громадок витворяють сильну партию, котра своєю енергією і духовою силою відтїснює на другий плян останки старих консерваторів та москофілів і надає тон і напрям житю галицьких Українцїв. Невважаючи на слабкі сили і засоби, в нїм почувала ся сила руху, енергія поступу і тому все живійше починає приставати до неї, і скоро народовцї починають грати першу ролю в Галичинї і на Буковинї, невважаючи на поміч, яку партия москвофільська мала з Росії—далеко богатшу, ніж народовцї від Українців.

395. Ол. Кониський.

З другого боку для України російської Галичина з сього часу стає справдї вікном на світ, що не давало їй заснути в темряві тодїшнїх заборон. Позбавлені можности скільки небудь свобідно обговорювати питання української полїтики, завдання і змагання її, російські Українцї користували ся для сього галицькими виданнями, котрі хоч і були заборонені в Росії, про те поширювали ся на російській Україні досить значно. На галицькім грунті, на галицьких відносинах, в галицьких виданнях ставили ся, випробовували ся й рішали ся ріжні питання соціальні, полїтичні, національні. Через те галицькі відносини викликали незвичайне заінтересованнє серед свідоміших російських Українців. Не маючи можности у себе дома зайняти ся справами полїтичними і національними, вони якийсь час—можна сказати—жили галицькими подїями й інтересами, особливо з початком 1890-х років, коли між галицькими Українцями-народовцями зачала ся боротьба між більш умірковавими і більш поступовим, радикальним напрямом. І се давало користне доповненнє до культурних справ російської України, заховуючи її від повної односторонности.

З початком 1880-х рр. в Київі на місце закритого географічного відділу вдало ся наладити науковий історичний орган „Кіевскую Старину“ (1882), і коло нього згромадили ся наукові і культурні сили українські. Журнал вів ся по досить широкій програмі (російською

мовою), займаючи ся і етноґрафію, і мовою, і письменством; пізнійше, з 1890-х рр. він мав часами й суспільну закраску, містив і українську белєтристику. Для неї були тоді взагалї тїсні часи, бо хоч нїби то белєтристику можна було друкувати, але цензура так пильно придивляла ся, шукаючи потайної крамоли, що дуже мала частина проходила через цензурне сито. Для широкої публїки, при недостачі книжок, мав велике значіннє український театр. Українські трупи почали ся з одної, але з часом множили ся, ставали все більш росповсюдненим явищем і невважаючи на убогість репертуару і невисокі прикмети більшости пєс (цензура театральна була незвичайно сувора), вони підтримували память народнього слова і любов до нього винародовленої міської людности. Осибливо потрудили ся на сїм полї Кропивницький, Старицький і брати Тобилевичі.

Найбільш прикре було, що унеможливлено не тільки всяку громадську і полїтичну дїяльність, але й обговорюваннє таких питань. Етноґрафічні, язикові чи історичні студії не могли захопити цїлої суспільности, і найбільш живі й енерґічні елєменти зневажливо покидали українство, бо воно здавало ся їм якимсь застарілим романтизмом. Ішли в російські партиї, де була хоч видимість якоїсь живійшої дїяльности, смілі завдання і гострий риск небезпеки, що завсїди вабить смілих, а не було всього того в культурницьких гуртках російського українства. І се власне надавало особливу цїну галицьким справам: на галицьким ґрунтї, бодай хоч посередно, через орґани преси, через особисті звязки можна було брати участь в відкритій партийній боротьбі, в полїтичній і громадській роботї.

128. Полїтичний рух в Галичинї в 1890-х рр. 1890—5 рр. були поворотними роками українського житя Галичини. За вісїмдесяті роки, як я вже сказав, народовецький український рух дуже поширив ся між галицьким громадянством, запанував над ним і як звичайно в таких обставинах буває—притягнув до себе богато народу нейтрального, що йде за тим напрямом, який бере гору, хочби внутрішнїм своїм змістом він був йому навіть зовсїм чужий. Разом з тим як український напрям виступав все показнїйше, на зверх, як сильна полїтична партия, та проторював собі дороги в ширші народні маси,—в самій серединї його мусїв зазначити ся певний розлом, через велику неоднаковість тих елєментів, які опинили ся тепер під одною спільною фірмою українського народовства.

Елєменти більш поступові, що хотїли йти далї в тїснім союзї з поступовими елєментами російської України і разом з ними—з поступовими европейськими напрямами, бажали на українськім національнім ґрунтї перебудувати суспільні, полїтичні і економічні відносини в дусї

справжнього демократизму і соціалізму. Елементи більш помірковані і консервативні, священики і урядники та иньші представники буржуазних верств (між Українцями дуже невеликих), прийнявши національну форму—народню мову і до певної міри —українські національні традиції, бажали під сею зверхністю заховати старий зміст житя, консервативний склад відносин, панованнє української національної церкви (уніатської в Галичині) і релігійну правовірність. На сім грунті виникає досить різка боротьба, що й вела ся при живій участи і навіть під сильними впливами российських Українців. Особливо Драгоманів, хоч не жив в Галичині, через гуртки своїх однодумців, людей більш енергічних і здібних, вів галицьке громадянство в першім напрямі і впливи його серед молодїжи і серед селянства все більше зростали.

396. І. Карпенко-Карий (Тобилевич).

Рішучим моментом було, коли більш консервативна частина народовців в 1890 р., не без впливів і участи декотрих российських Українців, розірвала політичний союз з Москвофілами, з котрими разом виступала в галицьким соймі й австрийськім парляменті против Поляків і правительства, —а війшла в порозуміннє з правительством, чи краще сказати—галицьким намісником (гр. Бадені). Поступовійша частина галицьких Українців уже перед тим відлучила ся від більш консервативних народовців і стала формувати ся в осібну партию, під назвою „радикалів". Коли ж проголошений був новий союз народовців з правительством, сї радикали різко виступили против нього і повели дуже енергічну агітацію против такої „угодової" полїтики народовців. Опозиція їх була справедлива, бо на ділї сей союз з правительством мав бути союзом Українців з правлящою польською шляхтою Галичини, а властиво і не союзом, а відступленнєм від боротьби з шляхетським польським пановуваннєм за ціну деяких національних уступок, дуже дрібних як на таку принціпіальну справу (одна українська ґімназія, одна українська катедра в унїверситетї й таке иньше). Кінець кінцем проводирі народовців, розглядївши, куди веде їх сей союз, та й уступаючи натиску громадської думки, розірвали сю спілку, сю

397. Українська трупа Кропивницького в 1887-8 р.

Вгорі, з лівого боку починаючи: Нечай, Черновська, Затиркевич, Мартиненко, Нечай, Переверзева, Глебов, Загорський. Середній ряд, з лівого боку: Доленко, Маркова, Заньковецька, Кропивницький, Садовський, Петро Карпенко, Ратмірова. На долі, з лівого боку: Хильченко (Тобилевичева), Саксаганський, Максимович, Полянська, Косюра.

„угоду“, і при ній зістала ся тільки невеличка ґрупа консервативно-клерикальна. Загал народовців рішив стати в рішучій опозиції до польського пановання і до центрального правительства, що віддавало Галичину Полякам на поталу, за те що вони підтримували правительство в парляменті.

За прикладом радикалів народовці рішили також іти як енерґічнійше в нарід, освідомляти його політично, загрівати до боротьби за свої права та орґанізувати до участи в політичнім житю і політичній боротьбі. З сього власне погляду вплив радикалів на галицьке житє був дуже важний, що він не давав народовцям пересувати ся на право, куди їх тягли консервативні й клерикальні елементи, а вів бодай середнею лінією між сим консервативним і радикальним напрямом. В 1900 р. народовці навіть постановили формально злити ся до купи з радикалами, прийнявши поступові і соціальні домагання радикальної проґрами, заразом перейменували отсю обєднану партию на „національно-демократичну“. Розуміеть ся, само приймленнє радикальної проґрами не зробило сих народовців справжніми поступовцями, в дусї радикальнім; праві елементи не стратили своїх впливів і нераз потім аж до останнього часу тягнули до угодових порозумінь з правительством та польськими правителями. Але все таки лївійші елементи галицького українства стримували народовців від занадто різкого і відкритого маршу направо, до котрого тягнуло їх праве крило.

398. Мих. Старицький.

Кінець кінцем, як то звичайно буває, боротьба і конкуренція напрямів незвичайно оживили галицьке житє протягом девятьдесятих і девятьсотих років. Національне і політичне усвідомленнє вийшло з громадок інтеліґенції, обхопило широкі круги, маси народні, навчило їх пильнувати своїх прав, бороти ся за свої економічні, культурні і національні інтереси, доходити їх своїми силами, єдністю, орґанізацією. Опозиційний напрям, котрим повели галицьке громадянство поступові українські течії, в противність старшому, правительственному народовству 1848—1850-х рр., мав власне той незвичайно користний вплив, що відзвичаїв галицьких Українців чекати якихось благодатей від правительства чи когось иньшого, навчив будувати свою долю, своє житє

власними силами і засобами, та йти пробоєм, не оглядаючи ся, яке вражіннє роблять їх змагання на сильних і владущих. Те що здобуло галицьке українство протягом останніх десятиліть, воно осягнуло власними силами, своєю орґанізацією і боротьбою против усяких ворожих перешкод, які ставило польське панованнє всіми своїми величезними засобами. Маючи по своїй стороні центральне правительство, в своїх руках тримаючи всю державну управу Галичини і краєве самопорядкуваннє, роспоряджаючи величезною земельною власністю, всякими грошевими і культурними засобами, Поляки всіми силами бороли ся з українським рухом, але таки не могли спинити величнього походу української народньої маси.

399. Іван Франко.

129. Культурний і національний зріст Австрийської України. Осягнено за останні два десятиліття справді богато. В сфері національної культури насамперед треба зазначити — сотвореннє української науки, про яку стало можна серіозно говорити тільки з сього часу, з тої орґанізованої роботи, яку повели учені згуртовані в 1890-х роках коло львівського товариства імени Шевченка, в 1892 р. переміненого на наукове товариство, а в 1898 зреформованого на взірець академій наук. Його видання дуже скоро звернули на себе увагу дослідників і українська наука здобула собі право горожанства в науковім світі. Не вважаючи на дуже убогі підмоги з фондів державних і краєвих, товариство розвинуло велику видавничу і орґанізаційну діяльність, про яку чверть віка перед тим ніхто не посмів би й думати.

В парі з сим виступило також домаганнє українського університету. Правительство обіцяло його ще в 1848 р., але потім се все забуло ся разом з иньшими обіцянками, львівський університет захопили Поляки, а Українцям зістало ся лише кілька катедр з українськими викладами. Тоді з кінцем 1890-х рр. вони стали добивати ся заснований другого, осібного українського університету; в 1900-х рр. ся справа стала незвичайно гострою, раз у раз викликаючи сильні заворушення на університеті, на котрі чуйно відзивали ся найширші круги громадянства, й останніми часами український університет став черговою справою української політики, так що здобутє його мабуть дуже не далеке.

В сфері літературній треба одмітити розвій красного письменства, завдяки цілій громаді яскравих, живих талантів, що в сей момент розцвіту політичних і суспільних інтересів, з кінцем 1890-х років виступила на досить яловім перед тим галицько-буковинськім ґрунті. Досі Іван Франко, талановитий поет, новеліст і публицист, був найбільш визначним талантом на сім грунті 1880/1890-х рр. Тепер наоколо новозасновано місячника „Літературно-Науковий Вістник" і видавничого товариства (Українсько-руська видавнича спілка) виступив ряд нових свіжих, талантів, з Вас. Стефаником і Ол. Кобилянською в головах, і надав небувалого перед тим змісту тутешньому українському житю.

В сфері освітній і народно-організаційній дав себе знати незвичайний розвій читалень Просвіти і товариств ґімнастичних, так званих „Січей" і „Соколів", які нечувано зворушили народні маси, розбудили в них бажаннє знання, освіти, інстинкти орґанізації й солідарности.

400. Борис Грінченко.

Далі, в останніх літах, з огляду на ті трудности, з якими звязане було заснованнє нових українських середніх шкіл — що їх просто таки приходило ся випрошувати і вимолювати у польських верховодів, а властиво виторговувати за які небудь важні уступки з иньших українських домагань,—галицькі Українці взяли ся до закладання своїх приватних середніх шкіл і розвинули дуже показне своє власне свобідне шкільництво.

Також в останніх літах звернено велику увагу на економічну сторону—на заснованнє позичкових кас, кооперацій, сільсько-господарських товариств, щоб по можности визволити ся від залежности від чужих фінансових і сільсько-господарських інституцій.

Все се незмірно підняло почутє власної сили і можности в українськім громадянстві і уможливило здобуваннє національних прав не поклонами і вислугами владущим партиям чи правительству, а організованою боротьбою, і певне вже не далекий той час, коли правительство буде змушене рахувати ся з національними домаганнями галицьких Українців незалежно від того, чи на них дають свою згоду польські верховоди Галичини, чи ні. А ще важнійше—що навіть незалежно від державних відносин, в самім собі українське громадянство відкрило сили і засоби свого національного розвитку, і власне в момент найбільшого розвою суспільно-політичного руху в громадянстві

й народї, він здобував в собі сили культурного і національного розвою, енергію національної творчости.

З сього погляду Україна Росийська зістаєть ся ще значно по заду від Галичини, як з огляду на слабшу самодїяльність власну, так і ще більше на неприязні зверхнї обставини—хоч і тут два останнї десятилїтя зазначили ся великим поступом українського житя.

130. Росийська Україна в останнїх десятилїтях. В Росії вже в 1890-х рр. потроху лекшали цензурні утиски українського слова і стала можливою живійша лїтературна і видавнича робота. Добродійне товариство для видавання дешевих книжок, засноване в Петербурзї, де меньше давало себе знати „усердіє“ місцевих цензурних комітетів, досить енергічно заходило ся коло видавання популярних книжечок для народу з ріжних областей знання; в Київі видавничий гурток „Вік“ заходив ся коло видавання української белетристики. Виступив ряд визначних авторів в краснім письменстві—Коцюбинський, Грінченко, Самійленко, Леся Українка, що внесли нові тони, нові теми в українське лїтературне житє. Сильно розвинув ся театр, його репертуар збагатив ся рядом нових пєс, головно з народнього житя, творами Кропивницького і особливо Карпенка-Карого (Тобилевича). Високоталановиті артистичні сили як Заньковецька, Кропивницький, брати Тобилевичі здобули високу репутацію українській сценї. Нарештї—вже в перших роках девятьсотих—виступають перші замітнї проби українського стилю в штуцї (найважнїйший і найбільший утвір в сїм напрямі—дім полтавського земства визначного українського маляра і архітекта Вас. Кричевського).

Заборони української мови на археольогічних зїздах з новою силою підняли змагання про культурну правосильність української мови, межі і завдання української культури. Здобутки культурного і національного руху, зроблені на галицькім ґрунтї з участю росийськиx Українцїв, високо підіймали рівень їх змагань і в Росії. Українство ставить своїм завданнєм осягнути всю повноту національного житя. Заразом, рівно з партийною боротьбою в Галичинї, наступають початки партийного ґруповання в росийській Українї, боротьба і полєміка ріжних суспільних і полїтичних течій. Особливе оживленнє в українськім громадянстві стає замітним в девятьсотих роках, в звязку з тодїшнїм загальним росийським заворушеннєм. Потім нещаслива росийсько-японська війна і часи „довіря правительства до громадянства“ захопили українське громадянство в загальний вир росийського визволення. На чергу стали питання перебудови Росийської держави, спеціальні українські інтереси одійшли на другий плян. Ґрупованнє росийських партий захопило і подїлило на анальогічні партиї

також і українське громадянство. Селянство захоплене було земельним питаннєм, інтеліґенція—політичним. За всім тим українське громадянство не переставало дорогою преси, петицій, резолюцій і т. и. добивати ся розвязання українського питання—національної рівноправности для Українців, а насамперед скасовання заборони українського слова.

В грудні 1904 р. комітет міністрів спеціально зайняв ся сим питаннєм і прийшов до переконання, що український рух „не містить в собі, як здаєть ся, скільки небудь серіозної небезпеки", яка б оправдувала заборонні заходи правительства і ті шкоди, які заборона українських книжок чинить селянству. Запитані ним державні орґани висловили ся также в тім дусї, а петербурська академія в просторій записці вияснила при тім неправдивість ходячих фраз, що літературний великоруський язик—мова общеруська, котра для Українців може служити такою ж рідною мовою, як і для Великорусів, так що нема потреби Українцям розвивати українську мову. Не вважаючи одначе на всї отсї вияснення, справа затягла ся і правительство не видало спеціального закона про знесеннє заборон українського слова, а вони були скасовані самі собою загальними законами: видані в осени 1905 р. нові правила про періодичні видання відкрили Українцям можність видавати ґазети і журнали на український мові, а правила про неперіодичні видання (26/IV. 1906) зняли всякі обмеження з книг „на иностранныхъ и инородческихъ языкахъ", в тім і з української мови. Правда, в дійсности і після сього над українською книжкою і пресою не перестав тяжіти більш гострий і підозріливий догляд: на українській мові раз-у-раз карало ся і забороняло ся те що свобідно проходило на російській, і против українських ґазет вида-

401. Земський дім в Полтаві.

вали ся ріжні спеціальні заборони, як нї против яких иньших. Все ж таки, хоч і в узьких межах і з вічним риском кар, відкрито українському слову якусь дорогу.

В справах полїтичних і суспільних царській манїфест 17 жовтня 1905 р. відкрив великі перспективи, з котрих одначе мало здїснило ся справдї. Великі надїї покладали ся на першу думу, скликану весною 1906 року. Між селянськими й інтелїґентськими депутатами її знайшло ся чимало людей для українства настроєних більше або меньше прихильно, і з них орґанїзувала ся українська фракція, яка могла б мати чимале значіннє в дальших нарадах думи. Та думу роспущено перше, нїж ся фракція підібрала ся відповідно—з людей переважно мало обзнайомлених з українськими справами, що аж тут в думі мали нагоду серіозно застановити ся над потребами українського житя. Те саме повторило ся і в другій думі, вік котрої так само був короткий. А в третю думу, скликану на підставі нового виборчого закону, селянство вже не могло посилати самостійно вибраних депутатів, і українське селянство—єдиний елємент, на котрий можна було покладати надїї, зістало ся властиво без представників.

Думське законодавство не дало нїчого українському житю; навіть для заведення української мови в народнїй школї в третїй думі не знайшло ся більшости, як для декотрих иньших инородчеських шкіл. В сїм відбив ся неприхильний для українства настрій правительственних сфер, що з початку устами сенату (в справі недозволення „Просвіти“ в Полтаві), а потім устами мінїстра внутрішнїх справ зазначило своє становище супроти українського руху, принявши всяку, хоч би чисто культурну українську роботу за шкідливий сепаратизм.

Таким чином розвіяли ся надїї тих, які по манїфесті 17 жовтня думали що з розвоєм конституційного житя в Росії українське житє зможе розвивати ся тут свобідно і правильно, і вся вага українського руху перенесеть ся з Галичини в натуральний свій осїдок, на Україну російську. Обставини російського житя не дають йому і тепер розвинути ся навіть так, як розвиваєть ся українське житє в Галичинї.

Але воно розвиваєть ся і в них!

Останнї роки, невважаючи на всї розчаровання, заборони і гонення на українство, зазначили себе великим поступом, принесли важні і цїнні здобутки, які глубоко врізали ся в житє і не зможуть бути вирвані з нього нїякими заборонами і нагінками, тому власне що здобуті були наперекір всяким перешкодам і заборонам. Українська преса, котрій відкрив дорогу манїфест 17 жовтня ґазети Хлїбороб, Громадська Думка (потім перемінена в „Раду“), Рідний Край, Село, Засїв, Ріля й богато иньших, журнали—Вільна Україна, Нова Громада, пере-

несений з Львова до Київа Літературно-Науковий Вістник, Українська Хата—зробили своє важне діло, не вважаючи на всї бичи і скорпіони адміністративних і судових кар, на всякі перепони для їх передплати і поширення. Ся преса обєднала і звязала в одно громадянство розсипані атоми української інтеліґенції, висунула перед ним основні політичні, суспільні і національні домагання українського житя, а поруч них вперше серіозно поставлені були економічні завдання. Заснованнє „Українського наукового товариства“ (1907), що згуртувало українські наукові сили з ріжних наук в своїх виданнях, зазначило домаганнє повноти української культури—не якогось „домашнього обихода“ старих часів, а в усїх областях культурного житя. Серіозно поставлено жаданнє української школи. Найбільші перешкоди стрінуло поширеннє освіти і практичного знання в народнїх масах; „Просвіти“, що засновувались для сеї мети в ріжних містах, в однїх місцях не дозволялись, в иньших закривались і тепер вони вбиті майже вповнї. Але популярна лїтература, що значно роздвинула ся за сї роки, захоплює широкі круги народнї, судячи з того що деякі книжки розійшли ся по кілька десять тисяч примірників.

Безсумнївно, широкий всенароднїй різвій українства являєть ся і в Росії питаннєм недалекого часу і можемо з повною вірою дивити ся в його будучину.

402. Орнамент з полтавського земського дому.

403. Заставка з видань київської лаври (1677).

ДОДАТКИ.

І. Порядок київських князїв [1]).

1. Олег—княжив десь до р. . . 913 або 914
2. Ігор в роках десь . . . . . 914— 946
3. Ольга як реґентка десь . . 946— 960
4. Святослав, син Ігоря десь . 960— 972
5. Ярополк, син Святослава . . 972— 979
6. Володимир, син Святослава . 979—1015
7. Святополк, син Володимира . 1015—1019
8. Ярослав, син Володимира . 1019—1054
9. Ізяслав, син Ярослава . . . 1054—1068
10. Всеслав, з полоцьких князїв 1068—9
11. Ізяслав (9) в друге . . . . 1069—1073
12. Святослав, син Ярослава . . 1073—1076
13. Ізяслав (9) в третє . . . . 1076—1077
14. Всеволод, син Ярослава . . 1077—1093
15. Святополк, син Ізяслава . . 1093—1113
16. Мономах, син Всеволода . . 1113—1125
17. Мстислав, син Мономаха . . 1125—1132
18. Ярополк, син Мономаха . . 1132—1139
19. Вячеслав, син Мономаха . . 1139
20. Всеволод, внук Святослава (12) (з чернигівських князїв) . . 1139—1146
21. Ігор, брат Всеволода (20) . 1146
22. Ізяслав, син Мстислава . . 1146—1149
23. Юрий, син Мономаха . . . 1149—1150
24. Ізяслав (22) в друге 1150
25. Юрий (23) в друге 1150
26. Ізяслав (22) і Вячеслав (19) разом . . . . 1150—1154
27. Ростислав, брат Ізяслава (22) 1154
28. Ізяслав, внук Святослава (12) з чернигівських князїв . . 1154—5
29. Юрий (23) в третє . . . 1155—1157
30. Ізяслав (28) в друге . . . . 1157—8
31. Ростислав (27) в друге . . . 1159—1161
32. Ізяслав (28) в третє 1161
33. Ростислав (27) в третє . . 1161—1167
34. Мстислав, син Ізяслава (22) 1167—1169
35. Глїб, син Юрия (23) . . . . 1169—1171
36. Володимир, син Мономаха (16) 1171
37. Роман, син Ростислава (27) 1171
38. Михалко, син Юрия (23) з суздальських князїв 1172
39. Рюрик, син Ростислава (27) 1173
40. Ярослав, син Ізяслава (22) . 1174

---

[1]) Число в скобках означає номер, під котрим той князь у перше згадуєть ся в сїм реєстрі; ? вказує, що се означеннє гільки правдоподібнє, а не певне, так само слово „десь“ при роках. Коли князь княжив з перервами—був вигнаний, або переходив на иньший стіл, його нове князюваннє значить ся словами „в друге“, „в третє“. Родство князїв, показано низше, в родоводах.

41. Роман (37) в друге . . . . 1175—1176
42. Святослав, син Всеволода (20) з чернигівських князів . . 1176—1180
43. Рюрик (39) в друге . . . . 1180—1181
44. Святослав (42) в третє . . 1181—1194
45. Рюрик (39) в третє . . . . 1194—1209
46. Інґвар, син Ярослава (39) . 1200?—1202
47. Рюрик (39) в четверте . . . 1203
48. Ростислав, син Рюрика (39) 1204—1205
49. Рюрик (39) в пяте . . . . . 1205—1206
50. Всеволод Чермний, син Святослава (42), з чернигівських князів 1206
51. Рюрик (39) в шесте 1206
52. Всеволод (50) в друге . . . 1207
53. Рюрик (39) в семе . . . . 1207—1210
54. Всеволод (50) в третє . . . 1210—1212
55. Інґвар (41) в друге 1212
56. Мстислав, син Романа (37) . 1212—1223
57. Володимир, син Рюрика (39) 1223—1234
58. Ізяслав, син Мстислава (56) 1235
59. Володимир (57) в друге . . 1236
60. Ярослав, внук Юрия (23), з суздальських князів . . . . . 1236—1238
61. Михайло, син Всеволода (50), з чернигівських князів . . 1238—1239
62. Ростислав, син Мстислава (56?) 1239
63. Данило галицький 1240
64. Михайло (61) в друге . . . 1241—1246
65. Ярослав (60) в друге . . . 1246

2. Порядок галицьких і галицько-волинських князів.

1. Борис, син Володимира Вел. київського
2. Всеволод, син Володимира Вел.
3. Ростислав, син Володимира, внук Ярослава київського прогнаний з Галичини? . . . 1064 р.
4. Ярополк, син Ізяслава київського . . . . 1077—1084
5. Рюрик, Володар, Василько, сини Ростислава (3) . . . . 1084—1124
6. Володимирко, син Володаря (5) 1124—1153
7. Ярослав, син Володимирка (6) 1153—1187
8. Олег і Володимир сини Ярослава (8) . . . . 1187—8
9. Роман, син Мстислава, кн. волинський . . . . 1188—9
10. Володимир (8) в друге . . . 1189—1199?
11. Роман в друге . . . . 1199?—1205
12. Данило, син Романа (9) . . 1205—1206
13. Володимир Ігоревич, з чернигівських князів . . . . . 1206—1208
14. Роман, брат Володимира (13) 1208—9
15. Ростислав, син Рюрика київ. 1210
16. Роман (14) в друге 1210
17. Володимир (13) в друге . . 1210—1211
18. Данило (12) в друге . . . . 1211—1212
19. Мстислав Німий, з князів волинських . . . . 1212—3
20. Володислав боярин галицьк. 1213—4
21. Кольоман королевич угорськ. 1214—1219
22. Мстислав Удатний з князів київо-смоленських 1219
23. Кольоман (21) в друге . . . 1219—21?
24. Мстислав Удатний в друге . 1221?—1227
25. Андрій королевич угорський 1227—1230
26. Данило (12) в третє . . . . 1230—1232
27. Андрій королевич, в друге . 1232—3
28. Данило (12) в четверте . . 1233—5
29. Михайло і син його Ростислав з князів чернигівських . . . 1236—1238
30. Данило (12) в пяте . . . . 1238—1264
31. Лев, син Данила (12) . . . 1264—1300?
32. Юрий, син Льва (31) . . . 1300?—1308?
33. Лев, син Юрия (32) . . . 1308?—1323
34. Юрий-Болеслав, з князів мазовецьких . . . . 1325—1340
35. Любарт, з князів литовських 1340—1349

3. Родовід українських князів київської династиї [1]).

Ігор † коло р. 946, жінка Ольга † коло р. 969
Святослав † 972

Ярополк † коло р. 979 — Олег — Володимир † 1015

Ізяслав † 1001 (князї полоцькі) — Мстислав † 1038 — Ярослав † 1054

Володимир † 1052 — Ізяслав † 1077 — Святослав † 1076 — Всеволод † 1093

Ростислав † 1065 — Святополк † 1113 — Ярополк † 1088 — Давид † 1123 — Олег † 1115 — Мономах див. далї

Рюрик † 1094 — Володар † 1122 — Василько † 1124 — Ярослав † 1123 (князї турово-пинські) — Ізяслав † 1161 — Всеволод † 1146 — Святослав † 1166

Володимирко † 1153 — Святослав † 1194 — Ігор † 1202

Ярослав † 1187

Володимир † к. 1199 — Олег — Всеволод Чермний † 1212 — Володимир — Роман † к. 1211

Михайло † 1246

Потомство Мономаха (князї київські, волинські і галицькі):
Мономах † 1125

Мстислав † 1132 — Ярополк † 1139 — Юрий † 1157

Ізяслав † 1154 — Ростислав † 1168 — Андрій † 1174 — Михалко † 1176 — Всеволод † 1212

Мстислав † 1170 — Ярослав † к. 1180 — Роман † 1180 (князї смоленські) — Рюрик † к. 1214 — Давид † 1197 — Мстислав † 1180 — Ярослав † 1246 (князї суздальські і московські)

Роман † 1205 — Мстислав Німий † к. 1226 — Ростислав † 1218 — Мстислав Удатний † 1228

Данило † к. 1264 — Василько † 1269

Лев † к. 1300 — Мстислав — Шварно † к. 1269 — Володимир † 1288

Юрий † к. 1308

Андрій — Лев умерли перед 1323 — Марія

Болєслав-Юрий † 1340

[1]) Хрестиком означений рік смерти; к.—коло.

4. Родовід українських князів литовської династиї.

Путувер, кн. литовський, згад. в 1392 р.

- Витень † 1315
- Гедимин † к. 1341
  - Наримунт кн. турово-пинськ.
    - Юрий † по 1392 кн. бельзький
  - Ольгерд в. кн. низше
  - Кейстут † 1382
    - Витовт в. кн. † 1430
    - Жиґмонт в. кн. † 1440
  - Коріат
    - Юрий, Олександр, Федір кн. подільські
  - Любарт † к. 1385
    - Федір † 1431

Потомство Ольгерда:

Ольгерд † 1377

- Дмитро кн. брян. † 1377
  - кн. Трубецькі
- Константин кн. чорторийський
  - кн. Чорторийський.
- Володимир кн. київ. † по 1398
  - Олелько київ. † 1454
    - Семен київ. † 1470 кн. слуцькі
  - Михайло † 1481
- Корибут-Дмитро кн. черниrів. † по 1404
- Федір кн. ратн.
- Скиргайло кн. київ. † 1397
- Ягайло в. кн. † 1434
  - Володислав король польс. † 1444
  - Казимир в. кн. литов і король † 1492
    - Ян-Альбрехт кор. польс. † 1501
    - Олекландр в. кн. лит. і король 1505
    - Жиґимонт в. кн. і кор. † 1548
      - Жиґимонт Август в. кн. і король † 1572
- Свитригайло в. кн. † 1452

5. Порядок українських гетьманів [1]).

Дмитро Вишневецький . . . . 1550—1563
Богдан Ружинський звісний в рр. 1575—6
Шах . . . . 1576—7
Лукян Чорнинський? 1578
Самійло Зборовський коло р. . 1581
Михайло і Кирик Ружинські . . 1585
Захар (?) Кулага, Богдан Микошинський, Лукян Чорнинський 1586
Войтїх Чановицький 1590
Криштоф Косинський . . . . . 1591—3
Григорий Лобода . . 1593—6 (з перервами)
Богдан Микошинський . . літо 1594
Федір Полоус . . . . . . весна 1595
Матвій Шаула . . . . . . поч. 1596
Кремпський і Криштоф Нечковський . . . . літо 1596
Гнат Василевич . . . . 1596—7
Тихон Байбуза і Федір Полоус . 1598
Самійло Кішка . . . . 1600—2
Гаврило Крутневич . 1602—3, з перервами
Іван Куцкович 1602
Іван Косий . . . . 1602—3

[1]) Гетьманська власть вироблялася поволї, тому можна з ріжного часу зачинати реєстр козацьких ватажків, бачучи в них попередників пізнійших гетьманів. Починаємо тут з Вишневецького тому, що перед ним ще меньше знаємо про тодїшнїх ватажків (див. гл. 51); але й пізнійше часто не можна відріжнити меньших ватажків від гетьманів признаних усїми, анї зложити ряд гетьманів без перерви.

Григорий Ізапович згад. в кінції 1606
Зборовський, Олевченко, Каленик Андрієвич . . . . 1609—10
Григорий Тискиневич згад. в маю 1610
Петро Сагайдачний 1614?—1622 з перервами
Дмитро Барабаш . . . . . март 1617
Яцко Неродич Бородавка . . . 1619 - 21
Олифер Голуб . . . . 1622—3
Михайло Дорошенко . 1623—5 з перервами
Грицько Савич Чорний 1624
Каленик Андрієвич . . . . . . 1624—5
Пирський, Жмайло 1625
Михайло Дорошенко . . . . . 1625—8
Грицько Чорний, Іван Сулима . 1628
Грицько Савич Чорний . . . . 1629—1630
Тарас Федорович 1630
Тимофій Орендаренко . . . . 1630—1
Іван Петражицький-Кулага . . 1631—2
Андрій Діденко 1632
Тимофій Орендаренко . . . . . 1633—4
Іван Сулима 1635
Василь Томиленко . . . . . . 1636—7
Сава Кононович, Павлюк Бут, Дмитро Гуня 1637
Яцко Острянин, Д. Гуня 1638
. . . .
Богдан Хмельницький . . . . . 1648—1657
Іван Виговський . . . . 1657—9
Юрась Хмельницький . . . . . 1659—1663
Павло Тетеря, правобічний . . 1663 - 5
Іван Бруховецький, лївобічний . 1663—8
Степан Опара, правобічний . . 1665
Петро Дорошенко . . . . . . 1665—1676
Суховієнко, запорозький 1668
Демян Многогрішний, лївобічний 1668—1672
Михайло Ханенко, правобічний 1669—1674
Іван Самойлович . . . . 1672—1687
Іван Мазепа . . . . 1687—1709
Іван Скоропадський . . . . . . 1709—1722
(Филип Орлик . . . . 1710—)
. . . .
Данило Апостол . . . . 1727—1734
. . . .
Кирило Розумовський . . . . . 1750—1764

ПОПРАВКИ.

На с. 212 рядок 11 знизу зам.: „живого“, треба: „лютого“. На с. 225 р. 4 зн. зам.: „1547“, треба „1574“. На с. 243 р. 9 зн. зам.: „дисталі“, треба „дістали“. На с. 246 р. 16 зн. зам.: „нікому“, треба: „ніколи“. На с. 283 р. 10 зв. зам.: „1642“, треба: „1632“. На с. 343 р. 2 зн. зам.: „були“, треба „били“. На с. 345 р. 3 зн. зам.: „вводити“, треба: „водити“. На с. 398 р. 16 зв. зам.: „безбороню“, треба: „безборонною“. На с. 416 р. 3 зн. зам.: „8“, треба: „18“.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Репринтне відтворення видання 1913 року

Дефекти тексту репринтного відтворення зумовлені станом оригіналу

Зав. редакцією *Ю. Мезенко*
Редактор *І. Кручик*
Технічний редактор *О. Собко*
Коректор *Л. Климчик*

Підписано до друку 26.03.90. Формат 60×84/16. Папір письмовий. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 31,268. Ум. фарбо-відб. 31,268. Обл.-вид. арк. 31,865. Тираж 150 000. (II з-д 75 001 — 150 000). Зам. 0—175. Ціна 15 крб.

Видання здійснено редакційно-видавничою групою «Золоті ворота», філіалом СП «Лісінвест», та журналом «Радуга», органом Спілки письменників України, 252004, Київ-4, вул. Пушкінська, 32.

Київська книжкова фабрика «Жовтень», 252053, Київ — 53, вул. Артема, 25.

Герб митрополита Київського і Галицького П. С. Могили 1597-1647

Герб гетьмана Скоропадського 1709-1722

Печатка гетьмана Полуботка (XVIII)

Герб міста Києва XIX - поч. XX ст.

Герб гетьмана Івана Мазепи 1687-1709

Герб міста Рівного

Печатка міста Остра, др. половини XVII ст.

Печатка гетьмана Виговського 1657-59

Герб гетьмана Дорошенка 1665-1676

Герб гетьмана Івана Брюховецького 1663-68

Герб Війська Запорізького сер. XVII ст.

Герб міста Переяслава XVII ст.

Герб Чорноморського козацтва

Герб гетьмана Зиновія-Богдана Хмельницького 1648-1657

Печатка Війська Запорізького 1620-ті роки

Герб гетьмана Сагайдачного 1614

З гербів історичних земель України

Герб міста Києва другої половини XVII століття

Герб Карпатської України

Герб Володимира Ольгердовича князя Київського XIV ст.

Герб Волині

Герб міста Львова

Печатка Юрія-Болеслава Львовича короля Русі 1325-1340

Герб-тризуб князя Володимира Святославича „Хрестителя" 979-1015

Герб князя Ярослава Володимировича 1019-1054

Герб Галичини

15 крб